

सूचीपत्र ।

१ संस्काररत्नमाला । गोपीताम्रमङ्कृता खण्डे २	६ स्वादादमङ्करी-अष्टयैषानिर्मिता (जैनदर्शनम्) खण्डे २
२ शब्दकौस्तुभ । भट्टोजिदीक्षितकृत (व्याकरणम्) खण्डानि १०	७ सिद्धिचन्द्रम्-विशेषाष्टैः-श्रुतिनिरूपणम्-श्रीशिवकृतां परमशुक्तिभिर्भाष्यसुलभित्तिरिचिन्तितम् । (वेदान्त) खण्डम् १
३ ओक्कवार्त्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्या व्याख्या महितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) खण्डानि १०	८ न्यायप्रकरणम् । श्रीमदानन्दचोऽयं भट्टारकाचार्यमङ्करीत हीत आचार्यचिन्तुखमुनि विरचितव्याख्योपेत (वेदान्त) खण्डम् १
४ भाष्योपबृंहित तत्त्वप्रथम विशिष्टाष्टैतदर्शनप्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थे विरचित त भाट्टभाषा प्रकाश स्निहितम् । (वेदान्त) खण्डे २	९ विमत्स्यार्थनिर्णय-न्यायादुत्सारि प्रथमादिसप्तविंशतिविम्बतविचाररूप श्रीगिरिधरनट्टाचार्यमञ्जित (न्याय) खण्डे २
५ भाट्टचिन्तामणि । महामहोपाध्याय श्री गणामङ्करी विरचित । तर्कपाद (मीमांसा) खण्डे २	१० शब्दरत्नम् व्याख्याभैरवार्जितम् । (कारकान्तम्) २
६ न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णम् । (मीमांसा) खण्डे २	११ सिद्धान्तकौमुदी व्याख्या तत्त्ववैशर्निकी मात्रम् परिभाषेणुशेखर भैरवीव्याख्यासमेत २
७ ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमच्छिन्नानभिधु कृत व्याख्यानम् । खण्डानि ६ ६	१२ अर्थसंग्रह सटीक २
	१३ कारिकाचालीशब्दखण्ड —मुक्तावलि दीनदारी गमन्त्री स्निहित १

१८ वैशेषिकस्य सूत्रपाठ	२)	१६ कात्यायनमहर्षिनाम शृङ्गयजु प्रातिशारयम्	३७
१९ न्यायस्य	२)	सभाष्य खण्डानि ६	४७
२० सांख्यस्य	२)	३७ सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागोडपाठग्रन्थसंहिता	४७
२१ योगस्य	२)	३८ वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	४७
२२ मीमांसास्य	११)	३९ रत्नगङ्गाश्रर खण्डानि ८	४७
२३ वेदांतस्य	२)	४० परिभाषावृत्ति खण्ड २	४७
२४ बडदर्शनं मूलभाष्यम्	११)	४१ वैशेषिकदर्शनं किरणावलाटीकासवलितप्रहसन-	४७
२५ पदार्थदीपिका (न्याय)	११)	पाठप्रणीतभाष्यसहितम् खण्ड २	४७
२६ भाट्टभाषा प्रकाश (मीमांसा)	११)	४२ शिक्षासङ्ग्रह खण्डानि ५	४७
२७ प्रश्नवैष्णव	११)	४३ नैष्कर्म्यसिद्धि खण्डानि ३	४७
२८ प्राकृत प्रकाश व्याख्या सहित	११)	४४ महर्षिकात्यायनप्रणीत शङ्खयजुस्तर्कसूत्रम् सू-	४७
२९ गायत्री तन्त्रम्	११)	त्रयम् मन्त्राण्य खण्डानि ६	४७
३० स्वर्णकर्पण भैरवपञ्चाङ्गम्	१)	४५ ऋग्वेदीयशौनकाप्रतिशाख्य मन्त्राण्यम्	४७
३१ वृद्धिदीपिका (धर्मशास्त्रे आशौचकाण्डम्)	३३)	४६ (बृहत्) वैयाकरणभूषणस्य पदार्थदीपिकासहि-	४७
३२ धातुपाठ	२१)	तस्य खण्डानि ८	४७
३३ सिद्धान्ततत्त्वविवेक खण्डानि ५	५)	४७ विवरणोपन्यास्य पदार्थकाक्यसुश्रामाहित खण्ड २	४७
३४ अर्थसङ्ग्रह अग्नेजीभाषानुवादसहित	११)	४८ तन्त्रदीपनम् (पञ्चपादिकाजिह्वरणस्य व्याख्यानम्)	४७
३५ तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १०	१०)		

पञ्चादि प्रेषणस्थानम्—हरिदासगुप्त कार्याध्यायस्य संस्कृत पुस्तकालयस्य— बनारस इन्डिया ।

एवं कृपालोक्तव्यवहारनेत्राभ्यामपि हीनतया महतोन्धस्य पुत्रक्षेपमात्राभिमिष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रप्रे विदिनाभ्यापस्य सज्जस्य निष्ठा-
 नस्य प्रतिवचनमवतरयति देशस्थायिन तत्र पाण्डवाना हृदयमदसन्तवगापि न तस्मिन् अहदन्यं तु भ्रान्त्याजुनस्योत्पत्त भगवतो-
 मितमिति पाण्डवानासुत्कर्षस्तुशब्देन द्योत्यते कृपुत्रकृतराज्य-पक्षशब्दजया तु नन्वस्मिन् राजन ता-यितुं दुदोऽनदौ पृष्ठ-
 प्रथमतोपवर्णयति इष्टमिति पाण्डवस्तुतानामनीकं सैन्यं व्यूढं व्यूहचक्रवर्त्या दृष्टुं दृष्टिनि स्मरित इच्छत स्मृष्टु-
 तना संग्रामोद्यमकाळे आचार्यं द्रोणनामानं बहुविधासम्पदावतपितारं कृष्णस्य सुहृदश्च तन्तमपि गत्वा ननु स्वस्य-
 पान पाण्डवसैन्यदर्शनजनितं भयं सूच्यते भयेन स्वरक्षार्यं तत्समीपगमनेन आचार्यं रजव्यजेन भयमनेनापन रजवर्जि-
 तशूलत्वादित्याह राजेति आचार्यं दुर्योधनोब्रवीदित्येतावतैव निबोहं वचनपदं स्मरितवद्ब्रवीदित्येव ह्यु-
 मितं वचनमात्रमेवाब्रवीन्ननु कचिदर्थमिति वा ॥२॥ तदेव वाक्यविशेषरूपं दत्तमुदाहरति ण्डयै गन्निगन्दिना तत्र सज्जन-
 ॥ सजयउवाच ॥ दृष्ट्वा तु पाण्डवानीककथं दुर्योधनसदा ॥ आचार्यं नुपुनंगच्छत राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 प्रप्रेतां पाण्डुपुत्राणां आचार्यं महीती चमूं ॥ व्यूढा द्रुपदपुत्रेण नन द्विदंशधौ भतः ॥ ३ ॥

त जाकनेन पाण्डवेणु प्रियशिष्येण निष्ठागन्धर्वदयव्यादाचार्योयुद्धं न करिष्यन्ति सम्भाव्य नस्मिन्परे रामच्छा विजायन्तं तस्मिन्
 ति शायमुत्पाद्यितुमाह एतामत्यासन्नत्वेन मदीक्षयानपि महादुर्भागानवराण्यथ गृध्राण्यत्वेन स्थित्वा एण्डुपुत्राणां चमं महीतीने-
 द्विपिसहितत्वेन दुर्निवारं पश्यमाणोभीकुरादर्थनाया लोहं अहं शिष्यत्वात्मानाचार्यं प्रादेयन्तीत्याह आचार्यो न हृत्वा क त-
 व्वां स्वयमेव ज्ञास्यसीतिमात्रं ननु तदीयावज्ञा सौढव्यवास्मानि प्रतिकर्तुं नरद्वन्द्वव्यतिराशङ्क्य तद्विदत्तं तत्र नृक-
 व्यूढां तजशिष्येणति शिष्यापक्षया गुरोराधिक्य सर्वमिदमेव व्यूढा तु धृष्टद्युम्नेत्यनुक्तं द्रुपदपुत्रेण चकटन द्रुपदपुत्रेण रज-
 प्रोथोदीपनार्थं धीमतेति पदमनुपेक्षणयित्वसूचनार्थं व्यासङ्गान्तरनिराकरणेन त्वरातिशयाद् पश्येति प्रादेन अन्तरज-
 ताणामाचार्यं ननु मम तेषु क्षेहातिगयात् द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणेति त्वद्विशयमुत्पक्षेपेति त्वया ध्यातितइति तत्र मौल्यमेव ममानर्थ-
 कारणमिति सूचयति शत्रोरपि सकाशात्कषोपायभूता विद्या शुहीतेति तस्य हीनत्व अतएव तच्च वृक्षेणैव नन्दस्तत्रैव न्यव्यति-

भूमिका ।

अयि परपुमर्थपीपूपाणस्पृहापरवशा ।

श्रुताधिगतमेवास्त्यत्र भवतां सर्वेषामनवद्यविधानां भवादशाभेदतद् । यद्विह खलु समार मर्वाऽपि प्राणिवग सुखभाशा-
ध्विकीर्षयाग्निशं प्रयतमानोऽसुकराण्यपि तत्साग्रगनि निष्पिपादाद्येपुरत एव तद्विपक्ष तु ख परजिगरिहिरुिकामो दु खाननुविह-
सुखसरणिमन्वेपयश्चानि विप्रलम्भकप्रदृशितरतीरेव प्रमायेऽसिनातुपलम्भेनोपतानप्यमानो निसर्गकारणिकेन जगाद्विद्वानेन निरि-
लक्षतेनाद्युद्दि यीरुणा देवकीकुक्षिमूषणेन भगवता श्रीकृष्णेनाखिलागमसारब्रह्मविद्योपनिपट्ना भक्तिज्ञानयोगकाण्डत्रयोऽम्बु-
श्रीगीतां सनातननिजसौहार्दधुरन्धरमधिकारिपरिवृढ श्रीमन्त पाण्डुनन्दनमर्जुनमुण्दिशनाऽम्बुकार्मपनगामिनि ।

सेयं निर्वाणसौ वसोपानमच्चर्चिका श्रीमद्भगवद्गीताऽतिसफुटाभि वेयाऽपि खलाविशेषेषु नितरागूढतान्पर्य्यं सर्वसाधारणे-
नीपदारोहा विबुधं मन्यमानमानस मानसक्युत विदधती दधती चाशोपाखरधुजनात्कण्ठास्पृष्टता विश्वविख्यातवैदुषीविभवेन। सरम-
भांसापारदृश्वना न्यायमिन्धुरवारिकाद्वैतसिद्धे प्रणेत्रा श्रीमधुसूदनसरस्वतीपादेनानिरूपमत्यागेहगमैकैर्योय विवरणेनालम्कारि ।

सैतद्विवरणसनाथा पूर्व मुवर्द्धनगरे प्राप्तमुद्रणाऽपि सप्रति दौर्लभ्यभाजनीभावेन निराशमनस्कानुयादितन्त्रं कुर्वन्तो
पुनरपि तादृक्महाशयस्वान्तममदाय यथाशक्ति पूर्वमुद्रणावाशिष्टाशुद्धी सशोऽय्य स्वकीयविद्याविलासनाभकं यन्त्रालये समु-
द्रच मया प्रकाश नीता ।

प्रीयतामनेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान् यशोदादामाकलितोदर इति ।

प्रार्थयते

वाराणस्याम्

विनतितनूतन्धर साजन्गजुया विदुना--

सं० १९५८ ज्येष्ठ सुदि १७ रवौ जलयात्रायाम् ।

त्रिवेया हरिदास गुप्त ।

शम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ ओम परमहंसार्जुनचरणकमलचिन्मयकल्याण भक्तजनभक्तमननाय श्रीमद्रामानन्दाय ॥ नमस्तदाभा
 व्यायमालोच्यतेप्रवृत्तत ॥ प्राय प्रत्यक्षर कुर्वे नीतागृहार्थेद्विदिकाम ॥१॥ सन्तुक्तस्य ससारस्यात्यन्तापरत्नात्मकम् ॥ परं निश्चल
 गीताशास्त्रस्योक्तं न्यायजनम् ॥२॥ सौख्यदानन्दकुर्ये तन्मूर्ध विष्णो पर पदम् ॥ यत्प्राप्तये समारब्धोद्धा नाण्डक्यात्मजा ॥३॥ क्षमासा-
 स्तिस्तथा ज्ञानमिति कण्डकशक्रनात् ॥ तद्रूपाष्टाश्रयाव्याख्याना काण्डव्याख्यता ॥४॥ एकमेकैकण्टकेन द्वागुहमंत्रं पठ क्षयन्त ॥ नमोनि-
 ष्ठाक्षाननिष्ठे काचित् प्रथमात्यये ॥५॥ यत्तु सप्तुचयानास्ति तयोरेतन्विद्यो गत ॥ भगवद्भक्तिनिष्ठा तु गच्छन् वरिर्कतिता ॥६॥ उभय-
 युगता सा हि सर्वविज्ञापनोदिनी ॥ कर्त्तामिहा च शुद्धा व क्षानमिथा च सा निद्रा ॥७॥ तद्व तु प्रथमे काण्डे कर्षे तस्यागदार्त्तना ॥
 त्वंपदार्थाविशुद्धान्मा सांपर्षत्तिरूप्यते ॥८॥ द्वितीये भगवद्भक्तिनिष्ठानिष्ठानिष्ठानिष्ठाना येन वार्यते ॥९॥ तृतीये
 तु तयोरेक्यं वाक्याद्योवर्ण्यते स्फुटम् ॥ परमार्थकाण्डानां समन्वयेति परम्परम् ॥१०॥ ग्रन्थस्य विधोऽस्तु तत्र तद्वच इत्यने ॥ कुतिस्य
 यत्तु परवैद शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते ॥११॥ निष्कामकर्मोद्युष्टान त्यागात्कल्यार्थनिष्ठया ॥ तत्रापि परमोर्गमजपस्तुत्यादि क हरे ॥१२॥
 श्रीगणपापस्य चित्तस्य विवेके योग्यता यदा ॥ नित्यानित्यविवेकस्तु जायते सुखदहदा ॥१३॥ इहाभुञ्जा वैषण्वं वशीक लोभमग्नात् ॥
 तत शमादिसम्पत्त्या मन्यत्संनिष्ठितोर्गवत् ॥१४॥ एव सर्वपाशित्यास्तुष्टुश्चा जायते हृदा ॥ ततो गुणसन्तुष्टमुत्तराग्रहन्त ॥१५॥
 तत सर्वदेहहानाय वेदान्तश्रवणादिकम् ॥ सर्वमुत्तरमिमांसाशास्त्रमंत्राभ्युपयते ॥१६॥ तत्तत्तत्पविपाकेण निदि व्याननिष्ठतायोगशास्त्रं
 त सम्पूर्णमुपकीण सर्वेदिह ॥१७॥ श्रीणोपे एतन्निष्ठं वाग्गातत्त्वमिति मते ॥ नायात्का रोनिर्विकल्प शब्दार्थोपजायते ॥१८॥ ५ छि-
 द्धाविनिर्मुक्तिस्तु तत्त्वार्थोदये भवेत् ॥ तत आचरणे क्षणं योग्यते ॥१९॥ जगत्तद्वानि दमर्षि नान्त्येव तत्तत्तत् ॥
 नन्वागामीनि जागृते तत्त्वज्ञानप्रमावत ॥२०॥ प्रारब्धकर्मविषेण ह्यस्तता तु न कथ्यते ॥ त्वा त्मजोवदन्ता सयसोऽपराधस्तद्विह ॥२१॥
 सत्यमोधारणा ध्यान तर्माश्रिति यज्जिदय ॥ यमादिगञ्जक पूर्व तदनुपयुज्यते ॥२२॥ ईश्वराणि जगतां सन्निधि विज्यते नूत ॥
 ततो भवेन्नोनाशो नासन लयपव च ॥२३॥ तत्त्वज्ञान मनोवाशोदासाह दत्तलि ॥ युताश्चिन्ताभ्यानाल्लिख तुक्तिर्हता भवेत् ॥२४॥
 विद्वत्संन्यासक्षयनेनदर्थं श्रुतौ कृतम् ॥ प्रागसिद्धोपवाद्योयत्न सात्तस्य साधने ॥२५॥ निरुद्धे देवोत्सि धुप्राप्तोऽप्येकस्मात्तत्त्वना ॥

संज्ञा - राजादेवादि दाजाणां कृत सभ्यते जमि येन सः संज्ञमं नत्तु कुङ्का

દર્શકે ક્રે - દારૂના ને દર્શ. । દારૂને વેચનાર ગેંગના વા દારૂ ને ગેંગના વા
 દર્શક દારૂના ને ક્રે દર્શ, દારૂના વા ક્રે ક્રે ને ક્રે ને, દર્શક
 ક્રે ને દર્શકે ને ને ને । દર્શક તકલુકે દર્શકે ને ગેંગના
 વા દારૂ ।

ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ - ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ । ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ । ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ ।
ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ । ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ । ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ । ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ ।
ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ । ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ । ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ । ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ ।
ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ । ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ । ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ । ਕੁਰੁ ਕੀਸੇ ਮੇ ।

53, 714

$$\frac{222}{222} \times \frac{222}{222} = \frac{222}{222}$$

पूरास्तरेयं महाप्रयोजना विधेति स्मर्यते अर्जुनापदेशेन चोपदेशाधिकारी दर्शित तथा च व्याख्यास्यते स्वयंप्रवृत्त्या
जातायामपि तत्प्रवृत्तिहेतुभूतौ शोकमोहौ कथं भीष्ममह भव्ये इत्यादिनार्जुनेन दर्शितौ अर्जुनस्य युद्धाभ्ये स्वयं नो विनापि
विवेकं किञ्चिन्मिता प्रवृत्तिरिति दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकमित्यादिना परसैन्यचंष्टितत्त्वमित्तमुक्तं तदुपादधातत्वेन धृतराष्ट्रप्रश्नं सज-
यंप्रति धर्मक्षेत्रइत्यादिना इत्येकेन तत्र वृतराष्ट्रवाचंति वैशम्पायनवाक्यं ज्ञानेजयप्रति पाण्डवानां जयकारणं नहुविधं पूर्णमाकर्ण्य
स्वपुत्रराज्यभ्रंशाङ्गीतोभूत्वाष्ट्रं एप्रच्छ स्वपुत्रजयद्वारणमाशंसन् पूर्वं युयुत्समयोद्धुमिच्छुञ्जोपि सन्तं कुरुक्षेत्रे ममनेता मर्दाना
मामका मदीया दुर्योधनादयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः किमकुर्वन्त किञ्चित्कृतवन्त किं पूर्वोद्धृतयुयुत्सानुसारेण युद्धमेव कृतवन्त ज्ञानं
केनचिन्मिच्छेन युयुत्सानिबृत्त्यान्यदेव किञ्चित्कृतवन्त भीष्मानिबृत्त्यान्यदेव हृष्टमय युयुत्सानिबृत्तिकारणं प्रसिद्धमेव

॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेतायुयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वन् सजय ॥ १ ॥

अहृष्टमयमपि दर्शयितुमाह धर्मक्षेत्रइति धर्मस्य पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तौविद्यमानस्य च वृद्धेर्निमित्तं मत्स्येवक्षेत्रं यत्कुरुक्षेत्रं न-
र्वैश्वृतिस्मृतिप्रसिद्धं बृहस्पतिरवाच याज्ञवल्क्यं यदनुकुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति जादालक्ष्यते कुरुक्षेत्रे
देवयजनमिति शतपथश्रुतेऽथ तस्मिन् गता पाण्डवा पूर्वमेव धार्मिका यदि पश्येयहस्रानिमित्तादधर्माङ्गीतानिबृत्तस्ततः प्राप्तराज्या
पञ्च मत्पुत्रा अथवा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापानामपि मत्पुत्राणां कदाचिन्मिच्छितप्रसादं स्यात्तदा च तज्जुतस्तः प्राक्कपटोपात्तं राजा पाण्डु-
वैश्ययोयदि दद्युस्तर्हि विनापि युद्धं कृताप्येति स्वपुत्रराज्यलाभे पाण्डवरराज्यलाभे च दृढतरमुपायमपश्यतोमहानुङ्गण्य प्रश्नवीजम्
संजयेति च सर्वबोधने राण्डेणादिदोयान् सम्यग्ज्ञितवानसीति कृत्वा निर्व्याजमेव कथनीयं त्वेयमित्स्मृचनार्थं सामका किमकुर्वन्तेत्येताव-
न्तैव प्रश्ननिर्वाहे पाण्डवाश्चेति पृथङ्निर्दिश्याण्डवेपु ममकारामावधप्रदर्शनेन तद्गोहमभिनयनकिं ॥ १ ॥

एवं कृपालोः स्वव्यवहारनेत्राभ्यामपि हीनतया महतोन्मथ्य पुनश्चेहमात्राभिनित्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विडिनाम्नित्रायस्य सज्जनस्य निष्ठा-
 शया प्रतिवचनमवतरयति देशम्प्रायस्य तत्र पाण्डवानां हृदयसन्तवनापि न तस्मिन् अहदन्यं तु ब्रान्त्याजुनस्योत्पन्नं भगवतो नर-
 मितमिति पाण्डवानामुत्कर्षस्तुशब्देन द्योत्यते रूपुञ्जकतराज्यस्य पशङ्कया तु नृणां पितृ राजान तांयितुं दुर्दोषमदौः पण्ड-
 द्रधमतोपपन्नयति इष्टं चेति पाण्डवस्तुतानामर्नकं सैन्यं व्यूढं व्यूहरचनया धृष्टदुर्गादिभिः स्मरितं हृत्तं सङ्घ-ब्रानेन विन्दे हृत्त-
 तया संग्रामोद्यमकाले आचार्यं द्रोणनामानं श्लुर्दिद्यासम्प्रदावतपितारं उपलब्धं सुदृष्टं तत्तन्मपि गत्वा ननु स्वस्य युनाद-
 एतेन पाण्डवसैन्यदर्शनजनितं भयं सूच्यते भयेन स्मरद्वार्यं तत्समीपगमनेन आचार्यैरुच्यमानेन भयनेनायत्तं रजुर्नितं-
 दुशालत्वादित्याह राजेति आचार्यं दुर्योधनोब्रवीदित्येतावतैव निवारं वचनपदं स्मिन्नदन्धैर्यादिवहुभ्योऽपि सिद्धं वाक्पदविशेषेण सङ्ग-
 भित्तं वचनमात्रमेवावब्रीजतु कचिदर्थमिति वा ॥ २ ॥ तदेव वाक्यविशेषरूपं दत्तचतुष्टाहरति ण्ड्यैः शान्तिवर्जितं तत्र सज्जनस्य हृदि नित्य-
 ॥ सजयउवाच ॥ दृष्ट्वा तु पाण्डुवानो कम्प्युं दुर्योधनसदा ॥ आचार्येन पुनर्गच्छराजावचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 प्रप्रेयतां पाण्डुपुत्राणां साचार्यं ब्रूहीत चमूं ॥ व्यूढा द्रुपदपुत्रेण नव द्विरेदं धैर्मतः ॥ ३ ॥

त जाकनेन पाण्डवेषु प्रियशिष्येष्वनित्यिगधन्वदयन्वताचार्योयुद्धं न करिष्यन्ति सम्भाव्य नस्मिन्परे रामच्छा विजायन्तं नृक-
 तिरायमुत्पादयितुमाह एतामत्यासन्नत्वेन भवद्विधानपि महादुर्भागनवगणय्य गच्छान्यत्वेन स्थित्वा एतदुपुत्राणां चमूं महतीं सज्जे-
 दिपासहितत्वेन दुर्निवारं पश्यमाणोऽभिपूर्य दार्थनायां लेहं अहं शिष्यत्वात्मानाचार्यं प्रादेयान्निग्रह आचार्यो हि हृत्तं सङ्घ-
 ब्रानं स्वयमेव ज्ञास्यसीति भावः ननु तदीयावज्ञा सौढव्यवास्मानि प्रतिकर्तुं नरद्वन्द्वत्वादितादृशोऽप्य तद्विरत्नं तत्र नृक-
 व्यूढां तवशिष्येणति शिष्योपेक्षया गुरोराधिक्यं सर्वमिदमेव व्यूढा तु धृष्टदुर्गेनैत्यनुक्तं द्रुपदपुत्रेणैव नृक-
 योयोदीपनार्थं धीमतेति पदमनुपेक्षणीयत्वसुचनार्थं व्यासज्ञान्तरनिराकरणेन त्वरातिशयाद् पश्यति प्रादेन अन्यदञ्च हेपाण्डु-
 ताणामाचार्यं ननु मम तेषु स्नेहातिशयात् द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येणति तद्व्यङ्ग्यं दुपकर्षेण त्वया ध्यातितइति तव मौल्यमेव ममानर्थ-
 करणमिति सूचयति शत्रोरपि सकाशात् सङ्घोपायभूता विद्या गृहीतेति तस्य हीनत्व अतएव तत्त्वव्यवहारेण नन्दसंज्ञं च व्यव्यति ॥ २ ॥

श्रान्तत्वात् नान्यस्य कस्याचिदपि य प्रतीय प्रदर्शनीयेति त्वमेवेतां पश्येत्याचार्यमिति तत्प्रेत्य श्रन्शयान्तिग्रहं द्वेषं द्योतयति एवञ्च
यस्य धर्मक्षेत्रं प्राप्यपीहशी दुष्टबुद्धिस्तस्य का तु तापशङ्का सर्वाभिशाङ्कित्वेनातिदुष्टाशयत्वादिति भावः ॥ ३ ॥
नन्वेकैव द्रुपदपुत्रेणाप्रसिद्धेनाधिष्ठितां चतुर्मेतां मदीयोय, काश्चिदपि ज्ञेयानि किमिति त्वजुनाम्यसीत्यत आह अत्र इराडत्यादिभि-
न्किमि न केवलमत्र ध्रुपद्युग्नएव शूर येनोपक्षणीयता स्यात् किंतु अस्या चम्या अन्योपेव हव शूरा स्मन्तीत्यवश्यमेव तज्जये यननीयभि-
त्याभिप्राय शूरानेव विशिनष्टि महेष्वासा इति महान्तोऽन्येऽप्रमृष्या इष्वासाधनूपिरेयानेतथा दूरतएव परस्मन्यविद्राणकुशला इति-
भाव महाधनुरादिमत्त्वेऽपि युद्धकौशलाभावमाशङ्काह युधि युद्धं मीमाञ्छेनाभ्यां सर्वसम्प्रतिपन्नपरानाभ्या समास्तुल्यात्मानं वाह

अथ शूरामहेष्वासाभीमार्जुनसमायुधि ॥ युयुधानोविराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतु-
श्चेजितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥ पुरुजित्पुनित्तिभोजश्च शैव्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥ युधामन्युश्च
विक्रान्तउत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥ सौभद्रोद्वौपदेयाश्च सर्वएव महारथाः ॥ ६ ॥

युयुधान इत्यादिना महारथ इत्यन्तेन युयुधान सात्यकि द्रुपदश्च महारथन्त्येक अथवा युयुधानदिपरादद्रुपदानां विभेदण महा-
रथ इति धृष्टकेतुचेजितानकाशिराजानां विशेषण वीर्यवानिति पुरुजित्पुनित्तिभोजशैव्यानां विशेषण नरपुंगव इति विक्रान्तोयुधामन्यु
वीर्यवांश्चोत्तमौजा इति द्वौ अथवा मर्वाणि विशेषणानि समुचित्य सर्वत्र योजनीयानि सौभद्रोभिर्मन्यु द्रौपदेयाश्च द्रौपदीपुत्रा
प्रतिविन्द्यादय पञ्च चकारादन्येऽपि पाण्डवराजघटात्कचप्रभृतय पञ्चयण्डवास्त्वितिगलिङ्गा एवेति न गजिता येगजिता समदशा
अन्येऽपि तदीया सर्वेऽप्येव महारथा सर्वेऽपि महारथाएव नैकोऽपि रथोद्धरयोवा महारथा इत्यतिरयन्तस्याप्युलक्षणं तदुद्धरणं च
एकौदशसहस्राणि योऽर्थयद्यस्तु धन्विनाम शस्त्रशालात्रवीणाश्च महारथ इति स्पष्टं भविता न्यायं यद्यस्तु समोक्तं तिरथस्तु स रथस्त्वे-
केन योयोद्वा तन्मूनां वरय स्मृतमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यद्येवं परबलमतिप्रभुतं दृष्ट्वा भीतोसि हन्तवर्हि सन्धिरेव परिरिच्यतां किं विग्रहग्रहेणेत्याचार्यानिश्रययनाशङ्कभ्याह तुशब्देनान्तर्ल-
 त्यन्ममपि मयं तिरोदधानोद्युतामात्मनोद्योतयति अस्माकं सेवेयां मध्ये विरिष्टा संवेग्य समुत्कर्षंश्रुस्तान्मयोव्यमानान्निर्बोध्य
 निश्चयेनमद्वचनादवधारयेति भौवादिकस्य परस्मैपदिनोबुधेरूप येच मन सैन्यय नायकामुख्यनोतारत्तात्सन्नार्यंश्रुलब्धेयु नेदु मध्ये
 कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितु ने तुभ्य ब्रवीमि नत्वन्नातं किञ्चिदपि तव ज्ञापयामीति द्विजोत्तमेति विरोरणेताचार्य
 स्तुवन्स्वकार्ये तदाभिमुख्य संपादयति दौष्ट्यपक्षे द्विजोत्तमेति ब्राह्मणत्वात्तावद्युद्धाकुरालस्त्वं तेन त्वयि विदुषोपि नीम्पभूनीना
 क्षत्रियप्रवराणां सत्त्वात्तास्माकं महती क्षतिरित्यर्थे संशयमिति त्रियशिष्याणां पाण्डवानां चनू दृष्ट्वा हंनग व्याहुलमनस्तनव स्त्री-

अस्माकं तु विशिष्टाये तान्निबोध द्विजोत्तम ॥ नायकामम सैन्यस्य मद्ज्ञाय तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

भवान् भौगमश्च कर्णश्च ह्यपश्च समितिजयः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सैमदन्तिस्तैव च ॥ ८ ॥

अग्रे च बहवः शूरामर्दये त्वत्ताजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

यवीरिस्त्वृत्तिर्माभूदिति ममेयमुक्तिरितिभाव तत्र विशिष्टान् गणयति भवाव द्रोण भीम्य कर्णं कृपश्च समितिं सन्नाम जयनीनि
 समितिजयइति कृपविशरणं कर्णोदनन्तरं गणयमानत्वेन तस्य कौपमाशङ्क्य तक्षिरानार्य एने चत्वार सर्वेनीशिष्टा नयकन् ग
 णयति अश्वत्थामा द्रोणपुत्र भीष्मापेक्षयाचार्यस्य द्रयमगणतवद्विकर्णोद्योपेक्षया तत्पुत्रय द्रयमगणनमाचार्यपरितेनार्य विकन
 स्वस्राताकनीयान् सोमदीत सोमदत्तस्य पुत्र श्रेष्ठुवाद्धरिश्चवा सिन्धुराजन्नेज चेति कञ्चिन्पात सिन्धुराज जयद्रथ किंनरा
 वन्तपवननायकानेत्याह अन्ये च शल्यकृतवर्मप्रभृतय मर्दये मत्प्रयोजनाय जीवितमपि त्यक्तुमव्यवसिनाइत्ययेन त्यक्तुमितिजाइत्य-
 नेनस्वस्मिन्नशूरुरागातिशयस्तेषा कथ्यते एव स्वसन्यबाहुल्यं तस्य त्वस्मिन् भक्ति शौर्ये दुर्द्धोद्योग युद्धकांशल च दर्शित शूरुहत्या-
 दिविशेषणै ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

राजा पुनरपि सैन्यद्वयसायन्यमाशङ्क्य स्वसैन्याविक्रयमावेदयति अपर्याप्तमननन्तेकादशाक्षौहिणीपरिमित भीष्मेण च प्रयतमहिष्का
 सूक्ष्मबुद्धिनामित सर्वतोरक्षितं तत्तादृशगुणवत्पुरुषाविष्टितमस्माकं बलं एतेषां पाण्डवानां बलं तु पर्याप्त परिमितं सप्ताक्षौहिणं मा न
 त्यक्तवान्यूनं भीमेन चातिचपलबुद्धिना रञ्जितं तस्मादस्माकमेव विजयोभाविष्यतीत्यभिप्रायं अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं ना-
 लब्धस्माकमस्मभ्यं कीदृशं तद्भीष्माभिरक्षितोस्माभिर्मयस्मैयस्त्रिवृत्यर्थमित्यर्थं नत्पाण्डवबलं भीष्माभिरक्षितं इदं पुनरस्मदीयं बलं एते
 बापाण्डवानां पर्याप्तं परिमये समर्थं भीष्मातिबुल्लहदयोरक्षितोयस्मै तदस्माकं बलं भीष्मानिरक्षितं यस्माद्भीष्मोऽययोग्यवेतस्त्रिवृत्यर्थं
 तैरक्षितस्तस्मादस्माकं न किञ्चिदपि गयकारणमस्तीत्यभिप्रायं एवचेन्नक्षेत्रयोसि तर्हि किञ्चित्तु बहुजल्पस्तीत्यत आह कर्त्तव्यविशेषयोती
 तु शङ्क ॥१०॥ समरसमारम्भसमये योवानां यथाप्रधानं युद्धभूमी पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि यानि नियम्यन्ते तान्यत्राय
 नान्युच्यन्ते सेनापतिश्च सर्वसैन्यमभिप्रायं मध्ये निष्ठति तत्रैवंसीति यथाभागं विनक्ता स्वा स्वा रणभूमिपरित्यज्यावस्थिता स-
 न्यपरीप्ता तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तं त्वदनेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितं ॥ १० ॥
 अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ मौष्मकेषाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥
 तस्य सजयन् हर्षं कुरुद्वहः पितामहः ॥ मिच्छनाद विनदोच्चैः शुङ्गदधमौ प्रतामवान् ॥ १२ ॥
 न्तोभवन्तः सर्वेऽपि युद्धाभिनिवेशात्पुनरुत पृष्ठत पार्श्वतश्चानिरीक्षमाणं भीष्मं सेनापतिमिव रक्षन्तु भीष्मे हि सेनापतौ रञ्जिते तत्प्र-
 सादादेव सर्वं सुरक्षितं भविष्यतीत्यभिप्रायं ॥११॥ सौत्रेण निगन्तु वा एतद्देहं देहं पतिष्यत्येवैत्याशयेन तं हरेयंश्च सिहनादं
 शङ्कनाद्यं च कारितवानित्याह एव पाण्डवसैन्यदर्शनादतिमीतल भयनिवृत्त्यर्थं पत्न्यां कपटेन शरणं गतस्य इदानीमप्यर्थं मा प्रता-
 रयतीत्यसंतोषवशादाचार्येण वाङ्मात्रेणाप्यनादृत्याचार्योपेक्षां बुद्ध्यर्धेनो वत्यादिना भीष्ममेव स्तुवतस्तस्य राज्ञोऽभ्यनिवर्तक इति
 बुद्धिगतमुल्लासविशेषं स्वविजयसूचकं जनयन् उच्चैर्महान्तं मिहनादं विनयं कृत्वा सिहनादपि पतिं गनुलन्तं अनोरं योऽपि पुष्यतीतिव-
 चस्यैव धातोः पुनः प्रयोगः शङ्कं भूमौ धादितवान् कुरुद्वहत्वादाचार्यमुखां धनयोर्भिरागपरिज्ञानं पितामहत्वाद्भुवपुंश्च नन्वात्ता-
 र्यवबुपेक्षणे प्रतापवत्त्वावुच्चैः सिहनादपूर्वकशङ्कनादनं परं ग ननेतपादनाय अ ७ सिहनादशङ्कवाजयोर्हर्षजनकत्वेन पूर्वोपरत्वात्
 त्वेभ्यश्चरन्त्यजेतौतिवज्जनयन्निति शतावश्यमावित्त्वरूपवर्तमानत्वे व्याख्यातव्यं ॥ १२ ॥

ततोभीषस्य सेनापते प्रवृत्त्यन्तरं पणवाश्चानकागोमुखश्च षाद्यविशेषा सहसा तत्क्षणमेव अभ्यहन्यन्त वादिता ॥ कर्मकर्तारि प्र-
योग सशब्दस्तुमुलोमहानासीत्तथापि न पाण्डवानां क्षोभोजातइत्यभिप्राय ॥ १३ ॥ अन्येषामपि रक्षस्थत्वे स्थितएव असाधारणयेन
रथोत्कर्षकथनार्थं तत भवैतैर्येयुक्तइत्यादिना रथस्त्वकथन तेनादिदत्ते दुष्प्रवृत्त्ये रथे स्थितौ सर्वथा जेतुमशक्यावित्यर्थं
पाञ्चजन्योदेवदत्त पौडोन्नतविजय सुश्रोषोमणिपुष्पकश्चेति शङ्खनामकथन परसंन्ये खनामनि प्रसिद्धापतावन्त शङ्खा भव
सैन्ये तु कैकोपि खनामप्रसिद्ध शङ्खोत्तीति परेषामुक्तगतिशक्यनार्थं सर्वेन्द्रियेरेकत्वेन सर्वोत्तरीभी सहस्र पाण्डुजनामिति

ततः शङ्खाश्च भैर्यश्च पणवानकगोचुखाः ॥ सहस्रैवाब्जहृन्दन् सशब्दस्तुमुलोभिदत् ॥ १३ ॥

ततः शङ्खैर्हृदैर्दुक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥ साधदः पाण्डुश्चैव दिव्यौ शङ्खा मटभटः ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशोदेवदत्तं धनजय ॥ पौण्ड्रं दधनौ महाबल्लु भीमकर्णो द्रुपदो ॥ १५ ॥

कनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रीयुधिष्ठिर ॥ नकुलः सहदेवश्च सुधर्मोपराधिपुनकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ॥ धृष्टदुस्मन्ते देराटश्च सालः क्षिप्रचापराजित ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथ्वीपते ॥ नौभद्रश्च महाबाहुः द्रुपदो दध्नुः ॥ १८ ॥

कथयितु त्वपीकेशपद द्विग्विजये सर्वान् राजोजित्वा धनमात्तत दानिनि सर्वदेवगन्धेयइति कथयितु धनशरपदं भूनि हिडिह
वधादिकुर्य कर्मचस्य तादृश इकांदरत्वेन ववक्षपाकादितिलिष्टे निमसेन्दइति दधेन कुन्तीपुत्रमनि हुन्तन् महन् तदसा धर्म
भारान्य लब्ध. ह्यय च राजसूययाजित्वेन मुल्येराजा शुद्धि चापमेव जनगणिकेन स्थिरोनकेनद्विग्नश्च स्थिरामदित्य
न्तीति शुद्धिप्रपदेन सूचितं नकुल सुधोम सहदेवोमणिपुण्डक दध्नुः त्रिलुङ्ग्यते परमंजस्य दाह्य महाहनुर्दत्त काशी
राजः नपराजित परिजलहरणवाणयुद्धविमहासभान्दु एतादृश लात्यादि हेतुगर्हणन्ते धृतराष्ट्र स्थिरोन्तत्वा दण्डित्वाभेनाव
सुगमन्यत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

धार्तराष्ट्राणां सैन्ये शङ्खादिध्वनिरतिमुल्लोपि नपाण्डवानां क्षोभकोभूत् पाण्डवानां सैन्ये जातस्तु सशङ्खधोयोधार्तराष्ट्राणां ध्रुत्तराष्ट्रस्य तव सम्बन्धिनो सर्वेषां भीष्मद्रोणादीनामपि हृदयानि व्यदारयत् हृदयविदारणमुल्लया व्यथां जनितवानस्य यं यतस्तुमुल्लसिञ्ज नमञ्ज धृथिवीच प्रतिध्वनिमिरापूरयत् ॥१९॥ धार्तराष्ट्राणा भयभ्रमं प्रदश्य पाण्डवानां तद्वर्णीत्यसुदाहरति श्रेयस्यादिना क्षितिप्रत्युपस्थिते रत्नन्तरं पलायने प्राप्तेपि तद्विरुद्धतया युद्धाद्योनेनावस्थितानेव परान् प्रत्यक्षेणोपलभ्य तदा शस्त्रसम्पाते प्रवर्तमानस्य वर्तमाने क कपिध्वज-ज-पाण्डव हनूमता महावीरेण ध्वजरूपतयाजुगृहीतोर्जुन सर्वथा भयशून्यत्वेन दुष्टाय गण्डाव वनुरग्रस्य दुर्नक्षेत्रानिन्द्रप्रवर्तक-

सधोषोधार्तराष्ट्राणां हृदयानिव्यदारयत् ॥ नमश्च पृथिवी चैव तुमुल्लोव्यधुनादयन् ॥ १८ ॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रहृष्टो शस्त्रसत्याते धनुर्द्वयस्य पा-
ण्डव. ॥ २० ॥ हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह सहीपते ॥ तेनयोक्तव्योऽन्धे रथं ह्यानय
मेच्युत ॥ २१ ॥

त्वेन सर्वान्त करणवृत्तिर्हं श्रीकृष्णमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाहोक्तवान् नत्वविश्वयुज्यकारतया स्वयमेव यस्तिष्ठत्कृतवानिति परेषां विमृ-
श्यकारित्वेन नीतिवर्मयो कौशल वदन्प्रविश्वयुज्यकारितया परेषां राज्यं गृहीतवानसंगति नीतिवर्मयोगेन भगवत्तव ज्ञेयं नास्तीति महापते
इति सम्बोधनेन सूचयति तदेवाजुनवाक्यमवतारयति सेनयोद्धमयो स्वपक्षप्रतिपक्षभूतयो सन्निहितयोर्मध्ये मम रथं स्थापय स्त्रि-
राकुर्विति सर्वेश्वरोनियुज्यतेर्जुनेन किहिरिकानानयाक्यं यद्भगवानपि तन्निर्गोपमुत्तिष्ठतीति श्रुत्वा पाण्डवानामिति नन्वेवं रथं
स्थापयन्तं मामेते शत्रुवारयन्तं व्यावयिष्यन्तीति भगवदाशङ्कामाशङ्क्य अच्युतेति त्रैलोक्यलवस्तुमच्युत त्वा कोवा व्यावयितुन-
र्हतीतिमाच- मतेनै सर्वदा निर्बिकारत्वेन नियोगनिमित्तकोऽपि परिहृत ॥ २० ॥ २१ ॥

मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमाह योद्धुकामान् नवस्वर्गमि सह सन्धिकामान् अवस्थितान् ननु भयात्प्रचलितान् एतान्भीष्मद्रोणादीन् यावत्प्रत्वाहं निरीक्षितु क्षम स्यां तावत्प्रदेशे रथं स्थापयेत्पर्यं यावदिति कालपर वा ननु त्वं योद्धा ननु युद्धेभक्षक अतस्तव किमेषां दर्शनेनेत्यत्राह कैरिति अस्मिन् रणसमुच्चये बन्धूनामेव परस्पर युद्धेद्योगे मया कै मह योद्धव्य मत्कर्तृकयुद्धप्रतियोगिन' कै कैर्मयासह योद्धव्यं किं कर्तृकयुद्धनितियोग्यहमिति च महदिदं कौतुकमेतद्विज्ञानमेव मध्ये रथस्थापनप्रयोजनमित्यर्थ ॥२२॥ ननु बन्धवप्येव एते परस्पर सन्धि कारयिष्यन्तीति कुतोयुद्धमित्याशङ्क्याह एते भीष्मद्रोणादय धार्तराष्ट्रस्य दुःशयनस्य दुर्बुद्धे

यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥ कैर्मयासह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुच्चये ॥ २२ ॥
योत्स्यमानानवेक्षेहं यएतेत्र समागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेयुर्वै प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥
॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥ सेनयो रभयोर्मध्ये स्थाप्रष्टिस्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणप्रसुखतः सर्वेषांच महौघिताम् ॥ उवाच पाथं परधैतान् समवेतान्कुह्निनिति ॥ २५ ॥

स्वरक्षणेपायमजानन् प्रियचिकीर्षवोयुद्धे ननु दुर्बुद्धपनयनादन्तर् योत्स्यमानानहमेवंक्षे उपलभे ननु सन्धिकामान् अनोपयुज्य तन्प्रतियोग्यवलोकनमुच्चिनमेवमितिभाव ॥ २३ ॥ एवमुक्तेन प्रेरितो भगवानहिंमारूप र्भर्त्ताश्रित्य मयराशुद्धान व्यदन्तेयिदानीं धृतराष्ट्रमिप्रायमाशंक्य तन्निरीक्षितुं सज्जयधृतपाष्ट्रप्रयुक्तवानित्याह वंशम्पादन हभारत धृतराष्ट्र भरतवृक्षमर्थोऽन्तनुस्मन्त्रायान्पि द्रोहं परित्यज क्षातीनामिति सम्बोधनान्निग्रय गुडाकादिनिद्रायाईशेन जिननिद्रतना सर्वत्र नावधानेन अर्जुनेनैवपुकोभगवान् अहं मद्रृत्योपि सारथ्ये मां नियोजयतीति द्रोपमासज्य नाकुप्यत्र नवा त युद्धान् न्यवेनयत किन्तु सेनयो रभयोर्मध्ये भीष्मद्रोणप्रसुखत प्रनुक्षे सम्मुखे सर्वेषां महिषितां च सम्मुखे आद्यादित्यात्सार्धविभक्तिरुक्तसि. चकारेण सगसन्निविद्येपि प्रसुखत शब्दआह प्यते भीष्मद्रोण-

यो पृथक्कीर्तनमतिप्राधान्यसूचनाय रथोत्तममग्निना दत्तं दिव्य रथं भगवता स्वयमेव सारथ्येनाधिष्ठिततया च सर्वोत्तम स्थापयित्वा हृषीकेश सर्वपां निगूढाभिप्रायबोधभगवानर्जुनस्य शोकमोहावुपस्थिताविति विज्ञाय सोपहाममर्जुनमुवाच हेपाथे पृथायास्त्रीस्वभावेन शोकमोहाद्व्यस्ततया तत्सम्बन्धिनस्तवापि तद्वत्ता समुपस्थिनति सूचयम् हृषीकेशत्वभात्मनोदर्शयति पृथा मम पितु स्वसा तव्या पुत्रो-
सीति सम्बन्धोच्छेदेन चाश्वासयति मम सारथ्ये निश्चितोभूत्वा सर्वानपि समवेतान् कुरून् युयुत्सुन् पश्य नि शकन्त्येति दर्शनविध्य-
भिप्रायः अहं सारथ्येति सावधानस्त्व तु सार्वभूतमेव रथित्वं त्यक्ष्यसीति किं तव परसेनादर्शनेत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं पश्यत्येता-
वत्पर्यन्तं भगवतोवाक्यं अन्यथा रथं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासेत्येतावन्मात्रं ब्रूयात् ॥ २४ ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत्स्थिताग्नार्थः पितृनथ पितामहान् ॥ आचार्यान्मातुलान् भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्
मखींस्तथा ॥ २६ ॥ प्रवयुरान् सुहृदश्चैव सेनयोनभयोरपि ॥ तान्सुमौक्ष्य सकीर्त्तेयः
सर्वास्वन्वूनवस्थितान् ॥ २७ ॥ कृपया परयाविष्टोविषौदन्निदमब्रवीत् ॥

तत्र समरसमारम्भार्थं सैन्यदर्शने भगवताभ्यनुज्ञाते सति सेनयोऽभयोरपि स्थितान्पार्थोपश्यदित्यन्वयः अथशब्दस्तथाशब्दपर्याय पर-
सेनायां पितृन् पित्रव्यान् भूरिश्वव प्रभृतीन् पितामहान् मीप्ससोमदत्तप्रभृतीन् आचार्यान् द्रोणकृपप्रभृतीन् मातुलान् शतयशकुनिप्रभृ-
तीन् भ्रातृन् दुर्योधनप्रभृतीन् पुत्रान् लक्ष्मणप्रभृतीन् पौत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् सखीन् अभ्युत्थानजयद्रथप्रभृतीन् सुहृदोमित्राणि कृतवर्म-
भगदत्तप्रभृतीन् सुहृदइत्यनेन यावन्त कृतोपकारामातामहादयश्च ते द्रष्टव्या एव स्वसेनायामप्युपलक्षणीयम् एव स्थिते महानधर्मोहिं-
सेति विपरितबुद्ध्या मोहाब्ध्या शास्त्रविहितत्वेन धर्मत्वमिति ज्ञानप्रतिबन्धकेन च ममकारनिबन्धनेन चित्तवैकल्येन शोकमोहाब्ध्याना-
भिभूतविकल्पाज्जुनस्य पूर्वमारब्धात् युद्धाख्यात् स्वधर्मोदुपरिरसा महानर्थपर्यवसायिनी प्रवृत्तेति दर्शयति कौन्तेयइति स्त्रीप्रभवत्व-
कीर्तनं पार्थवचात्त्विकसूढतामपेक्ष्य कृपया कन्धो स्वव्यापारेणैवाविष्टोव्याप्तः ननु कृपां केनचिद्वापारेणाविष्टइति स्वतः सिद्धेवात्य कृपेति

सूच्यते एतत्प्रकटीकरणाय परयति विदोषणं अपरयेति वा छेदं स्वसैन्ये पुरापि कृपाभूदेव तस्मिन् सनयेतु कौरवसैन्येव्यपरा कृपा-
भूदित्यर्थः विधीदन् विषादमुपगतप प्राप्नुवन्नववीदित्युक्तिविषादयो समकालतां वदन् सगद्गदकण्ठतादृशपातादि विग्रादकार्यनुक्ति-
काले द्योतयति तदेव भगवन्तंप्रत्यर्जुनवाक्यमवतारयति सजय अर्जुनउवाचेत्यादिना एवमुक्त्वा अर्जुन संत्यइत्यत प्राक्तनेन ग्रन्थेन
तत्र स्वधर्मप्रवृत्तिकारणीभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धक स्वपरदेहे आत्मात्मीयानिगमनवतोनात्मविदंर्जुनस्य युधेन स्वपरदेहविनशाप्रसङ्ग-
दर्शिन शोकोभाहानासीदिति तद्विद्वक्थनेन दर्शयति त्रिभि रश्लोकै इमं स्वजनमाल्मीय बन्धुवर्गं युधेच्छु युद्धभूनां चोपस्थितं इदं
स्थितस्य मम पददत्तोमनस्यर्थे अङ्गानि व्ययन्ते मुखं च परिश्रुत्यतीति श्रमादिनिमित्तशोणपेक्षयातिशयकथनय सर्वतोभावेनचिप-

अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेम खजन कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थित ॥ २८ ॥ सीदन्ति मम गात्राणि
मुखं च परिगृह्णति ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥ गाण्डीव खंसने
हस्तास्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ न च शक्नोम्यवस्थातुं न मतीव च मे मनः ॥ ३० ॥ निमिज्जानि
च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥

रिशब्दप्रयोग वेषयु क्रम्य रोमहर्ष पुलकितत्वं गाण्डीवभ्रंशोनाधैर्यलक्षणा दौर्बल्य त्वङ्कपरिदाहेन चान्त लन्तोपोदशिन अत्रस्थानु शरीरं धारयितुं च नशक्नोमित्यनेन मूर्छां सूच्यते तत्र हेतु मय मनोन्नमतीवन्ति त्रनणकर्तृमाह्वयनाम मनस इच्छित्कारिविज्ञेन-
मूर्छाया पूर्वीवस्था चटैतौ यतएव मनोनावस्थानुं शक्नोमितीत्यर्थ ॥२६॥२७॥२८॥२९॥ पुनर्यवस्थानन्तमध्य कारणमाह निनि-
त्तानि सूचकतयाऽऽ सञ्जु लस्य विपरितानि वामनेत्रस्फुरणादनि पट्यामि अनुभवामि अतीर्णपि नवस्थानु शक्नोमिन्यर्थ अहन्त-
त्यवित्वेन तु खित्वाञ्छां कनिवन्धन केशमनुभवामि न्वनु सदानन्दरूपत्वाच्छाकांससर्गाति कृ पापेन मृचिन् अन् स्वजनवद्वेने
तुल्येपि शोकासंसर्गित्वलक्षणक्रिशोभात्त्व मामशोक कुर्वन्तिभाव केशवपदेनन्त तत्करणमामय्य कोत्रह्मा मृदिकतो ईशे रन् तन्हेन
तौचात्यनुकर्म्यतयागच्छतीति तद्व्युत्पत्ते भक्तदुःखकणित्वा कृष्णपदेनोक्त केशवपदेनच केदद्विद्विदुष्टद्वय निवर्हणेन सर्वद भ-

एवं लिङ्गद्वारेण समीचीनप्रवृत्तिहेतुभूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकीभूतं शोकमुक्त्वा सम्प्रति तत्कारितां विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतां विपरीत-
बुद्धिं दर्शयति श्रेयं पुरुषार्थं दृष्टमहृष्टवा बहुविचारणादनु पश्चादपि न पश्यामि अस्वजनमपि युद्धे हत्वा इयान पश्यामि
आविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ परिब्राज्यंगयुकश्चरणे चाग्निमुखोहन श्यादिना हृत्स्वैव इन्द्रोद्विशेषाभिधानात्
हन्तुस्तु न किञ्चित्सुकृतं एवमस्वजनवधेपि श्रेयसोऽभावे स्वजनवधं सुतरां तदम वदति ज्ञापयितुं स्वजनमित्युक्तम् ॥३१॥ ननु मामृदहृष्ट-
प्रयोजनं दृष्टप्रयोजनानि तु विजयोराल्प सुखानिच निर्विवादासीत्यत आह पूर्वत्र सुखं परत फलाकाङ्क्षा ह्युपायप्रवृत्ता कारण अतस्तदा-
काङ्क्षायाजमावात्तुपाये युद्धे भोजनेच्छाविरहिण इव पाकादौ मम प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यर्थं कुत पुनरितरपुरुषैरित्यप्यमापेक्षु तच्च निरुद्धं त्व-

न च श्रेयोनुपपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ नकाङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं तु
खानिच ॥ किन्तोराल्पेन गोविन्द किंभोगैर्जीवितेनवा ॥ ३२ ॥ येषानर्थे काङ्क्षितं नोराल्पं
भोगाः सुखानिच ॥ तद्वमेवस्थितायुद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानिच ॥ ३३ ॥

तथाह किञ्चइति भोगैः सुखैर्जीवितेन जीविनसाधनेन विजयेनेत्यर्थं चिन्ता राज्य भोगात् कौरवविजयच वने निवसतामस्माकं तेनैव
जगति श्लाघनीयजीवितानां किमेभिराकाङ्क्षैर्तैरितिमात्रं गोशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यधिष्ठानतया नित्यं प्राप्तं स्वमेव ममैहिकफलविरागं
जानासीति सूचयन्सम्योदयति गोविन्देति ॥ ३२ ॥ राज्यादीनामाक्षये हेतुसाह एतेन स्वस्य वैराग्येपि स्वीयानामर्थे दन्तैरभित्यपान्तं
एकाकिनोहि राज्याद्यनपेक्षितमेव येषां तु बन्धूनामर्थे तदपेक्षितं तपस्ते प्रणान्प्राणाणां अन्तानि धनाशाच त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिताइति न
स्वार्थं स्वीयार्थोवाय प्रयत्नइतिभाव भोगशब्द पूर्वत्र सुखपरतया निर्दिष्टोऽयत्र पृथक्सुखग्रहणान्मुखत्वा अन्विषयपर प्राप्तधनश-
ब्दांस्तु तदारालभकां स्वप्राणत्यागेपि स्वबन्धूनामुपभोगाय धनाशा सम्भवेदिति तद्वारणाय पृथग्ग्रन्थग्रहणं ॥ ३३ ॥

शेषमर्थं राज्यवाद्यपेक्षितं तैत्र नगतादित्याशङ्क्य तान्विशिनष्टिस्पष्टं॥३॥ननु यदि कृपया त्वमेतान्नर्हसि तर्हि त्वामेते राज्यलोभेन हनि-
 प्यन्त्येव अतस्त्वमेवैतान् हत्वा राज्यं शुद्धस्वेत्यत आह वैलोक्यराज्यस्यापि हेतो तत्राव्ययमपि अस्मान्न मृतो ज्येताश्च हन्तुमिच्छामि इ-
 च्छामपि न कुर्वामहं किपुनर्हन्त्यां गृहीमात्रप्राप्तेयेतु न हन्त्यामिति किमुवक्तव्यमित्यर्थे मधुसूदनेन सम्बोधयन् वैदिकमार्गप्रवर्तकत्व म-
 गवत सुचयति॥३५॥ नन्वन्यान्विहाय धार्तराष्ट्राण्येव हन्तव्यास्तेषामत्यन्तकूरुतरतनु खदान् वधे प्रीतिसम्भगदित्यत आह धार्तरा-
 ष्त्रान् दुर्योधनादीन् आतृषिहृत्य स्त्रितानामस्माक का प्रीति स्यात् न कापीत्यर्थे नहि मुहज नोचितक्षणमात्रवर्तिसुखाभासलोभेन चिरन-
 रनरकयातनाहेतुर्बन्धुबधोत्साक युक्तशतिभाव जनार्देनतिसम्बो धनेन यदि व ध्यापते तर्हि त्वमेवैतां जहि प्रलय सर्वजनहिंसकत्वेपि
 सर्वपापाऽसंसर्गित्वाविति सूचयति ननु अग्निदेगत्तदश्वैव शस्त्रपाणिर्धनाय ह क्षेत्रदारहरश्चैव पण्डितैश्चातनायिन इति स्मृत्येतेषां च स-
 वाचार्याः पितरः पुत्रास्तैश्चैव च पितामहा॥मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिन न स्तथा॥३६॥
 एतान्न हन्तुमिच्छामि मृतोपि मधुसूदन ॥ अपि वै लोक्वराज्यस्य हेतोः किन्तु महाज्ञते ॥ ३५ ॥
 निहृत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ पापमेवाशये दम्भान् हत्वैनानाततायिन ॥ ३६ ॥
 नैप्रकारैराततायित्वात् आततायिनमायान्त हन्यादेवाविचारयन् नानतादिवधे ढोपोहनुर्भवानि कश्चन इति वचनेन ढोपाना-
 वप्रतीतेर्हेतुव्यापव दुर्योधनादय आततायिन इत्याशङ्क्याह पापमेवेति एतानातनायिनोपि हत्वा स्थितानस्मान् पापमश्वयेद्वेनिस-
 म्बन्ध अथवा पापमेवाशयेत् न किंचिदन्यत् दृष्टमदृष्टवा प्रयोजनमित्यर्थे न हि न्यादिति धर्पशारूढाननायिन हन्यादित्येदं शारू-
 दुर्बलत्वात् तदुक्तं याज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारत उधेशगलानु बलवद्धर्मशस्त्रे न हि स्तिन अपरा द्वा-
 ख्या ननु धार्तराष्ट्रान् मृतां भवतां प्रीत्यभावेपि गुप्मान् मृतां धार्तराष्ट्राण् क्षीनिरस्त्येवानेते गुप्मान् हन्तुमिच्छन्त आह पापमेवेति
 अस्मान् हत्वा स्थितानेताततायिनो धार्तराष्ट्रान् पूर्वमपि पापिन साम्यतमपि पापमेवाश्वयेदं नान्यत् किंचित्पुनरित्यर्थे तथा चा-
 युच्यतोऽस्मान् हत्वैतपत्र पापिनोमविष्यन्ति नास्माक कापि क्षतिः पापासम्बन्धादित्यभिप्राय ॥ ३६ ॥

फलाभावादपर्यसम्भवाच्च परहिंसा नकर्तव्येति नच श्रेयोनुपक्षयमीत्याभ्योक्तं तदुपसहरति अष्टफलाभावाच्चोक्त्यर्थसम्भवश्च तच्छब्देन पराशुश्यते इष्टदुःखाभावमाह स्वजनंहीति माधवोति लक्ष्मीपतित्वाञ्जलक्ष्मीके कर्त्तुनि प्रवर्तयितुमर्हमीतिमात्र ॥३७॥ कथंताहि परेषा कुलक्षये स्वजनहिंसायांच प्रवृत्तिस्तत्राह लोभोपहतबुद्धित्वाच्चैषाकुलक्षयादिनिमित्तदोषप्रतिलब्धनाभावाच्चान्नवृत्तिः सम्भवतीत्यर्थ अतएव भीष्मादीनां शिष्टानां बन्धुवधे प्रवृत्तत्वाच्छिष्टाचारत्वेन वेदमूलत्वादितरेणैवः तद्वृत्तिरचित्येन्यान्त हेतुदर्शनाकंतिन्यायात् तत्कहि लोमादिहेतुदर्शने वेदमूलत्वं नकल्यतश्चित्स्थपितं गद्यपद्येते नपठयन्ति तत्रापि कथंयस्मान्नैवेयन्तुसुरक्षोक्तं सम्बन्ध ॥ ३८ ॥ ननु यद्यप्येते लोभात्प्रवृत्तास्तथापि आहूतोऽन निवर्तत घृतादपि रणादपीति विजित क्षत्रियस्येत्यत्रिभिः क्षत्रियस्य युद्ध धर्मो-

तस्मान्नाह्नीवयं हन्तु धार्तराष्ट्रान् स्ववास्यवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा कुलिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते नपश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं भिदद्रोहि च पातकम् ॥ ३८ ॥ कथं

नञ्जेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विजनादर्दन ॥ ३९ ॥ कुलक्षये

प्रपश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ॥ ४० ॥

युद्धार्जितं च धर्म्यं धनमिति शस्त्रे निश्चयाद्भवतांच तैराहूतत्वाद्युद्धे नवृत्तिरचित्वैतिशङ्क्याह अस्मात्पापाहन्तुवधफलकयुद्धरूपात् अयमर्थः श्रेयसाधनताज्ञानाहि प्रवर्तकं श्रेयश्च तद्यदश्रेयोननुबन्धि अन्यथा श्रेयनादीनामपि धर्मत्वापत्ते तया चांक्त फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते केवलप्रीतिहेतुत्वाच्चक्षमेतिकथ्यते इति ततश्चाश्रेयोनुबन्धितया शास्त्रप्रतिपादितेऽपि श्रेयानावन्निवास्मिन्नुद्धेऽपि नास्माकं प्रवृत्तिरचित्वेति ॥३९॥ एवंच विजयादीनामश्रेयस्त्वेनानाकाङ्क्षितत्वाच्च तदर्थं प्रवर्तितव्यमिति दृढयितुमनर्थानुबन्धित्वेनाश्रेयस्त्वमेव प्रपञ्चयन्माह सनातना परंपराप्रामा-कुलधर्मो कुलोचिता धर्मा कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुतुरभावात् उत अपि अग्निहोत्राद्यनुष्ठातृषु पनाशेन धर्मे नष्टे जात्यभिप्रायमेकवचन अवशिष्ट बालादिरूप कृत्स्नमपि कुलमधर्मोभिभवति स्वाधीनतया व्याजोति उत-शब्दः कृत्स्नपदेन संबध्यते ॥ ४० ॥

अस्मदीयैः पतिनिर्धर्ममतिक्रम्य कुलक्षयं कृतश्चेदस्माभिरपि व्यभिचारे कृते कोदोषं स्यादित्येव कुनर्कहता कुलस्त्रिय प्रतुष्येयुरित्यर्थं अथवा कुलक्षयकारिपतितपतिसम्बन्धादेव स्त्रीणां दुष्टत्व आशुद्धे सम्मतीत्येयोहि महागणकदूषित इत्यादिस्थिते ॥ ४१ ॥ कुलस्य संकरश्च कुलज्ञानं नरकायैव भवतीत्यन्वयः न केवलं कुलज्ञानानेव नरकपानं किंतु नरितदृष्टमपीत्याह पतन्तीति हिंसाद्योष्यर्थे हेतौवा पुत्रादीनां कर्तृणामगवाल्मुका पिण्डस्योदकस्यच क्रिया येषां ते तथा कुलज्ञानं पितरः पतन्ति नरकायैवेत्यनुपपन्नं

अधर्माभिभवात्कृष्णं प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वाञ्छेयं जायते वर्णमंकरः

॥ ४१ ॥ सक्करोनरकायैव कुलज्ञानं कुलस्यच ॥ पतन्ति पितरश्चेष्टेषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः

॥ ४२ ॥ दोषैरितैः कुलज्ञानं वर्णसंकरकारकैः ॥ उदसादुक्ते जातिधर्माः कुलधर्मास्तु ना-

श्रुताः ॥ ४३ ॥ उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ॥ नरके निगतं नासौ भदतौल-

नुशुशुम ॥ ४४ ॥ अहो वत महत्यापं कर्तुं व्यसितावयं ॥ दद्राज्यछुखतोभेन हन्तुं ख-

जनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

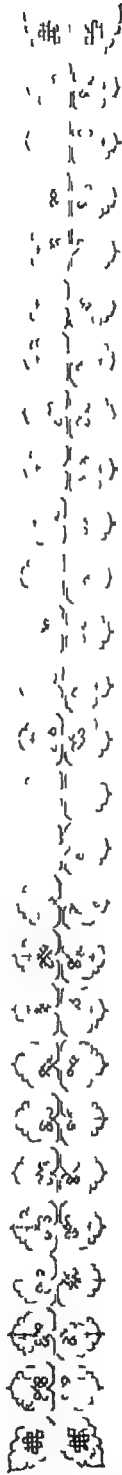
॥ ४२ ॥ जातिधर्मां क्षत्रियत्वादितिवन्धना कुलधर्मां असाधारणाश्च एतदेतैरस्माद्यन्ते उत्सन्ना क्रियन्ते विनाश्यन्तइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावात्तरकस्य केवलं नितरा नासौ भवति दुर्लभमनुशुशुमेत्यादिर्गतां दुखादृष्टं दुन्दनं तं स्वभू-
हेन कल्पयामश्नति पूर्वोक्तस्यैव हृदीकरणं ॥ ४४ ॥ वन्धुवधपर्यवसायी युद्धालवमार्थोपि सर्वथा पाणिद्वारं किमुन्युद्धनिर्दिष्टं न-
द्व्यवसायेनात्मानं शोचन्नाह यदीहशी ते बुद्धिः कुत तर्हि युद्धाभिनिवेशनागादोर्सीति नन्तुष्टं अविश्वरूपकारितया ननाद्धम्य-
कृतत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥

ननु तव वैराग्येपि श्रीमत्सेनार्दीनां शुद्धोत्सुकत्वादबन्धुवयोमविष्यत्येव न्वयः पुन किं तद्विषयमित्युक्तत्वादिप्रकृत्यो वमं प्राप्तु-
तामहिंसा पापनिष्यक्तं तस्माज्जीवनापेक्षया भरणमेव समं ह्येवमंतरं अन्तर्हितं हिंसे मदेव प्रदत्तमिति पठेति स्वस्वाये अप्रतीकार-
स्वप्राणत्राणाय व्याणरमकुर्वाणं वन्धुव वाच्यवसायमंत्राणादि प्रायश्चित्तान्तराहेन वा तद्याच्च प्रापान्तप्रयश्चित्तेनैव शुद्धिर्न विष्यन्ती-

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाण्डः ॥ धर्तारद्वारे हृत्पुच्छाङ्गे देमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वार्जुनः सखी रथोपस्थ उपादिशत् ॥ विदुज्जं सररं दाम शो-
कसविज्जमानसः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूत्रनिर्णयस्तुतस्तुतश्चिद्यादां दीपघास्त्रे श्रीकृ-
ष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविवादायोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

तयर्थे ॥ ४६ ॥ ततः किमुक्तमित्यपेक्षायां सङ्ख्ये सगाम तद्ये अं रज्ज्वेत्तुल्ये तदेव दुष्कारं उल्लेख्यते तं न पत्र ह्येव
सविमं पीडितं नानसं गत्य त ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूत्रनिर्णयस्तुतस्तुतश्चिद्यादां दीपघास्त्रे श्रीकृ-
ष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविवादायोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥ आहिसा परमोऽथमोभिक्षादानं चेत्येवंलक्षणया बुद्ध्या युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वास्वपुत्राणां राज्यम-
प्रचलितमवधार्य स्वस्वदृढस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्ता ततः किञ्चित्तत्त्वाकाङ्क्षामगन्निनीषु सजय तप्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पयन
कृपा ममैत इति व्यामोहनिमित्तं क्रोहविशेषं तथा अग्विठ स्वभावसिद्धया व्यात अर्जुनस्य कर्मत्वं कृणयाश्च कर्तृत्वं वदता नत्वा
आगन्तुकत्वं व्युदस्त अतएव विषादन्तं क्रोहविषयीभूतस्वजनविच्छेदाशङ्कानिमित्तं शोकापरपर्यायश्चिस्तव्याकुलीनावोविपादस्त प्राप्नु-
वन्तं अत्र विषादस्य कर्मत्वेनार्जुनस्य कर्तृत्वेन तस्यागन्तुकत्वं सूचित अतएव कृपाविपादश्चादश्रुभिः पूर्णे आकुले दर्शनात्मने चेश्मणे द-
स्यतं एवमश्रुपातव्याकुलीभावाख्यकार्यद्वयजनकतया परिपोषं गताभ्यां कृपाविपादाभ्यामुद्विग्नं नमर्जुनमिदं सोपपत्तिकं वक्ष्यमाणं
वाक्यमुवाच नत्प्रेक्षितवान् मुयुसूदनइति खयं दुष्टनिग्रहकर्तार्युननत्यपि तथैव वक्ष्यतीतिभावः ॥१॥ तदेव नगवतोवाक्यमवतारयति

॥ सजयउवाच ॥ तं तथा ह्यपयाविष्टमश्रुपुण्याकुलेक्षणां ॥ विषोदन्तमिदं दाश्वमुवाच न-
धुसूदनः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वाकाशमलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥ क्वनादंजु-

ष्टमस्वर्गमकौर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस्य अथ वैराग्यस्याथ मोक्षस्य वर्णां भगवतीङ्गना समग्रस्येति न्त्येकं सं-
बन्धः, मोक्षस्येति तत्साधनस्य ज्ञानस्य इङ्गना सङ्गा एतादृशं समग्रमर्थार्थदिकं नित्यमप्रतिदन्धेन यत् वर्तते स नगवान् नित्ययोगे मनुष्य-
तथा उत्पत्तिच विनाशच भूतानामागति गति वेत्ति विद्यामविद्यां च सवाव्यो भगवानिति तत्र भूतानामिति प्रत्येकं सवर्ग-
ते उत्पत्तिविनाशद्वौ तत्कारणस्याप्युपलक्षकौ आगतिगती अगामिन्यौ सम्पदापदौ एतादृशोभगवच्छब्दः, श्रीव-सुदेवपञ्च दन्ये-
वसितइति तथाव्यते इदं स्य धर्मोत्परादमुलत्वं कृपाव्यामोहाश्रुपातादिपुर सर कउमल शिष्टगर्हितत्वेन मलिनं चिन्मे समये स्याने
त्वात्वां सर्वक्षत्रियप्रवर कुतो हेतोः समुपस्थितं प्राप्त किमोभेच्छात अथवा कर्तौच्छात इति किमद्वेनाश्चिन्त्यते हेतुद-
यमपि निषे वति अत्रिर्विशेषणैरुत्तरार्धेन आर्यमुमुक्षुभिर्न सुष्टमसेवितं स्वर्गमारायशुद्धिद्वारा मोक्षमिच्छतिरपक्वकपायैर्मुमुक्षुभिः कथं

स्वधर्मस्त्याज्यइत्यर्थः संन्यासाधिकारीतु पक्षकथायोग्रे वक्ष्यते अखर्ग्यं स्वर्गहेतुधर्मविरोधित्वात् न स्वर्गच्छया मेवम् अकीर्तिकरं की-
र्त्यभावकरमपकीर्तिकरं वा न कीर्तिच्छया सेव्यं तथाच मोक्षकामै स्वर्गकामै कीर्तिकामैश्च दर्जेनीयं तत्कामपदं त्वं सेवस इत्यहो बुचि-
नं चेष्टितं तवेति भावः ॥ २ ॥ तनु बन्धुसेनावेक्षणजातेनार्थेन धनुरपि धारयितुमशक्नुवता मया किं कर्तुं शक्यमत आह क्लेशं क्लो-
चभावाभधैर्यभोजस्तेजादिमङ्गलं मास्मगम भागा हे पार्थ पृथाननय पृथया देवप्रसङ्गलङ्घनं तत्तत्तदभावे वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात्
पृथानतनयत्वेन क्लेश्यायोग्यइत्यर्थः अर्जुनत्वेनापि तदयोग्यत्वमह नैतदिति त्वयि अर्जुनं साक्ष्यमहैश्वरेणपि मत् कृताहं प्रख्या-
तमहाप्रभावे नोपपद्यते नयुज्यते एतत् क्लेश्याप्रित्यसाधारणेन तदयोग्यत्वनिर्देशः ननु न च कर्तव्य इत्याहुः प्रसन्नं च मे मनश्च नि-
पूर्वमेव मयोकमित्याशङ्काह क्षुद्रमिनि हृदयदौर्बल्यं मनसोऽप्रमणादिरुपमधैर्यं क्षुद्रं त्वज्जगत्पथाद् भुम्भु न संनंदा त्यक्ता विवेक-

॥ अर्जुनवाच ॥ कथं भीष्ममह सङ्घे द्रोणे च ननु नृप ॥ इयुधि० प्रतिपद्यत्यसि पु-

जाहीवरिसदन ॥ ४ ॥

नापनीय उत्तिष्ठ शुद्धाय सज्जो भव हे परंतप पर शङ्खं तापयतीति तथा संवोधयेत् हेतुगम ॥३॥ ननु नयं स्वधर्मस्य त्यागं शोकभोगाद्वादिष्यात् किन्तु धर्मत्वाभावाद् धर्मत्वाच्चास्य युद्धस्य त्यागोभया क्रियतइति भगवदभिप्रायस्तद्विनिषयमानस्यार्थेन स्वार्थिभिरप्यत्र भगवन्तरयति भीष्मं पितामहं द्रोणं चाचार्यं सङ्ख्ये रणे इधुमि सायकं प्रतियोगस्यामि प्रहरिष्यामि कथं न कथंचिदप्यर्थं मनन्यां पूजहं। कुक्षुमादिभिरर्चनयोगैः पूजार्हांभ्यां सह क्रीडास्थानेनपि वाचापि हर्षफलकमपि लीलायुद्धमनुचिंत किं पुनर्युद्धभूमौ शरे प्राणत्यागफलकं प्रहरणमित्यर्थः मधुसूदनरिसूदनेति सवोधनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वोपरपरामर्शैर्वैकल्यात् अनेन मधुसूदनरिसूदनेत्यप्यर्थस्य पुनरुक्तत्वं दोषः युद्धमात्रमपि यत्र नोचितं दूरे तत्र वधइति प्रतियोगस्यामीत्यनेन सूचितं अथवा पूजार्हां कथं प्रतियोगस्यामि पूजार्हयोरैव विवरणं भीष्मं द्रोणं चेति द्वौ ब्राह्मणौ भोजय देवदत्तं यज्ञदत्तं चेति वत्सवन्ध अयं मात्र दुयोधनादयोनापुरस्कृत्य भीष्मद्रोणौ युद्धाय सज्जो भवन्ति तत्र ताभ्यां सह युद्धं नवावधर्मः, पूजादिवदविहितत्वात् न चायमनिषिद्धत्वादधर्मोपि न भवतीति वाच्यं गुरुं हृदय

ल्वंछत्येत्यादिना शब्दभोगाणां गुरुद्रोहोद्यदनिष्टफलप्रदर्शनेन निषिद्धं तदा किं वाच्यं ताभ्यां सह संग्रामस्याद्यमन्त्रे निषिद्धत्वे चे-
ति ननु भाष्यद्रोणयोः पूजाहृत्यं गुरुत्वेनैव पवस्यन्तेषामपि कृपादीनां न च तेषां गुरुत्वेन स्वीकारः सम्प्रतनुचितः गुरोरप्यवल्लिप्तस्य
कार्यकार्यमजानतः उत्पद्यप्रतिपन्नस्य परित्यागोविधीयते इति स्पृते ॥ ४ ॥ तस्मादेषां युद्धगर्वेणावल्लिप्तानामन्यायराज्यग्रहणेन शि-
ष्यद्रोहणं च कार्यकार्यविवेकशून्यानामुत्पद्यनिष्ठानां वधपव श्रेयानित्याशङ्काह गुरुनहत्वा परलोकस्मावदस्येव अस्मिस्तु लोकै-
र्लुप्तपत्न्यानां नोन्मुपादीनां निषिद्धं मैत्र्यमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्यतरमुचितं ननु तद्वधेन राज्यमपि श्रेय इति श्रुतेऽपि युद्धे वृत्तिमात्रफ-
लत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य ब्रुते नत्ववल्लिप्तत्वादिना तेषां गुरुत्वाभावउक्तइत्याशङ्काह महाभुगवर्गानि महाभुगुभावः श्रुताभ्ययन-
पथाचारादिनिबन्धनः प्रभावोयेषां तावत् तथा च कालकामादयोपि धैर्वशीकृतास्तेषां पुण्यातिशयशालिनां नात्रालम्बनादिशुद्रपात्मस्-

गुरुनहत्वा हि महानुभावोऽप्येव योभोक्तुं मैत्र्यमपौहल्लोके ॥ हत्वाधिकांस्तु गुरुनिहैव

सृज्सीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

श्लेषइत्यर्थः हिमहातुभावमित्येकंवा पदं हिमं जाड्यमपहन्तीति हिमहः आदित्योभिर्चा तस्येवातुभावः सामर्थ्येणा तावत् तथा कान्ति-
तेजस्वितात्तेषामवल्लिप्तत्वादिदोषोनास्त्येव धर्मव्यतिक्रमोदृष्टश्वराणां च साहसं तेजीयसां न दोषाय वन्दे सर्वभुजोद्यधेनुके न-
नु यदार्थलुब्धाः सन्तोयुद्धे प्रवृत्तास्तदैषां विघ्नीतात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं माहात्म्यं तथा चोक्तं भीष्मेण युद्धिष्टिरः प्रणि अर्धस्य पुरुषो-
दासोदासस्त्वर्थेन कस्यचित् इति सत्यं महाराज वद्धोऽस्यर्थेन कौरवैरित्याशङ्काह हत्वेति अर्थे लुब्धा अपि ते मदपेक्षया गुरुवो-
न-
वत्स्येवेति पुनर्गुरुमहणोक्तं तु शब्दबोध्यर्थे ईदृशानपि गुरुन् हत्वा भोगानेव भुञ्जीय ननु मोक्षं लभेयं भुज्यन्तइतिभोगात्रिभया कर्मे-
भिष्यन् ते च भोगाहैव नपरलोके इहापिच रुधिरप्रदिग्धाश्वायशोव्याप्तत्वेनात्यन्तनुगुप्सिताइत्यर्थं यदेहाप्येवं तदा परलोकादु-
क्तियद्वर्णनीयमितिभावः अथवा गुरुन् हत्वायर्थकामात्मकात् भोगानेव भुञ्जीय ननु धर्ममोक्षवित्यर्थकामपदस्य भोगविशेषजन्य-
व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

ननु भिक्षाशनस्य क्षत्रियप्राते निषिद्धत्वाद्युद्धस्यच विहितत्वात् स्वधर्मत्वेन युद्धमेव तव श्रेयस्करमित्याशङ्कथाह एतदपि न जानीनो-
भैक्ष्ययुद्धयोर्मध्ये कतरत् नोस्माक गरीय श्रेष्ठं किमेक्ष्य हिसाश्न्यत्वादुत युद्धं स्वधर्मत्वादिति इदं च न विद्वन् आरब्धेपि युद्धे यद्वा व-
यं जयेमातिशयीमहि यदि वा नोस्माद् जयेयुर्धातैराष्ट्र उभयो साम्यपक्षोऽप्यर्थाद्वोद्धव्य किंच आतोपि जयेन फलत परायणत्वं यतो-
याद् बन्धून् हत्वा जीवितुमपि वयं नेच्छाम किं पुनर्विषयातुपभोक्तुं तपवावस्थिता ममुखे धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रमन्बन्धितोऽस्मिद्रागाद-
य सर्वेपि तस्माद्भैक्ष्याद्युद्धस्य श्रेष्ठत्वं मस्मिद्धमित्यर्थं तदेवं प्राक्नेन ग्रन्थेन ससारदोषनिरूपणादधिकारिविशेषणान्युक्तानि तत्र न च
श्रेयोनुपक्षयमि हत्वा स्वजवमाहवहृत्यत्र रणे हतस्य परित्रादसमानयोगक्षेमत्वोक्ते अन्यत्र श्रेयोन्यदुतैव प्रयइत्यादिश्रुतिसिद्ध श्रेयो-
भोक्षाख्यमुपन्यस्तं अर्थाच्च तदितरदश्रेयइति नित्यनित्यवस्तुविवेककोदर्शित न काङ्क्षे विजयं कृष्णेत्यत्रैहिकफलविरागं अ-

नचैतद्विद्वाः कतरन्नो गरीयोयद्वा जयेम यदि वा नोजयेयुः ॥ दामेव हत्वा न जिजौ विप्रान्.

स्ववस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

पित्रलोक्यराज्यस्य हेतोरित्यत्र पारलौकिकफलविरागं नरके नियतं वात् इत्यत्र स्थूलदेहातिरिक्तआत्मा किञ्चोराज्येनेति व्याख्यात-
वर्त्मना शम किमोगैरितिदम् यद्यप्येतं न पश्यन्तीत्यत्र निर्लोभता तन्मं क्षेमतरं भवेदित्यत्र निनिष्ठा इति प्रथमाऽणयस्यायं मसन्तान्
साधनसूचनं अस्मिन्त्वध्याये श्रेयोभोक्तुं भैक्ष्यमपीत्यत्र भिक्षाचंगणलश्रितं सन्यासं प्रतिपादितं ॥६॥ गुरुपसदनमिदानीं प्रतिपाद्याते
समधिगतसंसारदोषस्यातितरा निर्विण्णस्य विधिवद्गुरुमुपसन्नस्यैव विद्याग्रहणार्थिकारात् तदेव नीच्यादिमद्भूदवशात् द्युत्थायाथ
भिक्षाचर्यं चरन्तीति श्रुतिसिद्धभिक्षाचर्येऽङ्गुनस्याभिलाषं प्रदक्ष्ये विधिवदुपसत्तिनपि नत्सद्भूदव्याजेनैव दर्शयति य स्वल्पामपि वि-
चक्षति नक्षमते सकृपणइति लोके पूसिद्धस्तिद्धत्वादक्षितोनात्मविद्भ्रात्रपुराणेतया कृष्णोभवति योग्यतदक्षरं गान्धर्वविदित्वास्मा
ल्लोकात्प्रेति सकृपणइति श्रुते. तस्यमात्रं कार्पण्यं अनात्माध्यासवत्त्वं तन्निमित्तोऽस्मिन् जन्मन्येतत्प्रव मदीयानेषु हतेषु किं जीवितेन्य-

मिनिविशरूपममलक्षणोदोषस्तेनोपहृतस्तिरस्कृतः स्वभावः क्षाक्षीयुद्धोद्योगलक्षणोयस्यसः तथा धर्मविषये निर्णायकप्रमाणदर्शना-
त्संभूदः किमेतेषां वयोधर्मः किमेतत्परिपालनं धर्मं तथा किं पृथ्वीपरिपालनं धर्मं किं वा यथावसितोरण्यनिवासएव धर्म इत्यादिसंश-
यैर्व्यासं चेतोयस्य सतथा न चैतद्विद्वाः कतरत् नोगरीयइत्यत्र व्याख्यानमेतत् एवविद्यः सन्नह त्वा त्वानिर्दानो पृच्छामि श्रेयइत्यनुपपन्न-
अतोयश्चिच्छित्तं ऐकान्तिकमात्यन्तिकं च श्रेय परमपुमर्थभूतं फल स्यात्तन्मे मह्यं ब्रूहि साधनानन्तरमवश्यं भगिन्त्वमेकान्तिकत्वं जा-
तस्याविनाशआत्यन्तिकत्वं यथाह्योषधेकृतो कदाचिद्रोगनिवृत्तिर्न भवेदपि जातपिच रोगनिवृत्ति पुनरपि रोगोप्यस्या विनाश्यने एव
कृतेपि यागे प्रतिबन्धवशात्स्वर्गो न भवेदपि जातोपि स्वर्गो दुःखाक्रान्तोनश्यति चेति नैकान्तिकत्वमात्यन्तिकत्वं वा तयो न दुक्तं दुःखत्र-
यामिधाताजिह्वासातदपघातके हेतौ इष्टे सापार्याचैवैकान्तास्त्यन्ततोभावादिति हृष्टवदानुश्रविक सहाविशुद्धिश्चायतिशययुक्तं तद्विप-
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्ममंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेह शशि मां त्वा प्रपन्नम् ॥ ७ ॥ नहि प्रपश्यामि ममापनुद्धाद्यच्छ्रेयं कमुच्छ्रेयं पश्या
मिन्द्रियाणाम् ॥ अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

रीत श्रेयान्न व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति च वतु त्वं मम सखा नतु शिष्योऽतथाह शिष्यमेनेहमिति त्वदनुशातनयोव्यन्त्रादह तव शिष्यएव
मवापि नसखा न्यूनज्ञानत्वात् अतस्त्वा प्रपन्न शरणागतं मां शाधि शिक्षय करुणया नत्वशिष्यत्वशङ्कयोः पक्षणीयोहमित्यर्थं एतेन तद्विज्ञा-
नार्थसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्यापि आश्रित्यं ब्रह्मनिष्ठ भृगुर्वै वारुणिवरुण पितरमुपसत्सार अधीहि भगवोऽहं इत्यादिनुरूपसत्तिष्ठतिपादवा-
स्तुत्यर्थोदर्शित ॥ अननु स्वयमेव त्व श्रेयोविचार्य धृतसपञ्चोसि किपरशिष्यत्वेनेत्यतआह यच्छ्रेय प्राप्तसत् कर्तुं मम शोकमपनुयादपनु-
देक्षिचारयेत्तत्र पश्यामि हि यस्मात्तस्मान्मां शाधीति सोहं भगव शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयत्विति श्रुत्यर्थोदर्शित शो-
कानपनोदे कोदोषइत्याशङ्क्य तद्विशेषणमाह इन्द्रियाणामुच्छ्रेयणमिति सर्वदा सतापकरमित्यर्थं ननु युद्धे प्रयतमानस्य तत्र शोकनिवृ-
त्तिर्भविष्यति जेष्यसि चेत्तत्र राज्यप्राप्त्या इतरथा च स्वर्गप्राप्त्या द्वावेतौ पुरुषौ लोकाइत्यादिधर्मशास्त्रादित्याशङ्क्याह अवाप्येत्यादिना
शङ्क्यर्जित सत्यादिसम्पन्नं च राज्यं तथा सुराणामाधिपत्यं हिरण्यगर्भपर्यन्तमैश्वर्यमवाप्य स्थितरयापि मम यच्छ्रेयं कमुपनुयात्तत्र ८ ॥

भीत्यन्वयः तद्यथेह कर्मचित्तोलोकः क्षीयतपधमेवामुक्तं पुण्याचितोलोकः क्षीयतइति श्रुते यत्कृतकं तदनित्यमित्यनुमानात् पूत्यक्षेणाप्ये-
द्विकानां विनाशदर्शनाच्च नैहिक आमुत्रिकोवा भोग शोकनिवर्तकः किन्तु स्वसत्ताकालेपि भोगपातन्ययादिना विनाशकालेपि विच्छेदा-
च्छोकजनकपवेति नयुद्धं शोकनिवृत्तयेऽनुष्ठेयमित्यर्थः एतेनेहामुत्रभोगविरागोऽधिकारिविशेषणत्वेन दर्शितः ॥८॥ तदनन्तरमर्जुन कि-
कृतवानिति धृतराष्ट्राकाङ्क्षयां गुडाकेशोऽजितालस्य परतप शत्रुतापनोर्जुन हृषीकेश सर्वेन्द्रियपर्वतकन्वेनान्तर्गमिणं गोविन्दं गां-
वेदलक्षणां चाणीं विन्दतीति व्युत्पत्त्या सर्ववेदोपादानत्वेन सर्वज्ञं आत्मी एवं कथं भीष्ममहं सङ्ख्यइत्यादिना युद्धस्वरूपाऽप्येताना-
मुक्त्वा तदनन्तरं नयोत्स्यइति युद्धफलाभावं चोक्त्वा तूष्णीं बभूव बाहोन्द्रियव्यापारस्य युद्धार्थं पूर्वं कृतस्य निवृत्त्या निर्व्याप रं-
ज्जातइत्यर्थः स्वभावतोऽजितालस्य सर्वशत्रुतापनेच तस्मिन्नागन्तुकमालस्यमनापकन्वच नास्पदमादधातीति द्योतयितुं हरादिव गोवि-
॥ संजयउवाच ॥ एवमब्रुवा हृषीकेश गुडाकेशः परंतप ॥ न योऽख्यइति गोविन्दमुक्त्वा

तूष्णीं बभूव ह ॥ ८ ॥ तमुवाच हृषीकेशः महानद्भिर्व भारत ॥ सेनयोः कृतयोर्मध्ये विप्री

दन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

न हृषीकेशपदार्थां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिवत्त्वसूचकाऽयां भगवत्तन्मोहात्तन्मननायाम्ना व्यभिनिष्क्रुचिन्म ॥९॥ एव युद्धमुपेक्षितजन्य-
व्यर्जुने भगवान्नोपेक्षितवानिति धृतराष्टुराशानिराम्याह सेनयोः कृतयोर्मध्ये युद्धेऽद्येभनगाण तद्दृशेऽख्येन विनाशं नोह प्राप्नुवन्त न-
मर्जुनं प्रहसन्निव अतुचित्ताचरणपकाशानेन लज्जाम्बुधां मज्जयन्निव हृषीकेश सर्वान्तर्गामी भगवानिति वक्ष्यमाणमञ्जोच्यनिष्क्रुचिद्वि-
परमगम्भीरार्थमनुचित्ताचरणपकाशकमुक्तवान् नदपेक्षितवानित्यर्थः अतुचित्ताचरणपकाशानेन यज्जोत्पन्न एहास्य लज्जा च दुःखनि-
केति द्वेषविषयपव मुख्य अर्जुनस्यतु भगवत्कृपाविषयत्वादननुचित्ताचरणपकाशानम्यच विदेऽन्प्योऽहेतुन्वाऽद्वयताभावेन गोलाएवाय-
प्रहोसइति कथयितुमिवशब्द लज्जामुत्पादयितुमिव विवेकमुत्पादयितुं अर्जुनस्यानुचित्ताचरण भगवता एकादयेन लज्जापत्तिस्तु नान्त-
रीयकतयास्तु भास्तु वेति न विवाक्षितेतिभाव यदि युद्धारम्भान्प्रगेव गृहे स्थितोऽयुद्धमुपेक्षेत नञा कानुचिर्न कुर्यात् महता सम्भेणतु यु-
द्धमुत्पावागत्य तदुपेक्षणमतीवानुचितमिति कथयितुं सेनयोरित्यादिविशेषणं एतच्चाशोच्यनित्यादौ स्पष्टं भविष्यति तद्वानुत्पद्युद्वाप्य

स्वधर्मं स्वतो जातापि प्रवृत्तिर्द्धिविधेन मोहेन तन्निमित्तं च शोकेन प्रतिबद्धेति शिविधोर्मोहस्य निराकरणीय तत्रात्मनि स्वप्रकाश-
परमानन्दरूपे सर्वसंसारधर्मोऽससर्गिणि स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्यास्योपाधिदशविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्य-
त्वात्सधर्मत्वादिति भास्यरूपक सर्वप्राणिसाधारण अपरस्तु शुद्धाख्ये स्वधर्मे हिसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपोऽनन्यैव कल-
णादिदोषनिबन्धनोसाधारण पक्षमुपाधित्रयविवेकेन शुद्धात्मस्वरूपबोध प्रथमस्य निवर्तक द्वितीयस्यतु हिसादिमत्त्वेषु शुद्धस्य स्व-
धर्मत्वेनाधर्मत्वाभावबोधोसाधारण शोकस्यतु कारणनिवृत्त्यैव निवृत्तेनै पृथक् सादान्तरापेक्षेत्यभिप्रेत्य क्रमेण अमद्वयमनुभवद-
श्रीभगवानुवाच ॥ १० ॥ अशोक्यान् शोचिषु योग्यानेव भीमद्वेष्टेनादीनात्मसहितान् त्वं पण्डितोऽपि सन् अन्वशोच अनुशोचिष्य-
वानसि ते श्रियन्ते मन्त्रिमित्रमह तैर्विनभूत किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेत्येवमर्थकेन हृष्टं स्वजनमित्यादिना तथा चाशोच्ये

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाशसे ॥ गतासूदनगतासूनु

नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

शोक्यक्रमः पञ्चाविसाधारणस्तत्वात्यन्तपण्डितस्यानुचितद्वयार्थः तथा कृतक्याकदमलमित्यादिना मठचनेनानुचितमिदमाचरितं म-
थेति विमर्शो मासेपि न्व स्वय प्रज्ञोपिसन् प्रज्ञाना अवादान प्रवैक्वतुमनुचितान् शब्दांश्च कथं भीष्ममह सङ्गच्छत्यादीन् मापसे वद-
सि ननु लज्जया तुष्णीभवसि अत पर किमनुचितमस्तीति सूचयितुं चकार तथाचायं धर्मत्वमन्ति धर्मे चा धर्मत्वमन्तिरसाधारणी-
तत्वातिपण्डितस्य नोचितंति भाव प्रज्ञावता पण्डितानां वादान् मापसे पर न नु बुध्यसदिति वा मापणोपक्षयानुशोचनस्य प्राक्काल-
त्वादितित्वनिर्देश भाषणस्य तु तदुत्तरकालत्वेनाव्यवीहितत्वाकृतमानत्वनिर्देश छान्दसेन लिङ्गव्यत्ये नानुशोचसीति धर्तमान-
त्वं व्याख्येयं ननु वस्तुविच्छेदे शोकोनानुचित वसिष्ठदिभिर्महामागैरपि कृतत्वादित्याशङ्क्याह गतासूनिनि ये पण्डिता विचार-
जुन्यात्मतत्त्वज्ञानवन्त ते गतप्राणानगतनाणाश्च बन्धुत्वेन कल्पितान् देहान् नानुशोचन्ति एतेः मृता सर्वोपकरणपरित्यागेन गता

किं कुर्वन्ति कं तिष्ठन्ति एते च जीवन्तो वदन्तु विच्छेदेन कथं जीविष्यन्तीति न द्यामुह्यन्ति समाधिसमये तत्प्रतिभासाभावात् व्युत्था-
नसमये तत्प्रतिभासेऽपि मृगतत्वेन निश्चयात् न हि रजतत्वसाक्षात्कारेण सर्पश्चेमेव नीते तद्विनिश्चयकम्पादि न भवति नवा पितृपुत्र-
तेन्द्रियस्य कदाचिद्दृशे तिकतामतिभासेऽपि तिकार्यता तत्र प्रवृत्तिः सम्भवति मधुरत्वनिश्चयस्य बलवत्त्वात् एवमानमस्वरूपानि नि-
न्धनत्वाच्छोच्यग्रमस्य तत्तत्पक्षानेन तदज्ञानेपनीते तत्कार्यभूत शोच्यग्रम इत्युक्तं न ततोतिभावः वसिष्ठार्जुना नारदः कर्षत्रावत्या-
सथा तथातु कारणं न शिशुचारतत्यान्येषाममुद्युयतामापादयति शिशुधर्मेषु बुद्ध्यादुर्ध्वविमानस्याऽऽधिक्येन बह्वहारेण तदाकारत्वात् अन्-
थातिष्ठीवनदेरप्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यं यस्मादेवं तस्मान्त्वमपि पण्डितो भूत्वा शोकं माकार्पादित्याभिप्रायः ॥१॥ न त्वेवेत्याद्येव वि-
शोतिस्त्रोक्तैरशोच्यानन्वशोचत्वमित्यस्य विवरणं क्रियते स्वयमेवमपि चावेश्येत्याद्यर्थेन श्लोकं प्रज्ञावादांश्च भासयत्यस्य मोहद्वयस्य दृ-
शक्यमथ तन्निराकर्तव्यत्वात् तत्र स्थूलशरीरादात्मानं विवेकतु नित्यत्वं साधयति तु शब्दोद्देशादिव्यतिरेकं सूचयति यथा अह इति पूर्व-

न त्वेवाह जातु नासं न त्व नेमेजनाधिपाः ॥ न दैव न भविष्यासः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

जातु कदाचिदपि नासमिति नैव अपितु आसमेव तदा त्वन्वयासी इमं जन्तुधियाश्चामसैव एतेन प्रगभावात् तिर्योगित्वं दाशन तथा नव-
वर्यं अहं त्वं इमे जनाधिपाश्च अतः परं न भविष्यामदिति न अपि तु न विष्यामप्येति ध्वमात्रनिर्गोतिव्युत्पन्नं अतः कालत्रयेऽपि सत्तद्देशि-
त्वादात्मनो नित्यत्वेनानित्यादेर्द्वैलक्षण्यमिदमिदं ॥१॥ न तु देहमात्रं चैतन्मद्विद्विशिशुमान्मेति लोकस्य निश्चयः तदा च स्थूनेह गैरोह-
गच्छामि चेत्स्यादिव प्रत्यक्षप्रतीतीनां ग्रामाण्यननोपहितं न विष्याते अतः कार्यं देहादात्मनो व्यतिरेकं व्यतिरेकेऽपि कार्यं वा जन्मविनाशोद्-
न्यत्वं जातो देवदत्तोऽप्युतो देवदत्त इति प्रतीतिर्देहजन्मनाशोद्गमनाशोऽप्युत्पत्तिरित्याह दूबाह देहा मर्त्तं भूतमवित्त-
वर्तमानाजगत्पण्डितानि नोऽस्मिन्तीति देही एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात्मवत्त्वं चेष्टोत्पत्तये प्रतीतिर्देहनाशभेदे प्रमाणमस्मीति
सूचयतुमेकवचनं सर्वे वयमिति बहुवचनं तु पूर्वदेहेनेदाजुष्टस्या न त्वात्मनेदाभिप्रायेणेति न दोगं तस्य देहिलक्षणं च सतोस्मिन् व-
र्तमाने देहे यथा कौमार्यौवनं जरेत्यवस्थात्रयं परस्परविरुद्धं भवन्ति ननु तदेतानामभेदं यद्येषां बालजं पित्रयवत्त्वं नूतं स एवाह वृद्धेऽपि

प्रणतनृनुभवमीति दृढतरप्रत्यभिज्ञानात् अन्यनिष्ठसंस्कारस्य चान्यत्रानुसन्धानाजनकत्वात् तथा तेनैवप्रकारेणाविद्वत्स्यैव सन्तङ्गात्म-
नोदेहान्तरप्राप्ति एतस्मादेहादत्यन्तविलक्षणदेहप्राप्ति स्वप्ने यौगैश्वर्ये च तदेहमेवानुसन्धानेपि स्पष्टवाहमिति प्रत्याभिज्ञानात् तथा च यदि
देहपृथक्ताभवेत्तदा कौमार्यादिभेदेन देहे भिद्यमाने प्रतिस्नधाने न स्यात् अथ तु कौमाराद्यवस्थानामत्यन्तवैलक्षण्यवस्थावतो देहस्य या-
वत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थितिर्ति न्यायेनैकस्य धूयात्तदपि स्वप्नयौगैश्वर्ययोर्देहधर्मभेदे प्रतिस्नधाने न स्यादित्युभयोर्देहाहरणम् अनतोमरमरीचि-
कादादुदकादिबुद्धेरिव स्थूलोहमित्यादिबुद्धेरपि भ्रमत्वमवश्यमभ्युपेयं बाधस्याभयत्रापि तुल्यत्वात् एतच्च न जायतइत्यादौ प्रपञ्चयिष्यन्ते
एतेन देहान्तरिक्तोदेहेन सहोत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षोपि प्रत्युक्तं तत्रावस्थाभेदे प्रत्यभिज्ञोपपत्तावपि यमिणोर्देहस्य भेदे प्रत्याभि-
ज्ञानुपपत्ते अथवा यथा कौमाराद्यवस्थाप्राप्तिरविकृतस्यात्मन्येकस्यैव तथा देहान्तरप्राप्तिरितस्मादेहादुत्क्रान्तो तत्र स्पष्टवाहमिति प्रत्य-
भिज्ञानाभावेपि जातमात्रस्य हर्यशोकभयादिसप्रतिपत्ते पूर्वसंस्कारजन्यायादर्शनात् अन्यथा स्नपनानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तस्याइदृशा-

देहिनीस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥ तथा देहान्तरप्राप्तिर्धौरस्तव न मुह्यति ॥१३॥

अनन्तविज्ञानजन्यत्वस्याइष्टमात्रजन्यत्वस्य चाभ्युपगमात् तथा च पूर्वापरदेहयोरतमैक्यसिद्धि अन्यथा कृतनाशकृताभ्यागमप्ररू-
द्रादित्यन्यत्र वित्तर कृतयो पुण्यपापयोगोभोगमन्त्रेण नाश कृतनाश अकृतयो पुण्यपरपयोरकस्मात्फलदातृत्वमकृताभ्यागम
अथवा देहिन्येकस्यैव तव यथाक्रमेण देहावस्थोत्पत्तिविनाशयोर्भेद नित्यत्वात् तथा युगपत्सर्वदेहान्तरात्मिरपि तवैकस्यैव वि-
भुत्वात् मध्यमपरिमाणत्वे सात्रयत्रत्वेन नित्यत्वायोगात् अणुत्वं सकलेदेहव्यापिषुत्वाद्युल्लिख्यमिदं विभुत्वे निश्चिते
सर्वत्र इष्टकार्यत्वात्सर्वशरीरेष्वेकमवात्मा त्वमिति निश्चितोर्थं तत्रैवसति वक्ष्यमातकभेदकल्पनया न्वनधीरन्वान्मुह्यसि धीरस्तु
विश्राज्ज मुह्यति अहमेषा हत्ता एतं मम वक्ष्यामिति भेददर्शनाभावात् तथा च विचादशोचरापरा सर्वदेहा पक्षभोक्तृका
देहत्वात्त्वदहवत् इति श्रुतिरपि एकोदेव सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तराभ्येत्यादि एतेन यदाहुर्देहमात्रमात्मेति दि-
आर्वाका इन्द्रियाणि मन प्राणकंति तदेकदेशिन क्षणिक विज्ञानमिति सोऽगता देहातिरिक्त स्थिरोदेहपरिमाणइति दि-

गसंबरा मध्यमपरिमाणस्य नित्यत्वानुपपत्ते नित्योणुरित्येकदेशिन. तत्सर्वमपाकृतं भवति नित्यत्वविभुत्वस्थापनात् नन्वात्म-

नोनित्यत्वे विमुक्त्ये च न विवदाम प्रतिदेहत्तमत्वं तु न सहामहे तथाहि धुष्टिसुखदुःखेच्छाद्वेयप्रयत्नधर्मोऽयमज्ञानाख्यनवविशेषणमुप-
बन्तः. प्रतिदेहं भिक्षा एतं नित्याविभवश्चा-मानइति वशिक्रामन्यन्त इममेव च परस्मै तार्किकसमासकादयानि प्रतिपन्ना साङ्ख्यगर्भ-
विप्रतिपद्यमानाअव्यात्मनोऽणवत्वे प्रतिदेहं भेदेन विप्रतिपद्यन्ते अन्यथा सुखदुःखादिसङ्कुरप्रसङ्गात् तथाच भीष्मादिभिन्नस्य म-
नित्यत्वे विमुक्त्येऽपि सुखदुःखादियोगित्वात् भीष्मादिवन्धुदंष्ट्राविच्छेदे सुखवियोगादु लसयोगश्च स्यादिति कथं शोकमोहो नानुदितावि-
ति अर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य लिङ्गशरीराविवक्तयाह ॥१३॥ मोक्षनेऽगामिर्विषयाइति नात्राङ्गिन्द्रियाणि नासां स्पर्शविषयैः सवन्धास्तत्तदङ्गि-
षयाकारान्तं करणपरिणामावा न आगमापायिनउत्पत्तिविनाशवतोन्तं करणस्यैव शीतोष्णादिङ्कारा सुखदुःखदा ननु नित्यस्य विनो-
त्तमं तस्य निर्गुणत्वान्निकारत्वाच्च न हि नित्यस्यानित्यधर्मश्रयत्वं सम्भवति यमं यमिणोरेभेदात्सवगन्तरातुपपत्तं साक्षस्य सा-

मावास्तृशीसु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोभित्यासास्तिद्वयं

भारत ॥ १४ ॥

स्वधर्मत्वानुपपत्तेश्च तदुक्तं नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साधना कविकारिण धीरविक्रियासहस्राणा साध्यतोहमद्विक्रियइति तथा च सुख-
दुःखाद्याश्रयीभूतान्तं करणभेदादेव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्न निर्विकारस्य सर्वभासकस्यान्मनोभेदे मानमि नदूषेण स्फुरणरूपेण कल्प-
त्वाणुगमात् अन्नं करणस्य तावत्सुखदुःखादौ जनकत्वमुपयवद्विमिद्वन्तं समवायिकारणव्यस्तैः शब्दादिनावाक्यदेव कलगयितुमुचितं
न तु समवायिकारणान्तरानुपस्थितो निमित्तगन्तथा च कर्म सङ्कल्पइत्यादि श्रुतिरेतन्तर्गमन्नेति साम्प्रदिमवद्विकारोपादानव-
मदनिर्देशान्मनसआह आत्मनश्च स्वप्रकाशकानानन्दरयत्वरूपं श्रुतिभिर्वायनात् कामायाश्रयत्वं धर्तेर्देवोभिकारदोऽन्नान्देवान्मने-
कारित्वं भेदं चाङ्गीकृतवन्नइत्यर्थं अन्नं करणस्यानामापयित्वात् इत्यन्वाद्य नित्यहृद्रूपत्वेनोभिस्य सुखादिजनकादे मात्रास्प-
क्षेय्यनिन्त्या अनियतरूपा एकदा सुखजनकस्यैव शीतोष्णादेरन्यदा दुःखजनकत्वदर्शनात् एवं कदाचिदुःखजनकस्यान्यदा सु-
खजनकत्वदर्शनात् शीतोष्णग्रहणमाध्यात्मिकाधिदैविकसुखदुःखोपलक्षणार्थं इतिमुष्णच कदाचित्सुखं कदाचित्सुखं दुःखं

सुखदुःखे तु न कदापि विपर्ययेतेति पृथङ्निर्देशः तथा चात्यन्ताख्यरति त्वद्भिन्नस्य त्वकारेण सुखदुःखादिप्रदान्भीष्मादिस-
योगवियोगरूपात्मनास्पर्शान् त्व तितिक्षस्व नैते मम किंचित्कदाइति विवेकनोपेक्षस्व दुःखितदात्मयाध्यासनात्मानं बुद्धिं मा-
क्षासीरित्यर्थः कौन्तेय भारतेति सम्बोधनद्वयेनोभयकुलविशुद्धस्य तवाजानमनुचितमिति सूचयति ॥ १४ ॥ नन्वन्त करणस्य सुख-
दुःखाद्याश्चयत्वे तस्यैव कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च चेतनत्वमभ्युपेयं तथा च तद्व्यतिरिक्तं तद्भासकं भोक्तृत्वं मानाभावाच्चापभात्रे वि-
वादः स्यात् तदभ्युपगमे च वन्वभोक्ष्योर्व्यविकरणयापत्तिर्यन्त करणस्य सुखदुःखाश्रयत्वेन वदत्वात् आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य
मुक्तत्वादित्याशङ्कामुनस्तथापनेतुमाह भगवात् य स्वप्रकाशत्वेन स्वतएव निसिद्ध अत्राय पुरुष स्वयज्योतिर्भवतीति श्रुते पुरुष
पूर्णत्वेन पुरि शयान सवा अयं पुरुष सर्वासु पूर्णं पुरिशयोनेतेन किंचनानावृत नैतेन किंचनासद्वृत्तमिति श्रुते समदुःखसुख समे
दुःखसुखे अनात्मधर्मतया भास्यतयाच यस्य निर्विकारस्य स्वयज्योतिपल सुखदुःखप्रहणमशेषान्त करणपरिणामोपलक्षणार्थं १-

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखं धीरं सोऽहं तत्त्वाय काञ्चते ॥ १५ ॥

धनित्योमहिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नोकनीयानिति श्रुत्या वृद्धिर्कतीयस्तरूपां सुखदुःखयो प्रतिंयात् धीरं धियमीरय-
तीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा श्रितात्म्याध्यामेन धीरैक श्रिताभिणमित्यर्थः सधीरस्त्वमोभूत्वेम लोभमतिक्रामतीति श्रुते एतेन
वन्धप्रसर्गिकर्षिता तदुक्तं यतोमानानि सिध्यन्ति जाग्रददृष्टय तथा नागमात्रविभागश्च सत्रह्मास्मीतिवोच्यतर्दनि एते सुखदुःखदा-
मात्रास्पर्शा हि यस्मात् न व्यथयन्ति परमार्थतो न विदुर्ब्रह्मन्ति सर्वविकारभासकत्वेन विकारायोग्यत्वात् मूर्खोयथा सर्वलोकारय च नुने
लिप्यते चाश्रुयैर्बोद्धावै एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा नलिप्यते लोकदुःखेन बाह्यइति श्रुते अतः तपुन्य स्वस्वरूपभूतब्रह्मात्माज्ञानेन
सर्वदुःखोपादानतदज्ञाननिवृत्त्युपलक्षिताय निखिलद्वैतातुपरकस्य प्रकाशारमानन्दरूपाय अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते २ तयोर्भवनीत्यर्थः
यदिह्यात्मा स्वाभाविकवन्वाश्रय स्यात्सदा स्वाभाविकधर्माणा यथैनिवृत्तिमन्तराणा निवृत्तेर्न कदापि मुरूपते तथाचोक्त आत्मा कर्त्तादिरू-
पश्चेन्माकाङ्क्षाहिं मुक्तता नहि स्वाभावोभावानां व्यावर्तनोपपद्यच्चरति त्रगभावासाहृष्टेर्दुःखगणन्त्यर्थविशेषशुणित्वेतेर्दोर्मिन्वृत्तिनो

[illegible]

कथं वा सौम्यतत्वाय कल्पतइति चेत् न कृत्स्नस्यार्पि हैतप्रपञ्चस्यात्मानि कल्पन्तत्वेन तन्नानात्रिणाशोऽप्यस्य द्रुवौ च हितस्य र-
जतस्य शुक्तिज्ञानेन विनाशश्च कथं पुनरात्मानात्मनो प्रतीत्यावेशेन आत्मवदनात्मापि स्वयं न भवेत् इव रत्नदत्तात्मापि
मिथ्या न भवेत् उभयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वादित्याशङ्क्य विशेषमाह भगवान् दत्तालोतोदं रोजस्तुतोद्य णरिच्छन् तदस्मत् यथा
घटादि जन्मविनाशशीलं प्राक्कालेन परकालेन च परिच्छिद्यते ध्वसप्रगमावत्रनिर्योगित्वात् वदन्ति काष्ठपरिच्छिन्नमित्युच्यते
एवं देशपरिच्छिन्नमपि तदं व भूतत्वेन सर्वदेशावृत्तित्वात् कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छेदोऽन्येति देशपरिच्छिन्नत्वेनाभ्युपग-
मस्य परमाण्वादौ सात्किं कालपरिच्छेदानभ्युपगमादेशपरिच्छेदोऽपि पृथगुक्त सच किंचिदशब्दितरत्नत्वात् एवं सज्जतीय-
मेवो विजातीयमेव स्वगतमदश्चेति विविधाभेदोऽस्तुपरिच्छेद यथा वृक्षस्य वृक्षान्तरात् शिलादे पत्रपुष्पादेश्च नैव अस्या जी-
वेश्वरमेवो जीवजगद्भेदो जीवपरस्परभेदं दृष्ट्वा जगद्भेदो जगत्परमदइति पञ्चविधोऽस्तुपरिच्छेद काष्ठदेशादपरिच्छिन्नस्याप्याकाशादे-
वेश्वरमेवो जीवजगद्भेदो जीवपरस्परभेदं दृष्ट्वा जगद्भेदो जगत्परमदइति पञ्चविधोऽस्तुपरिच्छेद ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टांशु यत्रो जायते दृष्टिः ॥ १६ ॥

[illegible]

[illegible]

सर्वानुस्यूतस्य मद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः स्फुरणस्यापि सर्वानुस्यूतत्वं नन्वन्वयान्नित्यत्वं विस्मरणेन श्लोकं
वस्यते तथा च यथा कस्मिंश्चिद्देशे कालेया घटस्य पटादेर्न देशान्तरे कालान्तरे वा घटत्व एव कति प्रशिक्षेण कालेवा घटस्यान्यत्रा घटत्व
शक्तेरपि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्वभावभङ्गायोगात् एवं कस्मिंश्चिद्देशे कालेवा सती देरात्तर कालान्तरे वा मत्स्व कस्मिंश्चिद्देशे
कालेवा सतीत्यत्रासत्त्व नशक्यते संपादयितुं युक्तिसामान्यात् अतः उभयानिपतरूपत्वमव द्रष्टव्यमित्यद्वैतमिदौ विस्तर अत मदेद
यस्तु मायाकल्पितात्मनि वृत्त्याभ्युत्पत्त्याय कल्पते सन्मात्र इदृशा च निमित्ताभ्युपपद्यत इति भाव ॥ १८ ॥ नन्वेतादृशस्य सत्ते कानाद्वेदे
परिच्छिन्नत्वापत्तौ नानात्मकत्वमभ्युपय तथानाध्यासिक जडत्वापत्ते तथा चानाध्यासिकज्ञानरूपत्वस्य सतीत्यात्वप्रत्वाद्युत्प
त्तिविनाशवत्त्व घटज्ञानमुत्पन्न घटज्ञान नष्टमिति प्रतीतेः एव चाह घट जानामीति प्रतीतस्य साध्यत्वं सविपयत्वचेति देशकालवस्तु-
परिच्छिन्नत्वात् स्फुरणस्य कथं तद्रूपस्य सती देशकालवस्तुपरिच्छेदश्च न्यत्वमित्यागद्व्याह विनाशो देशत कालतावस्तुतोवा परिच्छेद

अविनाशितु तद्विद्धि येन सर्वो भेद तत ॥ विनाशनव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

सोऽस्यास्तीति विनाशपरिच्छिन्न तद्विच्छाण अविनाशो सर्वप्रकारपरि छेदस्य तु एव तत्र मद्रूपस्फुरण न्व विद्धि जानीहि किंनत येन
मद्रूपेण स्फुरणेन केन हेतुना स्फुरति इत्युक्तं इदं यज्जात स्यत सत्त्वाभ्युत्पत्तिः इत्यत्र तत व्याप्त स्वसत्तास्फूर्तिरव्याप्तेन रज्जुशकलेनैव स-
र्पेणारदि स्वस्मिन्समानांशत नद्विनाशेन विच्छेद विच्छेदोत्पत्तिः इत्यत्र विनाशो मद्रूपस्य पतति नित्यस्य अथ अपरक्षित्य
सर्वानुस्यूतस्य स्फुरणरूपस्य सत् कश्चित् कोपि आशयोवा विनाशो न इत्यसि गिरिशिखरोद्देशे न कर्तुं नर्हति तस्य शूनं भवति क-
ल्पितस्याकल्पितपरिच्छेदक नानागत आशयेन चेष्टापत्ते अत घट जानामीति न हि स्फुरणस्य आशयतः भवते नानुस्यूतस्य विपयतया
उत्पत्तिविनाशवती अविच्छेदस्फुरणरूपस्य सत् स्फुरणस्य च सत्तना जानामीति तस्य न हि जानहेतुत्वा गुण-
गमात् तदुत्पत्तिविनाशो न तद तदुत्पत्ते स्फुरणरूपे सन्त्युत्पत्तिविनाशप्रतीतिगुणत्वेनैव स्फुरण स एतदुत्पत्तिविनाशो कल्पना-
सङ्ग ध्वन्यवच्छेदन शब्दवद्वैतवच्छेदेनाय शक्य अद्वयस्तु गतिरभ्युत्पत्तिरिति तदशक्यत्वा भासते ननु किं तादात्म्याभ्याम्भन

सुषुप्तौ अहङ्काराभावेऽपि तद्वासनावारि
सुषुप्तौ स्थितस्य स्मरणं न स्यात् न चोत्थि,
देव्यभिचारित्वात् स्मरणजनकनिर्विकट
द्वैतश्च पश्यति पश्यन्वैतद्वृत्त्यं न पश्यति ।
त्यतया इत्येति एवं घटादिर्विवयोऽपि तद
नत् अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रमाण्यं सर्वतन्त्रा
वपदं प्रयुक्तनैरेतदभ्युपगमात् अज्ञातत्वं च
ज्ञाच्च नाप्यनुमानेन लिङ्गाभावात् नहीदानी -
ज्ञातत्वं तु प्रागज्ञातत्वे सतीदानीं ज्ञातत्वरूप
शक्यते पूर्ववर्तित्वाग्रहात् घटं न जानामीति
सयति घटादीनामज्ञाने कल्पितत्वरिनिर्दिष्ट अ-
स्वयमेव भगवान् वक्ष्यति अज्ञानेनादृत ज्ञान ते
ज्ञानधनपदेति सत्यं ज्ञानमनन्तमिति च ज्ञानस्य
च्छेदश्चून्यत्वमिति विधेक एतेन शून्यत्वादींश्च
चित्त्वा काष्ठा सा परा गतिरिति सर्ववाधावधि
पुरुषो विनाशो हेत्वभावाच्च विनश्यतीति एतेन क्षां
कस्य सर्वानुस्यूतस्य स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य सत
रूपस्य सत कथमविनाशित्वं तस्य देहधर्मत्वात्
वइत्येतद्विबुधोति अन्तवन्तो विनाशिन इमे परोक्षा

तैताज्ञानभासकस्य चैतन्यस्य स्वन स्फुरणात् अन्यथैतावन्तं कालमहं किमपि नाज्ञासियमिति
तस्य ज्ञानाभावावुभितिरियमिति वाच्यं सुषुप्तिकालरूपपक्षाज्ञानागिह्नासम्भवाच्च अस्मरणा-
प्रकाशभावासाधकत्वाच्च ज्ञानसामग्र्यभावस्य चाप्येन्याश्रयप्रलत्वात् तथा च श्रुति य-
न हि दृष्टेर्विपरिलोपोविद्येतो विनाशित्वादित्यादि सुषुप्तौ स्वप्रकाशस्फुरणसङ्गाव तन्नि-
ज्ञानावस्थाभासके स्फुरणे कल्पित यच्च प्रागज्ञात सपदेदानीं मया ज्ञातइति प्रत्यभिज्ञा-
सङ्क्रान्त यथार्थानुभव प्रमेति वदद्भिन्नार्थिकैरपि ज्ञातज्ञापिकाया स्मृत्येव्यवर्तकमनुम-
घटादेर्न चक्षुरादिना परिच्छिद्यते तत्रासामर्थ्यात् तज्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्यानुवृत्तिप्रस-
जातत्वेन प्रागज्ञातत्वमनुमादशक्यं धारावाहिकानेकज्ञानविषये व्यभिचारात् इदानीमेव
साध्याविशिष्टत्वादस्मिद्धं न चाज्ञातवस्थाज्ञानमन्तरेण ज्ञानं प्रति घटादेर्हेतुना प्रहीनुं-
मार्बलौकिकानुभवविरोधाच्च तस्यादृष्टज्ञातं स्फुरणं भासमानं स्थाव्यमन घटादिक भा-
प्यथा घटादेर्जडत्वेनाज्ञानत्वतः ज्ञानयोरनुपपत्ते स्फुरणं चाज्ञानं स्थाव्यत्वेनैवाज्ञानेनेति
न मुह्यन्ति जन्तव इत्यत्र एतेन विभुत्वं सिद्धं तथाच श्रुति अदृष्टमनन्तमपारं वि-
महत्त्वमनन्तत्वं च दर्शयति महत्त्वं स्थाव्यमसर्वमवस्थित्व अनन्तत्वं विविधपरि-
प्रत्युक्त निरविघ्नानम्रमायोगागिह्नेर्यथायोगाच्च तथाच श्रुति पुरयाहपर कि-
पुरुषं परिगिनपि उक्तं च भाष्यकारै सर्वं विनश्यद्वस्तुजातं पुरयान्तं विनश्यति
णैकवादीषु पराल अवाधितप्रत्यभिज्ञानादप्यहङ्कारस्मरणद्यनुपपत्तेश्च नस्मादं-
सर्वप्रकारपरिच्छेदश्चून्यत्वादनुपपन्नं नाभावे विद्यते सतइति ॥ १७ ॥ तदुस्फुरण-
देहस्य चानु क्षणविनाशादिति भूतचैतन्यवादिनस्ताद्विराडुवक्ष्यामतेति विद्यते भा-
उपचितापचितरूपत्वाच्छरिराणि बहुवचनात् स्थूलसूक्ष्मकारणरूपा-

विराटसुत्रान्याकृताख्या समष्टिव्यप्यात्मन सर्वे नित्यस्य अविनाशिनएव शरीरिणि आध्यात्मिकसमग्रजैव गृहीतवन् आत्मन स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य सर्वान्ध्रन हृद्यत्वेन भोन्यत्वेन लोका श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च तत्राप्येति निमित्तं अन्यथायान् नृदप्रथान्तान्यश्च कोशान् कल्पयित्वा तदविग्रहानमकल्पित ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति दर्शितं तत्र पञ्चीकृतमष्टरहा दृष्टत्वा तेषां निमित्तं भूतैराशिरक्षयकोश स्थूलसर्माष्टि तन्स्तरणीभूतो रश्मीकृतपञ्चमहाभूततत्त्वायात्मको हिरण्यनाम चूतमूर्चराशि तून्मूर्चनि त्रय वा इदं नामरूप कमेति इहदारण्यकोक्तत्रयधात्मक सकर्मोत्पत्तयेन क्रियाशक्तिमात्रमात्राय प्राणनयकोशोक्तं नानातन्त्रत्वेन ज्ञानशक्तिमात्रमात्राद्य मनोरायवोशोक्तं रूपात्मकत्वेन तदुभयाश्रयतया कर्तृत्वमवाप्तिं विज्ञानमयवोशोक्तं मनोमयविविज्ञानमयात्मकएव हिरण्यगर्भाख्योलिङ्गशरीरकाश तत्कारणीभूतस्तु मायोपहितत्वेनान्तरात्मा सर्वसम्भवा शरीरान्तर आनन्दमयकोश तैव सर्वे एकसंज्ञात्मन शरीराणीत्युक्तं तस्यैरण्व शरीरआत्मा य पूर्वस्मैति तस्मिन् प्राणमयस्य तत्र शरीरभव शरीरआत्मा य सत्यज्ञानादिलक्षणेगुह्यानिहितत्वेनांक पूर्वस्यान्नमयस्य एव प्राणमयस्मिन्मिद्विज्ञानमयानन्तरं यत्तु नान्तरं

अन्तवन्तद्वमे देहानित्यस्थोक्ताः शरीरिणः ॥ अनामिनोप्रमेयस्य तस्मादुच्यते भारत ॥१८॥

अथवा इमे सर्वे देहाल्लोक्यवर्तित्वमर्जितानिस्वविश्रुतपदास्यैवात्मनउत्कर्षा योजना तथाच श्रुति तन्मोदेव सर्वभूतेषु मन् सर्वे व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्मोध्यः सर्वभूताविवास साक्षी चेता कवर्तनगुणधेति सर्वेश्वरोग्रवस्फुटितोऽनात्मन नित्यं हि तु दर्शयति ननु नित्यत्वथावत्ता ग्राह्यत्वं तथाचाविद्यादिवत्कालेन सह नाशेपि तदुपपन्नमित्यतः अतः अनात्मनिति इति तत्र परिच्छिन्नस्याविद्यादे कल्पिततेनानित्यत्वेपि थावत्कालत्वः यित्वरूपमापन्नोक्तं नित्यत्वं व्यञ्जयते दावदि ज्ञान्तु विनाशो कवदितिन्यायात् आत्मनस्तु परिच्छेदयन्नित्यस्याकल्पितस्य विनाशाहत्वमावानुयामेव कृत्यनित्यत्वं न तु परिणामी नित्यत्वं दावत्कालत्वस्यायित्वं चेत्समिप्राय नन्वेतादृशो देहिनि किंचित्यमाणमवश्यं वाच्यं अन्यथा निष्ठमाणस्य तरगन्तीकत्वात्तत्तं शास्त्रात्मनोऽप्युपपत्तेरप्येव तथाच वस्तुपरिच्छेदोदुप्परिहरः शास्त्रयोनित्वादिति न्यायाच्च अत आह अप्रमेयस्येति एतद्वचनामुद्रव्यमेतद्वगमय ध्रुव आने-

यमग्रमेयं न तत्र सूर्योभाति न चन्द्रतारकं नेमाविद्युतोभाति कुतोयमग्निं तंजभातमनुभाति सर्वं नस्त भूयः भवेदेव हिमा-
तीति च श्रुते. स्वप्रकाशचैतन्यरूपवाम्नातनस्य सर्वभासकस्य स्वभासः न खभास्यापक्षः किन्तु कल्पितान्तत्वादे निवृत्त्यर्थं
कल्पितवृत्तिविशेषा कल्पितस्यैव कल्पितविरोधित्वात् यश्चात्रुपोबिलोरेनि न्यायः तदा च सर्वकल्पितविरोधकहृत्तिविरोधो-
त्पत्त्यर्थं शास्त्रारम्भ तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यमाश्रयित्वात् स्वा सर्वदा भानभातत्वात्सर्वकल्पनाद्युपपत्तिः, दृष्टदृष्टान्तरात्सर्वक-
त्वाच्च न तस्य तुच्छत्वापत्तिः तथा कैकमेवाद्वितीय सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मेतिशास्त्रमेव स्वप्नमेयावुरोरेन स्वस्यापि कल्पनन्तमा-
पादयति अन्यथा स्वप्नाभाष्यानुपपत्ते कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्रक प्रतिपादितं ज्ञाने स्वप्नः, सात्त्विकं शु-
क्तिनोपि सगवत्पूज्यपादैरुपपादितं तदाहि यत्र जिज्ञासो संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाणामन्यनमपि नास्ति तत्र तद्विरोध इति नानि-
सर्वज्ञ इष्ट अन्यथा त्रितयान्यतरापत्ते आत्मनिवाचाह नाहवेति न कस्यचित् सगुण नाहिमिति विपर्यय प्रमाणेन तत्त्वत्वात्सर्व-
सर्वदास्तीति वाच्यं तस्य सर्वसदायविपर्ययवर्जित्वात् धर्म्यदेशे सर्वमभ्रान्त प्रकारे तु विपर्ययइति न्यायान् भ्रनत्वे इ प्रमाणानन्वाहः क-
प्रमामासस्तथैव च कुर्वन्त्येव प्रमा यत्र तदसभावना कुतइति प्रमाभास सशय स्वप्रकाशे सद्रूप धर्मिणि प्रमाणप्रमाणयोर्दिशे-
योनान्तिव्यर्थः आत्मनोभासमानत्वे च घटज्ञानं मयि जात नवेत्यदिसंशय स्यात् नचान्तरपदार्थे विपर्ययैव सशयादिप्रतिबन्धक-
त्वस्वभाव कल्प्यः बाह्यपदार्थे क्लृप्तेन विरोधिज्ञानेनैव सशयादियप्रतिबन्धस्मभवे आन्तरपदार्थ स्वभावभेदकल्पनादयः नचिह्नत्-
अन्यथा सर्वविबुधोपपत्ते आत्मनोयोगमात्रज्ञात्प्रमाणसाक्षात्कारे हेतु तस्य च ज्ञानभावे हेतुत्वाकटादिभातेत्यात्मभाते स्मृहालम्बनन्या-
येन तार्किकार्णा प्रवरेणापि दुर्निवार न च चाश्रुत्यत्वमानसत्यादिसङ्कुर लौकिकत्वालौकिकत्ववदंशभेदेनोपपत्ते सङ्कुरस्यादोषान्वाका-
शुभ्रत्वा देर्जातित्वानभ्युपगमाद्वा व्यवसायमात्रवत्माभानसामग्र्याविद्यमानत्वाद्बुध्यवसायोप्यपास्त न च व्यवसायभानार्थ स न-
स्य दीपवत् स्वव्यवहारे सजातीयानपेक्षत्वात् न हि घटतज्ज्ञानयोरिव व्यवसायानुव्यवसाययोरपि विपर्ययव्यवसायपक्षे वैजा-
त्यमस्ति व्यक्तिकेन्द्रातिरिक्तवैधर्म्यानभ्युपगमात् विपर्ययत्वावच्छेदकरूपेणैव विपर्ययत्वाभ्युपगमे घटयोरपि तद्भाषापरिविशेषात् ननु
यथा घटव्यवहारार्थं घटज्ञानमभ्युपगमे तथा घटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानविषय ज्ञानमभ्युपगमे व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्ववदिनि-

चेत् काउपपत्तिरुद्भाविता देवानां प्रियेण स्वप्रकाशवादिन न हि व्यवहर्तव्यमिदमपि ज्ञानविशेषणं व्यवहारहेतुतावच्छेदकं गो-
 रवात् तथाचेष्टरज्ञानवत् योगिज्ञानवत्प्रमेयमिति ज्ञानवच्च खैर्नैव व्यवहारोपपत्तो न ज्ञानान्तरकल्पनावकाशः अनुव्यवसायस्थगपि
 घटज्ञानव्यवहारहेतुत्व किंघटज्ञानज्ञानत्वेन किंवा घटज्ञानत्वेनैवति विवेचनीय उभयस्यपि तत्र सत्त्वात् तत्रघटव्यवहारो घटज्ञान-
 त्वेनैव हेतुताया कल्पमत्वात्तैर्नैव रूपेण घटज्ञानव्यवहारोपि हेतुतोपपत्तो न घटज्ञानज्ञानत्व हेतुतावच्छेदकं गार्वाक्यज्ञानाभावाच्च तथा
 च नाव्यवसायसिद्धि एकस्यैव व्यवसायस्य व्यवसाय च व्यवहारजनकत्वापत्तेरिति त्रिपुटीतत्पदावादेन गार्वाकरा
 औपनिषदास्तु मन्यन्ते स्वप्रकाशज्ञानरूपपदान्मा न स्वप्रकाशज्ञानाश्रय कर्तृकर्णविरोधेन तद्ज्ञानानुपपत्ते ज्ञानमिदमेव घटादिवज्ज-
 डत्वेन कल्पितत्वापत्तेश्च स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपोऽप्यात्मा विद्यापहित मन् सार्वभौमव्यवहारो घटज्ञानमन्तं घटादिवज्ज-
 तस्य चाक्षुरादीनि करणानि सचक्षुरादिद्वाराण्यन्तं करणपरिणामेन घटादीन्व्याप्य तदाकारोभवति एकस्मिन्नान्तं करणपरिणामे घटा-
 वच्छिन्नचैतन्य अन्तःकरणवच्छिन्नचैतन्य चैकलोलीभावापन्न भवति ततोघटावच्छिन्नचैतन्य प्रमात्रमिदंस्वाज्ञानं नादायदपराक्ष-
 भवति घटं च स्वावच्छेदकं स्वतादात्म्याभ्यामादासयति अन्तःकरणपरिणामश्च घटत्वाभ्यामिति स्वच्छेदकं नैव चैतन्यं भास्यत-
 इति अन्तःकरणतद्वृत्तिघटानामपराक्षता तदेतदाकारत्रयमहं ज्ञानमिदं घटमिति भासकं चैतन्यस्यैकरूपत्वेपि घटमिति वृत्त्येवैकस्याप्र-
 मान्यता अन्तःकरणतद्वृत्तीं प्रति तु वृत्त्यनपेक्षत्वात्साक्षितोति विवेक अङ्गतसिद्धौ सिद्धान्त विन्दो च विस्तर यस्मादेव प्रागुक्तन्या-
 येन नित्योविभुरससारी सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मात्तन्नाशशङ्कया स्वधर्मं शुद्धं प्राकप्रवृत्तस्य तव तस्मान्दुर्गनिर्नयुक्तेति युद्धाभ्यनु-
 ज्ञया भगवानाह तस्माद्यु व्यस्व भारतेति अङ्गुनस्य स्वधर्मं शुद्धं प्रवृत्तस्य ततउपरतिकारण शोभमोहो नो च निवारजनितेन विज्ञा-
 नेन बाधितावित्यपवादापवादे उत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन युध्यस्वत्यनुवादेन विवि यथा कर्तृकर्मणो शुर्नित्युत्सर्ग उभयप्राप्तौ
 कर्मणोत्पत्त्यपवाद अकाकारयो स्त्रीप्रत्यययो प्रयोगेणेति वक्तव्यमिति तदपवाद तथाच मुमुक्षुर्ब्रह्मजिज्ञासति कर्मपट्टोत्समान् भिन्नाभजति क-
 पुनरुत्सर्गस्थिते कर्तृकर्मणो कृतीत्यनेनैव पट्टी तथा च कर्मणिचेति निषेधाप्रमगदब्रह्मजिज्ञासति कर्मपट्टोत्समान् भिन्नाभजति क-
 श्चित्स्वेतस्मादेव विधेमोक्षे ज्ञानकर्मणो ममुक्षयश्चिन्ति प्रलयति तन्न युध्यस्वत्यतोमांक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाम्यत्वात्तीने विस्त-
 रेण चैतदत्र भगवद्गीतावचनाविरोधेनैव निराकारिष्यामः ॥ १८ ॥ नन्वेवमशोच्यानन्वशोचस्वमित्यादिना भीष्मादिचर्गुवच्छेद-

नैव ह्यनन्तं शोकेपनीतोपि न ह्ययकृतृत्वनिवन्तजनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकार इति यत्र शोकोतोऽस्ति तत्र एषं वान्तीति नित्यं द्वेयप्र-
 णवये साक्षाद्विन्त्ये पापभाष्यसङ्गात् अतोऽहं तौ त्व प्रेरक इति द्वयोरपि हिंसाविमत्तपानकापत्तेरनुनानिद वञ्चन नत्समद्यु वञ्च-
 मरयेत्याशङ्क्य हाटकगणिततया श्रुत्वा परिहृति भगवान् एत प्रकृत नैव हिन अदृश्यन्तादिगुणक यो हन्तार हतविक्रियाया कर्मगद्गेन अह-
 मस्य हन्तीति विजानति यश्चान्दन् मन्यते हत हतक्रियाया कर्मभूतं देहहन्तेन हतो हस्तिनि विजानाति तावु भौ दहाग्मिन्ताद्वे-
 विकारिणमकारकस्वभावताणलं न विजानीतो न विवेकं न जानीत शास्त्रान् कस्यान् उत्पन्नं नाय हन्ति न हन्यते कर्ता हन्ते च
 न भवन्तीत्यर्थ अत्र गगन वेत्ति हन्तार हन चेत्येतावन्ति वक्तव्ये पदानानावृत्तार्थात् इत्युक्तं अथवा गगन वेत्ति हन्तार गगि-
 कादिरात्मन कर्तृत्वाभ्युपगमात् तथा यश्च न मन्यते हत चावाकादि रात्मनो विनाशित्याऽभ्युपगमात् तावु भौ न विजानीत इति यद्व-

यएनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हत ॥ उभौ तौ न विजानीतीनायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

वादिमेव ख्यापनाय पृथगुपन्यास कतिशूरनिकातरविन्यतया वा पृथगुपदेशे हन्ताकेत्मन्यने हन्तु हन्येत्यन्यने हन्तमिति एव-
 अत पाठ ॥ १९ ॥ कस्मादयमात्मगहनक्रियाया कर्ता कर्म च न भवति अविश्रियत्वादिन्याह द्विन्देन मन्त्रेण ज्ञातेनैव ह-
 विपरिणमतैपक्षयिते विनश्यतीति षड्भावविकारादिति चाव्ययपिणिति नैरुता तत्रात्मनोतिरेक क्रियते न जायते अस्ति नैव ज्ञा-
 शब्द समुच्चयार्थं न जायते न क्षियते चेत्त्यर्थे कस्मादयमात्मा नोत्पद्यते यस्यादयमात्मा कटाचिन्त कस्मिन्मयि काले न भवति क-
 त्वा प्राक् भूय पुनरपि भविता न यो ह्यभूत्वा भवति स उत्पन्निलक्षणा विप्रिया मनुभजनि अद्य तु नागति तन्वातेनोत्पन्नं क-
 तथायमात्मा भूत्वा प्राक् कटाचिन्त भूय पुन न भविता न वा शब्दादवाक्यविपरिहृति यो हि शब्दत्वा उत्तरवाले नन्दनि स्मृति-
 लक्षणा विप्रियामनुभवति अयत्तु उत्तरकालेपि सन्वाद्यतो न क्षियतेऽतोऽनित्य विनाशार्थोऽनित्य अत्र मभूत्वेत्यत्र नास्तीति नानु-
 पत्ति नास्त्याजेष्विति वत् भगवता पाणिनिना महाविभागाधिकारे नञसमासराशौ त्र्यमुक्तात् यनेनोत्पन्नं सन्मनित्यनागि-

वचनानर्थक्यं तु स्वभावसिद्धत्वादिति तत्र भगवत्प्राणिनिवचनाविरोधादनादये तदुक्तमाचार्यशवरस्वामिना असङ्गादाहिकाल्यायनहति
अत्र न जायते द्वियते वेति प्रतिज्ञा कदाचिद्व्याय भूत्वा भविता वान भूय इति तदुपपादनं अजोनित्यइति तदुपसहारइति विभाग आद्यन्त-
योर्विकारयोर्निबिधेन मध्यवर्तिविकाराणां तद्व्याप्यानां निषेधे जातेऽपि गभनादिविकाराणामनुक्तानामप्युपलक्षणायपश्यथ दृष्टिश्च स्व-
शब्देनैव निराक्रियते तत्र कूटस्थानित्यत्वादात्मनो निर्गुणत्वाच्च न स्वरूपतोऽगुणतोऽवापश्य समवतीत्युक्तं शाश्वत इति शश्वत्सर्वा भव-
ति नापक्षीयते नापक्षीयतइत्यर्थं यदि नापक्षीयते तर्हि वर्धतामिति नेत्याह पुराणइति पुरापि न (भ)नपक्षरूपेणेतत्त्वधुना नूतनां कांचिद-
स्या मनुभवति योहि नूतनां कांचिदुपचयावस्थामनुभवति सर्वत्रतइत्युच्यते लोके अयत्तु सर्वदेकरूपत्वात्प्रापचयितं नापक्षीयतेनेत्यर्थे
अस्तिवविपरिणामौ तु जन्मविनाशान्तर्भूतत्वात्पृथङ् न निषिद्धौ यस्मादेवं सर्वविकारशून्यआत्मा तस्माच्छरीरं हन्यमानं तत्सबन्धोऽपि

न जायते विद्यते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वान भूयः ॥ अजोनित्य. शाश्वतोय पु-
राणोन वन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

केनाप्युपायेन नहन्यते नहन्तुं शक्यतइत्युपसहार ॥२०॥ नावंहन्ति नहन्यतइति प्रतिज्ञाय नहन्यतइत्युपपादय
न्नुपसंहरति न विनष्टं शीलं यस्य तमविनाशिन अन्यविकाररहितं तत्र हेतु अवश्य न विद्यते व्ययाव्यवापचयोऽगुणापनायावा यस्य तम-
व्ययं अव्यवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदोनास्तुभयरहितं तत्र हेतु नित्य सर्वदा विद्यमान प्राग्विद्यमानस्य हि जन्म इष्ट नतु सर्वदा
नेत्याह अजमिति न जायतइत्यजमाद्यविकाररहितं तत्र हेतु नित्य सर्वदा विद्यमान प्राग्विद्यमानस्य हि जन्म इष्ट नतु सर्वदा
सतइत्यभिप्राय अथवा अविनाशिनं अवाध्य सत्यमिति यावत् नित्य सर्वव्यापक तत्र हेतु अवश्य न जन्मविनाशशून्य जायमानस्य
चिन्तयतश्च सर्वव्यापकसत्यसत्ययोरयोगात् एवं सर्वविक्रियाशून्यं प्रकृतमेतं देहिन स्वभास्मान योवेद लिजानति शास्त्रा
चार्योपदेशाभ्यां साक्षात्करोति ब्रह्म सर्वविक्रियाशून्य सर्वभासक सर्वदेतरहित परमानन्दवोरूपइति सपञ्च विद्वान्पुण्य

पूर्णरूपः कं हन्ति कथं हन्ति किशलआक्षेपे नकमपि हन्ति नकथमपि हन्तीत्यर्थं तथा कं घातयति कर्मपि न घातयतीत्यर्थं न हि सर्वविकारश्चैतन्यस्याकर्तुर्हेननक्रियाया कर्तृत्वं समवति तथा च श्रुतिः 'आत्मानं त्रैद्विजानीयादयमस्मीति' पुरः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसज्ज्वरेदिति शुद्धमात्मानं विदुषमदद्वानिनकथनाध्यासनिवृत्तौ तन्मूलरागद्वेगद्वभावाकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभाव दर्शयते अयमभिप्रायो भगवत वस्तुगत्या कोपि न करोति न कारयति च किञ्चित् सर्वविक्रियाश्चैतन्यस्वभावत्वात्परन्तु स्वग्रहविविधया कर्तृत्वादि कर्मात्मन्यभिमान्यते तदुक्तं उभौ न विजानीतइति श्रुतिश्च ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि अतएव सर्वोणि शास्त्राण्यविविधव्यधिकारिकाणि विद्वांसु समूला व्यासबाधनात्मनि कर्तृत्वादिकमभिमान्यते आणुस्वरूप विद्वानिवचोरत्वं अतोविक्रियाराहितत्वाद्दिद्वितीयत्वाच्च विद्वान् करोति कारणतिचेत्युच्यते तथा च श्रुतिः विद्वान्निर्विभेति कुतश्चनोति अर्जुनोहि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कापयितृत्वमव्यस्य हिंसानिमित्तं दोष मुमयत्वाव्याशशङ्के भगवानपि विदिनाभिप्रायोहन्ति घातयतीति तदुभयमाविक्षेप आत्मनि कर्तृत्वं मयि च कारयितृत्वमारोप्य तत्प्रवायशङ्का माकार्पोरित्यभिप्राय अविर्कियत्वमदर्शनेवान्मन कर्तृत्वप्रतिपद्यात्सर्वकर्मक्षेपे भ-

वेदाविनाशिनं निश्चय एव नमजमव्यय ॥ कथं सपुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कान् ॥ २१ ॥

भगवदभिप्रेते हन्तिरूपलक्षणार्थं पुर स्फूर्तिकत्वात् प्रनियेधहेतोस्तुल्यन्वात्कर्मान्नराभ्यनुभाउपपत्ते तथा च वक्ष्यति तस्य कार्यं न विघातइति अतोव हननमात्राक्षेपेण कर्मोन्नर भगवताभ्यामुज्जायतइति मृद्वजनजलिपत्सपत्स तस्मादुःप्रस्येत्यत्र हननस्य भगवताभ्यनुक्रानात् वास्तवकर्तृत्वाद्यभावस्य कर्मभात्रे स्मन्वाडिति दिक् ॥ २१ ॥ नन्वेवमात्मनोऽन्नाशित्वमविपि देहानां विनाशित्वाद्युद्धस्य च तन्नाशकत्वात्कार्यं भीष्मादिदेहानांनेनफसु कुतसा वनानां मया युद्धेन विनाश कार्ण्डव्याङ्गाद्याउत्तर जीर्णानि विहाय वल्गाणि नवानि शृण्वन्ति विक्रियाश्चैतन्यएव नराययेत्येतावतैव निबोहे अपरागीति विशेषपनुक्तर्पोतिशयव्यापनार्थं तेन यथा निकटानि वल्गाणि विहायोक्तयानि जनोऽगृह्णन्तानिर्गौचिन्यायातं तथा जीर्णानि वयसा तपसा च कुशानि नोष्मादिशरीराणि विहाय अन्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि चिरापाञ्जितधर्मफलनोगाय संयति सम्यक् गर्भवाम्बादिक्लेशव्यतिरेकेण प्राप्नोति देहं नृकटधर्मान-

बुद्धावदेहवान् भीष्मादेरितिर्दधे अन्यन्त उत्तरं तं गण २ तं कुरते विजयं वा गन्धर्वः देवता प्राजापत्यवा द्वाद्वाद्यादिश्रुते एतदुल्ल
 भवति भीष्मादयोहि थावजीव हि धर्मा बुध्वादेर्गोत्रवर्जैर्गरीरावर्तमानद्वारिपातभन्तरण तत्फलं नो गायामसमर्थायिदि धर्मशुद्धेन स्व-
 र्गप्रतिबन्धकानि अर्जरशरीराणि पानं यत्वा द्रिष्टुं देहगुणपादनन स्वर्गभोगयोग्या क्रियन्ते त्वया देहात्यन्तमुपहृताएव ते दुर्या वनादीना-
 मपि स्वर्गभोग्यदेहसपादनम्बहुतुपलब्ध एव तथा चित्यन्तमुपकारके युद्धेऽपकारकत्वं प्रप्राप्यगिर्वि अपराणि अन्यानि सयानिनि
 पक्त्रयवशाद्भगवदभिप्राययनमभूदिति अंगेन हर्गनेनाविरुतवप्रतिपादनभात्मन क्रियतइति ॥ प्राचा व्याख्यानमतिस्पष्टम् ॥ २२ ॥ ननु
 देहनाशे तदभ्यन्तरवर्तिन आत्मन कुतोऽन विनाशोऽयुहवाहं तदन्तर्वर्तिभुग्यमदित्यत आह शस्यस्यस्यादीनि अतीतीक्षणं न्यपि यव प्रकृत-
 मात्मानं न छिन्दन्ति अवयवविनाशेन विनाशेन तथा गर्वकोऽप्यतिप्रवृत्तौ पि नग मस्मिन् शब्देति नैव नमापोत्यन्त

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नराऽपराधि ॥ तथा प्ररीरगि विहाय
जीर्णान्यन्यानि भंयति नवानि देही ॥ २२ ॥ नैनं ह्यिज्जन्ति शास्त्राणि नैनं दहति पा-
वकः ॥ न चैव लोदयन्त्याजोगं शोभयति माकृतः ॥ २३ ॥

[illegible]

गतपव पतेन विकार्यत्वमपाकृतं यदि वाय चत् क्रियावात् स्यात् तदा विकारीस्यात् घटादिवत् अयत्नचलो न विकारी एतेन सस्कार्यत्व निरायुत पूर्ववत्स्थापित्योगेनादस्तन्तराप्तविधिया अवस्थाक्येपि चलनमात्र क्रियेति विशेष यस्मादेव तस्मात् सनातनोऽय सर्वदेकरूप नकस्याऽपि क्रियाया कर्त्रेन्द्रेण उत्पत्त्यासि विवृतिरसृष्ट्यन्यतमक्रियाफलयोगे हि कर्मत्वस्यात् अयतु नित्यत्वान्नेनपाद्य अनित्यस्यैव घटादेस्त्याद्यात् सर्वगतत्वान्न प्राप्य परिच्छिन्नस्यैव घटादे प्राप्यत्वात् सापुत्रादिविकार्य विक्रियावतो घृतादेरेव विकार्यत्वात् अचरत्वात् सस्कार्ये सक्रियस्यैव दर्पणादे सस्कार्यत्वात् तथा च श्रुतय आकाशवत्सर्वगत-श्च नित्य इक्ष्मव स्रग्गंदिवि निष्ठत्येक निष्कल निष्कय ज्ञानमित्यादय य पृथिव्या तिष्ठत् पृथिव्या अन्तरोयोऽस्तु तिष्ठन्नन्योन्येन जसि तिष्ठत्तेजसोन्तरोयोवापौ तिष्ठन्वायोरन्तरइत्याद्या च श्रुति सर्वगतस्य सर्वान्त्योमितया तद्विपपदन्व

अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेशोऽंशः एव च ।' नित्य' सर्वगत' स्थायारचलोऽयं सन-तन. ॥ २४ ॥

अथ्यक्तोऽयमचिन्त्योयमविकार्योऽयमच्यते ॥ तस्मादेवं विदित्वैन नानुशोचि तुमर्हसि ॥ २५ ॥

दर्शयति योहि शब्दादौ न तिष्ठति त शब्दादयश्छिन्दन्ति अयतु शब्दादीनां सत्तास्प्रतिप्रदत्त्वेन तत्प्रेरकस्तदन्तर्यामी अत कयमेतं शब्दादीनि स्वव्यापारविपर्ययकुप्युरित्यभिप्राय अत्र येन सूर्यस्त गति तेजस्रद्धत्यादिश्रुतगोतुसन्धेया नममाध्याये च न-दीकारिष्यति श्रीमगवानिति दिक् ॥ २४ ॥ छेद्यत्वादिग्राहकप्रमाणाभावापि तदभावात्स्याह अव्यक्तोयमित्याद्यथेन योहीन्द्रियानां च रोमघति सप्रत्यक्षत्वाद्यक्तइत्युच्यते अयतु रपादिहीनत्वान्न तथा अतो न प्रत्यक्ष नत्र छेद्यत्वादिग्राहकमित्यर्थे प्रत्यक्षभावेऽयतु-मानं स्यादित्यत आह अचिन्त्योय चित्त्योऽनुग्रयलक्ष्मिः श्रृणोय क्वचिन्त्यलक्षोहि चन्ध्यादिर्यहीतव्याभिकस्य धृमादेर्वशनात् क्वचिदनुमे-योभवति अप्रत्यक्षेदु व्याप्तिग्रहणान्तम्वानानुमेयत्वमिति भाव अप्रत्यक्षस्वापीन्द्रियादे सामान्यतोदृष्टानुमानविन्यन्व इदमन आह अविकार्योयं यद्विक्रियावच्छ्रुपदिक तत्त्वकार्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमर्थोपपत्ते सामान्यतोदृष्टानुमानस्य च त्रिप्रयोभवति अयतु न

विकार्यान् विक्रियावानतोनाथार्पस्ते सामान्यतोदृश्यत्वाविषयइत्यर्थं लौकिकशब्दरापि प्रत्यक्षादिपूर्वकत्वात्तन्निषेधेनैव निषेध ननु
वेदे नैव तत्र छेद्यत्वादि प्रहीष्यतइत्यत आह उच्यते वेदेन सौपकरणेन अच्छेद्याव्यक्त्यादिरूपपवायमुच्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते अतो न वेद-
स्य तत्प्रतिपादकस्यापि छेद्यत्वादि प्रतिपादकत्वमित्यर्थं अत्र नैव छिन्दन्ति इत्यत्र शब्दादनिना तन्नाशकसामर्थ्याभाव उक्त अच्छेद्योऽयमि-
त्यादौ तस्य छेदादिकर्मत्वायैष्यन्त्वमुक्त अव्यक्तोऽयमित्यत्र तच्छेदादिप्राहकमानाभाव उक्तइत्यपानरुक्त्य दृष्टव्य वेदाविनाशिनमित्या-
दीनां तु श्लोकानामर्थे शब्दतश्च पौनरक्त्य भाष्यकृद्भि परिहृतं दुर्बोधत्वादान्नवस्तुन पुन प्रसङ्गमापाय शब्दान्तरेण तदेव व-
स्तु निरूपयति भगवान्वासुदेव कथनुनाम ससारिणां बुद्धिगोचरमापन्न तत्त्व ससारनिवृत्तये स्यादिति वदद्भि एव पूर्वोक्तयुक्तिभिर्गन्त-
नोनित्यत्वे निर्विकारत्वे च सिद्धे तव शोकोनोपपन्नदभ्युपसहरति तस्मादित्यर्थं न पताहशस्त्वस्वरूपवेदनस्य शोककारणनिवर्तकत्वात्त-
स्मिन्सति शोकोनोचित्र कारणभावे कार्योभावस्यावश्यकत्वात् तेनान्मानमविदित्वा यदन्वशाच्चस्तदुक्तमेव आत्मानं विदित्वा तु नानु-

ब्रथ चैन नित्यजातं नित्यं वा मग्यसे मृत ॥ तथापि त्वं मद्वाद्यो नैव शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

शोचितुमर्हसोत्याभिप्राय ॥ २५ ॥ एवमात्मनो निर्विकारत्वेनाशोच्यत्वमुक्त इदानीं विकारवस्त्वमभ्युपेत्यापि श्लोकद्वयेनागोच्यत्व प्रतिपाद-
यति भगवान् तत्रात्मा ज्ञानस्वरूप प्रतिक्षणविनाशीति सागता दृष्टमनात्मा मच्चिच्छेद्ययुक्षणपरिणामी जायत नश्यति चेति पत्यक्षास-
द्धमेवतादिति लोकायतिका दृष्टान्तिरिक्तोपि देहेन सहैव जायत नश्यति चेत्यन्ये मगोद्यकाल्पवाकाशवज्जायते देह भद्राभ्यनुवर्तमानत्वा-
कल्पस्थायी नश्यति प्रलयइत्यपरे नित्यएवात्मा जायते म्रियते चेति तार्किका तथाहि प्रेत्यभातजन्म राचाप्रवेदहन्दिश्यादिमयन्त्र पञ्च म-
रणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिविच्छेदे इदं चोभय धर्माधर्मनोमत्तत्वात्तदा धाम्य नित्यस्यैव मुख्य जनित्यस्यतु कृतहात्यकृताभ्यागमप्रत्यङ्गेन
धर्मो धर्माधारत्वाजुपपत्तेर्जन्यमरणे इति वदन्ति नित्यस्याप्यात्मन कर्णशब्दुत्तो जन्यनाप्याकाशस्यैव दृष्टजन्यता जन्म नन्नाशाच्च मर-
णं तदुभयमौपाधिकममुख्यमेवंत्यन्ये तत्रानित्यत्वपक्षेपि शाच्यत्वमात्मनो नैव धीति पक्षान्तरे चाप्यथ यदि दुवात्रन्वादात्मयस्तु-
नोसकृच्छ्रवणेव्यवधारणासामर्थ्यान्मदुक्तपक्षानङ्गाकारेण पक्षान्तरमभ्युपेयं तत्राप्यनित्यत्वपक्षेनैवाश्रित्य यद्येनमात्मान नित्यजात

नित्यं सृतं वा ग्रन्थसे वा शब्दार्थे क्षणिकत्वपक्षे नित्यं प्रतिक्षणं पक्षान्तरे आवश्यक्तत्वान्नित्यं नियतं जातार्यं सृतोयमिति लौकिकप्रत्यय-
वशेन यदि कल्पयसि तथापि हे महाबाहो पुरुषधौरेयेति सोपहासं कुमताभ्युपगमात् त्वय्येतादृशी कुहटिनं संसृजतीति सातु कल्पं वा ए-
वं अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसितावयमित्यादि यथा शोचासि एवं प्रकारं अनुशोकं कर्तुं स्वयमपि त्वं तादृशा एव तन्म नाहर्हि क्षीण्योन्म-
वासि क्षणिकत्वपक्षे देहात्मवादपक्षे देहेन सह जन्म विनाशपक्षे च उन्माननराभावेन पापमयासभात् पापभयदव क्लृप्तं त्वमनुमोचासि
तच्छैत्यहये दशेने न संभवतीत्यर्थे क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखं संभवति बन्धुविनाशदृष्टिनावागदं धीश्र्णं यक्षान्तरे दृष्टुं क्लान्तिमे-
वं शोकमभ्यनुज्ञातुमेवंकारः दृष्टुं क्लान्तिमिच्छाशोकसंभवेऽप्यदृष्टुं क्लान्तिमिच्छा शोक सर्वथा नोचितइत्यर्थं प्रथमश्लोकेन ॥२६॥ नन्वा-
त्मन आभूतसंभूवस्थायित्वपक्षे नित्यत्वपक्षे इष्टादृष्टुं खलं भवात्तद्वयेन शोचामीत्यत आह द्वितीयश्लोकेन हि यस्मात् जातस्य स्वकृ-
तधर्माद्यमोदिवशाद्दुःखदारीरेन्द्रियसंबन्धस्य क्षिरस्यात्मनोऽनुवभावश्च कोऽनृत्युल्लच्छरीरादिविच्छेद- तदारम्भककर्मक्षयनिमित्त

जातस्य हि भ्रूकोऽनृत्युभ्रूवं जन्म सृतस्य च ॥ तस्मादपरिहादं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

संयोगस्य वियोगावसानत्वात् तथा भ्रूवं जन्म सृतस्य च प्राग्देहकृतकर्मफलपमोणार्थं साधुशयस्यैव प्रसृतत्वात् जन्मसृतेऽर्थमि-
च्छाः तस्मादेवमपरिहार्ये परिहर्तुमशक्येस्मिन् जन्ममरणलक्षणार्थे विषये त्वमेवं विद्यान्न शोचितुमर्हसि तथा च वक्ष्यति श्रुतेऽपि
त्वं न भविष्यन्ति सर्वइति यदि हि त्वया युद्धेनाहन्यमानापते जीदेयुरेव तदा युद्धाय शोकस्तन्नोचितः स्यात् एते तु कर्मक्षयात्स्वय-
मेव म्रियन्तइति तत्परिहारासमर्थस्य तव दृष्टुं क्लान्तिमिच्छा शोकोनोचितइति भाव एवमदृष्टुं क्लान्तिमिच्छेति शोकं तस्मादपरिहा-
र्यं इत्येवोत्तरं युद्वाख्यं हि कर्म क्षत्रियस्य नियतमग्निहोत्रादिवत् यच्च युद्धसंग्रहार्थस्य स्मृत्ता नोनिष्पन्नं शत्रुप्राणावियोगात्तु क्ल-
दास्त्रप्रहाररूपं विहितत्वादग्नीयोमीयादिहिंसावन्न प्रत्यवायजनकं तथा च गौतम स्मरति नदोषो हि सायामावेन्यत्र व्यश्नासारथ्य-
नायुधकृताञ्जलीप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टश्चलवृक्षा रुढतूगोब्राह्मणवादिभ्य इति ब्राह्मणग्रहणं चात्राशेषोद्ब्राह्मणविषयं गत्यादप्रायपा-
ठादिति स्थित एतच्च सर्वं स्वधर्ममपि चावेक्ष्यत्यत्र स्पष्टाकारित्यते तथा च युद्धलक्षणार्थमिहोत्रादिविहितत्वादपरिहाय परिहर्तुमशक्ये

तद्वकरणौ प्रत्यवायप्रसङ्गात् त्वमदृष्टु खयेन शोचितु नर्हमीति पूर्ववत् यदि तु युद्धारय दम् कारमेत 'नञ्चेषु न अन्ते शृत्त-
र्थमपराङ्मुखा अकुट्टरायुर्ध्यान्ति ते स्वर्ग योगिनोय धीने याज्ञवल्क्यवचनात् हतावा प्राप्स्यसे स्वनं जिह्वा अभ्यस्यस्व महीति २-१-
बह्वचनञ्च तदपि प्रारब्धरय कस्यरयापि अवश्यपरित्यगणीयत्वं नित्यतुल्यत्वात् न्यायानुसङ्गात् न युद्धारय प्राप्स्यस्व न्याय-
मेव अथवा आत्मनित्यत्वपरुषव श्लोकद्वय अङ्गेन स्य परमात्मिकस्य वेदग्राह्यमाहुमुक्तान्भवत् अहरेजना न नित्यश्च निन्दित-
यादिसवन्धवशाज्जातहेति नित्यज्ञानस्त एवमात्मान नित्यमपि सन्तं ज्ञात चेन्मार्गस्य तया नित्यमपि स त पुन नित्यमपि स त नित्य-
नानुशोचितुमर्हसीति प्रतीकाय हेतुमाह ज्ञातस्य हीत्यादिना नित्यस्य ज्ञातव्यं नित्यं च आचार्योक्तं ननु नित्य-
पक्षे योजनीयम् ॥२७॥ तदेव सर्वप्रकारणात्मनेशाब्धिवन्धवमुपपादितं अद्वैतनामात्मनेऽशोच्यत्वं इदमत्र नानुशोचितुं हेतुस्य
शोचाभीन्यर्जुनाशङ्कामपनुदति भगवान् आदौ ज्ञान्यन आक् अद्वैतकान्ति अनुपलब्धत्वेन नृपिगर्वादिभूतम गतिं गर्वनाशि प्रये ३॥ शस्त-

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अक्षत्तानिधगान्विव तदं का परंउदना ॥ ८ ॥

न्तरं मरणान्नायकव्यक्तानि उपलब्धानि सन्ति निधने पुनरव्यक्तान्येव भवन्ति यथा स्वप्नेऽजालादौ प्रतिपत्तमन्त्रजीवनात् पुनरुत्थितव्यक्तानां ज्ञानात् प्रागुर्ध्वं वा स्थितानि दृष्टिरुत्थान्प्रपञ्चमात्रं न चादावन्तं च गच्छन्ति एतन्मानसं तन्मतिरन्याथ न सन्त्येवैतानि नासन्नोविद्यते भावइतिप्रागुक्तं च एवमिति तत्रोक्तं मिथ्याभूतेष्वत्यन्तमुच्छेद्यं भवन्मरणदेवतां यो वदति तत्र प्रलापनकोप्युचितइत्यर्थं न हि स्वप्ने विविधान्वन्धूपलभ्य प्रतिबद्धरताद्विच्छेदनं शायति पृथग्जनापि मननानाकमुराणं अद्वैतनादापतितं पुनर्यादर्शनं गतं भूतमद्वैति रोपं तथाच शरीराण्युद्दिश्य गोकानांचित्तदति भाव आद्याशादिनामृगां पद्मां पद्मां वा श्लोकोक्तोऽप्यव्यक्तमव्याकृतमिद्योपाहोतचेतन्यर्मादप्रागवस्थायेपा तानि तथा व्यक्तनामप्यभ्यामेगोप्यकथं ज्ञानां प्रकटिभूतान्तु स्वेन परमार्थसदात्मना मध्यास्थित्यद्वयं येषां तादृशानि भूतानि आद्याशादिनि अव्यक्तानि अनान्येन अव्यक्तैवकारणेन दृष्टीयं चादादीनां निधनप्रलययोरेयां तेषु का परित्रवर्गेति पूज्यत तथा च भूतिरद्वैतं तदव्याकृतमामोचच्च। अरुणभूतं मेन व्याप्तिरित्येतत्पादि-रव्यक्तोपादानतां सर्वस्य प्रपञ्चस्य दर्शयति लयस्यानंतु तस्याप्रसिद्धकारणतया कार्यलप्यस्य दर्शनात् अन्यन्तत्तं चिन्मयं तस्यान्नाजान-

क्षातुमशक्यं यथा कथंचिजज्ञातोपि लाभपूजाख्यातिर्नाजानानपेक्षत्वाच्चर्वाह्येव कथंचित्कारण्यमात्रेण श्रुवस्तु परमेश्वरवदन्त्य-
 न्तदुर्लभमेवेत्याह आश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यदिति यथा जानानि तथैव वदन्ति एनमित्यनुकर्षणार्थश्चकार सत्रान्य सर्वज्ञजनवि-
 लक्षणं नतु य. पश्यति ततोऽन्यदिति व्याघातात् तत्रापि कर्मेणि क्रियायां कर्तेरिति चाश्चर्यवदिति योज्यं तत्र कर्मण कर्तुंश्च प्रागाश्च-
 र्यत्वं व्याख्यात क्रियायास्तु व्याख्यायते सर्वशब्दावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनोविशिशुशकेन तदाश्चर्यवत् तथा च श्रुति 'यतोवाचानवर्तन्ते
 अप्राप्य मनसा सहेति' केनापि शब्देनवाच्यस्य शुद्धस्यात्मनोविशिशुशकेन तदाश्चर्यवत् तथा च श्रुति 'यतोवाचानवर्तन्ते
 तावच्छेदकमन्तरेणैव प्रतिपादनं तदपि निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपमत्याश्चर्यमित्यर्थे अथवा विना शक्तिं विना लक्षणा विना सव-
 न्नान्तरं सुषुप्तोत्थापकवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येन यदात्मतत्त्वप्रतिपादनं तदाश्चर्यवत् शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वात् नचाना सवन्व
 बोधनेति प्रसङ्गं लक्षणापक्षेपि तुल्यत्वात् शक्यरागधरूपानेकसाधारणत्वात् तात्पर्यविशेषास्त्रियमदतिचेत तस्यापि सर्वोपपत्त्यवि-
 शेषात् कश्चिदेव तात्पर्यविशेषमवधारयति न सर्वदतिचेत हन्त नहि पुरुषगणैव कश्चिद्विशेषोऽपि नोपपत्त्यविशेषात् तात्पर्यविशेषा-
 क्षेपि न दण्डवारितं तथा च शास्त्रस्य शुद्धान्तं करणस्य तात्पर्योऽनुसन्धानपुर सर लक्षणाया वाक्यायैवोभयविरुद्धिर्नक्रियते ता-
 दृशस्यैव केवल शब्दविशेषोऽपि नोपपत्त्यविशेषात् तात्पर्यविशेषात् तात्पर्यविशेषात् तात्पर्यविशेषात् तात्पर्यविशेषात् तात्पर्यविशेषात् तात्पर्यविशेषात्
 चोनिवर्तन्ततदिति सुतरामुपपन्नं अथ च भगवद्भिप्रायोवातिकारौ प्रपञ्चनं तुर्लत्वादिगयायाआत्मत्वाद्वोचरूपिण शब्दश-
 केरचिन्त्यत्वाद्विज्ञानं मोहानत अगृहीत्वं सवन्धर्मनिधानानिथयया हित्या निद्रा प्रबुध्यन्ते सुषुप्तं बोधिता परं जाग्रद्वन यत
 शब्दं सुषुप्तौ वेत्ति कश्चन न्वस्तेजोबान्तोऽज्ञानं ब्रह्मास्मीति भयंस्कल अविदामानि शयया हित्या निद्रा प्रबुध्यन्ते सुषुप्तं बोधिता परं जाग्रद्वन यत
 सार्धं हत्वा रोगमिवौषधमित्यादिना ग्रन्थेन तदेव वचनविषयस्य वदतुर्वचनक्रियाया आख्याय्यरूपत्वादात्मनान्वितानतकुरुते
 श्रीतुर्दुर्भिलत्वादपि तदाह आश्चर्यवत्तन्मन्य शृणोति 'यत्त्वाप्येन वेदेति अन्योऽपुर्वैकतुश्च मुक्तकिङ्किलक्षणां मुमुक्षुवैकतुश्च ब्रह्मदि-
 विधिवदुपसृत्य एनं शृणोति श्रवणारयविचारविषयिकगतिं वेदान्तवाक्यतात्पर्यनिश्चयेनावधारयतीति यावत् श्रुत्या चत मनन-
 निदिध्यासनपरिपाकादपि साक्षात्करोत्यपि आश्चर्यवत् तथा चाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिद्वेदोऽस्मिन् विद्यमान अत्रापि कर्तुं गार्थरू-
 पत्वं अनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलभयातिदुर्लभत्वात् तथा च वदयति 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिच्छनति सिद्ध्य यतना-
 मपि सिद्धाना कश्चिन्मा वेत्ति तत्त्वतदिति' श्रवणारयापि बहुभिर्यानलभ्य शृण्वन्तोऽपि बहुयोग्यश्च विद्यु आश्चर्योऽस्मिं वक्ता कुशलस्य ल-

करुणादिदोषनिबन्धनसंसाधारणं धर्मं निराकर्तुं हिंसादिमत्त्वेऽपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभाव बोधयति भगवान् न केवलं पर-
मार्थतत्त्वमेवावेक्ष्य किन्तु स्वधर्ममपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धापरान्धमुत्तत्वरूपं अवेक्ष्य शास्त्रत पर्यालोच्य विकल्पितुं धर्मो-
दावधर्मत्वभ्रान्त्या निवर्तितुं नार्हसि तत्रैवं सति यद्यप्यनेन न पश्यन्तीत्यादिना नरके नियत वासोभवतीत्यन्तेन युद्धस्य पापहेतुव्य-
त्वया यदुक्तं कथं भीष्ममह सङ्घातइत्यादिना च गुरुवधब्रह्मवधाद्यकरणं यदभिसंहित तत्सर्वं धर्मशास्त्रापर्यालोचनादेवोक्तं कस्मात्
हि यस्मात् धर्म्यात् अपराधं युद्धात्पदमोदनपेनात् युद्धादन्यत् क्षत्रियस्य श्रेयं साधनं न विद्यते युद्धमेव हि पृथिवीजयद्वारेण प्रजा-
रक्षणब्राह्मणशुश्रूषादिक्षात्रधर्मनिर्वाहकमिति तदेव क्षत्रियस्य प्रशासतरिमित्यभिप्रायं तथा चोक्तं पुराशरणे 'क्षत्रियोहि प्रजारक्षन्
शास्त्रपाणि प्रदण्डवान् निर्जित्य परसंन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत्' मनुनापि 'समोत्तमाधर्मराजा चाहृत पालयेन् प्रजा न निव-
र्तेत संग्राभात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनं शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज श्रेयस्कर परमित्यादिना

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ॥ धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

राजशब्दश्च क्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमेवेष्टयधिकरणे तेन भूमिपालस्यैवायं धर्मइति नम्रमितव्य उदाहृतवचनेऽपि क्षत्रियो-
हीति क्षात्रं धर्ममिति च स्पष्टं लिङ्गं तस्मात्क्षत्रियस्य युद्धं प्रशस्तोऽधर्मइति साधु भगवताभिहितं अपराधोवा अन्ये गोअश्वेभ्यः प-
शवोगोअश्वानिनिबन्धनशालक्षणया युद्धादन्यच्छ्रेयं साधनं न विद्यतइत्युक्तमिति न दोष एतेन युद्धात्प्रशासतर किञ्चिदुपश्रु-
ततोऽनिवृत्तिरिति निरस्तं न च श्रेयोनोपदयामि हत्वा स्वजन माहवद्वेतदपि ॥ ३१ ॥ ननु युद्धस्य कर्तव्यत्वेऽपि न मीमात्रेण-
दिन्मिश्रुमि सह तत्कर्तुमुचितमनगर्हि तत्वादित्याशङ्काह यद्वच्छया स्वप्रयत्नव्यतिरिक्तेण चावधारणं अप्रार्थनगेवोपस्थितं दृष्टं
भीष्मद्रोणादिवीरगुरुप्रप्रतियोगिक कीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनं युद्धं वै क्षत्रिया प्रविशेतिन्येन लभन्ते ते क्षुद्रिन सुखभाजान्
जयेस्यस्यनागासैनैव यशसोराजस्य च लाभान् पराजये वार्तिशोभनेव स्वर्गस्य लाभान्दित्याह स्वर्गदाम्पादृशर्मा । अग्रतिवद्धं स्त-
नसाधनं युद्धं अव्यवधानेनैव स्वर्गजनक ज्येष्ठिप्रशंसादिक्तुं विरतरेण देहपातस्य प्रतिग्रन्थमाजस्य चापह्नादित्यर्थं स्वर्गदाम-
मित्यनेन इत्येनादिवत्प्रत्यवायशङ्का परिहृता इत्येनादयोहि विहिताऽपि फलदोषेण दुष्टा नत्फलस्य शत्रुवधस्य न हिंस्यत्सर्वभूतानि

ब्राह्मणं न हन्यादित्यादिशास्त्रानिपिद्धस्य प्रत्यवायजनकत्वात् फले विध्यभावाच्च न विधिस्पष्टे निश्चानवकाश इति न्यायावतात् युद्धस्यहि फलं स्वर्गं सच न निषिद्धं तथा च मनु 'अहवेषु मिथान्योन्य जिघांसतोमहीक्षितं शुभ्रं वा नर शस्त्रास्त्रैर्गं यान्यपराङ्मुखादिति' युद्धं तु अग्नीषोमीयाद्यालम्भवादिहितत्वाच्च निषेधेन रूपं शक्यते षोडशिशग्रहनादिकृत् प्रजापत्येष्टयस्तुल्यवलेतया विफलपवत्सामान्यशास्त्रस्य विशेषदाल्लेण सङ्घावत्सम्भावात् तथा च विधिस्पष्टे निश्चानवकाश इति न्यायं युद्धं न न्यवयजनकं नापि भीष्मद्रेणादियुद्धब्राह्मणादिवधनिश्चोदात्तं तेषामाततायिकात् तदुक्तं मनुना 'शुभं वा कन्दर्पं वा ब्राह्मणा बहुधुने आततायिनमायान्त हन्यादेवाविचारयन् आततायिनभादान्तमपि वेदाङ्गपारग जिघासन्ने जिघांसिष्यान्न नेव दहता भयत् नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चिन्नेत्यादि ननु स्पृत्योर्विषये न्यायस्तु यत्वन्यवहारत अर्थदाल्लानुवलवर्द्धमशक्तमिति किन्ति किन्ने योजवल्क्यवचनात् आततायिब्राह्मणवधेपि प्रत्यवायोस्त्येव ब्राह्मणन हन्यादिति हि हृष्टप्रयोजनानपक्षत्वाच्चर्मशास्त्रं जिघासन्तं जिघांसं याज्ञ तेन

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गहारसंपादत ॥ सुखिनः क्षत्रियाः प्रार्थं लभन्ते दुर्वजोद्धृशं ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणा भवेत् इति च स्वजीवनार्थत्वाद्यर्थशास्त्र अत्रोक्तत्वे ब्राह्मणमाहमेत इति वयुद्विविधायकमपि धर्मदण्डमंत्र सुलुट्ते ससे हृत्वे त्यत्र हृष्टप्रयोजनानपक्षत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् याज्ञवल्क्य उच्यते ननु हृष्टप्रयोजनोद्देश्यकृतदुष्कृतदुष्कृतिवृत्तवर्धन्यमित्यनेन अत्रोक्तं रस्तु धर्मार्थसंक्षिपानेयग्राहिण्यप्यद्वेवेति डादशवर्गकृतत्वेन स्वतन्त्रच्छत्रपराशुष्टस्यापभस्येन विद्यानिरुद्धलज्जद्वेजेन तु सारेण चतुष्पाद्यवहारे शस्त्रोरपि जये धर्मगान्धितिक्रमोत्तम कृतव्यङ्ग्यतात्पर्यवचनेनैवदित्याह भवन्मेव नो हानि नैव पुद्गल्लेखेनैव जनेन हि कथं हत्वा सुखेन स्वाम माध्वेवत्युन्नोत्तमभाकृतम् ॥ ३२ ॥ ननु नाह शुद्धफलकाम नकाङ्क्षं विजय कृष्ण अणुत्तमस्य उच्यते नृका तत्कथं मया कतेत्यमित्यागङ्गाकरणे दोगमाह अर्थेन पक्षान्तरे इमं भोष्मद्रेणादिवारपुष्टप्रयोजनयोगिक धन्य हिमसिद्धिदोषणादुष्ट सतां धर्मादनपत्तिमिति वा सच मनुना दर्शितं 'न हृष्टेरायुर्धैर्येन्याद्युध्यमानोरणे रिपून् न क्षणिभेनोपि दैर्गधर्माभिर्जालितेजसं नञ हन्यात्सलाखुद नह्नीष न कृताङ्गलिम न मुचकंश नासो न तवास्माति वाद्वन न सुप्त न विसन्नाह न नम्रं न निरायुधम नायुध्यमान पश्यन्ते

न परेण समागतं नायुधव्यसनग्राप्तं नातिपरिद्वतं न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्ति' मतां धर्ममुल्लङ्घ्य युध्यमानोहि पा-
पीयान्स्थात् त्वं तु परराहूतोपि सद्धर्मोपेतमपि मद्धग्राम युद्धं न करिष्यसि धर्मतोलोकोतोवा भीत परावृत्तोभावप्यसि चेत् ततोनिजित्य
परसैन्यानि क्षिति धर्मेण पालयेदित्यादिशास्त्रविहितं युद्धस्याकरणत्वाद्धर्मं हित्वाजननुग्राय कीर्तिं च महादेवादि समागन्निमित्तां
हित्वा न निवर्तेत सद्धग्रामादित्यादिशास्त्राविषिद्धसद्धग्रामनिवृत्त्या चरणजन्य पापमव केवलप्रवाप्स्यसि ननु धर्मं कीर्तिं चेत्यभिप्राय अ-
थवा अनेकजन्मार्जिते धर्मे त्यक्त्वा राजकृत पापमेवाप्स्यसीत्यर्थं यस्मात्त्वा परावृत्तमेतं दुष्टाश्वशय हनिष्यन्ति अत परावृत्तहन् सन्धि-
रोपाजितनिजलुहृतपरित्यागेन परापाजितदुष्कृतमात्रमाड्भाभूरित्यभिप्राय तथा च मनु 'यस्तुभीत परावृत्त सद्धग्रामं हन्यते' एव म-
तुर्थदुष्कृत किंचित्सर्व प्रतिपद्यतं यच्चास्य सुकृत किंचिदनुत्रार्थमुपाजित भूतो न तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहन्त्य तु' इति यजुस्मन्मन्त्रे 'रा-

अथचैत्स्वमिमं धर्मं संग्रामे न करिष्यसि ॥ तत. स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्य-
सि ॥ ३३ ॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेष्वप्ययम् ॥ सुस्मावितस्य चापौ-
र्तिर्मरणार्दातिरिच्यते ॥ ३४ ॥

आ सुकृतपादत्ते हतानां विपलार्दिनामिति' तेन यदुक्तं 'पापमेवाश्वेदस्मान्दत्तवानातताग्निं प्रताड हन्युसिच्छसि' इत्येति मधुसूदने-
ति' तर्तित्राहृत भवति ॥ ३३ ॥ एव कीर्तिं धर्मं गोरिष्टयोरभ्रातिरिति एव च पापस्य प्राप्तियुद्धपरित्याग दर्शिता तत्र पापान्धर्मनिग्न व्यक्त य-
नेन तु स्वफलदभासुविकत्वात् शिष्टगोलप्रण त्वनिष्टग्रामत्रफलदभ्यसङ्गमिव्याह भूतानि देवा मनुष्यादृर्गिनः तव अन्धगम्य दैवि-
कालाभकीर्तिं न धर्मात्माय न दुरोयमित्यवरूपां कथयिष्यन्त्यन्योन्यं कथाप्रमदं कीर्तिं धर्माशम्भुद्धं न त्विण भूतं देवत्राहूतिवर्तनं
हित्वा पाप प्राप्स्यसि अपि तु अकीर्तिं च प्राप्स्यसि न केवल त्वमेवतां प्राप्स्यसि अपि तु भूतान्द प न दृग्- कीर्तिं वा निरतया' । ननु
युद्धे अग्रगणसन्देहात्तपरित्यागस्यकीर्तिरपि सोढव्या आत्मरक्षणस्यात्यन्तापेक्षतात् तथा चोक्त अलितपाणि 'मात्रा दानना भेदच
समस्तैरुत वा पृथक् विजेतु प्रयतेतारीन् युध्येत कदाचन अनित्याविजययस्यात् दृश्यते पुष्यमानयो मनाजयश्च सद्धग्रामे तस्याद्य-

भयादणानुपरत्तं मस्यन्ते तत्रा महा-रणाः ॥ येषां च त्वं वज्रमतीभूता यास्यामि लाह-
वम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यत्रादांश्च बहुन्मदिष्यन्ति नवाहिताः ॥ त्विन्दुनरुद्व सामर्हन् दत्ते
दुःखतरं तु किम् ॥ ३६ ॥

त्व बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्तो यमज्ञैस्त्वैव मत तपस्त्वा महार्थानयादुपरत मन्मथस्त्वन् अमोघत्वा दुष्टादुपरवर्ति होम ला
घवं अनादरावयत्यथ आसि प्राप्स्यसि स्वर्णगिरिं होष अंशमेव न्व श्रावदुर्गनेऽन्नेपतेन्द तद्दोषादुवा लाघव दाम्भ्यनोऽपि
॥३५॥ ननु भीष्माद्यो महार्थान ददु न्न्यन्नां दुष्टां अनादयस्तु शब्दोदहं नमन्ते मा मुखनिष्ठं दा तदुपकारित्वादित्यत आह चक्षुषा-
धारण यत्सामर्थ्यं लोकप्रतिष्ठं शक्तिरन्तर्गतं दारुजोदुगन्धनादय अवाच्यान् शब्दान् दत्तं न ह्येतादृशेनोदितं मानव शब्दादह-
ननेकप्रकाराव वदिष्यन्ति नतु ददु मंस्यन्त इत्यादिप्राय ननु सीमादोषातिशयः ददुःस्व कृतः ददुःस्वमहान् ददुःस्वोक्तिवृत्त ददुःस्व
मर्थानि न दन्नापि तु खं सोऽहं शस्थामीत्यत आह तत तस्माच्छब्दमतिदृक्काव किन्तु कु क्तरतनादिकः प्रमादुक्त मान्तेत्यर्थ ॥ ३६ ॥

ननु तर्हि युद्धे शुर्वीविषयवशान्मध्यस्थकृता निन्दा ततोनिवृत्तौ तु शत्रुकृतानिन्देत्युभयतः पाशाञ्जुरित्याशाङ्क्य जने पराजये च लाभप्रौढ्याद्युद्धार्यमेवोत्थानमावश्यकमित्याह स्पष्ट पूर्वार्धे यस्मादुभयथापि ते लाभतस्फुल्लं जेष्यामि शत्रुम् मरिष्यामि धेनि कृतं निश्चयः सन् युद्धयोर्योस्मिन् अन्यतरफलसन्देहेऽपि युद्धकर्तव्यतायानिश्चितत्वात् एतेन न चेतद्विज्ञा कतरन्नो गरीय इत्यादि परिहृतम् ॥३७॥ नन्वेवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य नित्यत्वव्याघातं राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणे त्वय्यशास्त्रत्वाद्वर्मशास्त्रोपक्रमेण दौर्बल्यं स्यात् ततश्च काम्यस्याकरणे कुत पाप इत्यर्थस्य गुरुब्राह्मणादिवयस्य कृतोद्यमत्वं तथा चायं चेदिति शोकाद्योऽप्याह उच्यते चेत् तत्राह समता-करणं रागद्वेषराहित्यं सुखे तत्कारणे लाभे तत्कारणे जये च रागमकृत्वा एवं दुःखे तद्वैतावयवेषु च द्वेषमकृत्वा त-

श्चतोवा प्राप्स्यमि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥ तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्वाय ह्य-

तनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लभालाभौ जयानभौ ॥ ततोऽयुद्वाय युज्यस्व

नैव पापमत्राप्स्यमि ॥ ३८ ॥

तोऽयुद्वाय युज्यस्व सनद्धोभव एव मुखकामनां दुःखनिवृत्तिकामनां वा विहाय स्वधर्मयुद्धाय युध्यमानो गुरुब्राह्मणादिवचनमित्तं नि-त्यकर्मो करणनिमित्तं च पापं न प्राप्स्यमि यस्तु फलकामनया करोति स गुरुब्राह्मणादिवचनमित्तं पापं प्राप्नोति योवा न करुणमि स नित्यकर्मो करणनिमित्तं अतः फलकामनामन्तरणं कुर्वन्तु भयविवधमपि पापं न प्राप्नोतीति प्रागेव व्याख्यातोऽभिप्रायः हतोवा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमिति त्वानुपगच्छकफलकथनमिति न दोषः तथा चापस्तम्बः स्मरति 'तद्यथास्त्रं फलार्थं निमित्तं (नि-मित्ते) छायागन्ध इत्यनूपद्यते एव धर्मं चयमाणमर्थानूपद्यते नो चेदनुत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवतीति अतोऽयुद्वागन्तराद्यर्थगाल्-त्वाभावात्पापमेवाश्रयेदस्मानित्यादि निराकृतं भवति ॥३८॥ ननु भवतु स्वधर्मयुद्धाः शुध्यमानस्य पापाभावः तथापि न मां प्रति पु-च्छकर्तव्यतोपदेशस्तवोचितः यपनं वाच्यं हन्तारमित्यादिना कथं सपुरुषं पार्थं क धातयति हस्ति कर्मित्येतेन विदुषः सर्वं कर्मप्रति-

अपात् नष्टाकर्त्रोक्तमृशुद्धस्वरूपोहस्मि शुद्ध कृत्वा तत्फलं भोक्ष्यति च ज्ञानं समवर्ति विरोधात् ज्ञानकर्मणे सप्तदशान्तरात्
 काशान्तमसोरिव अथ चानुनाभिप्रायोऽप्यस्योच्यते व्यक्तोभावप्यति तस्मादेकमेव मा प्रति ज्ञानस्य कर्मणश्चोदशोऽनोरुपे
 इति चेत् न विदुर्द्विषयवत्त्वात् ज्ञानकर्मणोऽप्येव भगवाद् एता नन्वेवाहमित्यादिशक्तिरुक्तं ते तुभ्यं हि नि
 साङ्ग्ये सन्यक्त एतायेन सर्वपापिच्छूयतया प्रतिपाद्यते प्रपञ्चनत्वनयेन सङ्ख्योपनिषत् तथैव तानर्थ्यं निरसनाच्च प्रसिद्धि
 य ससाङ्ग्यं ओषनिषत् पुरुषइत्यर्थं तस्मिन् बुद्धिं मन्मात्रविषय ज्ञानं सर्वानर्थनिवृत्तिकारणं त्वा प्रति मज्जेन नैनाह्वानवद
 क्वचिदपि कर्मोच्यते तस्य हार्यं न विद्यतइति वदन्त्यतएव यदि पुनरेव मयोक्तं तवैषा बुद्धिर्नामं चेद्विस्तरे, तत्र नञ् नञ्
 येनात्मतत्त्वमाक्षात्काराय कर्मयोगएव त्वदानुष्ठेयं तस्मिन्योगे कर्मयोगे तु वर्णयामि मां सुखदुःखे स्मृत्वा त्वत्त्वोक्तं
 त्वित्यागतक्षणां बुद्धिं विल्लरेण मया वदन्माणां श्रुतुं तु शब्दं पूर्वमुद्धेयागं ज्ञान्यन्वयतिरेकवचनार्थं तथा च शुद्धालं कारणं प्राप्तिं क
 एषा तदभिहितं साङ्ग्ये बुद्धिर्गौरी त्विना शृणु ॥ बुद्ध्या युक्तोऽयं पादं कर्मवन्तः प्र-
 हास्यति ॥ ३६ ॥

नोपदेयोऽनुष्ठानं करणं प्रति कर्मोदशतिं तुत मनुष्यशुद्ध्या निोऽशक्तकशागत्यन्निप्राय योगविप्रा बुद्धिं ज्ञानं ज्ञानं नैति
 यथा व्यवसायिभिर्यथा बुद्ध्या कर्मसु युक्तत्वं कर्मनिमित्तं तन्मध्य अन्तर्यामिबुद्धिर्लक्षणं ज्ञानप्रतिबन्धं प्रवृत्तं पुनं प्रतिबन्धानुष्ठानं
 रूपेण हास्यति त्यर्थ्यासं गयमात्र कर्मोर्नित्तोऽज्ञानप्रतिबन्धं कर्मणव धर्मोत्पेनापनेतुं शक्यते यमग पापयन्तुर्गतिं दुः, श्रद्धादि-
 लक्षणाविद्यास्तु कर्मोन्मकप्रतिबन्धराहितस्यासंभावनादिप्रतिबन्धं इदंकारणं एतन्मन्ति न कर्मवन्तानि गच्छन्त्यापेक्षेणं दुः श्रद्धादि-
 तोत्यन्तं मलिनान्तरं करणत्वाद्वाहरङ्गलोचनं कर्मव त्वयानुष्ठेयं नाहुना अथवादिदेयतापि तत्र ज्ञानाद्देतुं शक्यं नैति मन्मा
 च वक्ष्यति कर्मण्येवाधिकाशाने एतेन साङ्ग्ये बुद्धेरन्तरङ्गमात्रेण श्रद्धादि विद्यां दृष्टिर्ज्ञानं कर्मवन्तं मन्मात्रं नि-
 रित्युद्धेनायोगदिस्तदानि निरस्तं कर्मवन्तं संसारमोक्षरूपमादनिमित्तभावनाया प्रहास्यन्तीति प्राज्ञा ज्ञानं ज्ञानं
 हारदोष कर्मपदवैयर्थ्यं च परिहर्तव्यम् ॥ ३९ ॥ ननु तमेतं वेदानुवचनेन वाक्कणादिविदित्यनि योजनं दानं तदप्यनवदेति

श्रुत्या विविदिषां ज्ञानं चोद्दिश्य संयोगपृथक्कन्यायेन सर्वकर्मणां विनियोगास्तत्र चान्त करणशुद्धेर्द्वारत्वादन्यान्वयति कर्मादुष्टान वि-
धीयते तत्र तद्यथैह कर्मचिन्तालोक क्षीयतएवमेवाधुत्र पुण्याचिन्तालोक क्षीयतइति श्रुतिवोधितस्यफलनाशस्य संभवात् ज्ञानविविदिषा
चोद्दिश्य क्रियमाणस्य यज्ञादेः काम्यत्वात्सर्वोद्गोपसहारेणादुष्टेयस्य यत्किञ्चिद्ग्रासपक्षावपि वैगुण्योपपत्ते यज्ञेत्यादिवाक्यवि-
नानां च सर्वेषां कर्मणामेकेन पुरुषायुषपर्यवसानेन कर्तुमशक्यत्वात् कुत कर्मवन्दे प्रह्लादस्यैतिफलप्रत्याशेत्यनथाह भगवान् अ-
भिकस्यते कर्मणा प्रारभ्यते यत्फल सोभिकमस्तस्मै नाशस्तद्यथेहेत्यादिना प्रतिपादित इह निष्कामकर्मयोगं नास्ति एतत्फलस्य
शुद्धे पापक्षयरूपत्वेन लोकशब्दवच्यभोग्यत्वाभावेन च क्षयासंभवात् वेदनपर्यन्तायाएव विविदिषाया कर्मफलत्वाङ्गेनस्य
चाव्यवधानेनाज्ञाननिवृत्तिफलजनकस्य फलमजनयित्वा नाशासंभवादिह फलनाशानास्तीति साधुक्ते तदुक्तं 'तद्यथेति या निन्दा
सा फले न तु कर्मणि फलेच्छां तु परित्यज्य दृत कर्म विशुद्धिकृदिति' तथा प्रत्यवाय अङ्गवैगुण्यनिबन्धन वैगुण्यमिह न विद्यते

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायेन विद्यते ॥ स्वल्पमाप्यस्य धर्मस्य त्रयते महतीभयात् ॥४०॥

तमितिवाक्येन नित्यानामोपात्तद्विगतक्षयद्वारेण विविदिषायां विनियोगात् तत्र च सर्वोद्गोपसंहारनियमाभावात् कास्यानामपि
संयोगपृथक्त्वान्यायेन विनियोगइति पक्षेऽपि फलाभिसन्धिरहितत्वेन तेषां नित्यतुल्यत्वात् न हि काम्यवित्याश्लेषोऽयं सत क-
श्चिद्विशेषोऽस्ति फलाभिसन्धितदभावाभ्यामव तु काम्यत्वनित्यत्वव्यपदेश इदं च पक्षद्वयमुक्तं वार्तिके 'मुग्धदुश्चचारिणोऽनैका-
र्यज्ञानजन्यमे तमेतमित्तिवाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः' यद्वा 'विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणा लभेतमिति वाच्येन संयो-
गास्य पृथक्त्वतइति' तथा च फराभिसन्धिना क्रियमाणएव कर्मणि सर्वोद्गोपसंहारनियमात् तद्विलक्षणं शुद्ध्यर्थं कर्मणि प्रतिनि-
ध्यादिना समाप्तिमवात्रागमवैगुण्यानिमित्तं प्रत्यवायेऽस्तीत्यर्थं तथा अस्य शुद्ध्यर्थस्य धर्मस्य तमेतमित्यादिवाक्यत्रिहितस्य मध्य स्त-
ल्पमपि सङ्ख्येतिर्कृतव्यतयावा यथाशक्तिभगवद्वागधनार्थं किञ्चिदप्यनुष्ठितं भवत ससारभयान्नायतं भगवत्प्रसादसन्पादनेना-
नुष्ठातारं रक्षति ' सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमित्तमन्युत भूयस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनइत्यादिस्मृते ' तमेतमिति वाच्ये स्त-

मुख्यविशयकाभावाच्च अष्टाद्विंशत्यवस्थाद्यनुमानतस्तत्त्वोपपत्तेरनुसृत्य कर्मवर्गप्रहरणमिति ॥७॥ एतदुपपन्नमय तर्कमिति-
 तात्पर्यविहितानामेवार्थत्वात् हेतुजन्यत्वं इह श्रेयानां तर्कमिति वाक्ये वा व्यवसायान्त्रिका आत्मतत्त्वनिश्चयान्त्रिका दृष्टिरेकैव
 चतुर्णामात्रमाणां साध्यविवक्षितवैदानुपपत्तेरित्यानां दृष्टोपादिभिरुक्त्या प्रत्येक निरपेक्षसाध्यतत्त्वद्वयोयानां भिन्नायैवे हि ननु-
 उच्य स्यात् एकार्थत्वेपि दर्शपूर्णमासाभ्यामिति चतुर्दशसंज्ञेन यदप्रत्येकं च प्रजापतये चेति उच्यते न तथा च द्वाविंशत्य-
 णमस्तीत्यर्थे साङ्ख्यविषया योगविषया च बुद्धिरैकफलत्वादेका व्यवसायात्मिका सर्वविषयीतु द्वीनां द्वाविंशत्येव
 क्यसमुत्पत्त्या द्वितरत्त्वव्यवसायिनां बुद्धयोवाव्याव्यर्थ इति भाष्यकृत अन्ते परमेश्वरायमेतत् ससार निरप्यमेति निश्च-
 यान्त्रिका एकनिष्ठैव बुद्धिरिह कर्मयोगे भवतीत्यर्थमाहु सर्वथापि तु ज्ञानकाण्डादुत्तरेण स्वरूपमप्यस्य धर्मस्य ज्ञाने महर्-

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुतनन्दन ॥ बहुशाखाह्यनगनाश्च बुद्धयोव्यवसायिनाम् ॥४१॥
 यान्त्रिमा पुष्पिता वाच प्रवदन्त्यविपश्चिन ॥ वेदमादरता, पार्थ नन्वदक्षीति वादिन ॥४२॥

भयादित्युपपन्न कर्मकाण्डे पुन बहुशाखा अनेकमेव कामानामेकमेतत्त्वान् अनन्ताश्च कर्मफलगुणफलानि प्रकारोपगन्तवान्देह-
 बुद्धयोभवन्त्यव्यवसायिनां तत्फलकामानां बुद्धीन्गमानन्त्यस्मिद्विद्योतनायै हि गच्छ अत कर्मफलैर्गुणान् बहुगुणगुण गुह्य-
 धर्मकमेणाभित्यभिप्राय ॥४१॥ अत्रवत्सायिनामपि व्यवसायान्त्रिका बुद्धि बुतन्त एव तद्व्यवसायिन्यागदुच्य प्रतियोग-
 कासङ्गावात्र भवतीत्याह त्रिभि यान्त्रिना चत्वं प्रवदन्ति तदा वाचापहृनचेतनमपि विपश्चिनं वदन्त्यायान्त्रिका बुद्धि न वदन्त्य-
 इतप व्ययनविध्युपासत्वेन प्रतियोगि पुंता पुष्पितपत्त्यात्वात्वात्पत्त्यर्थे नाद्यथा वदन्त्यवदन्ति नानाविधोत्तरादुत्तरात्फलानाम-
 कुतोभिरतिशयफलत्वाभावलनाह जन्मकर्मफलद्रव्या लभ्य कर्मनिर्दिष्टं न-
 ननिमित्त तदर्थानं च फल पश्यतां कर्मादित्येकं विदन्-
 मोगैश्वर्यमा

मित्वं तयोर्गतिं प्राप्तिं प्रति साधनभूताये क्रियाविशेषाभिहितोन्नतपूर्णमासज्योतिषोन्नादयस्त्वंहुलां विस्तृता अतिबाहुल्येन भोगे स्वार्थसाधनक्रियाफलापप्रतिपादिकासति यावत् कर्मकाण्डस्य हि ज्ञानकाण्डापेक्षया सर्वत्रातिवस्तृतत्वं प्राप्तं पतादृशा कर्मकाण्डलक्षणां वाचं प्रवदन्ति प्रकृष्टां परमार्थस्वर्गादिफलमश्रुपगच्छन्ति के ये अविपश्चित विचारजन्यतात्पर्यपरिज्ञानशून्या अतएव वेदान्तरता वेदे ये सन्ति वादाअर्थवादा अक्षय्य ह वै चातुर्मास्ययाजिन सुकृत भवतीत्येवमादयस्तत्त्वं रतावदार्थं मृत्यवेन एवमेवैतदिति मिथ्याविश्वासेनासन्तुष्टा हे पार्थ अतएव नान्यदस्तीति वादिन कर्मकाण्डापेक्षया नास्त्यन्तत् ज्ञानकाण्ड सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात् कर्मफलोपेक्षया च नास्त्यन्यान्निरतिशय ज्ञानफलमिति वदन्शीला महता प्रवन्देन ज्ञानकाण्डविरुद्धार्थभाषिण इत्यर्थं कुतोभोक्ष्येपिणस्ते यत कामात्मान कास्यमानविषयशानकुलचित्तत्वेन काममया एवसाते मोक्षमपि कुतो न कामयन्त

कामात्मान स्वर्गपराजन्मकर्मफलपूदाम् ॥ क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यपूसक्ताना तयापट्टतचेतमाम् ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिः सप्ताधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

यत स्वर्गपरा स्वर्गणवोर्वश्याद्युपेतत्वेन परउत्कृष्टेयेयान्ते तथा स्वर्गातिरिक्तपुरपाथोनास्तीति श्रायन्तोविषेकैरगत्याभावान्मोक्ष-
कथामपि सोढुगक्षमाइति यावत् तेषां च पूर्वोक्तभोगैश्वर्ययो प्रसक्ताना क्षयित्वादिदोषादशौलेन निविष्टान्त करणानां तथा क्रिया-
विशेषबहुलया वाचापट्टतमाच्छादित चेतोविवेकज्ञान येना तथाभूताना अर्थवादा स्तुत्यो तात्पर्ये लिपये प्रमाण तत्त्वार्थिते
वेदस्य प्रामाण्यमिति सुप्रसिद्धमिति ज्ञानुसक्ताना सनाशान्त करणे द्यनसायाऽनका बुद्धिर्न विधीयते न मन्त्रेण न पात्रेण न
व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नोपा न भवतीति वा अधिकरणे निपये वा मतस्यारतुल्यगान् दिष्टान्ते ते सर्वेकैरित्येतत् तस्याऽपि
परिमन् सर्वानिति व्युत्पत्त्या सग्राहिरन्त करण वा परमात्मावति नास्ति इत्येकैकलज न्ह पात्रे न मन्त्रेण सभाक्षित्तविक्षिप्त नम-
सायाश्चिका श्रीकृष्णोपचनइति व्याख्यानं गु इतिरवाहना अदमध न्दोषात्मन्यपि हि अदत्तं दुष्टं च न निरति न पते न नि-
फलाभिस्सन्निर्दोषावाशजगद्बुद्धिः सप्तजन्ति भोगादुगुणानु शुद्धिने नानोपयोगिनो एतदेव दूरेयिषु भोगेन प्रसक्ताविति एत-

रुपात्तं फलाभिसन्धिभन्तरेण तु छतानि ज्ञानोपयोगिनीं शुद्धिमादधतीति सिद्धं विपश्चिदविपश्चित्तो फलवैलक्षण्यं विस्तरेण चैत-
दग्रे प्रतिपादयिष्यते ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ननु सकामानां माभूदाशयदोषाद्भावसायात्मिका बुद्धिः निष्कामानां तु व्यवसाया-
त्मकबुद्ध्या कर्म कुर्वतां कर्मस्वभाव्यात्स्वर्गादिफलप्राप्तौ ज्ञानप्राप्तवन्त्र समानइत्याशङ्क्याह त्रयाणां गुणानां कर्म त्रैगुण्य कामभूल
संस्कार सपञ्च प्रकाश्यत्वेन विप्रयोगेषां तादृशा वेदा कर्मकाण्डात्मका योगफलकामस्तस्यैव तत्फलं बोधयतीत्यर्थं न हि
सर्वेभ्यः कामेभ्योदर्शपूर्णमासाविनिर्वाचनयोगेऽपि सद्बुद्धदुष्टानात्सर्वफलप्राप्तिर्भवति तत्तत्कामनाविरहात् यत्फलकामनयातुतिष्ठति
तदेव फलं तस्मिन्प्रयोगइति स्थित योगसिद्धाधिकरणे यस्मादेव कामनाविरहे फलविरहः तस्मात्स्व निखैगुण्यानिष्कामोभव हे
अर्जुन एतेन कर्मस्वभाव्यात्सत्सारो निरस्त ननु शीतोष्णादिद्वन्द्वप्रतीकाराय वस्त्राद्यपेक्षणात्कुतो निष्कामत्वमत आह निर्द्वन्द्व सर्वत्र

त्रैगुण्यविषयवेदानिखैगुण्योभवान् न ॥ निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो नियोऽगच्चात्मवान् ॥ ४५ ॥

भवेति संवध्यते मात्वास्पशांस्त्वित्युक्त्यायेन शीतोष्णादिद्वन्द्वसाहिष्णुर्भव असह्य दुःखं कथं वा सोढव्यमित्यपेक्षायामाह नित्य-
सत्त्वस्थ नित्यमचञ्चलं यत्सत्त्वं धैर्यपरपर्यायं तस्मिन्निष्ठतीति तथा रजस्तमोभ्यामभिभूतमस्त्वोहि शीतोष्णादिपीडया मरिच्य-
मीति मन्वानोद्यमादिमुक्तांभवति त्व तु रजस्तमसी आभिभूय मत्त्वमात्रालम्बनोभव ननु शीतोष्णादिसहेनेपि क्षुत्पिपासादिप्रतीकारार्थ-
किञ्चिदुपासमुपादेयमुपात्तं च रक्षणीयमिति तदर्थं यत्ने क्रियमाणे कुत सत्त्वमित्यन आह नियोगक्षेम अलङ्घ्यलाभयोग लब्धपरिक्षणं
क्षेमस्तद्रहितोभव चित्तविक्षेपकारिपरिग्रहरहितोभवेत्यर्थं न चैव चिन्ता कृतव्या कथमेव सति जीवित्यामीनि यत सर्वान्तर्यामी पर
मेष्ठवरपञ्च तव योगक्षेमादिनिर्वाहयिष्यतीत्याह आत्मवान् आत्मा परमात्मा ध्येत्येन योगक्षेमादिनिर्वाहकत्वेन च वर्तते यस्य स आ-
त्मवान् सर्वकामनापरित्यागेन परमेष्ठवरमाराधयतोभम स एव देहयात्रामात्रमपेक्षित सम्पादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चिन्तोभवेत्यर्थं
आत्मवानप्रमत्तोभवेति वा ॥ ४५ ॥ न चैव शङ्कनीय सर्वकामनापरित्यागेन कर्मकुर्वन्नह तैस्तैः कर्मजनितैरानन्दैर्वच्चिन स्यामिति यस्मात्

उदपाने क्षुद्रजलाशये जातावेकवचन यावानर्थं यावत्स्नानपानादिप्रयोजनं भवति सर्वतः सानुतोदके महति जलाशये तावान्यो भवत्येव यथा हि पर्वतनिर्झरा सर्वतः खवन्तः क्वचिदुपत्यकायामेकत्र मिलन्ति तत्र प्रत्येकं जायमानमुदकप्रयोजनं समुद्दिष्टं सुतरां भवति सर्वेषां निर्झराणामेकत्रैव कासारन्तर्भावात् एव सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तैषु काम्यकर्मेषु यावानर्थो हरेण्यगर्भानन्दपर्यन्तं तावान्विजानतो ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कृतततो ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुभूषोर्भवत्वं च क्षुद्रानन्दं शतत्वात्तत्र क्षुद्रानन्दानामन्तर्भावात् परतम्यवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्तीति श्रुते ' एकस्याप्यानन्दस्याविद्याकल्पिततत्तदुपाधिपरिच्छेदमादायाशाशिवद्वयपदेशाकाशस्यैव घटाद्यच्छेदकल्पनया तथा च निष्कामकर्माभिः शुद्धान् करणस्य तवान्मजानोदये परब्रह्मानन्दप्राप्तिं स्यात्स्येव च सर्वानन्दप्राप्तौ न क्षुद्रानन्दप्राप्तिसिन्धुन्धनवयप्रचावकाशः अतः परमानन्दप्रापकाय तत्त्वज्ञानाय निष्कामकर्माणं कुर्वित्यभिप्रायः

यावानर्थं उदपाने सर्वतः सानुतोदके ॥ नावान्सर्वेषु वेदेषु ब्रह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्मै कर्मणि ॥ ४७ ॥

अत्र यद्वा तथा भवतीति पदत्रयाध्याहारः यावान् तावानिति पदद्वयानुपगमश्च दार्ष्टान्तिके द्रष्टव्यः ॥ ४६ ॥ ननु निष्कामकर्माभिरात्मज्ञानसम्पाद्य परमानन्दप्राप्तिं क्रियते चेत्तदात्मज्ञानमेव तर्हि सम्पाद्य किं बह्वयामै कर्मनिर्वहिरङ्गसाधनभूतोरित्याशङ्क्याह ते तवाशुद्धान्तःकरणस्य तात्त्विकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्य कर्मण्येवान्तःकरणशोधकोधिकारोभयेद कर्तव्यमिति बोधास्तु न ज्ञाननिष्ठारूपे वेदान्तवाक्यविचारादौ कर्म च कुर्वन्तस्तव तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचन कस्याचिदप्यवस्थाया कर्मोत्पन्नानामगूर्ध्वं तत्काले वा अधिकारोभयेदं गोकव्यमिति बोधोमास्तु ननु भयंद् गोकव्यमिति बुद्धचर्मावपि कर्म स्वमाभ्युद्योदेव फलजनयिष्यतीति चेन्नैत्याह मा कर्मफले हेतुर्भूफलकामनया हि कर्म कुर्वन्फलस्य हेतुत्वात्पदको भवति त्वं नु निष्कामः सङ्गोऽस्मै कर्मणि न हि निष्कामेन भगवदपेक्षया

कुलं कर्म फलाय कल्पतइत्युक्तं फलाभावेऽपि कर्मणां मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि यदि फलं नेष्यते किं कर्मणा तु खरूपेणाति अक्षरयो तव प्रीतिर्माभूत् ॥ ४७ ॥ पूर्वोक्तमेव विवृणोति हे धनञ्जय त्वं योगस्थ सन्नं फलाशिलाप कर्तृत्वमिनिवेशं च त्यक्त्वा कर्मणि कुरु अत्र बहुवचनात्कर्मण्येवाधिकारस्तइत्यत्र जातावेकवचनं सङ्गत्यागोपायमाह सिद्धयसिद्धोः समोभूत्वा फललिङ्गो हर्षं फला-
सिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनबुद्ध्या कर्मणि कुर्वित्यर्थः ननु योगशब्देन प्राक्कर्मोक्तं अत्र तु योगस्थ कर्मणि कुर्वित्युच्यते अतः कथमेतद्बोद्धुं शक्यमित्यत आह समत्वं योगउच्यते यदेतत् सिद्धयसिद्धयो समत्वं इदमेव योगस्थइत्यत्र योगशब्देनोच्यते न तु कर्मेति न कोऽपि विरोधइत्यर्थः अत्र पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन व्याख्यात क्रियतइत्युपात्तवन्त्यस्मिन् भाष्यकारेण पन्थाः सुख-
दुःखे समे कृत्वेत्यत्र जयाजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता इह तु दृष्टादृष्टसर्वफलपरित्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेषो-

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ॥ सिद्धयसिद्धोः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादनञ्जय ॥ बुद्धौ शरणमन्विच्छ क्लमणा फलहेतवः ॥ ४९ ॥

वः ॥ ४८ ॥ ननु किं कर्मांशुदानमेव पुरुषार्थोऽनेन निष्फलमेव सदा कर्तव्यमित्युच्यते 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' न्यायत-
तद्धरं फलकामनयैव कर्मांशुदानमिति चेन्नेत्याह बुद्धियोगात् आत्मबुद्धिसाधनभूतां शष्कामकर्मयोगात् दूरेणानिविप्रकर्षणानवरमधमं
कर्म फलमिसिन्धुना क्रियमाण जन्ममरणहेतुभूतं अथवा परमात्मबुद्धियोगाददूरेणावर सर्वमपि कर्म हि यस्मात् हे धनञ्जय तस्मात्
बुद्धौ परमात्मबुद्धौ सर्वानर्थानिवर्तकायां शरणं प्रतिबन्धकपापश्रयेण रक्षकं निष्कामकर्मयोगं अन्विच्छ कर्तुमिच्छ ये तु फलहेतव
फलकामाः अवरं कर्म कुर्वन्ति ते क्लमणाः सर्वदा जन्ममरणादिदृष्टयन्त्रभ्रमणेन परवशा अत्यन्तदीनाइत्यर्थः 'योवापतदक्षरं
गार्ग्येविदित्वादस्माहोकात्मैति सरूपणइति श्रुते' तथा च त्वमपि क्लमणोऽभाभू किन्तु सर्वानर्थानिवर्तकात्मज्ञानोत्पादक निष्कामकर्म-
योगमेवांशुतिष्ठत्यभिप्रायः यथाहि क्लमणजना अतिदुःखेन धनमर्जयन्तोऽप्येव किञ्चिद्बुद्धदुःखमात्रलोभेन दानादिजनितं महत्तुल्यमनुभ-

चितुं नशक्नुवन्ती त्यात्मानमेव वञ्चयन्ति तथा महता दुःखेन कर्माणि कुर्वाणा क्षुद्रफलमात्रलोभेन परपातन्दानुभवेन दण्डिता इत्य-
होर्दोर्भाग्यमौढ्यं च तेषामिति रूपणपदेन ध्वनितम् ॥ ४९ ॥ एव बुद्धियोगाभावे दौर्गम्यत्वात् तद्भावे गुणमाह इह कर्मसु बुद्धिदुक्त-
समत्वबुद्ध्या युक्तोजहातिपरित्यजति उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापं सत्वगुद्धिबान्धनमिद्वारेण यस्मादेव तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय त्व-
युज्यस्व घटस्व उदुक्तोभयं यस्मादीदृशं समत्वबुद्धियोगं श्वरपितृचतस्रं कर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशल कुशलभाव यद्व्यवहार-
नामपि कर्मणां तदभावोभोक्षपर्यवसायित्वं च तन्महत्कौशलं समत्वबुद्धियुक्तं कर्मयोगं कर्माग्राप्तिं सत्तुल्यक्षयं दानेति महाकु-
शलस्त्व तु न कुशलोपतश्चेतनोपि मजानीयतदुपक्षयं न करोषीति व्यतिरेकाच्च ध्वनिन अथवा इह समत्वबुद्धिरुक्तं कर्मणि कृतं सति स-
त्वगुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तं परमात्मनाक्षात्कारानन्तरं जहात्युभे सुकृतदुष्कृते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तं दण्डप्रयोगाय युज्यस्व यस्मात्-
कर्मसु मध्ये समत्वबुद्धियुक्तं कर्मयोगं कौशल कुशल दुष्टकर्मनिवारणं चतुरदत्यथे ॥ ५० ॥ ननु दुष्कृतहानमपेक्षितं न तु सुकृ-
तकर्मसु

बुद्धियुक्तोजहातीति उभे सुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व द्योगं कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥
कर्मजं बुद्धियुक्ताहि फलं त्यक्त्वा मनोषिण ॥ जन्मबन्धविनिर्मुक्ता पदं गच्छन्त्यानामयम् ॥ ५१ ॥

तद्वानं पुरुषार्थं श्रदापत्तेरित्याशङ्क्य तुच्छफलत्यागेन परमपुरुषार्थग्राप्तिं फलमाह समत्वबुद्धियुक्ताहि यस्मात्कर्माजं फलं त्यक्त्वा कंच-
लमीश्वराराधनार्थं कर्मणि कुर्वाणा सत्वगुद्धिद्वारेण मनीषिणस्तत्त्वमस्यादवाक्यजन्यात्ममनीषावन्तो भवन्ति तादृशाश्च चन्तो ज-
न्मालोक्येन बन्धेन विनिर्मुक्ता विशाङ्गणात्यन्तकत्वलक्षणेन निरपेक्षेण युक्ता पदं पदनीयं त्मरात्मनन्दरूपं ब्रह्म अनामयं आदि-
द्यातत्कार्यात्मकरोगराहितमभयमोक्षाख्यं पुरुषार्थं गच्छन्त्यभेदेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थं यस्मादेव फलकामानां त्यक्त्वा समत्वबुद्ध्या कर्मो-
प्ययुतिष्ठन्तस्यै कृतान्तं कारणशुद्धयस्तत्त्वपत्त्यादिप्रमाणोत्पन्नात्यन्तविनशान्ततत्कार्यां सन्तं सकलनिर्यतिवृत्तिपरमानन्दप्राप्ति-
रूपं मोक्षाख्यं विष्णोः परमं पदं गच्छति तस्मात्त्वमपि यच्छ्रेयं स्वाशिक्षितं ब्रूहि तन्मइत्युक्ते श्रयोविज्ञासुरवर्देव कार्ययोगपदुति-
ष्ठेति भगवतोभिप्राय ॥ ५१ ॥ एव कर्मण्ययुतिष्ठत कदा मे सत्वगुद्धिं स्यादित्यत आह न ह्येतावता कालेन सत्वगुद्धिर्भवतीति
कालनियमोस्ति किंतु यस्मिन् काले ते तव बुद्धिरन्तं कारणमोहकालिलं व्यतिरिच्यति अविचेकात्मकं कालुष्यं अहमिदं ममेदमित्या-

द्यक्षानविलासितमार्तिगहनं व्यतिक्रमिष्यति रजस्तमोमलमपह्राय शुद्धभावमापत्स्यतद्वति यावत् तदा तस्मिन् काले श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च
 कर्मफलस्य निर्वेदवैतृषण्य गन्तासि प्राप्तासि (प्राप्नोषि) परीक्ष्य लोकान्कर्मवितात् ब्रह्मणोनिर्वेदमायादिति श्रुते निर्वेदेन फलेनान्त कर-
 णशुद्धिं ह्यास्यसीत्यभिप्राय ॥ ५२ ॥ अन्त करणशुद्धयैव जातनिर्वेदस्य कदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामहं तं तव बुद्धिं श्रुतिभिर्नानावि-
 धफलश्रवणैरेविवचारिततात्पर्यैर्विप्रतिपक्षा अनेकविधसशयविपर्ययोसत्त्वेन विक्षिता प्राक् यदा यस्मिन् काले शुद्धिजविवेकजनितेन
 दोषदर्शनेन तं विक्षेप परित्यज्य समाधौ परमात्मनि निश्चला जाग्रत्समदर्शनलक्षणविक्षेप रहिता अचला सुषुप्तिस्वच्छांस्तद्विधो-नावादि-
 रूपलयलक्षणचलनरहिता सती स्थास्यति लयविक्षेपलक्षणौ दांपौ परित्यज्य समाहिता भविष्यतीति यावत् अथवानिश्चला समावनावि-
 परितभावनारहिता अचला दीर्घकालादरैरन्तर्यसत्कारसेवनेर्विजानीयमत्ययादुपिता सती निर्वातप्रदीपवदात्मनि स्थान्यतीति योजन-
 यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यातैरित्यति ॥ तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

श्रुतिविविप्रतिपक्षा ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि
 ॥ ५३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्य स्य केशव ॥ स्थितधीः किं
 ग्रभाषेत किमामौत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

तदा तस्मिन्काले योग जीवपरमात्मैक्यलक्षणं तत्त्वमत्यादिवाक्यजन्यमखण्डसाक्षात्कार सर्वयोगफलमवाप्स्यसि तदा पुन साध्यान्त-
 राभावात् कृतकृत्य स्थितप्रज्ञोभविष्यसीत्याभिप्राय ॥ ५३ ॥ एव लब्धावसर स्थितप्रज्ञलक्षणं ज्ञातुमर्हन्नउवाच यान्त्रेव हि जीवन्मुक्तानां
 लक्षणानि तान्येव मुमुक्षूणां मोक्षोपायभूतानीनि गन्वान् स्थिता निश्चलाहं ब्रह्मास्मीति प्रक्षा यस्य स्थितप्रज्ञोऽवस्थाद्वयवान् समाधिस्थो-
 व्युत्थितचित्तश्चोनि अतीवार्शनाष्टि समाधिस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा लक्षणं समाधिस्य स्थितप्रज्ञ केन लक्षणेनान्यैर्व्यवहितइत्यर्थ
 सच व्युत्थितचित्त स्थितधी स्थितप्रज्ञ स्य किं प्रभाषेत स्तुतिनिन्दादावभिनन्दनं डोपाटिलक्षण किं कथं प्रभाषते सर्वत्र संभावना-
 यां लिङ् तथा किमास्तीति व्युत्थितचित्तचिन्निग्रहाय कथं बहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति तन्निग्रहभावकाले च किं व्रजेन कथं विप-
 यान्प्रामोति तत्कर्तृकभाषणासनव्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थे तदेव चत्वार प्रक्षा समाधिस्य स्थितप्रज्ञे एक व्युत्थि-

ते स्थितप्रज्ञे त्रयवति केशवति सबोधयन् सर्वान्तर्यामितया त्वमेवेतादृश रहस्यं वक्तुं नमर्थोसीति सूचयति ॥ ५४ ॥ एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यावदध्यायसमाप्तिं कामान् कामसङ्कल्पादीन्मनोवृत्तिविशेषान् प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्तृति-
मेतेन तन्त्रान्तरे पञ्चया नृपाक्षितान् सर्वोच्चिरवशेणान्त्रकपर्षे कारणबोधेन यदा जहाति परित्यजति सर्ववृत्तिश्चून्यएव यदा भवात्
स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते समाधिस्थइति शेष कामानामनात्मधर्मेत्वेन परित्यागयोग्यतामाह मनोगतानिति यदि ह्यात्मधर्मो स्युस्तदा न
त्यक्तुं शक्येरन् वन्द्यौष्णवत् स्वाभाविकत्वान् मनसस्तु धर्माएते अतस्तपरित्यागेन परित्यक्तुं शक्याएवेत्यर्थं ननु स्थितप्रज्ञस्य मु-
क्षप्रसादल्लिङ्गस्य सन्तोषविशेषं प्रतीयते सकथ सर्वकामपरित्यागं स्यादित्यत आह आत्मन्येव परमानन्दरूपे नन्वनर्तमानि तुच्छे
आत्मना स्वप्रकाशचिद्रूपेण भासमाने ननु वृत्त्या तुष्ट परितुष्ट परमपुरुषार्थलाभात् तथा च श्रुति 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्तेकामायेस्य
त्वदि क्षिता' अथ मर्त्योमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुतइति 'तथा' च समाधिस्य स्थितप्रज्ञएवविद्वैलेक्षणवर्गविभि शब्देर्भोष्यतइति प्रथम

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वाङ्गार्थं मनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मना

तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

प्रश्नस्योत्तरम् ॥ ५५ ॥ इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशनगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्यायति तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तर-
माह आध्यातु खानि त्रिविधानि शोकमोहज्वरशिरोगादिनिमित्तान्या व्याप्तिकानि व्याघ्रसर्पादियुक्तान्यादिभौतिकानि अतिवाता-
तिवृष्ट्यादिहेतुकान्याधिवैविधानि तेषु दुःखेषु रज परिणामसन्तःपात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मजपितेषु नोडिभं दुःखप-
रिहाराश्रमतया व्याकुल न भवति मनोयस्य सांशुद्धिमना अविवेकिनोहि दुःखनाशो सत्यामहो पापोह धिङ्मा दुरात्मानमतादृशदुःख-
भागिनं कोमे दुःखमीदृश निराकुर्यादित्यनुतापात्मकोम्रान्तिरूपस्तामसचित्तवृत्तिविशेष उड्गेगव्योजायते यद्यय पापानुष्ठानसमयेस्था-
त्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन सफल स्यात् भोगकाले तु भवेत्कारणं सति कार्यस्योच्छेत्तुमशक्यत्वात्प्रियोजने तु स्वकारणे सत्यापे
किमिति मम दुःख जायतइति अविचंक्षमरूपत्वाच्च विवेकिनं स्थितप्रज्ञस्य समवति दुःखमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते ननु तदुत्तरका-

लीनोऽप्रमोपि ननु तु खान्तरकारणत्वात्सोऽपिणरब्धकर्मन्तरेण प्राप्यतामिति चेत् न स्थितप्रस्थस्य प्रमोपादानाज्ञानाशेन प्रमत्तमन्वा-
त्तज्जन्यतु खप्रापकप्रारब्धभावात् यथा कथंचिद्दृष्ट्यात्रामात्रनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमाभावेऽपि वर्धितातुष्ट्योपपत्तेरिति विल-
रेणाग्रे वक्ष्यते तथा सुखेषु तत्त्वपरिणामरूपरीत्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यकर्मप्रापितेषु विगतस्पृह आगमिनज्जा-
तीयसुखस्पृहापहित स्पृहाहि नाम सुखानुभावकाले तज्जातीयसुखस्य कारणं धर्ममननुष्ठाय दृथैव तदाकाङ्क्षारूपा तामसी चित्तवृत्तिभ्रौ-
न्तिरेव साक्षाद्विवेकिनपव जायते न हि कारणभावे कार्यं भवितुमर्हति अतोयथा सति कारणं कार्यं माभूदिति दृष्ट्याकाङ्क्षारूपउद्धे गोविच-
किनोऽसंभवति तथैवासति कारणे कार्यं भूयादिति दृष्ट्याकाङ्क्षारूपा तुष्णात्मिका स्पृहापि नोपपद्यते प्रारब्धकर्मण सुखमात्रप्रापकत्वात्
द्वर्षात्मिका वा चित्तवृत्ति स्पृहाशब्देनोका सापि भ्रान्तिरेव अहो धन्योऽहं यस्य ममेदं सुखमुपस्थित कोऽयमयं नृत्यस्त्रिभुवनं केन बोपा-
येन ममेदं सुखं न विच्छिद्येतेत्येवमात्मिकोत्फुल्लितारूपा तामसी चित्तवृत्ति अतएवोक्त भाष्ये नाभिरिवेच्छनाद्याधानं य मुखान्दनुविव-

दुःखानुविग्नमना' सुखेषु विगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्निरुध्यते ॥ ५६ ॥

धते सविगतस्पृह इति वक्ष्यति च न प्रत्यूह्येत् त्रिय प्राप्य नोद्विजेत्याप्य चाप्रियमिति सापि न विवेकिनं सम्भवति भ्रान्तिन्वात् तदाधीनरा-
गभयक्रोध राग शोभनाध्यासनिबन्धनोविषयेषु रज्जनात्मकश्चित्तवृत्तिविशोनोपज्ञाभिनिर्देशरूप रागविषयस्य नाराके समुपस्थिते न-
स्त्रिवारणासामर्थ्यमात्मनोऽन्यमानस्य दैव्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोऽन्यत्वं रागविषयविनाशके समुपस्थिते नोद्विचारपानामर्थमन्मने-
मन्यमानस्यानिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेष क्रोध ते सर्वं विषय्यरूपस्त्वङ्गद्विगतस्यस्मात् सन्धा एतादृशेषु निर्जनरहित सन्ध्यामी स्ति-
तप्रवृत्त्येते एव लक्षणं स्थितधीः सात्त्विकप्रकटनेन शिष्यशिष्यायमुद्धेन निस्पृहतादिवान्न प्रमत्तमन्वात्तुल्य एव चान्येऽपि मुमु-
क्षुर्दुःखे नोद्विजेत् न प्रत्यूह्येत् रागभयक्रोधराहेनश्च भवोद्विष्टानि प्रायः ॥ ५६ ॥ किं च सर्वदेहेषु जीवनादिष्वपि येऽनुनिरनो भवेह यस्मिन्मन्व-
न्यदोये हानिवृद्धी स्वास्मिन्परोप्यते सतादृशोन्यविषय प्रेमापरपर्यायसामोद्विष्टविशेष एव सर्वप्रकारेण तद्वर्हिनाऽज्ञातमिच्छेह न्गव-
ति परमात्मनि तु सर्वथाभिच्छेहवान्मवेव अनात्मज्ञेहाभावस्तदर्थत्वादिति द्रव्य तत्त्वप्रारब्धकर्मपरिग्राहितं शुभं सुखहेतु विषय प्राप्य

नाभिनन्दति हर्षविशेषपुरस्सरं न प्रशसति अशुभं बु खहेतु विषय प्राप्य न ह्येष्टि अन्तरसूयापूर्वक न निन्दति अक्षय हि सुखहेतुर्न स्वक-
लबादि मशुभोविषयस्तदगुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिप्रतिनिरूपामिनन्द सच तामस तदगुणकथनादे परप्रयोजनार्थत्वाभावेन व्य-
थेत्वात् एवमसूयोत्पादनेन दु खहेतु परकीयविद्याप्रकर्षादरेन प्रत्यशुभोविषयस्त निन्दादिप्रवर्तिका प्रान्तिरूपा धीवृत्तिर्द्वेष सोपि ता-
मस त निन्दायानिचारणार्थत्वाभावेन व्यथेत्वात् तावभिनन्दद्वेषो भ्रान्तिरूपो तामसो कथमभ्रान्ते शुद्धसत्त्वे स्थितप्रज्ञं स भवेता तस्मा-
द्विचालकाभावात् तस्मानभिच्छेदस्य हर्षविषयादरहितस्य मुने प्रज्ञा परमात्मतत्त्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी सत्यतमज्ञइत्यर्थ
एवमन्योपि मुमुक्षु सर्वज्ञानिभिराहोमवेत् शुभ दाय न प्रशंसत् अशुभं प्रप्य न निन्देदित्यभिप्राय अत्र च निन्दाप्रशस्मादिरूपावाचान
प्रभाषेत इति व्यतिरेक उक्त ॥५७॥ इदानीं किमासतेति प्रश्नस्योत्तर वक्तुमारभते भगवान् पङ्क्तिभि श्लोके तत्र प्राग्ब्रह्मवशाद्व्युत्था-

यः सर्वानभिस्त्रिहस्ततत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥ नाभिनन्दति न ह्येष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता

॥५७॥ यदा सहरते चाय कर्माङ्गानौव सर्वशः ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

नेन विश्विमानिन्द्रियाणि पुरुषस्तत्तत्तस्य समा यथेभेव स्थितः सत्योपवेशनमिति दर्शयितुमाह अत्र व्युत्थित सर्वश सर्वाणिन्द्रियगण इ-
न्द्रियार्थेभ्य शब्दादिभ्य सर्वभ्य च पुनरर्थे यदा सहरते पुनरुपसहर्गति गङ्गोचयति तत्र दृष्टन्त इत्यङ्गानीव नदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति
स्पष्टं पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्थानदर्शाशमपि मक यताममवृत्तामाद ७ न अधुना तु पुन समाज्यवस्थायां सकलदूरभ्रवदतिनिराप ॥ ५८ ॥
ननु मूढस्यापि रागादिवशाद्विषयेभ्य इन्द्रियगणमुपसहरण भवति नत्क य तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तं अत्र आह निराहारस्य इन्द्रियविंगया
ननाहरतोदेहिनोदेहाभिमानवतो मूढस्यापि रागिण काष्ठनपरिरज्जोवा विषया शब्दादये विनिवर्तने किन्तु रत्नवर्जर-नस्तृष्णा त वर्जयि-
त्वा अक्षस्य विषयानिवर्तन्ते तद्विषयरागास्तु न निवर्तन्ते इत्यर्थ अस्य तु स्थितः तस्य पर पुरणार्थं दृष्ट्वा तदेकहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्थित-

स्य रसोपि धुदसुखरागोपि निवर्तते अपिशब्दास्त्रिययाश्च तथाच यावानर्थइत्यादौ व्याख्यात एव च सरागनिवृत्ति स्थितप्रबलक्षणमि-
ति न सूढे व्यभिचारइत्यर्थे यस्माद्यासति परमानन्दसम्यग्दर्शने सरागविण्योच्छेद तस्मात्सरागविण्योच्छेदिकाया सम्यग्दर्शनागत्स-
काया प्रकृत्या सदैव महता यन्तन संपादयोदित्यभिप्राय ॥९॥ तत्र प्रज्ञास्यैवं बाह्येन्द्रियनिग्रहो मनोऽग्रहश्चास्मात् धारण कारण ननु म-
याभावे प्रज्ञानदर्शनादिति दत्तु बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथम दोषमाह हे कौन्तेय यतत भूतेभ्योविग्रहोपदर्शनात्मकं यत्न कुर्वतो-
पि चक्षिडोदित्वकरणादुदात्तेऽतोनावश्यकमालनेण्डमिति आपनात्परस्मैपदमविरुद्ध विणश्चित अस्यन्तर्विवेकिनोपि पुरयस्य मन
क्षणमात्र निर्विकार कृतमपि इन्द्रियाणि हरन्ति विकार प्रापयन्ति ननु विरोधानि विवेकेऽस्मि कुनोविकारप्राप्तिस्तत्राह प्रमाथानि प्रम-

विषयाविनिर्दन्ते निराहारस्य दर्शिनः ॥ रसवर्जं रमोयस्य परं दृष्टुं निवर्तते ॥ ५८ ॥

यतनोद्धपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथैः नि हरन्ति प्रमथ मनः

॥ ६० ॥ तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशे हि यस्तुन्द्रियाणि तस्य प्रह्वः

प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

यतनशीलानि अतिबलीयस्त्वादिवेकोपमर्दनक्षमाणि अतः प्रसह्य बलान्कारेण पश्यत्येव विपश्चिति स्वामिति विवेके च रश्मके स्मृति मन्वे-
प्रमाथित्वादेवेन्द्रियाणि विवेकजप्रज्ञाया प्रविष्ट मनस्तन प्रच्याव्य स्वविषयाविष्टत्वेन हरन्तीत्यर्थे हि शब्द प्रसिद्धि द्योतयति पन्नि-
द्धोद्धयमर्थलोके यथा प्रमाथिनोदस्य च प्रसभं च धनित अनरक्षक चाभिभूय तयो पश्यतोरेव अत हरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि विषयम-
निधानं मनोहरन्तीति ॥६०॥ एव तर्हि तत्र क पूर्तीकारइत्यत आह तानि इन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाधनभूतानि सद्यस्य वशीकृत्य यु-
क्त समाहित निगृहीतमना सन्न आसीत निर्व्यापारस्तिष्ठेत् प्रमाथिना कथ स्ववशीकरणमिति चेत्तत्राह मत्परइति अह मनोन्मा वासुदे-
वएव परउत्कृष्टपणवैयोयस्य समत्पर एकान्तमद्भुतकइत्यर्थे तथा चोक्त न वासुदेवमक्तानमशुभं विद्यते क्वचिदिति यथा हि लोके दल-
बन्तं राजानमाश्रित्य वस्यन्तानिगृह्यन्ते राजाश्रितोऽथमिति ज्ञात्वा च स्वयमेव तद्वद्व्याभवन्ति तथैव नगवन्त सर्वान्तयामिगमाश्रित्य त-

तुभावेणैव दुष्टानीन्द्रियाणि निग्राह्यानि पुनश्च भगवदग्रश्रित्यामिति नत्वा तानि तद्वदयान्येव भवतीति भाव यथा च भगवद्रक्तमहा-
प्रभावत्वं तथा विस्मरेणाग्रे व्याख्यास्याम इन्द्रियवर्गीकारं फलमाह वशेहीति स्पष्टतदेतद्वशीकृतोन्दिग स शस्यतेति प्रशस्त्योत्तरमु-
क्तमवति ॥६१॥ ननु जनसांख्योर्द्वयप्रवृत्तिद्वाराजनयंहनुन्य निगृहीतबाह्योन्दिग्रस्य तृत्वातद्वारगवन्मनस्यनिगृहीतेति न कापि क्षति
बाह्योद्योगाभा नैवैव कृतस्यैवाततोमुक्तआसीति विवर्धमुक्तमित्याशङ्क्य निगृहीतबाह्योन्दिग्रस्यापि युक्तत्वाभावं सर्पोनर्थप्राप्तिमाह द्वा-
भ्या निगृहीतबाह्योन्दिग्रस्यापि शब्दादीन् विन्यात् व्यायतमनसा पुन पुनश्चिन्तयत पुसलेपु विपर्ययसङ्ग आसङ्ग ममात्यन्त मुखेहत-
वपराइत्येव शोभनाध्यस्तलक्षणर्जतिविशेष उपजायते सङ्गात् सुखहनुवज्ञानलक्षणात् सजायते काम ममेतै भवन्त्विति तृष्णाविशेष

ध्यायतोविषयान्मुस सस्तेषूपजायते ॥ सङ्गात्संजायते काम. कामत्क्रोधोभिजायते

॥ ६२ ॥ क्रोधाहुवति स रोह. संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशालुङ्घिनाशोबुद्धिनाशा

त्यश्नुयति ॥ ६३ ॥

तस्मात् कामात् कुतश्चित्प्रातिहन्त्यमानात् प्रातश्चानकविषय क्रोधोभिज्वलनात्माभिजायते क्रोधाहुवति समोह कार्गकार्यविवेकाभाव-
रूप सगोहात्स्मृतिविभ्रम 'स्मृते शास्त्राचारः ॥ ७८ ॥ प्राथम्यानुसन्धानस्य निमोविचलननिमिश तस्पाच्च स्मृतिश्रयात् बुद्धेरकाभ्याकार-
मनोबुजोनां विपरित नात्रचोपचयत्वेण नतिवन्नात् अनुत्पत्तिरनुत्पन्नायाः फलयोगत्वेन विलय बुद्धिदशात् प्रणयति तस्याय
फलभूतायावुद्धेर्विलोपात्मणययनि सर्वपुरुषार्था गयो भवति योहि पुरपायार्थयोग्योजात समुतएवेति लोके व्यवहृगते अत प्रणयती-
त्युक्त यस्मादेव मनसोनिग्रहामवे निगृहीतबाह्योन्दिग्रस्यापि पामान ग्रामिसिस्माग्राहता प्रयत्नेन पनानिगृहीयाडिन्निभनाय अतोपु-
क्तमुक्त तानि सर्वाणि सम्यस्य युक्तआसीतेति ॥६२॥ ॥६३॥ मनारि निगृहीतु बाह्योन्दिग्रयनिग्रहामवेपि न दोष इति नन्द किं ब्रजेतेत्यर्थोक्त-
रमाहायसि योऽसमार्हतेचेता सबाह्योन्दिग्रयाणि निगृह्यापि रागद्वेषपुष्टेन मनसा विषयाश्चिन्तयन्पुलगायोद्ग्रहो भवति विधेयात्मा तु तु-

शब्द पूर्वस्माद्व्यतिरेकार्थं वशीकृतान्त करणस्तु आत्मवशयेनोद्यतेनै स्वाधीनैति वा रागद्वेषाभ्यां वियुक्तैर्विरहितैरिन्द्रिय श्रोत्रादिभिर्विषयान् शब्दादिभिर्निषिद्धान् चरन्तुपलभमान प्रसाद प्रसञ्जत चित्तस्य स्वच्छतां परलभमानाभ्याम्कारयोग्यतामाश्रेयश्छान्ति रागद्वेषप्रयुक्तानि इन्द्रियाणि दोषहेतुना त्रिपिपद्यन्ते मनसि भ्रवशं तु न रागद्वेषे तथोरभावे च न नदधीनेन्द्रियप्रवृत्ति भवजैयनया तु त्रिष्योपलम्भो न दोषमावहतीति न शुद्धि व्याघातजन भाव एनेन विरयात्तां स्मरणमपि चेदन प्रकरण सुतर तर्हि भोग नेन जीवनां विषयान् भुञ्जान कथमनर्थ न प्रतिपद्येतेति शङ्कानिरस्ता स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान्नाशोपीति च किं ज्ञेनेति प्रश्नस्यैतत्परमुक्त मञ्जति ॥६॥ असादमधिगच्छतीत्युक्त तत्र प्रसादे मांते किंसादिन्युच्यते चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्वहेतुस्यि स्पञ्जु खानामाभ्यामित्यङ्गीनामज्ञानविल-

रागद्वेषनिवृत्तैस्तु विषगानि द्वैश्चरन् ॥ आत्मवश्वैर्विवेयाटना प्रसादमधिगच्छन्ति ॥ ६४ ॥
प्रसादे सर्वदुःखना हानिरब्धोपजायते ॥ मसन्नचित्तमेह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चादुक्तस्य भावना ॥ न चानावयतः शान्तिरशान्तस्य कुत सुखम् ॥ ६६ ॥

सितानां ह्यनिर्विनाशोऽस्त्यतेरुपजायत हि यस्मात् प्रसन्नचेतस्येतरेषां शीघ्रमेव बुद्धिर्ब्रह्मैक्याकारं पर्यवतिष्ठते परिसमन्ताद्व-
तिष्ठते क्षिरा भवति विपरीतभावनादिप्रतिपक्षभावात् ततश्च प्रसादे स्पर्शि बुद्धिपर्यवस्थानं नन्माद्विरोधज्ञाननिवृत्तिं तनन्त्वार्थस-
कल्लु खहानिरिति क्रमेण प्रसादे यन्मादिक्याय सर्वत्र खहानिकरक्त्वयनमिति न विरोधः ॥६५॥ इममेवार्थं व्यतिरेकमुन्नेन द्रढयानि
अनुक्तस्याजितचित्तस्य बुद्धिरात्मविषया अवगमननाल्यवेदान्तविचारजन्या नास्ति नाल्यद्यते तद्बुद्धभोव न चायुक्तस्य भावना निद्रि-
ध्यासनान्मिका विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययमवाहुरूपा सर्वत्र नञोऽस्तीत्येनानन्वय नवान्नव्यत आत्मानं शान्तिं सकार्यो-
विधाननिवृत्तिरूपा वेदान्तवाक्यजन्या ब्रह्मैक्यसाक्षात्कृति अद्यान्तस्यात्मसाक्षात्कारश्च्युत्य सुत सुख मोक्षानन्दइत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अयुक्तस्य कुतोनास्ति बुद्धिरित्यत आह चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानामवशीकृतानामिन्द्रियाणांमध्ये यदेकमपीन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनोऽनुविधायिते प्रयेते प्रवर्तत इति यावत् कर्मकर्तोरित्यकार तदिन्द्रियमेकमपि मनसानुसृत अस्य सावकस्य मनसोवा प्रज्ञामात्मविषया द्यात्रीयां हरति अपनयति मनसस्तद्विषयाविष्टत्वात् यदेकमपीन्द्रियं प्रज्ञा हरति तदा सर्वाणि हरन्तीति किमुवक्तव्यमित्यर्थे ह्यष्टान्तस्तु स्पष्ट अटपयेव वायोनौकाहरणसामर्थ्यं न भुञ्जीति सूत्रयितुमभसीत्युक्त एव दाष्टान्तिकं यम स्थानीयं मनश्चाञ्चल्ये सत्येव प्रज्ञाहरण-सामर्थ्यमिन्द्रियस्य न तु भूस्थानीये मन स्थैर्य इति सूचितम् ॥६७॥ हि यस्मादेवं सर्वश सर्वोण भवनस्कानि हेमहावाहो इतिसर्वोऽयन् सर्वशानुनिवारणक्षमत्वादिन्द्रियशानुनिवारणपि त्व क्षमोऽस्मीति सूचयति स्पष्टमन्यत् तस्येति सिद्धस्य सावकस्य च परामर्श इन्द्रिय

इन्द्रियाणां हि चरता यन्मनो नुविधौयते ॥ तदस्य हरति प्रज्ञा वायुर्नोविमज्जामसि ॥६७॥
तस्मादास्य महावाहो निगृहीतानि सर्वशः ॥ इन्द्रियाणोन्द्रियाथैश्वर्यस्तस्य प्रज्ञा प्रनिष्ठिता ॥ ६८ ॥ या निगा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति सयमौ ॥ यस्या जायति भूतानि सा निगा प्रयतोमने ॥ ६९ ॥

सयमस्य स्थितप्रज्ञ इति लक्षणत्वस्य मुमुक्षुर्गतिं प्रज्ञासाधनत्वस्य चोपमहरणीयत्वात् ॥ ६८ ॥ तदेव मुमुक्षुणा प्रज्ञास्थैर्यं य प्रयत्नपूर्वकमिन्द्रियसयम कर्तव्य इत्युक्तं स्थितप्रज्ञस्य तु स्वतः सिद्ध एव सर्वेन्द्रियसयम इत्याह या वेदान्तवाक्यजनितसाक्षात्काररूपाऽहब्रह्मास्मीति प्रज्ञा सर्वभूतानामज्ञानां निशेव निशा ता प्रत्यप्रकाशरूपत्वात् तस्या ब्रह्मविद्यालक्षणाया सर्वभूतनिशया जागर्ति अज्ञाननिशया प्रवृद्धं सन् सावधानोवर्तते सयमौ इन्द्रियस्य मयान् स्थितप्रज्ञ इत्यर्थे यस्या तु हेतुदर्शनलक्षणायामविद्यानिशया प्रसुप्तान्येव भूतानि जायन्ति स्वप्नवद्वयवहरन्ति सा निशा नप्रकाशत आत्मतत्त्व पश्यतोपरोक्षतया मुने स्थितप्रज्ञस्य यार्वाद्ध न प्रवृज्यते तावदेव स्वप्नदर्शन बाधयन्तत्वात् श्रमस्य तत्त्वज्ञानकाले तु न भ्रमार्निर्मित्त काश्चिद्वयवहार तदुक्त वार्तिककार 'कारकव्यवहारं हि शुद्ध वस्तु न वीक्ष्यते शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा काकोलूकनिशेवाय समारोशात्मवेदिनां या निशा सर्वभूतानामित्येवावत्स्वय हरिर्गति' तथा च

यस्य विपरीतदर्शनं तस्य न वस्तुदर्शनं विपरीतदर्शनस्य वस्तुदर्शनजन्यत्वात् यस्य च वस्तुदर्शनं तस्य न विपरीतदर्शनं विपरीतदर्शन-
कारणस्य वस्तुदर्शनस्य वस्तुदर्शनेन धावितत्वात् तथा च श्रुति 'यत्त वाअन्यदिवस्यत्तत्रान्यान्यत्पश्येत् यत्रत्वस्य सर्वमानन्दैवाभूत्त-
त्केन कं पश्येदिति' विद्याविद्ययोर्व्यवस्थाभाह यथा काकस्य राज्यन्धस्य दिनमुखस्य दिवान्धस्य निशारात्रौ पश्यन्धश्चोन्धूकस्य ग्रहिन-
रात्रिरेव सा ककस्येति महदाश्चर्यमेतत् अतस्तत्त्वदर्शिनं कश्चाविधिक्रियाकारकादिव्यवहारं स्यादिति स्वनं निरुद्धं तन्मेन्द्रि-
यसंयमइत्यर्थः ॥ ६९ ॥ एतादृशस्य स्थितप्रज्ञस्य सर्वविक्षेपशान्तिरयर्थसिद्धेति महद्यन्तमाह सर्वोभित्तोभिरावृण्माणं सन्वष्टुच्य-
दिप्रसवाग्रि सर्वाग्रि सपुत्रं प्रविशन्ति कीदृशं अचलप्रतिष्ठं अनतिक्रान्तमर्षादं अचलानां मैनाकाङ्क्षाणां प्रतिष्ठा यस्मिन्निष्ठेति वा-
गाम्भीर्यातिशयउक्तं यद्धत् येन प्रकारेण निर्विकारत्वेन तद्धत् तेनैव निर्विकारप्रकारेण यः स्थितप्रज्ञ निर्विकारमेव सन्नं कामा अङ्गे-

आर्पयाम, णमचलप्रतिष्ठं सनुद्रमापः प्रविशन्ति यद्धत् ॥ तद्ध कामायं प्रविशन्ति सर्वे सशा-
न्तिमोक्षोनि न कामकामौ ॥ ७० ॥ त्रिवाय कामान्धः सर्वोन्धुमांश्चरति निरुद्धः ॥ निम-
मोर्निरङ्कारः सशान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

लोकैः काम्यमाना शब्दाद्या सर्वे विषया अवर्जनीयनया प्रारब्धकर्मवशात्प्रविशन्ति न तु विकर्तुं शक्नुवन्ति ममहात्ममुद्रस्यानीय वि-
तप्रज्ञ शान्तिं सर्वत्रैकिकालौकिककर्मवैभ्रपनिवृत्तिं वाधितादुवृत्तावधिद्याकार्यनिवृत्तिं चान्नोनि ज्ञानवलेन न कामकामौ काम्यात् विप्र-
यान् कामयितुं शीलं यस्य सकामकाम्यज्ञ शान्तिं व्याख्याना नागति अपि तु सर्वदा लौकिकालौकिककर्मविशेषेण महति हेतुशरणेन नो-
भवतीति वाक्यार्थः एतेन ज्ञानिनएव फलभूतं विवृण्वन्त्यामस्यैव च सर्वविक्षेपनिवृत्तिरूपा जीवन्मुक्तिर्वाधोनिविद्युः भावोपि निर्विज-
रतेत्यादिकमुक्तं बोधितव्यम् ॥ ७० ॥ यस्मादव नस्मान्प्रापानपि स्वचान् शुद्धेशादीन् आन्तरात्मनोराज्यरूपां वासनामात्ररूपं च
पयिगच्छतस्तरुणस्पर्शरूपान् कामास्त्रिविदान् विहायोपेक्ष्य शरीरजीवनमात्रेऽपि निरुद्धः सर्वयतोर्निरुद्धः शरीरेन्द्रियादावयनहृदि-
स्वमिमानश्च विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्ममभावनारहितइति वा अतोनिमम शरीरस्यावामात्रा न्निप्रारब्धकर्मोक्षितं कौपीनाच्छादनादौ

ममेदमित्याभिमानवर्जितं सन् ५ पुमान् चरति प्रारब्धकर्मवशेन भोगान् मुङ्क्ते यादृच्छिकतया यत्र क्वापि गच्छन्तीति वा सपवभूत स्थितप्रज्ञ शान्तिं सर्वसत्सारदुःखोपरमलक्षणाभविद्यातत्कार्यनिवृत्तिर्माद्यगच्छति ज्ञानबलेन प्राप्नोति तदेतदीदृशं ब्रजन स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तम् ॥७१॥ तदेव चतुर्णां प्रधानाभ्युत्तरव्याजेन सर्वाणि स्थितप्रज्ञलक्षणानि मुमुक्षुकर्तव्यतया कथितानि संप्रति कर्मयोगफलभूता साङ्ख्यनिष्ठा फलेन स्तुवन्मुपसहरति एषा स्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेन कथिता एषा तेमहिता माङ्ग्यं बुद्धिरिति च प्रागुक्ता स्थितिर्निष्ठा सर्वकर्मसन्त्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानलक्षणा ब्राह्मी ब्रह्मविषया हे पार्थ एना स्थितिं प्राप्य यः कश्चिदपि पुनर्न विमुह्यति न

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैना प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थितत्राऽस्यामन्तकालेपि ब्रह्म निर्वाणामृच्छति ॥ ७२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

हि ज्ञानबाधितस्याज्ञानस्य पुन संभवः। स्ति अनादित्वेनोत्पत्त्यसम्भवात् अस्यां स्थितौ अन्तकालेपि अन्त्येपि पयसि स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मणि निर्वाणं निर्वाणं ब्रह्मरूपं निर्वाणमिति वा ऋच्छति गच्छत्यभेदेन किमु वक्तव्यं यो ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य गवज्जीवमस्यो ब्राह्मणो स्थितावव तिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपि शब्दार्थः ॥ ७२ ॥

ज्ञानं नन्मायनं कर्म सत्त्वगुद्विश्च तत्फलं। तत्फलं ज्ञाननिष्ठेत्यव्यायेस्मिन्मन्कीर्तितम् ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविपश्चितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां सर्वगीतार्थसूत्रेण नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

॥श्रुक्णाथ परमात्मने गीतामृतदात्रे नम ॥ एव तावत्प्रथमेनाध्यायेनोपोद्धातिताद्वितीयेनाध्यायेन कृत्वा शास्त्रार्थं मूत्रितं तथा हि
आदौ निष्कामकर्मनिष्ठा ततोन्त करणशुद्धिं नत शमदमादिसाधनपुरस्सर सर्वकर्मसंन्यास ततोवेदान्तवाक्यविचारसहिता भग-
वद्भक्तिनिष्ठा ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा तस्या फलं च त्रिगुणत्मकाविद्यानिबृत्त्या जीवन्मुक्तिं प्राप्तुं नवार्थफलभोगपर्यन्तं तदन्ते च
विदेहमुक्तिं जीवन्मुक्तिवशाया च परमपुरणार्थालम्बनेन परवैराग्यप्राप्तिं देवसुपदाख्या च शुनवासना तदुपकारिण्यादया आसु-
रसुपदाख्या त्वशुभवासना तद्विरोधिनी ह्यया देवसुपदोत्साधारणं कारणं सात्त्विकी श्रद्धा अशुरसुपदस्तु राजसी तामसीचिन्ति हे-
योपादेयविभागेन कृत्वा शास्त्रार्थपरिसमाप्तिं तत्र योगस्थं कुरु कर्माणीत्यादिना सूत्रिता, सत्त्वशुद्धिस्तान्नभूता निष्कामकर्मनिष्ठा
सामान्य विशेषरूपेण तृतीयचतुर्थोभ्या अपञ्च्यते तत शुद्धान्तं करणस्य शमदमादिसाधनसपरिपुर्णस्तरा एतावता च तत्पदार्थापि निरूपितं ततवेदान्तवाक्य-
नित्यादिना सूत्रिता सर्वकर्मसंन्यासनिष्ठा साक्षेपविवेककरणे पंचमगुण्या एतावता च तत्पदार्थापि निरूपितं ततवेदान्तवाक्य-
विचारसहिता युक्तासीतमत्परशत्यादिना सूत्रितानेकप्रकारा भगवद्भक्तिनिष्ठाध्यायद्वयेन प्रतिपादते तावता च तत्पदार्थापि नि-
रूपितं प्रत्यभ्यार्यं चावान्तरसङ्गतिमवान्तरप्रयोजनं भव च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्याम ततस्तत्तत्पदार्थव्यवहाररूपा वेदाविनाशिन नि-
त्यमित्यादिना सूत्रिता तत्त्वज्ञाननिष्ठा त्रयोदशे प्रकृतितुरुपविदेकद्वारा मपञ्चितज्ञाननिष्ठायाश्च फलं त्रिगुण्यविषयवैवातेत्युक्तं
अपञ्चनित्यादिना सूत्रितं त्रैगुण्यनिबृत्तिश्चतुर्दशे संव जीवन्मुक्तिरिति गुणार्तीतलक्षणवद्भवेन प्रपञ्चिता। तदा गन्तव्यं निर्देहि स्था-
पिता सूत्रिता परमवैराग्यनिष्ठा सत्सारवृक्षच्छेदद्वारेण पञ्चदशे तु देहशुद्धिर्गामनादित्यादिना त्रिगुणप्रत्यक्षयोगेन सूत्रिता परवैराग्यो-
पकारिणी वैवी सपदादेया यामिमां पुष्पितां वाचमित्यादिना सूत्रिता तद्विरोधिनी स्यात् तत्र त्रयोदशे देवसुपदात्साधारण
कारणं च सात्त्विकी श्रद्धा निर्बुद्धो नित्यसत्त्वस्थस्याग्निना सूत्रिता तद्विरोधिनी स्यात् तत्र त्रयोदशे देवसुपदात्साधारण
अञ्जनं प्रतिपादिता अष्टादशेन च पूर्वोक्तसर्वोपसंहारइति कृत्वा गीतावसूत्रे तत्र पूर्वोक्तं पाञ्चगुह्यनाश्रित्य ब्राह्मिण्या
भगवतोक्ता एषा तेभिहिता साङ्गचे बुद्धिरिति तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्मनिष्ठाया योगित्विना श्रुतिवित्यादयः कर्मण्येव
कारस्ते मा ते सङ्गोस्त्वकम्पणीत्यन्तेन न नानयोनित्प्रयारविकारिणं स्पष्टमुपदिष्टा गीता नवैका प्रचारिष्यते न, २० जे
समुच्चयस्य विवक्षितत्वादिति वाच्यं दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जयेति कर्मनिष्ठाया बुद्धिनिष्ठाया निकृष्टत्वाभि-

धानात् यावान्दण्डपाने इत्यत्र च ज्ञानफले सर्वकार्यफलान्तर्भावस्थवर्गितत्वात् स्थितप्रबलक्षणादुक्त्या च एष ब्राह्मी स्थिति पार्थनि-
सप्रदः स नानफलोपसहारान् या निशः सर्वभूतानामित्यादौ क्षान्तिनोष्ठैतदशोना नविन इमां दुःखानां भवस्य कोकलम् अत्रिद्यमिदं च उ-
दशे भोक्षफले ज्ञानमात्रसंबन्धोकादुभारेण साधनतन्त्रद्वयपनात् तमेव विवित्त्वानिपुण्युमेने नान्य उच्यते इदं ज्ञानं दत्तं शुद्धं ननु
तर्हि तेजस्तिमिरयोरिव त्रिर्योत्रोर्ज्ञानजर्मणः मनुष्यासन्भावश्चिच्छादिकारकत्वमेव तन्तु प्रत्ययेन सन्वति एकमेव इति तदुपपत्ते-
शोनं युक्तं न हि कर्मोपकारेण निश्चयनिष्ठोपपत्तिमुच्यते न वा ज्ञानाधिकारेण प्रति कर्तव्यं एव इति विवित्त्वानेनोभयोर्देशाने-
चेन्न उक्त्युपपत्तिश्च योर्विकल्पानुपपत्तेः धविद्यानिष्ठ्युपलक्षितान्तरूपे मोक्षे नारतयान्तराद्य तस्माज्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भ्राथिकारि-

॥ अर्जुन उवाच ॥ ज्यादसौ चैतर्कणस्ते मता बुविर्जनदेन ॥ तन्नि कर्मणि द्रोणि मां नि-
योजयसि कोऽद ॥ १ ॥

कत्वे एक प्रत्युपदेशयोगादिकारिकत्वे च विरुद्धयोः समुच्चयान्मभावात् कर्मापेक्षया ज्ञानप्रवक्तव्यपुण्यनेश्च विकल्पाभ्युपगमे-
चोत्कृष्टमनायाससाध्य ज्ञान विहाय निकृष्टमेतकायाश्च बहुल कर्मास्तुष्टानुमयोग्यमिति मत्वा पर्याकुलीभूतबुद्धि हे जनादेन मयैवैतरे-
धैते याच्यते स्वाभिलषितसिद्धयुनि त्व तथा नूतनेभ्योऽपि श्रद्धा निश्चयार्थं याच्यमानमिति नैवमुचितमिति संवदन्ममिषाय कर्मणो-
निष्कामादपि बुद्धिरात्मतत्त्वविषया ज्यायसी प्रशान्ततर्ग चेद्धादि ते नव मता न्ततः किं कर्मणि धारं हिराद्यन्कामचहुले मन्त-
निभक्तं नित्योजयसि कर्मण्येवाधिकारस्तद्वादेन विशोषण प्रेरयसि हे केशव मन्वश्चर सर्वदेवस्य सर्वेष्टदयिनस्तव मा भक्त शिष्य-
स्तेहं शाधिमांमिषादिना त्वदेकशरणतयोपसर्जं प्राति प्रतारणा नोचितमिति मयाय ॥ १ ॥

ननु ताह कांचिदपि गतारयागि किं पुनरत्त्वामातिप्रिय त्वं तु किं मे प्रतारणाचिन्तं पश्यसीति चेत् तत्राह तव वचन व्यामिश्रं न भवेत्यन-
ममत्वेकाधिकादिभिरुक्तैर्कारिका न सन्देहाद्व्यामिश्रं सङ्कीर्णं धर्मिकं ते यद्वाक्यं म. श्रान्तिं ज्ञानवार्त्तनिद्राद्वयनिपादकं तेन वान्देत्वं
मे मम मन्दबुद्धेर्वाक्यतात्पर्यापरिज्ञानादुद्धिमन्नं करणं मोहयसीव भ्रान्त्या योजयसीव ग्रमकारुणिकत्वात् न मोहयस्व मम तु स्था-
शयदोषान्मोहोभवतीति ब्रह्मदर्शनं एकाधिकादिभिरुक्तैर्वाक्यैः समुच्चयानुपपत्तेरुद्धार्यत्वाभावेन च विकल्पापुपपत्तेः श्रयुक्तेर्गोचरिका-
दिभेदं मन्यसे तदैकं मां प्रति विरुद्धं नो. निष्ठनोरुपदेशायोगात् तत् ज्ञानं वा कर्म वा एकमेवाधिकार मे निश्चित्य वद मेनाधिकार नि-
श्चयपुरःसरमुक्तेन त्वया च। पुष्टिनेन गतेन कर्मणा चक्रेन श्रेयोभोक्षुर्गृहमाणुषा प्राप्नुयोन्य स्नायव ज्ञानकर्मनिष्ठयोरकारुणिक्या-
दित्वे विकल्पसमुच्चययोरसमवादे अकारिभेदात्तायाजुनस्य प्रश्रद्धति स्थित इहेतरं पं कुम्भत समस्त श्रुतिस्मृतितन्यायवलाविरस्त पुन

व्यामिश्रेणैव वाक्येन दुःखं मोहयसीव मे ॥ तदेकं वद विशिच्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् । २ ॥
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकोऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ॥ ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानानां
करीरयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

पुनर्भाष्यकृतातिशयादतीतं तत्कर्तुं गृह्यन्त 'भाव्यकारमतसारदर्शनां ग्रन्थग्रन्थमिह गोलजते पञ्च शतार्थोऽभगवत् प्रमाश्रान्ते केवलं
स्ववचसोविशुद्धये । २ ॥ एवमिदं धर्मात्तन्मन्त्रं पुष्टं तदुक्तं प्रविचनं अस्मिन् अकारित्वाभिमेने रंके दुःखाशुद्धय - एणभेने ।
द्विविधे जने द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा यन्ति ज्ञानपरता कर्मपरता च पुरा एतेष्वप्यभ्यस्य तन्मालम्बित्वा श्रेयोभाष्येन सङ्गृह्य-
लक्षणेनोक्ता तथा चार्थवत्तायैव गृह्यमाणालोप्यति भाव हेतुनव अपादेति सप्तोऽयन्पुनरेवमप्युक्तं तदुक्तं स्ववचनं एतन्नि-
ष्ठा साध्यसाधनवस्थाभेदेन द्विप्रकारः। ननु हे एन स्वतन्त्रे निष्ठे इति कः प्रथितु निष्ठेयेकवचनं तथा च न नृति एक साङ्ख्येयं योगाय ७
पश्यति सपश्यतीति तामैव निष्ठा द्विविधेन दर्शयति सङ्ख्या साध्यात्मबुद्धिस्तां प्राप्तवता ब्रह्मवर्थादेव कृतमन्यासानां उदात्तविज्ञानं

तु निश्चितार्थानां ज्ञानभूमिमारूढानां शुद्धान्त करणानां साङ्गचानां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव युज्यते ब्रह्माणेनेति व्युत्पत्त्या योनां विष्टोका-
 तानि सर्वाणि संयम्य युक्तभासीत तत्परइत्यादिना अशुद्धान्त करणानां तु ज्ञानभूमिमनारूढानां योगिनां कर्मविष्कारयोगिनां धर्मयोगेन
 कर्मैव युज्यतेन. करणशुद्ध्यानेनेति व्युत्पत्त्या योगस्तेन निष्ठोक्तान्त करणशुद्धिद्वारा ज्ञानभूमिकारोहणार्थं धर्म्यादि शुद्धाच्छेदेनैव अ-
 त्रियस्य न विद्यतइत्यादिना अतएव न ज्ञानकर्मणो समुच्चयविकल्पोवा किंतु निष्कामकर्मणा शुद्धान्त करणानां सव दानां न्यसेनैव
 ज्ञानमिति चित्तशुद्धशुद्धिरूपावस्थामेदेनैकमेव त्वां प्रति द्विविधा निष्ठोक्ता एषा तेमिहिता साङ्गये बुद्धियोगे विमां श्रुते इति अहोभू-
 कामेदेनैकमेव प्रत्युभयोपयोगाधिकारभेदेऽप्युपदेशवैयर्थ्यमित्यभिप्राय एतदेव दर्शयितुमशुद्धचित्तस्य चित्तशुद्धिपर्यन्तं कानं दुष्टान-
 न कर्मणामनारम्भादित्यादिभिर्मोक्षं पार्थ सजीवतीत्यन्तैस्त्रयोदशभिर्दर्शयति शुद्धचित्तस्य तु ज्ञानिनो न किञ्चिदपि कर्मोद्दिष्टं नैव दुर्गो-
 यति यस्त्वात्मरतिरिति द्वाभ्यां तस्मादसकइत्यारभ्य तु वन्धहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वं स्पष्टशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण समवाते फलार्जि-

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुनरोद्भूते ॥ न च संन्यसनादेव मिथि' समधिगच्छति ॥ ४ ।

सन्धिराहित्यरूपकौशलेनेति दर्शयिष्यति तत' परं त्वथ केनेति प्रश्नमुत्थाप्य कामदोषेणैव काम्यकर्मण शुद्धिहेतुत्वं नास्ति अत काम-
 राहित्येनैव कर्मोणि कुर्वन्त करणशुद्ध्या ज्ञानाधिकारी भविष्यतीति यावदध्यायसमानि वदिष्यति भगवत् ॥ ३ ॥ तत्र कारणाभावे
 कार्यनुपपत्ते. कर्मणां 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणाविदित्यन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकनेन' श्रुत्याऽऽदत्तज्ञाने चिनिर्मुक्तानां भगवत्तन्मा-
 दननुष्ठानाच्चित्तशुद्धभावेन ज्ञानायोग्योबहिर्मुख पुरुषोर्नैष्कर्म्यं सर्वकर्मशून्यत्वं ज्ञानयोगेन निष्ठाभिनि यावत् नाश्रुते न प्राप्तोनि लभेत-
 मेव भगवजिनोलोकमिच्छन्त' भगवजन्तीति श्रुते सर्वकर्मसंन्यासादेव ज्ञाननिष्ठोपपत्ते कृत कर्मभिरित्यत आह न च संन्यसनादेव चित्त-
 शुद्धिभिना कृतात् सिद्धि ज्ञाननिष्ठाभ्रणां सम्यक् फलपर्यवसायित्वेन नाधिगच्छति नैव प्राप्नोतीत्यर्थं कर्मजन्यां चित्तशुद्धिमन्तरेण
 संन्यासपत्र न संभवति यथाकर्थाच्चदौत्सुक्यमात्रेण कृतोपि न फलपर्यवसायीति भाव ॥ ४ ॥

तत्र कर्मजन्यशुद्धयभावे बहिर्मुख हि यस्मात् क्षणमपि कालं जातु कदाचित् कश्चिदप्यजितेन्द्रिय अकर्मकृत्सन्न निष्ठति अपि तु लौकिकवैदिककर्मावुष्ठानव्यग्रपवतिष्ठति तस्मादशुद्धचित्तस्य सन्यासो न समवतीत्यर्थं कस्मात्पुनरविद्वान्कर्मण्यकुर्वणो न तिष्ठति हि यस्मात् सर्व प्राणी चित्तशुद्धिरहित अवश अस्तन्त्रणव सन् प्रकृतिज्ञे प्रकृतितांजातरिभ्यक्तं कार्यकारण सत्त्वजलसन्निभं स्वभावप्रभावेवो रागद्वेषादिभिर्गुणै कर्म लौकिक वेदिक वा कार्येन अतः कर्मण्यदुर्वर्णो न कश्चिदपि तिष्ठतीत्यर्थं स्वार्थविक्रानुणाञ्चालका अतः परवशतया सर्वदा कर्मणि कुर्वतोऽशुद्धदृष्टे सर्वकर्मन्यामेन समदतीति न सन्यासनिबन्धना नाननिष्ठा न भवतीत्यर्थं ॥५॥ यथा कथञ्चिदौत्सुक्यमात्रेण हृतसन्यासस्त्यशुद्धचित्तलत्फलनाड्यं भवति यत योविमूढात्मा रागद्वेषादिदुषितान्न करण

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवशं कर्म सर्वं प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥
कर्मैन्द्रियाणां सयस्य व्यञ्जस्ते मनसा स्मरन् ॥ इन्द्रियार्थोन्विमूढात्मा भित्त्याचारं सुउच्यते ॥ ६ ॥

औत्सुक्यमात्रेण कर्मैन्द्रियाणि नाकृपाण्यादीनि मयस्य निगृह्य बहिरिन्द्रियै कर्मण्यकुर्वन्निति यावत् मनसा रागद्वेषजितेन इन्द्रियार्थेन शब्दादीन् नत्वात्मनस्त्वं स्मरन्नास्ते कृतसन्यासो ह्यभिलिप्तास्ते कर्मशून्यल्लिप्तास्ते समित्याचारं मत्त्वशुद्ध्या भावेन फलाशोभया नात्पापाचार उच्यते 'त्वपदार्थविवेकाद सन्यास सर्वकर्मणां श्रुत्यहं विहितोयस्मात्तत्प्राणी पतितो भवेत्स्यादिवर्मभारं' अत उपपन्नं न च सन्यासनावेवाशुद्धान्त करणं सिद्धिं समीपमाच्छतीति ॥६॥ औत्सुक्यमात्रेण सर्वकर्मण्यस्यस्य चित्तशुद्धये निष्कामकर्मण्येव यथाशास्त्रा कुर्यात् यस्मात् तु शब्दोशुद्धान्त करणसंग्यासिन्धुतिरिक्तार्थे इन्द्रियाणि लनेन्द्रियाणि शोचादीनि भक्तसा सह निगृह्य पापहेतुमूढादिविषययासकेनिर्वर्त्य मनसा विवेकयुक्तेन निधम्योत वा कर्मैन्द्रियैर्विवेकाण्यादिभिः कमयाग शुद्धहेतुतया विहितकर्मभते करोत्यस्त

क फलानिलापश्चन्य सन् योगवैवेकी सत्तरस्मात्तन्मिथ्यावाराद्विशिष्यते परिश्रमसाम्येऽपि फलगतिशयसाकन्वेन श्रेष्ठो भवति हे अहं न
आक्रयमिदं पश्य दत्तक कर्त्तेन्द्रियाणि निगृह्णन् ज्ञानेन्द्रियाणि व्यापारयन् पुण्याद्यन्योऽपरस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य क्रमन्दिन्याणि
व्यापारयन् परमपुरुषार्थमागमवतीति वा ॥७॥ यस्मादेव तस्मात् मनसा ज्ञानेन्द्रियाणि निगृह्य क्रमन्दिन्ये त्वं नागमद्विन्दत्युद्धेतुम् न
नियत विध्युद्देशो फलमवन्द्यून्यतया नियतनिमित्तेन विहित कर्म ज्ञान इत्यर्थाच्च नित्यमितानि च कुरु कुर्वति मध्यमपुन्यप्रयोगेन
त्वनिर्त लब्धत्वाभिति पदमधोऽन्तरे सक्रानि कस्मादशुद्धांस्त कारणेन कर्मैव कर्त्तव्य हि इत्याह श्वन्योगोऽकारणत्वं कर्त्तव्य प्रश-
न्यतर न कैवल्य कर्माभावे तदागत कारणमुद्धरेव न सिध्यन् किन्तु अकर्मेणोद्धृदिकर्त्तव्यते न तद् शरीरयात्रा शरीरस्थिति रात्र

यस्मिन्निद्राणि सनसा निश्वारभतेर्जुन ॥ कर्मोद्भिद्यैः कर्तव्येगवसक्तः मर्विणिश्रुते ॥ ७१ ॥
निश्रुतं हुतं कर्तुं तव कर्त्तव्यं ज्योतिर्ह्यकर्त्तव्यं ॥ शरीर्याजः कृत्वा च तेन प्रमिथ्ये इन्द्रमेषा ॥ ८ ॥
शस्त्राद्यैः तव कर्त्तव्यं ज्योतिर्ह्यकर्त्तव्यं ॥ नदृश्ये कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं नदृश्ये ॥ ८ ॥

[illegible]

मैत्र प्रसविष्यध्व प्रसूयध्व प्रसवोरुद्धि उत्तरोत्तरामभिष्टुद्धि लभश्चामित्यर्थं कथमेतेन दृष्टे स्थापनमाह एष्यन्नारण्यवपे लोप्यमान-
इष्टकामधुक् इष्टानमिमतान् कामन् कस्यानि फलानि दोग्धि प्रापयतीति तथा अर्मिष्टमंलप्रजोस्तिवृक्षे अ- दद्योति अजगृणतः अ-
उद कर्मोपलक्षणार्थं अकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनात् काम्यकर्मणां च प्रकृते प्रस्तावनास्तेन गोदर्शफलात्तु रित् नन निगकृतानान्
तथापि नित्यकर्मणामप्यानुयडिकफलसद्भावादेववोस्त्वष्टकामधुगित्युपपद्यते त प्रच्छापन्मस्य लभति तदद्या अग्रे फलार्थे निमित्ते
(निर्मिते) छायागन्धइत्यनूपद्यते एव धर्म चर्यमाणमर्थाननूपद्यन्ते नोच्छेदतुपद्यन्ते नोच्छेदनिर्मुक्तिं नान्तद्विः अपि नदक्षिम्बन्-
नमित्सन्धिभ्यां काम्यनित्ययोर्विशेष अन्तमित्सहितस्यापि वस्तुस्वभावाद्युत्पत्तो न विशेष विन्तरेण प्राप्ते दन्तिदममिष्यते ॥ १० ॥ कथामे-

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवः च प्रजामपति. ॥ अनेन प्रसविष्यध्वमेवोत्तरोत्तरामभिष्टुक्
॥ १० ॥ देवाः सावयतानन ते देवाभाजयन्तु व. ॥ परश्वरं भाददत्त अथ. प्रदक्षनाद्व्याष्ट
॥ ११ ॥ इष्टान्मोर्गानिह वोदिमादास्यन्ते दक्षभाजिताः ॥ तैदित्तनप्रदादौध्वोद्योडुक्ता स्तेन
एव सः ॥ १२ ॥

ष्टकामदोभ्यूत्वं यजस्येति तदाह अनेन यज्ञे । यूयं दज्जमानादेवमिन्द्रादीन् माददन्त हविर्भागं संचरेरतर्पन् न ददन् नैवेद्याद्युत्तरोत्तरो-
चिता मन्त्रोवोदुष्यान् भावयन्तुवृष्ट्यान्तुवा अन्नोत्पत्तिद्वारेण नदर्थयन्तु पवत्र-दोन्व सचर्धे मन्त्रदेवदत्तं दुराह ॥ ११ ॥ अर्थमपत्तम
प्राप्त्यथ देवास्तन्मि प्राप्त्यन्ति यूय च स्वर्गार्थं परं श्रेय प्राप्त्यर्थं य ॥ ११ ॥ न केवलपात्रज्जेदन्ते फलश्रुतात् तत्त्ववि तत्पत्त्यात्त
मिलाणितान् मोगान् पश्वदहिरण्यादीन् वोयुष्मभ्य देवादास्यन्ते वितरिष्यन्ति हि यस्मात्त दन्त्रैर्धौवितान्तेदि चोदे दस्मात्त योव
म्रबोदत्ताभोगान्स्मात्तैर्देवैस्तान्भोगानेभ्योदेवैभ्योप्रदाय यज्ञेदु देवोद्देशेनाहुतरिस्मपाद्य श्रीभुक्त ते देवैर्दन्त्राण्येव तर्पयन् देमएन
तत्स्करएव स. देवस्वापहारी देवर्णानपकरणत् ॥ १२ ॥

ये तु वैश्वदेवादिष्वङ्गावाशिष्ठममृतमश्नन्ति ते सन्त शिशुवैदोक्तकारित्वेन देवर्षोपाकरणान् अतस्ते सुब्रह्मन्ते सर्वविहिताकरणनिष्ठैः पूर्वकृतैश्च पञ्चसूत्रानिभिन्नैः किल्वै भूतभाविपातकाऽससर्गिणस्ते भवन्तीत्यर्थ एवमन्वये भूतभाविपातनावमुक्त्वा व्यतिरेके षोप-
माह भुञ्जते ते वैश्वदेवाद्यकारिणोर्धं पापमेव तु शब्दोवग्रहणे ये पापा पञ्चसूत्रानिमित्त प्रमादकृताहिम्नानिष्ठे च कृतपापा सन्त आत्मप्रकारणादेव पचन्ति ननु वैश्वदेवाद्यकारिणोर्धं तथा च पञ्चसूत्रादिकृतपापे विद्यमानपच वैश्वदेवादिनित्यकर्माकरणनिमित्तनपदं पाप-
मानुवन्तीति भुञ्जते ते त्वद्य पापाइत्युक्तं तद्य च स्मृतिं कण्डवी पेषणी चुष्टी उद्धुङ्गी च मार्जनी पञ्चसूत्रागृह्यस्य ताभि स्वर्गं न विन्दतीति पञ्चसूत्राकृत पापं च यक्ष्वर्षापोहतीति च श्रुतिश्च 'इदमेवास्य तत्साधारणमभ्रं यद्विदमद्यने मयाएनद्रुणस्ते न नपः पनोव्यावर्तते मिश्रं ह्येददिति' मन्त्रवर्णापि 'मोघमरु विन्दते अग्रवेता सत्यं ब्रवीमि वधइत्सतस्य नार्दमणं पुरयति नोमखाय केउ-

यश्चशिशुशिनः सन्तोमुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ॥ भुञ्जते ते तद्वधं यामपि पचन्त्यात्मकारिणात्
॥ १३ ॥ अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसमवः ॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्यायज्ञः कर्मसमु-
द्भवः ॥ १४ ॥

लाघोभवति केवलादीति ॥ १३ ॥ इदमेवैष्यणं पञ्चगव्याजानां स्मार्तानां श्रौतानां च नित्यवर्णनां अधिकृतेन नित्यानि कर्मोच्य-
वश्यमनुष्ठेयानीति च प्रजापतिवचनार्थं न केवलं प्रजापतिवचनोदेव कर्म कनेष्टमपि तु उग्रश्चक्रद्रष्टृत्तिहेतुव्यागदपीत्याह अन्ना-
दिति त्रिभि अन्नाद्रुक्तादेनोलाहिनरूपेण परिणताऽनानि प्राणिदरीराणि भवन्ति जगन्ते अदस्य सन्द्वाजन्म अन्नचम्ब पञ्चन्या-
दृष्टे प्रत्यक्षसिद्धमेवैतत् अन्नकर्मोपयोगमह यज्ञात्कारिणोर्धं तदेकपूज्यत्वाच्चर्मोद्धवति एतेन्य ददा चाग्निहोत्राहुनेष्टेष्टिजन-
कत्वं तथा व्यात्यातमष्टाध्यायीकाण्डे जनकयाज्ञवल्क्यमवादर्नायां पट्टपट्टन्यां मनुना चोक्तं अतो प्रास्ताहुनि मस्यगादित्यनुप-
तिष्ठते आदित्याज्जायते इष्टिष्टेरेष तत प्रजाइति सच यशोधर्मस्थ सुह्य कर्ममसुद्धव ऋन्विग्यजमानव्यापारसाध्य यज्ञस्य हि
अपूर्वस्य विहितं कर्म कारणम् ॥ १४ ॥

तच्चापूर्वोत्पादकं ब्रह्मोद्भव ब्रह्म वेदं माणवोद्भव प्रमाणं यस्य तत्तथा वेदविहितमेव कस्योद्भूतमायान ज्ञानोहि नन्वन्यस्याप्यण्डप्रतिपादित-
मित्यर्थं ननु पापण्ड शास्त्रापेक्षया वैकल्य किं वै लक्षण्य यतोवेदप्रतिपादितपञ्च प्रमाणान्यइत्यत आह ब्रह्म वेदाख्य अक्षरसमुद्भव अक्षरान्प-
रमात्मनोनिर्गोपानुसृत्य निष्ठास्योयेन बुद्धिं पुनर्दं समुद्भव जिविर्भावो यस्य तदक्षरममुद्भव तथा चापौरुषयत्वेन निरस्तसमस्तदोपासद्भ-
वेदवाक्य प्रमितिजनकतया प्रमाणत्वं तीन्द्रियेऽर्थं न नु प्रमप्रमादकारणापाठवैप्रमलित्वादिदोषवत्प्रणीत पाखण्डवाक्य प्रमितिजनकमि-
ति भावः तथा च श्रुति 'अस्य ब्रह्मोत्पत्तस्य निश्चलिततांतीति तस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवतया सर्वप्रकाशक नित्यमग्निनाशि च ब्रह्म
सूत्राण्यनु व्याख्यानागर्थे वैतानि निश्चलिततांतीति तस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवतया सर्वप्रकाशक नित्यमग्निनाशि च ब्रह्म
वेदाख्य यत्ने यस्मैत्येतीन्द्रियं प्रतीक्ष्यत ताप्यं षण् प्रमाणं अतः पाषण्डप्रतिपादितोपधर्मपरित्यागेन वेदोपधितपञ्च यस्मैनुष्ठेयइत्यर्थः ॥ १५ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माज्जरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं शक्ते प्रतितिष्ठितम् ॥ १५ ॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ अथायुरिन्द्रिशारामोमोक्षं पार्थ मज्जीवत ॥ १६ ॥

भवत्वेवं ततः किं फलितमित्याह आदौ परमेश्वरात्सर्वाचभासकारिभिर्यगिर्नृपवेदाविर्भाद ततः कर्मपरिज्ञानं ततोऽनुष्ठानादभौत्पाद
ततः पर्जन्य ततोऽन्न ततोऽभूतानि पुनस्तथैव भूतानां कर्ममृष्टाक्षिरस्थैश्च परमेस्वरैरणव प्रवर्तितं चक्रं सर्वजगद्विचारं यानानुवर्तयति
नानुविष्टिनि सञ्चालय पापजीवन्तोमात्रं अधोगतं जीवन्ति हे गात्रं तस्य जीवन्तः भरणमेव वरं जन्मान्तरं यस्मान्ननुष्ठानमभवदित्यर्थः तथा
च ह्युति 'अथो अथ वा आत्मा सत्त्वा भूतानां लोकं सयज्जुर्हति' धृज्जनं तेन देवाचारं लोकोऽग्रदत्तुतेन तेन ऋग्गिणामग्र गतिपतृ-
भ्योऽनिपुणाति यत्प्रजाभिच्छते तेन पितृणां यन्मनुष्यान्वासयेत यदेष्टेयं ददाति ततः मनुष्याभ्यश्च यतः पशुभ्यस्तृणाङ्ग-
विन्दतैः तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदावासापिपुलिकाभ्युपजी गतिं तेन तथा लोकाद्वृत्तिं भक्षयित्वा लघावर्तयति द्वान्द्वयानामन्ते
यतश्चन्द्रयैर्विषयेष्वारमति अतः कर्माधिकारी सत्सदकरणात्पापैर्वाचिन्वन् व्यर्थमेतं अवितर्कान्तरमात्रं ॥ १६ ॥

अस्मिन्निदृशारामेन भवति परमार्थदर्शी स एव जगत्प्रवृत्तिहेतुभूतं कर्मानुतेष्टमपि न प्रत्यवैति कृतकृत्यत्वावित्याह द्वाभ्यां इन्द्रिया-
रामोहि स्रक्चन्दनवननितादिषु रतिमनुभवति मनोक्षाक्षपानादिषु दृष्टिं पशुपुत्रहिरण्यादिलोभेन रोगाद्यभावेन च तुष्टिं उक्तविषयाभावे
रगिणामरत्युत्पत्त्युद्दिदौ नाद्रतिवृत्तितुष्ट्यामनोवृत्तिविरोधेन भाक्षिसिद्धिं लब्धपरमात्मानन्दस्तु तेन दर्शनानावादतिफल्युत्वाच्च
विषयसुखं न कामयत इत्युक्तं यावानय उदपानइत्यत्र अतोनालत्रिययकरतिवृत्तिरनुद्युतानावादान्मानं परमानन्दमद्वय साक्षान्कुर्वन्तु न-
चारादेव मुच्यते आत्मरतिरात्मवृत्त आत्मसन्तुष्टयति तथा च श्रुति 'आत्मकीडात्मरति' क्रियावनेष्वद्वाविदां वारिष्ठ इति' आत्मनृह-
ञ्जेति चकारपञ्चकारानुकर्षणार्थं मानवश्रुति य कश्चिदपि मनुष्यएवम्भूत स एव कृतकृत्यो न तु ब्राह्मणत्वादिप्रकंयेणति कथयितुं
आत्मन्वेव च सन्तुष्टइत्यत्र चकार समुच्चयार्थं य एवम्भूतस्यार्थधिकारहेत्वभावात्किमपि कार्यं वैदिक लौकिक वा न विद्यते ॥१७॥
नन्वात्मविदेपि अशुदयार्थं नि श्रेयसार्थं प्रत्यवायपरिहाराय वा कर्म स्यादित्यत आह तस्यान्मरते कृतेन कर्मणाशुदयलक्षणोनि

यस्तथात्मरतिरेव स्यादात्मतद्वत्तश्च मानवः ॥ आत्मन्येव च सन्तुष्टस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

श्रेयसलक्षणोवाऽथे प्रयोजनं नैवास्ति तस्य स्वर्गाग्रशुदयार्थत्वात् नि श्रेयसस्य च कर्मसाध्यात् तथा च श्रुति 'परीक्ष्य लौकान्-
कर्मचिन्तां ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्यकृत कृतेन' अकृतो नित्योभोक्ष' कृतेन कर्मणा नामीत्यर्थं ज्ञानमाध्यास्यापि व्यावृत्तिरवका-
रेण सुचिता आत्मरूपस्य हि नि श्रेयसस्य नित्यग्रामव्याज्ञानमात्रमप्रामि तच्च तत्त्वज्ञानमात्रापनोद्य नस्मिन्तत्त्वज्ञाननापनुन्नतव्यात्म
विदेन किञ्चित् कर्मसाध्य ज्ञानसाध्य वा प्रयोजनमनीत्यर्थं एवम्भूतेनापि प्रत्यवायपरिहाराच्च कर्मोपयुक्त्यान्वेवम्यत आह नाङ्गनैनां
भावे निष्ठा नित्यकर्मकरणेन इह लोके गतिनत्वरूप प्रत्यवायप्रतिकर्षणवाक्यनाथोनामि सर्वत्रोपपत्तिमाह उत्तराधेन चोहो नो य-
स्मादस्यात्मविद सर्वभूतेषु ब्रह्माविस्थावरान्तेषु कोपि अर्थव्यपाश्रय प्रयोजनसवन्धोनामि कश्चिद्रूपविशेषमाश्रित्य कोपि क्रियासाध्या-
र्थोनास्तीति वाक्यार्थं अतोस्यकृताकृते निष्कथोलने नैव कृताकृतेनपन्नमति श्रुते तस्य ह न देवाश्च नाभून्वा ईशात् आत्मा ह्येषां सम्भवतीति
श्रुतेर्देवा अपि तस्य मोक्षामवनाय न समर्थो ह्युक्तेन विज्ञाभावाद्ये अपि देवाराधनरूपकर्मोत्तुञ्जाननित्याभिप्राय एतादृशो ब्रह्मविद्भूमिकासस

कभेदं निरूपितोवसिष्ठेन 'ज्ञानभूमि शुभेच्छाख्या प्रथमापरिकीर्तिता विचारणा द्वितीया व्याचरणीया तनुमानसा सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्या-
चतोसत्सकिनामिका पादार्थो भावनी यष्टी सप्तमी तुर्यगास्त्येतै' तत निस्त्रानित्यवस्तुविवेकादिपुर सया फलपर्यवसायिनी मोक्षेच्छा प्रथ-
मा ततोऽगुरुमुपस्थल्य वेदान्तवाक्यविचार श्रवणमननात्मकोष्ठिनीया ततोनिदि व्यासनाभ्यासेन मनसएकाग्रतया सूक्ष्मवस्तुग्रहणयोग्य-
त्वं तृतीया एतद्भूमिकाद्वय साधनरूप जाग्रदवस्थोच्यते योगिभि भेदेन जगतोभानात् तदुक्त 'भूमिकावितय त्वेतद्राम जाग्रदिनि स्थित यथा-
चद्रेदुल्लेखं जगज्जाग्रति दृश्यतइति' ततोवेदान्तवाक्याभिर्विकल्पकोब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी भूमिका फलरूपा सन्त्यापत्ति स्वप्ना-
वस्थोच्यते सर्वस्यापि जगतोभिध्यात्येन स्फुरणात् तदुक्त 'अद्वैते स्वर्यमायाते द्वैते प्रथममार्गते पश्यन्ति स्वप्नब्रह्मक चतुर्थी भूमिकामिताइ-
ति' सोय चतुर्थभूमि प्राप्तोयोगी ब्रह्मविदित्युच्यते पञ्चमीषष्टीममम्यस्तु भूमिकाजीवनमुक्तेरवान्तरभेदा तत्र सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन
निरुद्धे मनसि या निर्विकल्पकसमाध्यवस्था माऽप्रसक्तिरिति सुषुप्तिरिति बोध्यते तत स्वयमेव व्युत्थानात् सोय योगी ब्रह्मविदर तत-

नैव तस्य कृतेनार्थोनाछतेनेह कश्चन ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रमः ॥ १८ ॥

सदभ्यासपरिपाकेण चिरकालावस्थायिनी सा पदार्थोभावनीति गाढसुषुप्तिरिति बोध्यते तत स्वयमनुत्थितनय योगिन परप्रयत्नेनैव
व्युत्थानात् सोय ब्रह्मविद्वरीयात् उक्त हि पञ्चमी भूमिकामेत्य सुषुप्तिपदनामिकां यष्टीं गाढसुषुप्त्याख्यां क्रमात्पतति भूमिकामिति'
यस्यास्तु समाध्यवस्थाया न स्वातोवा पगतोऽनुत्थितोभवति सर्वथा भेददर्शनाभावात् किंतु सर्वदा तन्मयणव स्वप्रयत्नमन्तरणव पर-
मेश्वरप्रेरितप्राणवायुवशादन्यैर्निर्वाहमानदेहिकव्यवहार परिपूर्णपरमानन्दधनपव सर्वतस्तिष्ठति सा सप्तमी तुरीयावस्था ता प्राप्तोऽ-
ह्माविद्वरिष्ठइत्युच्यते उक्त हि 'षष्ठ्यां भूम्यामसा स्थित्वा सप्तमी भूमिमानुयात् किंचिदेवपसपन्नस्त्वथैवपन किंचन विदेहमुक्ता ता दू-
क्ता सप्तमी योगभूमिका अगम्या वचसां शान्ता सा स्मिमा योगभूमिध्वानि' यामात्रिकृत्य श्रीमद्भागवते स्मर्यते 'देह च नश्वरमवस्थि-
तमुत्थित वा सिद्धोन पश्यति यतोऽयगमतस्वरूप देवादुपेतमथ देववशादपंत वासोयथा परिकृत मदिनानदान्ध देहापि देववशा
खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षतएव सासु त सप्तपञ्चमविरूढसमाधियोग स्वाप्त पुनर्न भजते प्रतिपुष्टवस्तुपिति' श्रुतिश्च

‘तद्यथा हि निर्लव्यनीचलभीके भृताप्रत्यस्ताशायित्वेनवेद् शरीर शेनेऽथायमशरीरोमृत प्राणोद्भवैव तेजःप्रवर्तते’ तत्राय सप्तह चतुर्थ-
भूमिकाबानं तिस्र स्यु माधनं पुर जीवन्मुक्तेरेवस्थास्तु परानिच प्रकर्तितं अत्र प्रथमभूमिप्रथमपदढोऽपि न कर्मधिकारी किं
पुनस्तत्त्वज्ञानो तद्विशिष्टजीवन्मुक्तोवेत्याभिप्राय ॥ १८ ॥ यस्मान्न त्वमेवधूतोकानी किंतु यमोऽकृततएव मुमुक्षु अमन फलकामन-
रहितः सतत सर्वदा न तु कदाचित् कार्य अवश्यकर्तव्य यावज्जीवादिधुतिचोदितं तमेन वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविशिष्टयन्त्रियज्जन-
दानेन तपसानाशक्तेनैति श्रुत्या ज्ञाने विनियुक्त कर्म नित्यनैमित्तिकलक्षण सम्यगाचर यथाशास्त्र निर्वनय अस्मत्कोहि यस्यादाचरणी-
उत्तरार्थ कर्म कुर्वन्सत्त्वशुद्धज्ञानप्राप्तिद्वारेण पर मोक्षमाप्नोति पुरुष पुरः सपव सत्पुरुषो नान्यदस्यभिप्राय ॥ १९ ॥ ननु चिद्विजोऽपि
ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यर्थं श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानाय सर्वकर्मत्यागलक्षण संन्यासोविहितं तथा च न केवल ज्ञानिनपव कर्मोनाधिक-

तस्मादमल्लं सततं कार्यं कर्म ममाचर ॥ अमत्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति प्रलट् ॥ १८ ॥
कर्मणो व हि मसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकमंग्रहसिवापि संपश्यन्कस्तु मर्हसि ॥ २० ॥

१- किंतु ज्ञानार्थिनोपि विरक्तस्य तथा च मय पि विरक्तेन ज्ञानार्थिना कर्मणि हेयान्येवेत्यनुनाशङ्का ह्यत्रियस्य नन्यात्मानार्थिकार-
तिपादनेनापनुदति भगवान् जनकादयोजनकाजानतशत्रुभृत्य श्रुतिस्मृतिपुराणग्रन्थिना क्षत्रियाचिद्वामोपि कर्मणैव महे न तु कर्म-
स्थानेन सह ससिद्धि श्रवणादिसा व्या ज्ञाननिष्ठामास्थित्या प्राप्ता हि यस्मादेव न तस्मात्त्वमपि क्षत्रियोविशिष्टपुत्रिडांस्व कर्मकर्तुंमर्हन्ति-
त्यनुषङ्ग ब्राह्मणा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्स्थायाश्च निश्चाचर्य चरन्तीनि मन्यामसिवायके वाक्ये ब्राह्मणत्वस्य
विवक्षितत्वात् ‘स्वाराज्यकामो राजा राजसूयेन वजेतेत्यत्र क्षत्रियत्ववत् चत्वार आश्रमाब्राह्मणस्य प्रयोगाज्यस्य द्वौ वेदयस्यनि च स्मृतं
पुराणेषु मुखजानामयं धर्मोयद्विष्णोर्द्विधारण बाहुजानोरजानानां नायं धर्मः प्रशस्यतइति’ भूत्रियवद्वयो मन्यामाभाज्जुक्तं तस्मा-
द्युक्तमेवोक्त भगवता कर्मणैव हि ससिद्धि मास्थिता जनकादयइति सर्व राजाश्रिताधर्मा राजा धर्मस्य वारकइत्यादि स्मृतवर्णधर्मधर्मावर्त-

कत्वेनापि क्षत्रियोऽवश्यं कर्म कुर्यादित्याह लोकेति लोकानां स्वे स्वे धर्मे प्रवर्तन्तमुन्मागांश्चिवर्तन्त च लोकसग्रहस्त पश्यन्पि शब्दाज्जन-
कादिशिष्टाचारमपि पश्यन्कर्म कर्तुमर्हत्सर्वेष्वन्वय क्षत्रियजन्मप्रापकेण कर्मणाऽऽरब्धशरीरस्य विष्ठानपि जनकादिवशारब्धकर्मवर्त्तेन
लोकसग्रहार्थं कर्म कर्तुं योग्यो भवस्मि न तु त्यक्तं ब्राह्मणजन्मालाभदित्यभिप्राय एतादृशभगवदभिप्रायविदा भगवता भाष्यकृता ब्राह्मण
स्यैव सन्यासो नान्यस्येति निर्णयिते नार्तिककृता तु पाण्डिवादमात्रेणक्षत्रियनैश्ययोगपिसन्यासोभोक्तुमिति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥ ननु मया
कर्मणि क्रियमाणेषु लोका कस्मिन्ति तत्समृण्वहीयादित्याहुः च श्रेष्ठाचारानुविधायित्वगदित्याह श्रेष्ठ प्रश्नानभूतोरजादिर्यत्रकर्मोचरति
नुभमभुम्बेवा तच्चेदेवाचरतीतर प्राकृतस्तदनुगतोजन नत्वन्यत्स्वातन्त्र्येणेत्यर्थं ननु शास्त्रमवलोक्यशास्त्रार्थय श्रेष्ठाचार परित्यज्य शा-

यद्वादाचरति श्रेष्ठतत्तदेवेतरोजनः ॥ मयत्यमाणा कुम्भते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥ न
मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किं चन ॥ नाम्नापलकाप्तव्य तर्तय च कर्मणि ॥ २२ ॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मस्थतन्द्रित ॥ मम वरमोक्षवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

स्त्रीयमेव कुतो नाचरति लोकदत्तारादुच्चाचारवत्यतिपन्नावपि श्रेष्ठानुसारितामितरय दर्शयति लङ्गर्हिनि मंष्ट्रयुद्धोक्तिक येदिक द्यौ
प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मन्यते तदव लोकोप्यनुवर्तते प्रमाण कुरुते न तु स्वातन्त्र्येण किञ्चिदित्यर्थं तदा च पश्यन्भूतेन त्वया राजा
लोकस्मरक्षणार्थं कर्म कर्तव्यमेव प्रधानानुयायिनोजनव्यवहारभ्रमन्तीति न्यासादित्यभिप्राय ॥ २१ ॥ अथ न्याहमेव इष्टा नृत्यात्
त्रिभि हेपार्थं मे मम त्रिष्वपि लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति यतोऽनघात फल किञ्चिन्ममावस्य नास्ति तर्हि नर्तनं नृपप्रहर्षकमे
करोम्येवेत्यर्थं पार्थेति हर्षोद्यम् विमुक्तक्षत्रियवशोद्भवस्य शूराभ्यापत्यन्वेन चात्यन्त मन्सगोहर्भिव वर्तितुमर्हन्तीति दर्शयति
॥ २२ ॥ लोकासग्रहेऽपि न ते कर्तव्योन्मूलत्वादित्याशङ्क्याह यदि पुनरहमर्तन्दिनो नरस मम कर्मणि जातु कदाचिन्नमस्य नानुनि-
ष्टेय कर्मोणि तदा मम श्रेष्ठस्य सतो वरमं मार्ग हेपार्थं मनुष्या कर्माधिकारिण मन्त अनुवर्तन्ते अनुवर्तन्तु सर्वश सर्वप्रकार ॥ २३ ॥

श्रेष्ठस्य न च मानानुवर्तिन्य मनुष्याणां भ्रूचितमेव अनुवर्तिन्यै फोदोयइत्यत आह अहमत्रिरश्चै गवि कर्म न कुर्या तदा मदनुवर्तिना मन्नादी-
नामापि कर्मानुपपत्तेः लोकाभ्यामनटना कर्मणोलोपेनेमे मर्वलात्मा इत्युदयुर्विनन्देयु ततश्च वर्णसूत्रस्य च कर्ता एव स्या तेन चेन्मा सर्वो
प्रजाअहमेषोपहन्या धर्मलोपेन विनाशयेय कथं च प्रजानामनुग्रहार्थं प्रवृत्तर्हन्तरोहता मर्वाविनाशयथमित्याभिप्रायं यद्यदाचरतोत्यादे-
रपरा योजना न केवलं लोकसमग्रं पश्यन्कर्तुमर्हसि अपि तु भ्रष्टाचारत्वाटपीत्याह यद्यदिति तथा च मम श्रेष्ठस्य याहदाआचारस्ताह-
दाप्येव मदनुवर्तिना त्वयायुष्ट्यान स्मातन्त्येणान्यइत्यर्थं कीदृशसन्वाचरोधमयानुवर्तनीयस्याकाङ्क्षायां न मे पा र्थत्यादिमिस्त्रिभि स्त्रो-
कैस्तत्रादर्शनामिति ॥ २४ ॥ ननु तवैश्वरस्य लोकसमग्रार्थं कर्मणि कुर्वोणस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावाच्च कापि क्षति मम तु जीवस्य लो-
कसमग्रार्थं कर्मणि कुर्वोणस्य कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभिभव स्यादित्यत आह सत्का कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसन्धिना च कर्मण्याभिनि-

उत्सीदेयुरिमं लोकान कुर्या कर्म चेदहम् ॥ सङ्करस्य च कर्तास्यामुपहन्यामिमाः
प्रजः ॥ २४ ॥ सत्ताः कर्मण्यविद्वांसोयथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथा सत्तश्चिकौ-
र्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्घिनानाम् ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि
विद्वान्मुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

विद्याअविद्वांसोऽज्ञायथा कुर्वन्ति कर्म लोकसमग्रं कर्तुमिच्छुर्विद्वान्तामिदपि तथैव कुर्यात् किंतु असक्त सत् कर्तृत्वाभिमान फलाभि-
सन्धिं चाकुर्वन्नित्यर्थं भास्तेति भरतवशोद्भवत्वेन भाषान तस्यां रतत्वेन वा त्व यथोक्तशालार्थबोधयोग्योसिति दर्शयति ॥ २५ ॥ ननु क-
र्मानुष्ठानेनैव लोकसमग्रह कर्तव्येन तु तत्त्वज्ञानोपदेशेनति कोहेतुरत आह अज्ञानामविवेकिनां कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसन्धिनाच कर्म-
सङ्घिनां कर्मण्याभिनिविधानां या बुद्धिरहं तत्कर्मकारिष्ये एतत्फलं च भोक्ष्यइति तस्याभेद विचालन अकर्त्रालोपदेशेन न कुर्यात् किंतु
युक्तोऽवहित सन् विद्वान् लोकसमग्र चिकीर्षु अविद्वद्द्विधकारिकाणि सर्वकर्माणि समाचरन् तेषां अद्वामुत्पाद्य जोषयेत् श्री-

त्या सेवेयेत अनधिकारिणामुपदेशेन बुद्धिविचालने कृते कर्मसु श्रद्धानिवृत्तेश्चानस्य चानुपतेरुभयप्रत्युत्थ स्यात् तथा चोक्त 'अक्षस्या-
धेप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मनि यावदेत महानिरयजाकपु सतेन विनियोजितवर्तते' ॥ २६ ॥ विटद्विबुधो कर्मनुष्ठानसामर्थ्येपि कर्तुं शक्नुमिमा-
नतदभावाभ्यां विशेष दर्शयन्मक्ता कर्मणीति श्लोकाय निघृणोति ह्यभ्या प्रकृतिर्मोया सत्त्वरजस्तमोगुणमयी सिध्याज्ञानान्मिका पा-
रमेश्वरी शक्ति 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महद्वरमिति' श्रुते तस्या प्रकृतेर्गुणविकार कार्यकारणरूपे क्रियमाणानि लौकि-
कानि वैदिकानि च कर्मणि सर्वश सर्वप्रकारं अहङ्कारेण कार्यकारणमटघातात्मप्रत्ययेन विमूढ स्वरूपविकेकात्मसमर्प्यान्मान्त न-
रण यस्य सोहङ्कारविमूढात्मा अनात्मन्यान्माभिमानो तानि कर्मणि कर्तोहमिति करोत्यहमिति मन्यते तत्र व्यासन कर्तोहोमिति तु-
न्यत्यय तेन न लोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थतुनामिति पट्टीप्रतिपद्य ॥ २७ ॥ विद्वान्स्तु तथा न मन्यतदस्याह तत्त्व याथात्म्य वृत्तीति तत्त्ववि-

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्मणि सर्वशः ॥ अहङ्कारविमूढात्मा कर्तोहमिति
मन्यते । २७ ॥ तदत्रवित्तु मङ्गवाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषु वर्तन्तइति मतवा
न मञ्जते ॥ २८ ॥

तु शब्देन तस्यासाद्वैशेष्यमाह कस्य नत्वमित्यन आह गुणकर्मविभागयो गुणादेशेन्द्रियान्त करणान्यहङ्कारस्पदानि कर्मणि च तेषां
व्यापारभूतानि ममकारास्पदानि गुणकर्मैति हन्डकवद्वाच विमल्यते सर्वया जडाना त्रित्कारिणा मासकालेन पृथग्भूतानि वि भा-
ग स्वप्रकाशस्त्वानरूपोसङ्ग आत्मा गुणकर्म च विभागश्चेति हन्ड तथेगुणकर्मविभाग्याभाव्यभासकयोर्जडत्वनन्यथाविश्रितनिर्विका-
रयोन्तस्त्व याथान्म्य योर्वेनि समुपा करणात्मकगुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्त विकारित्वात् न तु निर्विद्यार जातमिति मत्वा न मञ्जन् स-
क्ति कर्तृत्वाभिनिवेशमतस्त्वविद्वि न कर्ताति हम्हावाहो इतिमवाधयन्त्सामुद्रिकोक्तस्त्वपुण्यत्प्रकृतेर्गुणव्याञ्ज पृथग्जनसमाधारण्यन
स्वभाविवेका भावेमुपहंसीति सूचयति गुणाविभागस्य कर्मविभागस्य च तन्त्रविद्वि वा अस्मिन्पञ्च गुणकर्मणानित्यतावन्तव निर्वोह
विभागपदस्य प्रयाजन चिन्त्यम् ॥ २८ ॥ तदेव विद्वद्विबुधो कर्मनुष्ठानसामर्थ्येन विद्वानावेबुधोबुद्धिभेद न कुर्यादित्युक्तमुपसर्गन्

फलाभिसन्निधिरहित्येन भगवदर्पणबुद्ध्या विहितकर्मानुष्ठान सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तद्वारेण मुक्तिं फलमप्याह इह पलाभिसन्निधिरहित्येन विहितकर्माचरणरूपं मम मत नित्य नित्यवेदोधि तत्त्वेनानादिपरंपरागत आवाश्यकमिति वा सर्वदेति वा मानवा मनुष्याय केचित् मनुष्याधिकारित्वात्कर्मणा अज्ञावन्त शास्त्राचार्यापदिष्टैर्जनभूतैर्यवमेवेति विवृण्वान अज्ञा तद्वन्त अनसूयन्त गुणेषु दोषाविष्करणमसूया सा च दुःखान्मके कर्मणि मा प्रवर्तयन्न कारुणिकोयमित्येव रूपा प्रकृतप्रसक्ता तामसूयामपि गुरो सर्वसुहृद्यकुर्वन्तोऽनृतेष्टन्ति तेषु सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तद्वारेण मय्यक ज्ञानिवन्मुच्यन्ते कर्मभिर्मोघमौल्ये ॥३१॥ एवमन्वय गुणमुक्त्वा व्यतिरेकं दोषमाह तु शब्द. अज्ञावद्वैवर्त्यमश्रद्धां सूचयति तेन ये नास्ति कथादश्रद्धाना अश्रूयन्तो दोषमुद्गावयन्त एतन्मम मत नानुवर्तन्ते तानचेतमानां दुष्टचित्तान् अतएव सर्वज्ञानविमुढान् सर्वत्र कर्मणि ब्रह्मणि सगुणे निर्गुणं च यज्ज्ञान तत्र विविध प्रमाणत प्रमेयत प्रयाजनतश्च मूढान् संवृप्र-

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवा. ॥ अज्ञावन्तोऽनसूयन्तोऽनुच्यन्ते तेषु कर्मभिः

॥ ३१ ॥ ये त्वेतदश्रूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥ सर्वज्ञानविमुढांस्तान्विद्वि नष्टानचेत

सः ॥ ३२ ॥ सदृशं चेष्टते स्वस्थाः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिं याति भूतानि निग्रहः किं

करिष्यति ॥ ३३ ॥

कारेणान्यान्याश्चान् सर्वपुरुषार्थेष्वप्राप्तिं जानीहि ॥३२॥ ननु राक्षस इव तव शासनानतिक्रमे भयपन्न्यन्त कथमसूयन्तस्तव मतं नानुवर्तन्ते कथं वा सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिकूलामववर्त्तित्यत आह प्रकृतिर्नाम प्राज्ञत्वमकृतधर्मोऽर्थमज्ञानेच्छादिमस्मकारोवर्तमानजन्मन्याभिव्यक्त सर्वतोबलवान् 'नं विद्याकर्मणि समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेति' श्रुतिप्रमाणक तस्या स्वकीयाया प्रकृत स्पृहसमनुरूपमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवान् ब्रह्मविदपि 'पञ्चादिभिश्चाविशेषादितित्यायात्' गुणदोषज्ञानवान्वा चेष्टते किं पुनर्मूर्खे तस्मात् भूतानि सर्व प्राणिन प्रकृतिं यात्यनुवर्तन्ते पुरुषार्थसंशहेतुभूतामपि तत्र मम वा राज्ञोवा निग्रह किं करिष्यति रागोत्कण्ठेन दुर्गिताविवर्तयितु न शक्नोतीत्यर्थमज्ञानरक्तसा यन्तव्यं ज्ञात्वपि दुर्वासनाप्राबल्यात्पापेषु प्रवर्तमानान मच्छासनानतिक्रमदोषाद्विभ्रयतीति भाव ॥ ३३ ॥ ननु सर्वस्य प्रा-

[illegible]

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अज्ञानलगाच्च ॥ अथ केन प्रगुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ॥ अग्निच्छद्मपि वारुण्यं दत्तादिब
नियोजितः ॥ ३६ ॥

काश्यप्रतिगिद्धकर्मप्रवृत्तिकारणमपनृत्य भगवन्मनपनुवर्तितु तत्कारणात् प्रवर्णाय ध्यायतोपिपयान्प्रवृत्त्यादेना पृथक्प्रवृत्त्यल्लुक्त्त ॥
सात्प्रत च नृकृतेगुणस्मृतादृष्टादिना नृकृतिना कोऽयं तत्र हि सर्वोपार्थोपमया ग्रन्थन प्रवर्णयत् अत्रात्रात्र मुनय दारणामितरा
णि तु चतस्रकाणि कवल तत्राय सवया प्रथमशृङ्गाणा महाप्रयास स्यात् अन्य लेन्निस्त्राने निराश । कृत्वाकृत्तया परिप्रेष्य-
तोब्राह्म न कते हेतुना प्रयुक्त परिनाम न्येन्यताननुवर्ती पंचजानानमद पुण पापमन्योर्नृणां च हि लोभमन्त्रादुपु वर कार
वित्रादि शब्दव्यसायन च द्यनार्ति प्रापिपठ च कुरुभक्षणदि यदुविच कर्मापरिग रव्य दन्तुण मन्त्रापि न नृ पचिन्मन्त्राण
मपुलगाधार्जनोत्तव त्यवृष्टिदृ कनन्त्रात्रा कर्माति न च यानन्त्य विनत्त स भवति अतिवन्त्रा मन्त्राजिताराश्याभुत्त मन्त्र-
नविरुद्ध सर्वोत्तार्थानुबन्धव जानत्रापि तादृश कर्पोचरति तमन्योर्मां प्रवर्तनं कर्म प्राप्तं नृकृतिना सन्त्राद्विद्याणं ३५॥ ३५॥

प्रत्यानागत्यै हृष्यावर्तनान्तिस्वर्गो प्लेन गण्णो रीक्षुतोह तया नोपेक्षणायहति नृचयति॥३६॥ एवमर्जुनेन पृष्टे 'अथो सत्त्वाहु काममप-
प्रवाय पुरुषइति' नामे इदमग्र आस्तादेकएव साकामयत जायामेभ्यादय प्रजायेयाग तिस्र मे स्यादय कामकुर्वायत्यदिश्रुतिस्त्रिसुखर' श्री-
भगवानुवाच यस्तनया गृष्टोऽनुदत्तादन्तर्धमर्गं प्रार्तक सपरशामएव महान् शत्रु दक्षिणिना सर्वानयप्रापि प्राणिना ननु कोनाप्यभिव-
रादो प्रवर्त्तयान्' इत्यनआत्' अछ एव कामएव केतचिदेतुना प्रतिहत कोऽन्वेन परिणमतऽन कोऽग्रेयकामएव एतस्मिन् च महावैरि-
णि निवारिने स्पर्धुतयार्थ्याभिगच्छये तत्रिचारणोपायाननाय तत्कारणमाह रजोगुणसमुद्गर तु मध्युन्निबलान्मकोरजोगुणएव समुद्ग-
र कामण यस्य अत कारणावृत्तिर्याचित्य कार्यस्य स्यापि तथा यन्प्रपि तमोनुगोपि तस्य कारण नयापि दु स्वेऽवृत्तो व रजसएव प्राणान्या-
सत्येव निर्देश एतन सार्गत्वक्या वृत्त्या रजसि क्षीणे सार्गप क्षीयतदनुक्त अपचना तस्य कथमनर्थमार्गं प्रवर्त्तकत्वमित्यतआह रजो गुणर

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥ महाभानो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

प्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्गधोयस्मात् कामोहि विषयाभिलाषात्मक स्वयमुद्धतोरज प्रवर्तयन्पुरुष दु स्वात्मके कर्मणि प्रवर्तयति तेनाय-
मवदस हन्त्यव्यहत्याभिप्राय ननु सामदानभेददण्डाश्चत्वारऽपपायास्तत्र प्रथमीत्रकस्यासंभवे चतुर्थोदण्ड प्रयात्कव्योन तु हुतादेवेत्यादौ दूष-
प्रणणामसंभवे वक्तुं विशिनाष्टि महाशनामहागणभेतिमहदशनमस्येति महाशन 'यद्युधिया व्रीहियव हिरण्य पशव स्त्रिय नालमेकस्य
तत्सर्वमिति मत्वा शम ब्रजोर्विनि' स्मृते अतोत दानेन सन्धानु राक्य नापि सामभेदाभ्यां यतोमहापाप्माऽन्युग्र तेन हि बलात्पेरितो-
ऽग्निष्टकलमपि जानन्याप करोति अतोर्विद्धि जानीहि एन काममिह संसारे वैरिण तदेतत्सर्वं विवृत वार्तिककारैरात्मैवदमप्रभार्त्तविति
श्रुतिव्याख्याने 'पृष्टुत्तो निवृत्तो च यथाक्तस्याधिकारिण स्वातन्त्र्यसति ससारसृती कस्मान्प्रवर्तते' ननु नि शेषविश्वस्तसारानर्श-
वर्त्तमनि निवृच्चिलक्षणे धाव्य केनाय पर्येतैऽवश अनर्थपरिपाकत्वमपि जानन्प्रवर्तते 'पारतन्त्र्यमृते ह्येष प्रवृत्तिर्नैह गी क्वचित् तस्मा-
च्छ्रेयोयित. पुस प्रेरकांनिष्टकर्मणि षकव्यस्तन्निरासार्थमित्यर्थो स्यात्परा श्रुति अनामपुन्यार्थोय नि शेषानर्थसङ्कुल इत्यकामयता-

नासानुप्रमथ्यान्साधनैर्जडं जिहान्ति तथा नर्थानविद्वानात्मानं श्रितान् अविद्योद्भूतकाम सन्धोयन्ति च न श्रुति अदामन क्रिया क्वा-
 स्मिदृष्टयन्ते नेह कास्याचिद् यद्यादि कुरन्त जन्तुस्तत्सत्कामस्य चष्टित कामण्यक्रो यण्यडत्यादिचचन स्मृते प्रवर्तकोनापरोऽत कामादन्य
 प्रतीयन्तर्नि अकामनर्हति' मनुवचन अन्यत्स्पष्टम् ॥ ३७ ॥ तस्य महापापमन्वेत वेगिवमव दृष्टान्ते स्पष्टयति तत्र शरीरगर्भात् प्रा-
 गन्त कारणस्यालब्धवृत्तिकन्वात्सूदम काम शरीरगर्भकण कर्मणा स्थूलशरीरावच्छिन्न न्यवृत्तिकन्त करण दुर्ताभिव्यक्ति सन्
 स्थूलोभयति मयव विषयस्य चिन्त्यमानावस्थाया पुन पुनर्गद्विच्यमान स्थूलतरो भवति मय पुनर्विषयस्य मुन्यमानतावस्थाया मत्यन्तोऽ-
 कं प्राप्न स्थूलतरो भवति तत्र प्रथमावस्थाया दृष्टान्त यथा धूमन महज्जाप्रकाशात्मकन प्रकाशात्म कोवन्तिगमिथत द्वितीयावस्थाया दृष्टा-
 न्त यथादृशोमिलनानहजनादशीत्पत्यन्तरमुद्रिकन चक्रोगोऽवान्तर वैशम्यसूचनार्थो आश्रित्यतर्ति क्रियातु कर्मण्यर्थेक्ष तृतीयावस्थाया
 दृष्टान्त शयोत्वेन जगद्युणा गर्भवेष्टनचर्मणानिगृह्यन्त सर्वेनोतिरु ग्रापृत तथा प्रकारत्रयेणापि तन कामेन्दुमायुत अत्र धूमेनाटुर्तापि व-

धूमनात्रियते वनिह्वयेयादृशोमिलिन च ॥ यथोत्वेनाटुतं गर्भस्था तेनैदमाटुतम् ॥ ३८ ॥

आटुतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौन्तेय दु पुरेणानर्लेन च ॥ ३९ ॥

निहर्दाहादिलक्षण स्वकार्य करोति मलेनावृतस्त्वादृशो प्रतिविम्बग्रहणलक्षणे श्वकार्य नदार्गेति मन्त्रलनायममात्रनिग्राह्यत स्वरूपत-
 स्तृपन्त्यतएव उच्येनावृतस्तु गर्भानि हस्तपादोदिप्रसारणरूप स्वकार्यं करोति न या स्वरूपत उपलभ्यतर्नि विशय ॥ ३८ ॥ तथा तनदमा-
 वृतमिति सप्रहवाक्य निवृणानि ज्ञायतऽनेनानि ज्ञानमन्त करण विवकविज्ञान वा इदृशद्विनिर्दिष्टमनन कामनायुत न श्रयापात्रस्तु हे-
 तुन्याकुपादेय स्यादित्यत आह ज्ञानिनानित्यवरिणा अक्षोति विषयभोगकाल काम मित्रापय पश्यस्मन्कार्ण दु राक्षत मरित्व ज्ञानानि कामे
 नाहं दु पितृत्वापादितनर्हनि क्षात्री तु नागकालेपि ज्ञानान्यननात्मन्यप्रवृत्तिनर्हति अनाविवेकी तु रगो भवति भोगकालं च तत्परिणाम चा-
 नेनानि ज्ञानिनो नो नित्यवैरिनि सर्वया नन हन्त श्यण्डेत्यर्थं तर्हि किं स्वरूपासावित्यत आह कामरूपेण काममतिमिच्छा तृष्णा सन रूप यस्य
 तन हं कौन्तेयति मयन गामिच्छारेण प्रमाण सूचयति ननु विवेकिना हातल्योर्गानि र्मिकतापादय स्यादित्यत आह दु पुरेणानलन च चक्राग-
 उपमार्थं न विद्यते लपयामिरेत्यनलोवर्गिह मयथा हविषा पुरयितुमश मयस्थानमपि भागनत्यर्थं अतीतिरन्तर सन्तापेरेतुन्वाहव-

याणि मनोबुद्धिर्निर्गतिं पूर्वं दृष्ट्वाङ्घ्रिदिव्यापीर्हेन्द्राणीत्येतावदुक्त इन्द्रियत्वेन तयोरेषि सप्रहोवा हे भरतर्षभ महावशप्रसृतत्वेन समर्थोऽसि
पाप्मानं सर्वपापमत्भूतमनं कामं धरिणं प्रजर्हि हि परित्यज हि स्फुटं प्रजर्हि प्रकरोष्यं मारयेति वा जर्हि शत्रुमित्युपसहाराच्च ज्ञानं शास्त्र-
आश्रयपदेशं राजं पराक्षं विज्ञानमपरोक्षं नत्कलं तयाज्ञानविज्ञानयोः श्रेयं प्राप्तिर्हेत्वोनाशनम्॥४१॥ ननु यथाकथं विदुषाहोन्द्रिन्द्रियनियमसंभवं-
तिर्न कासौ परमोद्वेगोनात्तुष्णानिर्वृत्तिरित्याशङ्क्य शुद्धमात्मानं परशब्दवाक्यं देहादिभ्यां विविच्य दर्शयति श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च स्मृतं जडं परिच्छिन्नं बाह्यं च दृष्टमपेक्ष्य पराणि सुश्रुत्वात्रकाशकत्वाद्यापकत्वादन्तं स्थत्वाच्च प्रकृष्टान्याहुः पण्डितान् श्रुतयोवा
तर्थाङ्घ्रिभ्यः परमं सङ्कल्पविकल्पात्मकं तन्मयवतंकत्वात् तथा मनसस्तु परा बुद्धिरप्यवसायात्पिक्ता अव्यवसायोहि निश्चयस्तत्पूर्व-
कएव सङ्कल्पादिर्मनोधर्मः यस्तु बुद्धः परतस्तद्भासकत्वेनावस्थितः यः देहिनिर्मिन्द्रियादिभिराश्रयेयुक्तः कामाक्षानावरणद्वारेण

मोहयतीत्युक्तं स्वबुद्धेर्द्रष्टा पन्थात्मा मरणदह प्रविष्टद्विउद्वग्वहितस्यापि देहिनस्तद परामर्शो अत्राय श्रुति इन्द्रियभ्य परागं गे-
 अर्थेभ्यश्च पर मन मनसस्तु परा बुद्धिबुद्धेरात्मा महान्पर महत परमव्यक्तमयकाम्बुस्थ पर पुरुषाश्च पर किञ्चित्मा काष्ठ सा
 परागनिगिति' अत्रात्मन पन्तस्यैव वाक्यतात्पर्योऽप्यस्यादिन्द्रियादिपरत्वस्याविवाश्रितादिन्द्रियभ्य पराप्रार्थोडति स्थानेभ्य
 पराणीन्द्रियाणीति विवक्षाभेदेन भगवदुक्तं न विरज्यत बुद्धेरस्माददिव्यष्टिबुद्धे राकाशान्महामात्मा समष्टिविद्विरूप पर
 नोमहान्सतत्रिह्या पूर्वोद्धे स्वातिरीश्वर इति' वायुपुगणवन्तनाव मत्तोरेष्यगर्भबुद्ध परमव्यक्तमव्याकृत सर्वजगद्भिज मायारय
 'माया तु प्रकृति विद्यार्दिति श्रुत' तद्वद तद्व्याकृतमासीदिति च अव्यक्तात्मकाशात्मकतमव्यक्तमव्याकृत परम पूर्ण तात्पा ८७

इन्द्रियाणि परास्याहुरिन्द्रियेभ्य परं मन' ॥ मनसस्तु परा बुद्धोर्बुद्धे परतस्तु स ॥ २१ ॥

एव बुद्धे परं बुद्ध्वा सप्तथ्यात्मानमात्मना ॥ ऊचि शत्रु महाबाहो कामरूप दूरामदम् ॥ २२ ॥

इति श्रीमन्नगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

तस्मादपि कश्चिदन्य परव्याश्रय पर किञ्चिदति कुतएव यस्मात् सा काष्ठा स्याप्रि सर्वाऽष्टान्तगतता परागति
 'सोऽन्येन परमामोति तद्विष्णो परम पदमित्यादित्थुनिप्रसिद्धा परा गतिरपि संशयः तदतस्त्वं यावदे परतस्तु सदृशजनकम्
 ॥ ४२ ॥ फलितभार गतोप्यस्य परं शुभ निवर्तनः स्यत्र य परावर्द्धनोक्तमवनेत पूर्णमायान बुद्ध पर बुद्ध्या साश्रान्तव्य मस्तत्र
 स्थिरिकृत्यात्मान मन आत्मना एतादृशनिश्चयात्मिकया बुद्ध्या जति मारय शत्रु सर्वपुरुषार्थशात्र ह महाबाहा मरणात्तरिदात्रुमा-
 ग्गं सुकृत्तमिति योग्य सवायन कामरूप दृष्ट्यासद इ रेणासावर्दीय बुद्धितयानेकविजयपति यन्मार्गमस्य निरायण ॥ २३ ॥
 उपाय कर्मनिष्ठत्र प्राधान्यनापसरता उपया । जाननिष्ठा न तदगुणत्वेन कृतिता ॥ रतिशी मत्परमसर्वाज्जाज्जात्यारश्चिप्रिश्चय-
 रस्मस्वतीयपादशिव्यम बुसुदनमरस्वर्तविरचितया धीमत्तगवद्गीतागुदार्थदीपकाया प्रानतिष्ठवर्णन नाम तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ अथ चतुर्थाध्यायः प्राग्भूते ॥ यद्यपि पूर्वमुपयत्वेन ज्ञानयोगस्तत्तुपायत्वेन च कर्मयोग इति द्वौ यागा कथितौ तथाप्येकः साङ्ख्यचक्रयोगश्च यः पश्यति सपश्यतीत्यनया विदुः सा अस्माभिनयो फलरथात्कथमुपचर्यमाधानमृत कर्मयोगः सा अभूतश्च ज्ञानयोगमेकविधगुणविद्यानाय स्मोति वदन्तः एतेन भगवान् इमं व्याख्यायन् कर्मनिष्ठापक्षेण कर्मनिष्ठापालयेद् विवर्तते सर्वक्षत्रियवशां ब्रह्मज्ञानाया प्रोक्तवान् प्रकृयेण सर्वसन्देहाच्छेदोदिरूपणोक्तवान् भगवान् द्वापुदन्तं स्वजगत्परिपाकं सर्गादिकाले शब्दां बलाद्यनेन तदधीनं सर्वजगत्पालयितुं यमननं कलाद्यानीमिति विदोषणेन दर्शयति अथ यन्मदमन्तदादव्ययमाक्षफलत्वाच्च तर्ह्येति स्वाफलादित्यर्थः इमं व्याभिचारिफलं तथाचतादृशं नयलाधानं तस्यमिति भगवः सत्त्वममशिर्याविद्वद्वा नू मनवेधमस्वनाय रयपुत्राय प्राग्भूते अतश्चोदरवाक्यं स्वपुत्रायादि राजायाश्चनीत् यद्यपि प्राग्भूतान्तरं प्रवालम्भुवमन्ददिमायागम्य

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगोक्तायानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिदंवाक्यं ब्रह्मोत् ॥ १ ॥ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ॥ सुतानि नेह ब्रह्मता यो-
गो नष्टः परन्ततः ॥ २ ॥

भगवदुपदेशस्तथापि सागच्छति तत्रैव जन्तुगन्तुगान्तरागिण्येणातिव्यपारम्भः सम्यदायोगणितः ॥ १ ॥ गामात्यपास्य शुभ्रदिग्यपरपन्ता-
प्राप्तमिमं योगं राजानश्च तं सुप्रयोजनं राजर्षेण प्रभुत्वेमाति सूत्रा प्रतिगीक्षणाभ्यानिमित्तपुरा स्वर्षितोऽपि शक्तः त्रिभु नस्मारनादि-
बेदसूत्रत्वे ज्ञाननफलत्वतानादिशुद्धाश्वपरपराग्रामत्वेन च कृत्रिमनस्सुखास्य इत्यादि नारायणावयव यथा ॥ १ ॥ अद्वैतित्याय स्तुयते
स एव महाप्रयोजनोऽपि योगः कालान्मत्तना योगेण निन्दितमकृण्डतः द्वापरात्तः उत्तराजि निन्दितान्तरादि-
कारिणः प्रायः कामक्रायादिभिरभिजगत्तानत्तु निन्दितमस्यद्वारात्तः तं गत्वा पुनराश्रयः प्राप्तः ॥ २ ॥ इदं एकस्थितिः ॥ १ ॥
भगवान् हे परन्तप परः कामक्रायादिषु अत्रुगणं दायनं ब्रह्मचर्या विधाय नपमं च तन्नुगि तत्तुगमः ॥ १ ॥ परन्तप शत्रुनापनानि-
तिद्विद्वयस्त्वयं सर्वत्युपेक्षणाद्यदुर्जनकर्मदशनान् तस्मात् त्वं जितेन्द्रियत्वाच्चाति कारितं सुचरति ॥ २ ॥

अथ पूर्वमुपदिष्टोऽर्थः प्रकाशं गवादिच्छिद्यस्मृष्टाद्योभूतं यन्निता च पुरषाऽनन्त्यते सपदाय पुगतनोऽनादिगुरपरपगागतोयोगोद्य-
 च मम भक्त शरणागतत्वं सत्यत्यन्तमीतिमात्रं सगा च समानवया स्निग्धसटायासि सचदा भवसि अतस्तुऽभुमुक्तं इत्यर्थं अन्यरमै-
 तास्यपन्तुसमुपदगर्जुनभाशुन अपरमरपकालीनमिदानीन्तनवदुवगुणं भवताजना शरीरग्रहण विहीनश्च मनुयन्वात पर बहुका-
 लीति सर्गादिभ्य उदृष्टश्च देवत्वात् विद्यस्त्वोऽजन्म अत्रात्मनोऽजन्माभावस्य प्रारब्धुत्पादितत्वाद्देहाभिप्रायेणवाञ्छुनस्य प्रश्न अतः क-

स एवायं मया तेऽष्ट योऽयं प्रोक्तः पुरातनः ॥ शक्तोऽसि ते तत्त्वा चेति रक्ष्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अपरं श्रवतो जन्म परजन्म विवस्वतः ॥ कष्टं ते ज्ञेयं जानीया त्वनादौ प्रोक्तवानात् ॥ ४ ॥

यमेतद्विजानीयामतिविरुद्धार्थं यथा एतच्छब्दार्थमेव विवृणोति त्वमादौ प्रोक्तवानिति त्वमिदानीन्तनोऽभुमुत्सर्वज्ञ सर्गादौ पूर्वतना-
 य सर्वज्ञायामित्याय प्रोक्तवानिति विरुद्धार्थमेतादिति भव अत्राय निर्गलितार्थं एतद्देहावच्छिद्यस्य तव देहान्तरावच्छेदेन वा आदित्य
 प्रत्युपदृष्टत्वं एतद्देहेन वा नाथ जन्मान्तराभुभूतस्यासर्वज्ञेन स्पृतेमशक्यत्वात् अन्यथा ममापि जन्मान्तराभुभूतस्मरणप्रसङ्गं वा आदित्य
 च मनुष्यत्वेनासर्वज्ञत्वाविरोधात् तदुरुमभियुक्तं जन्मान्तराभुभूतश्च न स्मर्यत इति नापि द्वितीय सर्गादौ विद्वान्निन्तनस्य देहस्या-
 स्मरणेन तदर्थं देहान्तरेण सर्गादौ सद्भावसमवेपीदानीन्तनस्मरणमुपपत्ति अवेन देहेन स्मरणोपपत्तावपि सर्गादौ सद्भावमुपप-
 त्तिरित्यसर्वज्ञत्वाविरुद्धाभ्यां क्वावर्जुनस्य पूर्वपक्षः ॥ ४ ॥ तत्र सर्वज्ञत्वेन प्रथमस्य परिहार जन्मानि लीलादेहग्रहणानि लोकदृष्टव्य-
 मिप्रायेणदित्यस्यादयवन्मे मम बहूनि व्यतीतानि तव चाक्षानिन् कर्मोऽजतानि देहग्रहणानि तव चेत्युपलक्षणमितरेषामपि जीवानां

जीवैक्याभिप्रायेणवा हेअर्जुन अर्जुनेण अर्जुनश्रुतज्ञानाच्चा मवोऽथश्रावृतज्ञानत्व सूचयति तानि जन्मान्यहं सर्वज्ञ सर्वशक्तिरश्वमेवेदं जानामि सर्वाणि मदीयानि त्वदीयान्यन्यदीयानि च नत्वमज्ञोजीविस्त्रोभृतज्ञानरत्निकवस्थ नजानासि स्वीयान्यपि किं पुन परकां याणं हेपरन्तप पर शत्रु भेदइष्टद्वय परिकल्प्य हन्तु प्रवृत्तांमार्ति विपरीतदर्शित्वाद् श्रान्तोऽसि निति सूचयति तदनेन सर्वोऽनन्तरुपेनावरणविशेषः स्वावय्यज्ञानवर्मो दर्शितो ॥५॥ नन्वतीतानकजन्मत्वमात्मन स्मरामि चत्सहिं जानिस्मरगर्जिवस्त्व परतन्मज्ञानमपि योगेन सार्वात्मिजन-भिमानेन 'शास्त्रदृष्ट्यातूपदे शावामदेववदिति' न्यायेन सभवानि तथाच्चाह वामदेवोऽजीवापि 'अहं मनुराव सूर्यश्चाह कक्षावाञ्चपिरास्मि विभ्रइत्यादिदाशतय्या अतएव न मुस्य सर्ववत्त्व तथाच कटपादित्य सर्वरामुपदिष्टगानस्यर्नानर मनू न हि ज्वित्यस्य गुरुरावोज ररभ

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥ तान्यहं वेद सर्वाणि न
तव वेद्य परन्तप ॥ ५ ॥ अज्ञोऽपि मन्त्रव्ययात्मा भूतानामौशरोऽपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामवि-
हाय संभवाभ्यात्मायया ॥ ६ ॥

[illegible]

[illegible]

प्रहो नान्य. कश्चिद्भौतिकोभार्यिकोवेति अस्मिन्पक्षे योजना आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य अविनाशी वा अग्रेऽधमात्माऽनुच्छित्तिर्धर्मोत्या-
दिश्रुते' असंभवस्तु सतांशुपपत्ते मात्माश्रुतं नित्यत्वाच्च ताभ्यहत्यादिन्यायाच्च वस्तुगत्या जन्मविनाशरहित सर्वमात्मक सर्वकारण-
मायाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतेश्वरोपि सशब्दं प्रकृति स्वरभाव सच्चिदानन्दवर्णकरस मायां व्यावर्तयति स्वामिति निजस्वरूपमित्यर्थ 'न भ-
गव' कस्मिन्प्रतिष्ठित स्वे महिस्त्रिदश्रुते' स्वस्वरूपमधिष्टाय स्वरूपावस्थितएव सन् स भवामि देहदेहिभावमनन्तरणव देहिवच्छब्दवहा-
रामि कथ तद्वेदे सच्चिदानन्दयने देहत्वप्रतीतिरत आह आत्ममाययेति नियुगे शुद्ध सच्चिदानन्दरसधनं मयि भगवति वासुदेवे देहदेहि-
भावश्च न्ये तद्वेषेण प्रतीतिर्माया मात्रमित्यर्थ तदुक्तं 'कृष्णमेतमवेहि त्वमात्मानमखिलात्माना जगत्कृताय सोमयत्र देहिवाभानि माययंति
अहोभाग्यम होभाग्य नन्दगोपमज्जाकसां यन्मित्र परमानन्द पूर्णब्रह्म सनातनमिति च कौचिन्तु' नित्यस्य निरवयवस्य निर्विगतस्यापि पर-
मानन्दस्यावयवविभाव वालम्बनमेवेच्छन्ति ते'निर्युक्तिक बुवाणास्तु नास्माभिर्विनिवार्यतर्हति न्योयेन नापवाया यदि स भवेत्स येवास्तु

यदा यदा हि धर्मस्य रत्नानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

परिब्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्टकृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

किमाविष्णुल्लवितेनयुपरम्यते ॥६॥ एवं सच्चिदानन्दयनस्य तव कदा किमर्थं वा देहिवच्छब्दहारद्वनि तत्राच्यने धर्मस्य वेदवहितस्य प्रा-
णिनामभ्युदयनि श्रेयसाधनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य वर्णाश्रमतदाचारव्यवस्थ यदा यदा रत्नानिर्होर्भवति हेभारत भरतवशाद्भव-
त्वेन भा क्षानं तत्र रतत्वेने वा त्व न धर्महानिं साहे शक्नोमीति सवोधनार्थ एव यदा यदाऽऽशुभानुबोऽधर्मस्य यदनिपिक्तस्य ना-
नात्रिधनु लसाधनस्य धर्मविगर्धिन तदा तदाऽऽन्मान देह सृजामि नित्यमिदमत्र सृष्टमिव दर्शयामि मायया ॥ ७ ॥ तस्मिन् युगे
हानिरधर्मस्य च दृष्टिस्तत्र परितोषकारण येन तस्मिन्नाव कालआर्विभवसीति तथा चातर्थाऽहण्य तत्तापार स्यादिति न नित्यात् ॥८॥
हान्या हरियमानानां साधूनां पुण्यकारिणां वेदमार्गस्थाना परिब्राणाय पणित सर्वतारक्षणाय तत्राऽऽशुभदृशा वर्तमानानां दुष्टकृतां
पापकारिणां वेदमार्गविरोधिना विनाशाय च तदुभय कथ स्यादिति तदाह धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य स्मर्यगवर्मनिनारेणेन सापन
वेदमार्गपरिरक्षणं धर्मसंस्थापन तदर्थं संभवामि पूर्ववत् युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥ जन्म नित्यमिदमेव मम सच्चिदानन्दयनस्य

लीलया तथानुकरणं कर्म च यमसंस्थानेन जगत्परिपालनं मे मम नित्यस्मिन्नेश्वरस्य हि त्वमप्राकृतमन्यं कर्तुमशक्यमीश्वरस्यैवा-
साधारणं एवमजापि सच्चित्यादिना प्रतिपादितं यावेति तद्वताम्रमनिवर्तनं षडैति मनुष्यत्वं भ्रान्त्या भवताप गमंवासादिरूपमेव
जन्म स्वभागायमेव कर्मत्यारोपितं परमार्थेन शुद्धसच्चिदानन्दभस्मरूपत्वाज्ञानेन तदपनुय अजस्यगपि भायया चन्मातुकरणमवतुर्गपि
परानुग्रहाय कर्मोतुकरणमित्येव योर्ध्वनि स आत्मनोपि तत्तत्पुरुषात् त्याज्या देहमिमं पुनर्जन्म नति किंतु मा भगवन्त वास्तुदेवमेव
सच्चिदानन्दजनमेति सत्सागतं मुख्यतस्त्यर्थं इ अर्जुन ॥ ९ ॥ मामिति स्मोजेनेत्युक्तं तत्र स्वस्य सर्वमुक्तप्रायतया पुरुषार्थत्वं अस्य
मोक्षमार्गस्यानादिपरपरागतत्वं च दर्शयति रागलज्जल तृष्णा सर्वान्विषयान्परित्यज्य ज्ञानमार्गं कथं जीवितव्यामिति त्रासोभयं स-
र्वविषयोच्छेदक्रांय ज्ञानमार्गं कथं हितं स्यादिति द्वेप क्रोधं तपते रागभयक्रोधावीताविधेकेन विगतायेभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं योवेत्ति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामिति-
सोर्जुन ॥ ८ ॥ वीतरागभयक्रोधामन्यामामुपाश्रिता ॥ वहवो ज्ञानतपसा पूतामह्नाव-
भागताः ॥ १० ॥

शुद्धत्वा मन्मया मा परमात्मानं तत्पदार्थं त्वपदार्थोभेदेन साक्षात्कृतवन्तं भवेदकचित्सावा मासुपाश्रिता एकान्तप्रेमभक्त्या मा-
मीश्वरं शरणगता वहवोनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव तप सर्वकर्मक्षयद्युत्वात् न हि ज्ञानेन सहश पवित्रमिह विद्यतइति हि वक्ष्यति
तेन पूता क्षीणसर्वपाया सन्तो निरस्ताज्ञानतत्कार्यमला मद्भाव मद्गुप्तं विशुद्धसच्चिदानन्दधनं मोक्षमागता अज्ञानमात्रापनयेन
मोक्षमाप्ता ज्ञानतपसा पूता जीवन्मुक्ता सन्तो भद्भाव मद्भिषय भागं रत्याख्य प्रमाणमागता इति वा तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्वि-
शिष्यतइति हि वक्ष्यति ॥ १० ॥ ननु ये ज्ञानतपसा पूतानिष्कामास्ते त्वद्भाव गच्छन्ति ये त्वपूता सकामास्ते न गच्छन्तीति फलदातु-
त्सवं वैपम्यनर्घ्यं स्यातामिति नेत्याह ये आर्ता अर्थार्थिर्नो जिज्ञासवो ज्ञानि नश्च यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया च मा-
मीश्वर सर्वफलदातारं प्रपद्यन्ते भजान्ति तांस्तथैव तदपेक्षितं फलदानेनैव भजाम्यनुगुणहाम्यह न यदुच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य सर्वका-

विपर्ययेण तत्रासुमुश्रुतार्तार्थोत्पत्तिरिति हेतुना यदनेन चानुगुणहर्मि त्रिंशत्सूत्रं विविचिद्वन्ति श्रुतेत्यादि श्रुतिविरहितानि कामर-
मोनुष्ठान्त्वं ज्ञानदानं ज्ञानिनश्च सुमुखश्च मरुदानं न न्ययकामाया न्यहदमिलिग्य न तत्रापा स्वभक्तानामत्र फल दद्यात् न
त्वय्यद्वैदाभक्तानामिति वयस्य स्थितमेव नित्यं मम सर्वोपलक्षणसुखस्य वन्म भक्तमया कर्मजनलक्षणमनवतन्त्रं ए पाप स्व-
वैरा सर्वप्रकाररिन्दादिनयन्युर्नमानाभनयार्ति यमा प्रकारेण 'इन्द्र' गित्त वरुणमग्निसाहस्रिग्यादि मन्त्रैः प्रणतं पतन्त्रा पप्रसन्न-
ति' न्यायाच्च सर्वरूपणाणि रुद्रनाता भगवानङ्गप्रत्ययं तथा च वयसि ययत्यद्वैताभक्तान्यादि ॥ १० ॥ तत्र 'यान्त्र' मगद-
यासुदेव किमिति सच न प्रपन्नदर्शनं तत्रा कर्मणा तस्यैक कृतानपात्तं चाऽऽस्तं 'तत्र' इवता दानं 'मन्त्र' न्यागां य-
य यथा मा प्रपद्यन्ते त स्तथैव भजन्त्येव ॥ मम दत्तमीनुवदन्तं मनुया धार्मि भूमि

॥ ११ ॥ काङ्क्षन्तं कल्याणि निदि नजन्ता दुक द्यात ॥ विप्र १८ सादुय त्वाके किमिभे-
वति कर्मजा ॥ १२ ॥ चातर्वैद्यं सदा रूढं सुखयोगोविभागम् ॥ तस्य कर्तारस्यैव मा
विदाकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

पूजयन्ति अज्ञानप्रतिपत्त्याञ्च तु निरुद्धा मन्नामा भगवता वासुदेवमिता शय कस्मान्ति-यस्मान् 'मन्त्र' इति दत्तताम्रजिनां त-
काङ्क्षिणां कर्मजा सिद्धि' कर्मजन्य फलं हि प्र दीप्यमत्र भवति मानुष ताऽऽज्ञावदलत्वन्तं करणशुद्धिं सापथ्यमाजिज्ञापयन्ति मातुष-
लोकं कर्मफलं दीप्य मवतीति विज्ञापणादन्यथा कपि वर्णाश्रमवर्त्यतिरिक्तं कर्मफलं भगवता चिन्तायतनतः सत्त्व विधुद्वय
सकामामाक्षीवमुपा भन्यादे उतायजन्तं नान मन्त्रभगवत् मा वासुदेव माक्षास प्रपद्यन्त-त्यर्थ ॥ १२ ॥ तत्रासादृशकर्मणा 'मन्त्र' सादृश-
स्य समानस्य नोवाइत्याह चन्वागयणां य चातुवण्य रवा कस्य मयद्वाराण सुगुप्तपादितं गुणकर्मविभागा य गुणाभिगता कर्मविभा-
गाश्च तथाह सन्त्रप्रधानाद्याहणात्तंगा अ न्याह्यमिति नामदशदीनि प्रयोगेण सन्त्रोपमं जनक प्र गता क्षीं गन्त्रात् नान्त्रात्
दीप्यतज प्रभृतीति कामाण तमापस्यजनक प्रयोगेणार्थास्तथा रूपादर्शनं ताहनात्त कर्मणि तस्य प्रगता शुद्धास्तपाच्च तामस्याम

त्रचणिकाशुश्रयादनि कर्मणिनि मापुणे लोके अन्तस्वितानि एवं तानि निपमस्वभावचातुर्वर्ण्यश्रवणेन तव वैरम्य दुर्वागमित्याशङ्क्य ने-
व्याह तस्य विपमस्वभावस्य चातुर्वर्ण्यस्य व्यपारवृष्ट्या कर्तारमपि मा परमादृष्ट्या विद्राकर्तारमव्यय निरहङ्कारव्येनाक्षिणमहिमा-
न ॥१३॥ कर्माणि विवस्वर्गादनि मा निरहङ्कारव्येन कर्तुं न्यामिजानीन भगवन्त न लिम्पन्ति देहारम्भकत्वेन न त्रान्ति एव कर्तुं न-
निराळ्य भोक्तृत्वं निराकर्तृत्वं न मे प्रमानकामस्य समफलं स्पृहातृणा 'असकामस्य का स्पृहेति श्रुते कर्तृत्वाभिमानफलस्पृहाभ्या
हि कर्माणि लिम्पन्ति तदभावात् मा कर्माणि लिम्पन्ति उति एव योन्यापि मामकर्तारमभोकारं चात्मत्वेनाभिजानाति कर्मभिने स्-
वध्यते अकर्त्रात्मज्ञानेन मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यतोनाह कर्ता न मे कर्मफलस्पृहेति ज्ञानात्कर्मभिनेव व्यते जत एव आत्मनोऽकर्तुं क-

न मा कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥ इति मा योभिजानाति कर्मभिने सब-
ध्यते ॥ १४ ॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभि ॥ कुरु कर्मेव तस्मात्त्वं पूर्वैः प-
र्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कावयोऽयम मोहिता ॥ तस्ते कर्म प्रवक्ष्यामि
यत्ज्ञात्वा माच्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

मालेप ज्ञात्वा कृत कर्म पूर्वैरतिक्रान्तेरपि अस्मिन् युगे ययानिपदुप्रभृतिभिर्मुमुक्षुभिः तस्मात्त्वमपि कर्मेव कुरु न तृष्णीयास्य नापि
सत्यास यद्यतस्ववित्तदानमशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्छेदोक्तसंग्रहार्थं पूव जनकादिभि पूर्वतर भतिपूर्व युगान्तेरपि कृत यतेनास्मिन् युगेऽन्य-
युगे च पूर्वपूर्वतरं कृतत्वादवश्यं त्वया कर्तव्य कर्मेति दर्शयति ॥ १५ ॥ ननु कर्मविषयं किं काश्चित्संशयोप्यस्ति येन पूव पूर्वतर
कृतमित्यतिनिर्बन्धासि अस्यैवेत्याह नौषस्य निष्क्रियेष्वपि तटस्थदृष्टेषु गमनश्रमदर्शनात् तथाऽदृष्टाश्चक्षुः सत्किंकृष्टेषु गच्छत्स्वपि पु-
र्थ्य प्राप्ता अत्यन्तदुर्निरूपत्वादित्यर्थं तत्तस्मात्ते तुभ्यमह कर्म अकारप्रभुत्वेन छेदादकर्म च प्रवक्ष्यामि प्रकर्यण सन्देहाच्छेदेन च-
स्यामि यत्कर्माकर्मेस्वरूप ज्ञात्वा मोक्षमसे मुक्तो भविष्यस्यशुभात्संसारान् ॥ १६ ॥

तनु स्रवलोक्षप्रसिद्धत्वाद्भवेन्नञ्जानामि देहेन्द्रियादिद्यापार कर्म तूणामात्मनसमकृपते तत्र किं त्वया येन त्वयर्मितं तत्रा न् स्मात् कर्मण शास्त्रादिद्विषयापि तच्च बोद्धव्यमस्ति विरुमणश्च प्रतिपिपक्ष्य अकर्मणः तूणाभावस्य अत्र वाच्यत्रपि तत्रमन्त्रा-
त्यव्याहार यस्मात् गतना तुजाग कर्मणस्त्युपलक्षण कर्मकर्मविकर्मणा गतिमन्त्रमिदं ॥७५॥ का ना ना किं कथादन्त तत्रमिदं
तदाह कर्मणि देहेन्द्रियादिद्यागते निहिते प्रविष्टं च अहंकार्यमिति यमो (स्य) दासराज्यभारतीना नास्थनाचलत्वं तद्वराशा-
दिषु समारोपितं ज्ञानाह च इतीमं रूपालंकारं तस्मै कर्मासाधनस्ववृक्षादोष्वनय पत्यवपस्यति तथाद्वान्द्रयादिषु विभु-
णमयापिणामन्वेत सर्वदा सव्यापनेषु निदर्शयन्तीनां मुख्यमसद्वयं तत्र नलन दगापि—उभौन दणनगपदेन दूरस्थच कुम्भिदि-
पुपुरयेषु गन्तुस्त्वव्यगमनद्वय सञ्ज्ञेन सव्यापारोन्द्रयादिष्वपपदो गनोभेन च गन्तु इत्या कर्मानन्ना उपपन्नरूपव्यापारश्च प-

कर्मणो ह्यपि बोद्धुं वाच्यं च विवर्तनेन । रुक्मिणीश्च दोषव्यगटना दमनोर्गति ॥ ६ ॥
कर्मण्यकर्मणः पश्येद्वक्तारिणः च कर्मयः । सवृत्तिमात्मनुर्यप्यमुक्तं कुरुतेकमेवतु ॥ ८ ॥

द्वयेषु बुद्धादहन्तपुरुषेषु गमनमिव आंतरात्मिन्यान्तराध्यापयद्बुद्धात्मीनिहमाराद्व्याभिमानएव कर्म यत्तान्त्र परमादंशो मयुद्धमार्गिन्याः ना
 बुद्धिमत्त्वयागयुक्तवसर्वधर्मैर्नृत्तिर्मात्रं प्रैम स्युय न अत्र प्रथमपादनं कर्ता प्रकर्मणोस्तत्र प्रथमादंशो नृत्तिः नृत्तिर्निर्गमपरयात जिती-
 यपादेन चार्कर्मणस्तत्र दशितमार्गिदण्ड्य नृत्तिः मन्वस कर्मणोऽपेक्षन्तु गान्तर्गमैव मयुक्तु तस्मात्प्रतिमितं तन्मयता इति तन्मयता इति
 न्वार्भिमानं चिह्नितस्य प्रतिपिद्वयवा कर्मणोऽत्रानुबन्धमात्रं नृत्तिः च यथा प्रात न मा कर्मणोऽत्रानुबन्धमात्रं नृत्तिः च यथा प्रात न मा कर्मणोऽत्रानुबन्धमात्रं
 मानं तूष्णीमिहमास्मद्व्याद्वगमिन्याभिमानात्मकं प्रकर्म नृत्तिः यन्मनुक्तव्यापारान्तरं तस्मात् कर्मोत्तरमो र्भमणा तन्मोत्तरमो
 ज्ञात्वा विकर्मार्कर्मणि परित्यज्य कर्तुं वार्भिमानपार्ताभमार्गिहाननं त्रीन् कर्मव मुक्तिव्याभिप्राय अपरा ग्रा या अपर्याण भानभ्रमं
 इदये जडे मद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूत सर्वधर्माभिमानमकर्म अवयव स्वप्रतीतिचतस्य परमाश्रयएव य पश्यतु तथा भयमभि

[illegible]

काम फलपुष्पा मङ्गल्योत्तरं कर्मोनि कर्तव्याभिमानना आवर्जिता लोकप्रशस्तौ वा जीवनयात्रा मे मा प्राप्ते रक्षमेवमाह शंखध्वज-
भवन्ति तथा कर्मोदावकर्मादिदोषेन ज्ञान तदवर्जाप्रसन्नं दृश्यानि शुभाशुभप्रसङ्गानि कर्मानि यस्य तद्विषयमनुत्तरपुष्पा अयमश्रुयविज्ञाया
तद्वचपदंशादिति न्यायात् तानाभिदृश्यकर्मणस्तु या श्रद्धायाद् परमार्थेन परिणतं ज्ञातुं सम्प्रयच्छतीति परिणत उच्यते ननु भास्वत-
ये ॥१९॥ भवतु ज्ञानाग्निना प्राक्तनानामप्राप्तं चरुमणं तां आगामिनाचानुपपत्तिं जगताप्यतिष्ठति किमपि तु पूर्वोत्तरप्राप्तनन्तर्भा-
वात् फलाय भवति भवत्कर्त्यादिदाशङ्कतामप्युदति कर्मणि फले चाप्यङ्ग कर्तव्याभिमान आगामित्वात् त्वक्चा अकृत्राभावात्स-
सम्यग्दर्शनेन बाधितत्वात्तित्युक्तं परमानन्दस्वरूपत्वाभेन सर्वत्र निराकारं आद्यादृष्ट्यादिरूपतदर्शनेन निर्गतायस्मा-

यस्य सर्वं समारम्भा. कामसङ्कल्पवर्जिता. ॥ ज्ञानाभिदृश्यकर्मणि तस्माद् परिणतं बुधा
॥ १९ ॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं निश्चिन्तोनिर्गम्य ॥ कर्मण्यभिप्रष्टोपि नैव किञ्चित्क-
रोति सः ॥ २० ॥

तस्मिन्निर्गम्योद्वेहं निद्रायाभिमानगम्य फलकामनया कर्तव्याभिमानस्य च तितृप्तोऽनुगमं समण निक्षेपणाय पञ्चरात्रार्चनमुपो-
व्युत्थान वशाया कर्मणि चोदिके आर्किते वा अभिप्रष्टुमपि प्राग्-रुर्मरगादृष्टप्रयासितं चान्ताणान्नुत्तनाय पशुतापि स्मृया
नेव किञ्चित् करोति स निश्चिन्त्यात्यन्तशून्यं चार्तित्यदिन्द्यं ॥ २० ॥ यदायन्तनिश्चिन्त्यानाम् अशावृषाः समग्र गन्तव्यान् न
नतफलजनकत्वं तदा शरीरस्थितिमानहगारविषयपक्वाय भिन्नतन्त्रादौ नोस्येय दन्त्येननुवर्त्तमानि कमुत्यन्यायना निगर्ताप्यतः यतास्-
चात्मा चित्समन्त करण आत्मा वाच्यन्द्रियसोहोदृष्टसो मयर्ना प्रत्याहारण निगुराता यत स यताज्जन्तुनाम् इत्यविगतनन्तान्दाह
त्यक्त्वसर्वपरिग्रहं त्यक्त्वा सर्वे परिग्रहाभोगोपकरणानि यत. स पतारदोषं प्राप्य कर्मवशाद् शरीर स्थितिमात्रप्रयोजन को-

पीनाच्छादनादिप्रहणभिक्षादनारिरूपं यन्नेति शाल्वाश्वनुज्ञातं कर्म कायिक चार्तिक मानस च तदपि केवल कर्तुंवाभिमानशून्य
पराध्यारोपिनकर्तृत्वेन कुर्वन्परमार्थतोषत्रौत्वदर्शनाश्राप्तोति न प्राप्नोति किञ्चित्पथं धर्मोऽयमफलभूतमर्निष्टं समाग पापवत्पुण्यस्याय-
निष्टफलत्वेन किलिययत्वात् ये तु शरीरनिर्वैत्यं शारिगमिति व्याचक्षत तन्मते केवल कर्म कुर्वन्त्यतोऽप्रकार्यालभादव्यावर्तकत्वेन
शारीरपदस्य वैयर्थ्यं अथ घातिरुमानसिकव्यावर्तनाशमेति वृथात् तदा कर्मपदस्य विहितमात्रपरत्वं शरीर विहित कर्म कुर्वन्नाप्रोति
किलियमित्यप्रसक्तत्रातिपेयोनर्थकं चायिक मानस च विहित कर्म कुर्वन्नाप्रोति किञ्चित्पथमिति च शास्त्रविग्रहमुक्तं स्यात् विहितप्र-
तिषिद्धमाधारणपरत्वं व्ययमेव व्याघातवृत्ति भाष्येण विस्तरः ॥ २१ ॥ त्यक्तमवर्णयिग्रहस्य यने शरीरगणितमात्रप्रयोजनं कर्मोभयनु-
ज्ञातं तत्राच्छादनादिव्यतिरेकेण शरीरगणितेन सममवाग्राच्यादिनापि स्वप्रयत्नेनात्रादिक सम्पाद्यमिति ज्ञाने नि यमानाह शास्त्रान-

निराणीयतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शारिरं केवल कर्म कुर्वन्नाप्रोति कितिवदम् ॥ २१ ॥

यदृच्छालाभमंस्तुष्टोद्वन्दातीतो विमत्सरः ॥ समः सिद्धावमिहो च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥

नुमनप्रयत्नव्यतिरेकोयदृच्छा तथैव योलाभोभाच्छादनादे शाल्वाश्वनुमनस्य मयदृच्छालाभत्वेन मंनुष्टुप्तद्विकृतृणारहितं तथा च
शास्त्रं भिक्षं चरेदिति प्रकृत्य 'अथाचितमसकलप्रसुपपन्नं यदृच्छयेति' शास्त्रमङ्गुल्यादिप्रयत्न वारयति 'मनुगपि न चोपातनिमित्ताभ्या
न नक्षत्राद्भिव्यथा नानुशासनवादाभ्या भिक्षा लिप्सेत कर्हिचिदिति' यतयोभिक्षार्थं ग्रामं विशन्तीत्यादिशास्त्रानुमनस्तु प्रयत्न कर्त-
व्यएव एव लब्धव्यमपि शास्त्रनियतमेव 'कोपीनशुगल वास कन्था शीतनिचारिणी पादुके चापि शुद्धियाङ्कुर्यान्त्रान्यस्य सप्रहमित्यादि
एवमन्यदपि विधिनिषेधरूप शास्त्रमृच्छा ननु स्वप्रयत्नमन्तरेणालाभे शीतान्णादिपीडित कथं जीवेद न आह दृन्दानीन दृन्दानि 'मुत्पिगा-
सादीतोष्णवर्षादीनि अतीतोतिकान्तं समाधिदशया तेणमस्फुरणात् व्युत्थानतदशया स्फुरणपि परमनन्दोद्विनीयाकत्रैमेकत्रात्प्र-
त्ययेन बाधत् तैर्दृन्दैरुपहन्यमानोप्यभुभितचित्तं अतएव परस्व लोभं स्वखालोभं च विमत्सरः परात्कर्तृसहजं पूर्विका स्तोत्कर्षवाछा म-

त्परस्तद्वह्निं अद्वितीयात्मदशानेन निर्वैरबुद्धिं यत्रापि संप्रपुन्योपदेहकालाभस्य विभावसिदा च विज्ञानं तस्य भाग्यविपत्तिं निरण्णा
मस्त्वानुभवेनाकांतैश्च परैरारापितकर्तुं शरीरनिर्णयमात्रप्रयोजनं शिक्षादत्तारूपं कर्म प्रचापि न निवर्त्यत इति ता स्मृतकस्य च मणा
ह्वानाभिना इव दध्वादिनि पूर्वोक्तानुवाद ॥२२॥ न्यक्तस्वर्पणग्रहस्य यदेतच्छालाभस्यनुपस्य गत्यन्तरांगोभतिमात्रप्रयानन भिधा २१
दिरूप कर्म तात्कल्या न नियत्यतन्त्युक्तगृहस्थस्य त्रयविनोक्तवकाटप्रधादिरूप यत्कर्म तन्तु स्यादिति भनत्कस्यचिदरात्मा तस्य १-
नेतु त्यक्त्वा कर्मफलामद्भिमियादिनाक्त निवृण्णति गत्यन्तस्य फलामद्भ्यस्य मुक्तस्य कर्तुमाकृत्वा य प्राप्तन्यस्य प्राप्तमर्गा १-
चेतस निर्विकल्पब्रह्मान्तमेवया प्रणम्यित विन यस्य तस्य स्थितप्रप्तयेत्यर्थ उत्तगतगविशेषास्य पूर्वपूर्वतन्तनान्ययादृष्ट २ १ १-
सद्भुत्व कुत यतोव्यामहनिन्व तत् कुतायत स्थितप्रप्तत्वमिति इदशस्यापि शरत् प्रकर्मवशात् यथा यत्प्रवशात् यथा यत्प्रवशात् यथा यत्प्रवशात् ।

गतमङ्गस्य मुक्तस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यद्वायावत्त
कर्म समग्रं प्रलीयते ॥ २३ ॥

अष्टारव्येन लोकप्रवृत्त्यर्थं यज्ञाय विष्णवे तत्प्रोत्यर्थमिति वा आचरत कर्म यमदानादिकस्यमग्नयः प्रोक्तं निरर्तिममप्रति-
यते प्रकपेण कारणाच्छुद्धेन तत्त्वदर्शनाद्विहीयत निनङ्गतेत्यर्थः ॥२३॥ तनुं नियमाणं कर्म फलं प्राप्तिं च कर्त्ता यः प्रोक्तं ॥२४॥ य-
त्कारणाच्छुद्धित्याह अनेककारकमा आ हि यजोदिक्रिया भवान् दन्तादहान हि द्रव्यत्यागायाः च यत्प्रमलं यद्व्यभिचारं प्रो-
पादोमिद्व्युत्पत्तेर्नोदद्या देवता मप्रदानं त्यज्यमानं द्रव्यं हि द्रव्यत्वाच्च साक्षात्तान् यं कर्म चोक्तं ॥२५॥ यथाहन् भाग्यमान-
पव वागकल्येन हविषोऽग्नौ प्रक्षेपे सा प्रकृतमन्तथा शुद्धादिकरणं प्रकाशस्य तथा सन्नादिकरणस्य सन्नादिक्रिया
त्यागाग्नौ प्रक्षेपश्च हे किञ्च तच्चाग्न्या यजमानं कर्त्ता प्रक्षेपं तु यजमानपार्श्वगतं चक्षुषं प्रक्षेपा इत्येव तन्निष्ठं इति तान् इति तान् इति तान्
व्यधिकरणं सत्त्व क्रियासमिधारणं द्रष्टव्यं तदेव नन्तथा क्रियाकारकाद्व्यवहारणां प्रमादानकाले सन्नादं यजमाना स्वर्गं

शङ्खण्डार्त्तानां रज्जुनखजनेनैव ब्रह्मतत्त्वज्ञानेन वाथ वार्धितानुवृत्त्या क्रियाकारकादिव्यापराभासोदृश्यमानोपि दृग्गणपटव्योयन न फलं कल्पत इत्यनेन शङ्कन प्रतिपन्नं ब्रह्महृष्टिच च सर्वयज्ञात्मिकानि स्मृतं तथाहि अर्थेन करणव्युत्पत्त्या अप्रण सुतादि मन्त्रादि च पवमान्यन्तेस्मान्ति व्युत्पत्त्या अप्रण दत्तारूप मप्रदानं पवमान्यन्ते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्याऽप्येवमिवकरणं देगद्वालादि तत्त्वं ब्रह्माणि कल्पितत्वादुद्भावं रज्जुकाण्डिभुजप्रवर्तयन्त्यातिरेकणास्मदित्यर्थ एव तन्मि स्यात्प्राप्रपक्रियया साक्षात्कर्म कारक तदपि ब्रह्मैव एव यत्र प्रक्षिप्यतऽप्रा मोपि ब्रह्मैव ब्रह्माभ्यावति समस्तपद तथा यन कर्त्रा यजमानेना व्युत्पत्त्या च त्यज्यत प्रक्षिप्यत च तदुभयमापि वर्तु कारण कर्त्तरे विहिततया तृतीययानूय ब्रह्मेति विधीयत ब्रह्मणेति एव दुतापि हवन त्यागाक्रिया प्रक्षेपाक्रिया च तदपि ब्रह्मैव तथा तेन हवनेन यद्वन्तव्य स्वर्गादिव्यवाहित कर्म तदपि ब्रह्मैव अत्रत्यएवकारं सर्वत्र सम्बध्यते तुर्नामित्यत्रापि इतत्त ब्रह्मत्यनुपपद्यते व्यवयानाभावात् साकाङ्क्षाच्च 'चित्पतित्स्वापुनान्वित्यादावच्छिद्रं तद्व्यवयवत्' अनेन रूपेण कर्मणि समाधि ब्रह्मज्ञान

ब्रह्मापि ब्रह्मैव ब्रह्मात्मनौ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

यस्य सकर्मसमाधिसेन ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठात्रापि ब्रह्म परमानन्दादय गन्तव्यमित्यनुपपद्यते साकाङ्क्षत्वादव्यवधानाच्च 'या ते अग्ने रजारायत्यादौ तनूर्वर्षित्यादि' पूर्ववाक्यशेषवत् अथवा अव्यतेऽस्मै फलयेति व्युत्पत्त्याऽप्यनुपपद्यते स्वर्गादिफलमपि ब्रह्म नथा च ब्रह्मैव तेन गन्तव्य ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्युत्तरार्द्धं ज्ञानफलकथनायैवेति समजस अस्मिन्पक्षे ब्रह्मकर्मसमाधिनेत्येक वा पद पूर्वं ब्रह्म पदं हुतमित्यनेन सव्यते चरम गन्तव्यपदेनेति भिन्न वा पद एव च नानुपपन्नयङ्केशदति द्रष्टव्य ब्रह्मगन्तव्यमित्येवमेवैव नतप्राप्तिरप्युत्तरात् अतएव न स्वर्गादि तुच्छफल तेन गन्तव्य विद्यया आविधकारकव्यवहारोच्छेदात् तदुक्तं वार्तिकेच्छादि 'कारकव्यवहारो हि शुद्ध वस्तु न वीक्ष्यते शुद्धे वस्तुनि' सिद्धे च कारकव्यापृति कुतश्चि' अप्रणदिकारकस्वरूपानुपपदेनैव तत्र नामादाविव ब्रह्म हृदि क्षिप्यते सम्पन्नात्रेण फलविशेषायति केपाश्चिद्व्याख्यान भाष्येच्छिरेव निराकृत उपक्रमादि विरोधाद्ब्रह्मविद्याप्रकरणे सम्पन्नात्रस्याप्रसक्तत्वादित्यादियुक्तिभि ॥ २४ ॥ अनुना सम्यग्दर्शनस्य यक्षरूपत्वेन स्तावकतया ब्रह्मापे-

[illegible]

दैवमेवाग्ने यद्वा द्यौर्गनि पयु^१पासते ॥ ब्रह्माग्नादपने यद्वा यन्नेमोपजुव्हति ।। २५ ।।

सप्तमशतकेनोक्त्यन्ते तथा चान्न भगवान् पञ्चकुलं 'वयमेकप्रसयमउति तत्र हन्तुण्डुरीकादो मनसार्थश्चरन्' इत्यपन शरणं पश्येत् तत्र श्री-
तरुष्विस्तस्य हगयदाशारर्जनप्रजालोकागन्त्याऽगप्रययन्त्यति तो ग्राह्यं प्रतिजतीयप्रत्यगन्तव्यं १ सञ्जानीयषाग्रयप्रयत्नाः शि-
मार्गं य सतु चित्तश्रुतिर्भेदेन त्रिणि य मप्रज्ञाना सम्प्रज्ञा यश्च त्रिनाम्यति पञ्चमस्योभयन्ते द्विगतं सङ्गं वक्षिप्रमकाय निरुक्षिमत तत्र गग-
हेणाद्रिशालिपयैवमिनिर्दिष्टं अतन्त्रादिद्वयनमूत्रं सर्वत्रागिपथास हमापि अद्विनिह्याननिष्ठं दिप्रमार्गिनागना विधिप्रस तत्र यितस-
द्वयो सत्प्रादिशेडुव नास्ति विधिभेदं चेतसि कादाविचक समार्गिभिः श्रमगा गत्या योगेभेदेन चार्त्तं १ रितु तत्राप्यजनार्तिरुतप्रदीपवन् १ य-
मेत नद्वयानि पक्षाग्र तु एकैवपश्यत् प्रागत्याति रश्मिनिस्समर्थे स्वर्थाद्रुक्ता तन्मागुणः तन्त्रेद्वर्गाद्वत्पलयाभ्याः १ त्वयाश्रमनन्ति भान्न र्नो ग-
णकृतत्वाश्चान्यरूपनिदानभावादेकैवपश्यन्ति शुद्धं गतं १ अर्थात् चित्तमकाग्र अस्या भूमा भ्यप्रज्ञानं समार्गं १ तत्र श्रया शारा वृत्तिगति
भासने तस्या अपि निरोधे निरुद्धं चित्तमभ्यप्रज्ञानसमार्गं प्रभूमि तद्वत् तस्या अपि निरोधं सर्वमुत्तिगता पात्रिगोत्रं समाधिर्गति अयमेव

स्ववर्तोक्तिरक्तस्य समर्थापनमपि सुगममेवैषमाणस्यार्थानोद्गर्भमिदं मन्त्रं येषामप्युच्यते तदुक्तं प्रसङ्गान् यानुसीदस्य सर्वथा नि-
 शेकस्थाने वैममय समर्थाय ततः क्लेशकर्मानवृत्तिरिति अनन्तरूपेण समगत्या अन्तर्द्विगर्धानि ननु च न तान् इन्द्रियेण नुहन्ति य-
 रणाध्यायानसमर्थावसिद्धयर्थं सर्वार्थान्द्वयाणि स्वस्वाध्यायेभ्यः प्रत्याहरन्तोत्यर्थं तेषु कस्मिन्दिपयस्त्रययोगे चित्तस्मानुकरणमेव
 लिङ्गयाणां प्रत्याहारद्वयं विषयेभ्योऽनवृत्तिरिति नान्दिग्याणि चित्तरूपाण्येव सर्वानेन ननय विज्ञापनावाश्रित्य तत्राणादिकं निवहन्तीत्य-
 तदनेन प्रत्याहारधारणाध्यायानसमर्थाश्चैव आगन्तुचतुष्टयमुक्तं तदेव समाध्यायनस्थायी सर्वान्द्वयार्थानि गच्छन्तीत्युक्तं उदात्ती वदु-
 र्यानावस्थायी रागद्वेगसहित्यन निरयनोगाय मोक्षपरायतद्व्याह शब्दादीन्विषयानन्तराग्निरिति नुहन्ति अन्ये व्युत्थितावस्था
 श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहण स्पृहाश्रान्त्यत्वनान्यसाधारण कुर्वन्ति सपञ्च तेषां होम ॥ २६ ॥ तद्वदपातञ्जलमतानुसारेण त्वयपुन-

श्री.वादीर्गोन्द्रियाख्ये संयमामिनिषु नुहति ॥ शब्दादीनिषययानन्यद्विद्विद्विद्विषु नु-

हति ॥ २६ ॥

कसमर्थि ततोऽव्युत्थानच यत्तद्व्यमुक्त्वा ब्रह्मधादिमतानुसारेण वाचपूर्वक समर्थि काणोच्छेदेन व्युत्थानशून्य सर्वफलभूत यज्ज-
 न्तरमाह द्विविधा हि समर्थिर्भवति लयपूर्वकोवाचपूर्वकश्च तत्र 'तदनन्त्यत्वमागम्यमणशब्दादिभ्यदिति' न्यायेन कारणव्यतिरेकेण जा-
 र्थस्यासत्त्वात् पञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यं व्यष्टिरूप समष्टिरूपविराट्कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तथा समष्टिरूपमपि पञ्चीकृत पञ्चभूत-
 त्मकं कार्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तत्रापि पृथिवी शब्दस्पर्शरूपरसगन्धधारव्यपचशुणा गन्धेतरचतु-
 शुणापकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति ताश्चतुर्गुणा आपोऽग्न्यथरसेतरग्रेत्रगुणात्मदेतेज कार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण न सन्ति तदपि त्रिगुणा-
 त्मकं नेजोगन्धरसरूपेतरद्विगुणवायुकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति सौमिषि द्रिगुणात्मकोवायु शब्दमन्त्रगुणाकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण
 नास्ति सच शब्दगुणआकाशावबुध्द्व्यामिति परमेस्वरसद्व्युत्थानकाटङ्कारकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति तेषां सङ्ख्यात्मकोहङ्कारग-
 माथेक्षणरूपमहसत्त्वकार्यत्वात्तद्व्यतिरेकेण नास्ति लक्ष्मी इक्ष्णरूप महसत्त्व मायापरिणामत्वान्नद्व्यतिरेकेण नास्ति तदपि माया-

कथं कारण जडत्वेन चैतन्येभ्यस्तत्त्वान्मुच्यते केन विद्यामानेनपि कार्यकारणत्वमकं प्रपञ्चे चैतन्यमात्रगोचरोय
समाधि सलयपूर्वक उच्यते तत्र तत्त्वमस्यादिवदान्तमहावाक्यार्थज्ञानाभाविनाद्यद्वयान्कारणत्वाप्राप्तिना कारणसत्तेन
पुन कृत्स्नप्रपञ्चोत्थानादय सुषुप्तिवत्सबीज समाधिर्न मुख्य मुख्यस्तु नत्वमस्यादिमहावाक्यार्थसाक्षात्कारेण विग्रयानिवृत्तः। मर्ग-
क्रमेण तत्कार्यनिवृत्तेरनाद्यविद्यायाश्च पुनस्तथानाभावेन तत्कार्यस्यापि पुनस्तथानाभावाविनिर्वाजाद्यावपूर्वक समाधि समवायन रक्षाकेन
प्रदर्श्यते तथाहि सर्वाणि निखिलानि स्थूलरूपाणि सस्काररूपाणि च इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां श्रान्तभ्रन्तधूरसंगद्याणां पञ्चाना
वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानाच पञ्चाना बाह्यानामिन्द्रियाणां आन्तर्याम्यमनोबुद्धयो कर्माणि शब्दश्रवणस्पर्शग्राहणरूपदर्शानरसग्रह-
णानन्धग्रहणानि वचनादन्विहर्णोत्सर्गान्ताल्ल्यानि च सद्गुणव्यवसायो वगव प्राणकर्माणि च प्राणानां प्राणापानव्यानादानानमप्राणा
ख्याना पञ्चाना कर्माणि ग्रहीतेयन अयोनयनमाकुञ्चनप्रसारणादि अज्ञातर्पातसमनयन कुर्वन्त्येवमित्यादीनि अनन्त पञ्चानानिन्द्रियाणि

सर्वाण्यौन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आतम्यंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिने ॥ २७ ॥

पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चप्राणमनोबुद्धिश्चेति सप्तदशात्मकं लिङ्गमुक्तं तत्र सूक्ष्मभूतसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भं यस्मिन् विद्यमानमिति बोधः
सर्वाणीति विशेषण आत्मसयमनागादो आत्मविषयक मयमाध्यायणा व्यानसम्प्रज्ञानसमावृत्तपञ्चपरिणामो र्जाति योगतिशयममा-
वि य पतजलि सूत्रयामास 'व्युत्थाननिराधमन्कारयोगमिभ्रभ्रातुर्भीरा' इति प्रक्षणाच्चित्तान्नयोनित्वावर्षात् 'भर्तृ' - 'जुह्यते' - 'अस-
मुद्धविक्षितास्य भूमिश्च' - 'सस्कारा समाधिविर्गविनक्त यागिना प्रयत्नन प्रार्तिदत्त प्रतीक्षण चार्तिभूत' - 'त' - 'निर्गो' - 'प्रम-
स्कारा प्रादुर्भवान्ति ततश्च निरंगमात्रक्षणेन चित्तान्वयोनिराधपोरणामर्द्देन तस्य फलमाह तत प्रशान्तवर्तिता मर्यादावर्तिता त-
मोरजसो क्षयालुयद्विषेपः' यत्वेन शुद्धमत्वात्वरूप चित्त प्रशान्तमित्युच्यते पूर्वपूर्वप्रशमनस्कारपाटवन तद्विचित्रं प्रशान्तवर्ति
तेति तत्कारणच सूत्रयामास विरामप्रत्ययाभ्यामपूर्वं मस्काराद्येतन्मति विरामावृत्त्युपरमस्तस्य प्रत्यय वरण इत्युपरमा । पुर-
प्रयत्नस्तस्याभ्यास पीन दुन्यन्त मर्यादन तत्पूर्वकस्तज्जन्यन्त्य सप्रजगताद्विलक्षणोऽसम्प्रज्ञातइत्यय पताशायनं तमस्यमयान

संख्याभिस्तस्मिन् ज्ञानदीपिते घान वेदान्तवास्य ज्ञानात्मस्य आत्मकारमेनानि शान्त्यर्थनाशद्वारा दीपिते अत्यन्तोज्ज्वलिते वाद्यपूर्वके समाधौ समाधिनिद्रापरिग्रहपर जुह्वान प्रविन्नापयन्तोत्यर्थ आत्र च सर्वेषां नि आत्मनि ज्ञानदीपितहति विशेषणरभावि-
स्य क्रवकनेन च प्रवयलक्षणः सौजन्यमिति न पोनरन्त्यम ॥ २७ ॥ एव त्रिभिः श्रुतक पचयक्षानुक्त्याऽधुनकन श्रुतकन पचयक्षानाह
दृष्टव्यागाएव यथागात्र यज्ञोपमा न द्रव्यज्ञा पूर्वेद्वारापरमार्तकर्मपरा तथाच स्मृति 'वापकृपतडागादिदेतायतनानिच अ-
श्रद्धातनभारास पूर्वमित्यभि योग्यन शरणागतसत्राण भूतानाचार्यास्मिन् बाटवीद च यद्वात दत्तामन्यभेद्योयतगत' इष्टव्य श्रान्त क-
मनु देवमन्त्रापर गतापत्यत्रोक्त अन्तर्वादनभाप रत्राल्लभेन तथा रुद्रचान्द्रायणादिनपण्य गजायगा त तपायतास्तपस्विन तथा
योगश्चिच्छृत्तिनिगोधाष्टोयजोयगा त योगयज्ञा यमनियमासनादियागाङ्गानुष्ठानपरा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार धारणा ध्या-
नसमाधयो हि यागव्याष्टानुद्गति नत्र प्रत्यागर श्राद्धादीनां द्रियाण्यन्यइत्यत्रोक्त धारणा यातनमात्रय आत्मसयमयोगाभावित्यत्रो-
का प्राणायामोऽपि जुह्वानि प्राणमिथ्यननरश्रुतक कथयत यमनियमासनानुश्रव्यन्त आ मासत्यास्तेयब्रह्मचर्योपनिग्रहायमा पच
शौचसन्तोयतप वा व्यायश्चरप्राणयानानि नियमा पच स्थिरसुगमामन पञ्चकस्वस्तिनकायनकायन परिग्रह घनाभिबृत्तिलक्षणा उप-
क्राकारितानुमेगहन मेदेन त्रिविगा गवसयथाय नपणमत्र व्यस्मिन्नुबन्ध यथार्थभापण चानृत रुयमशारीयमोगेण परद्रव्यस्वीकरण
अशास्त्रीय आपुसव्यतिजगमिथुन शाल्लर्नापि माण दत्तात्रान्तर्वाहकाधिक योगमात्रनस्वतार परिग्रह घनाभिबृत्तिलक्षणा उप-
रमायमा यमा उपरमर्तनि स्मरणान तथा शान्त त्रिवि वाह्यमाभ्यन्तरच सुजलदिभि कायादिकशलन हितमनितमेध्याशानादि च
याह्य मैत्रीमूर्तिनादिर्मवमानां च तमलश्रातनमान्तर मनेपोविग्रमानभोगोपकरणादियोगानुपादित्स्मरूपा चित्तवृत्ति तप
श्रमिपासाशानाध्यादिद्वन्द्वसहन काप्रमानाशारमनादिघतानि च इन्द्रित्वाप स्वाभिप्रायाप्रकाशन काप्रमान अवचनमालमाकार-
मौनमिति भेद स्वाध्यायात्मक्षत्राख्यापधयन प्रणमजरोवा इष्टवरप्राणान सर्वकर्मणा तस्मिन्परमगुरो फलनरपेक्षतया-
ऽपण एते चित्तनपानियमा पुराणेषु योऽदाउकारनगत्र यमनियमस्वन्तर्भाव्या एतादृशयमनियमाद्यध्यासपरयोगयज्ञा
रराध्यायज्ञानयज्ञाश्च यथार्थाद्य वेन्ध्यासपरा स्वाध्याययज्ञा न्यायन वेदार्थनिश्चयपराज्ञानयज्ञा यज्ञान्तरमाह यतयोयल-
शोला सशितव्रता सम्यक् शिनानि तेषु गान्ध्यान्तर्हद्वानि व्रतानि येना ते सशितव्रतयज्ञाहत्यर्थ तथा च भगवान्पतञ्जलि
'तेजोतिदेशकालसमयानवच्छिन्ना सर्वभामाभहान्तमिति' ये पूर्वमहिंसाया पच यमाउकास्तएव ज्ञान्याद्यनवच्छेदेन दृढभू-

मयोमहास्रवशब्दाच्या तत्राहिमा ज्ञास्यच्छिच्छा यथा मृगयोमृगानिरिक्ताश्च हनियामीने त्रेशावन्मिथ्य न तीर्थ हनि ममानि मय
 कालावच्छिच्छा यथा न चतुर्दश न पुण्यहर्नीति मय प्रयाजनाप्रत्यक्षरूपसमयावाच्छा यथा क्षत्रियस्य दयमानप्रयाजनाप्रत्यक्षरूप
 न हनियामीति युद्धविना न हावप्यामीति च पय विनादिप्रयोजनद्वर्तनिरकेणात न राग्यामीति गवमाप कालव्या १३ कोण भूट-
 याद्यनिरक्त स्तच न करियामीति च पयगुलुयनिरिक्तकाल पत्नी न राग्यामीति गव माग्यामीति गव माग्यामीति
 यथायोग्यमवच्छेदोदप्रत्य पतागवच्छेदपरिगण यदा सर्वेत्तामिदं गवमाग्यामीति गव माग्यामीति गव माग्यामीति
 न्ति भट्टा प्रयजेन पारपालमाननाल नडा न नराप्रनशब्दनाल्यत गव काष्टमानादिनामिप प्रत्य गव माग्यामीति गव माग्यामीति
 ममोहाना चतुर्णामपि नरककारभूताना निर्वृत्त तत्राहभया क्षमया कायस्य ब्रह्मचर्येण वस्तुविचारण कामस्य अरण्या शरद्वारपण

दयज्ञातुपीयज्ञायोग्यः । स्तथापरं ॥ स्वाध्यायज्ञानयदृष्टच यत्तय सगितवृत्ता ॥ २८ ॥

मन्तोपेण लोभस्य सत्येन यथाग्यानरूपेण विवेकेन मोहस्य तन्मृगनाच्च सर्वपा निर्वृत्तिरिति प्रत्युत्तराणच फलानि स्वकामना योग-
 शास्त्रे कथितानि ॥ २८ ॥ प्राणायासयशमाह मा उन अपान उपानरुचा चूर्वर्तनि प्रक्षिपन्ति प्राणानि याशयाय । अगारियन्मृगद १३ मर-
 काव्य प्राणायास कुर्वन्तोत्यं प्राणऽयान तथाऽपर जुवन्ति शारार प्रगारोर्ति । मन्त रेचका य प्राणायास कुर्वन्तोत्यय पृ ३३ ॥ २९ ॥
 यन्नं च तद्विनामृतांछावि ३ कुम्भकापि वायुगव यथाशक्तिचाग्रापुर्गान्तर स्वात्मप्रत्यस्मिन् ३ किप्रमाणान्तर ३ मृग-
 शक्तिस्वोदायु विरच्यानन्तर क्रियमाणोर्ति कुम्भरु पात्याणाशमन्त्रयानुवादपूर्वक चतुर्थं कुम्भकमात्र प्राणापानगती मृगनाच्छिक्ता-
 श्यामान्तरस्य वायोर्यहर्निगम देवास प्राणस्य गतिं बर्हिर्निगतस्यान्त प्रदश प्रवासोऽपानस्यगतिं तत्र पुनः प्राणगतिर्निरग ३ रेचक-
 ऽपानगतिर्निरग ३ कुम्भकसूयगतिर्निरग ३ कमेण युगपच्च स्वात्मप्रद्वामारये प्राणापानगती रथ्या प्राणायासपरायणा मन्तोऽपर
 पूर्वविलक्षणाः नियताहारा आहारानियममदियोगमाधनविशेषा प्राणपृ बाह्याभ्यन्तरकुम्भकाभ्याससर्जनशुद्धानु प्राणाक् क्षान्तिद्रव्यकम-

निद्रयकृपात् सुखेति चतुर्थकृमकाशगामेन विलापयन्तीत्यर्थे तदेतत्सर्वं प्रगवता पतञ्जलिना मन्त्रेण विस्तराग्राह्यं गीतं तत्र सहैपमृत्र
'नस्मिन्सर्वि श्वासप्रश्वासयोगनिर्विच्छेदलक्षणं प्राणायाममर्शति तस्मिन्नासने स्थिरस्वति प्राणायामोनुष्ठेय कीदृशः प्राणः प्रव्यास्यार्ग-
निर्विच्छेदलक्षण इवासप्रश्वासयोगो प्राणायामः प्रयोगार्गं गीतं पुरुषप्रयत्नमन्त्रेण स्वामात्रिकप्रवहणक्रमेण युगपच्छ पुनश्च लेविशेषेण
तस्याविच्छेदप्रतिपत्तिं उपलब्धेन स्वरूपयथमत्येति पतञ्जलिविरुणोति बाह्याभ्यन्तरमन्त्रयुक्तिदशकालसङ्ख्याभिः परिगृह्यतां गीतमिति
आश्वासगतिनिरोधरूपत्वाद्वाद्याशङ्कितं पुरस्कृतं आन्तरगतनिर्वाहरूपत्वाद्वाल्तरुणी रचकः कौशिकस्तु बाह्याशब्देन रचकः आन्तराशब्देन च

अपाने जुहति प्राणं प्राणोऽपानं तथापरं ॥ प्राणापानगतीं कृत्वा प्राणायासपरायणा
॥ २९ ॥ अपरं नियताहारा प्राणान्प्राणेषु जुहति ॥ सर्वेऽप्येते यज्ञविदोयज्ञवपितक-
लमथा ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टाऽन्तर्भुजोवाप्तिं ब्रह्मा सनातनम् ॥ नाय लोकोऽस्ययज्ञस्य कु-
तोऽन्यः कुरुमत्तम ॥ ३१ ॥

पुरकोट्याख्यातं युगपदुभयगतिनिरोधस्तम्भन्वति कुम्भकं तदुक्तं यत्रोभयोश्वासप्रश्वासयोः सहदेव विधागकालप्रयत्नादभावि-
वति न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नोधाव्यागणनार्थं रचनप्रयत्नोधाविभागः किंतु यथा तप्तोपले निहितं जलं परिशुष्यत्सर्वतः सङ्कोचमायते
पृथग्भयमपि भारतोवहनशीलो बलवत्तु आरकप्रयत्नावच्छिन्नं शरीरपवः सूक्ष्मभूतोवातपृष्ठे न तु पूरयति येन पूरकं न तु रचयति येन र-
चक इति त्रिविधोऽयं प्राणायामोऽनेन कालेन सङ्ख्यायां च परिश्रितोर्धावसूक्ष्मसंस्कारमवाति यथा घनीभूतस्तलोपिण्डं प्रसार्यमाणो विरलत-
या दीर्घः सूक्ष्मश्च भवति तथा प्राणोऽपि देशकालसङ्ख्याधिक्येनाभ्यस्यमानो दीर्घादुल्लस्यतया सूक्ष्मोऽपि सपद्यते तथाहि तदयान्निर्गत्य

नामाश्रमसंमुखे छादशाङ्गुलपर्यन्ते देशे श्वासं समाप्यते ततएव च परावृत्त्य हृदयपर्यन्तं प्रतिशरीरानि स्यान्नाविकी प्राणापातयोगिन
अभ्यासेन तु क्रमेण नाभेरगधारकारा निर्गच्छति नास्मान्तश्चतुर्दिशत्यङ्गुलपर्यन्तं पङ्क्तिशब्दं गुलपर्यन्तं वा देशं समाप्यते एव प्रवेशापि
तावान् धगन्तव्यं तत्र बाह्यदेशव्याप्तिर्निवात देश इषाकादिमूर्धमन्तर्क्रिययाऽनुमातव्या अन्तरपि पिशीलिकास्पशस्मलशन स्पर्शाना-
नुमातव्या सय देशपरीक्षा तथा निमग्नक्रियाविच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थाभागा क्षणस्वभाभिस्तरत्ताऽवधारणीया स्वजाग्रज्जल पाणिना
त्रि परावृत्त्य छाटिकाविच्छिन्न कालोमात्रा ताभि पङ्क्तिशान्मात्राभि प्रथमउद्धातनामन्तरं सप्तत्रिगुणोद्धातनीयाम ग सप्तत्रि
गुणोद्धातस्तृतीयस्त्रिद्विद्वति नाभिमुलान्तरितस्य वायोर्विग्नयमानस्य शिरस्यभिहननमुद्धातङ्गुलं सप्त कालपरिधा सप्तत्रिगुणो वा
च प्रणवजपाद्वृत्तिभेदेन वा सङ्ख्यापरिष्ठा श्वासप्रवशागणनया वा कालसङ्ख्यायां कथंचिद्विग्नयया पृथगुपन्यास यथाप कु-
म्भके देशव्याप्तिर्नोवगम्यते तथापि कालसङ्ख्याव्याप्तिरवगम्यतएव सम्बल्य प्रत्यहमभ्यस्त्यादिवसपक्षमासादिकमण दशकाल प्रच-
यव्यापितया दीर्घ परमनपुण्यसमाधिगमनीयतया च सूक्ष्मदति निरुपतर्ग्यविश्र प्राणायाम चतुर्थ फलभूत सूत्रयान्तरं बाह्याभ्य-
न्तरविषयाभ्येपी चतुर्थद्विद्वति बाह्याविषय इवासारं चक अभ्यन्तरविषय प्रश्वासं पुरक वपरीत्य तावुभावनपथं सप्तद्विग्नयार-
कप्रयत्नवशाद्भवति बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविद्यस्तृतीय कुम्भक तावुभावनपथश्च कत्रलकुम्भका व्यासपाटनेनासगुलसत्प्रयत्नवशा-
द्भवति चतुर्थ कुम्भक तथाच बाह्याभ्यन्तरविषयाभ्येपीति तदनपेक्षितार्थं अन्यथा बाह्यानि यथाहारादन्तर्निर्दिष्टाभ्यन्तरादि-
पययोद्धयनाभिचक्रादि तां ह्यो विषयावाक्ष्य पर्यालोच्य य स्तम्भरूपागतिविच्छेदं सचतुर्थं प्राणायामगतिं तृतीयस्तु यस्या न-
न्तरं विषयावपर्यालोच्यैव सहसा भवतीति विशेष एतादृशाभ्युद्विग्न प्राणायाम अपाने जुष्कृति प्राणमित्यादिना सार्धेन षडारुन
दर्शित ॥ तदेवमुक्तानां द्वादशया यज्जिह्वा फलमाह यज्जिह्वदन्ति ज्ञानन्ति विन्दन्ति लभन्तर्नति यज्जिह्वायाना ज्ञानात् कर्तारश्च
यज्ञं पूर्वोक्तै क्षपित नाशित कल्मष पाप यथा ते यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञान् गुल्वाऽर्वादिष्ट कालऽप्यममृतशब्दवाच्य भुङ्क्षतदति यज्ञ-
शिष्यामृतभुज ते सर्वेपि सत्त्वगुद्विज्ञानप्राप्तिद्वारेण यान्ति ब्रह्म सनातन नित्य ससागरमुच्यन्तदत्यर्थं ॥ न्यमन्वयं गुणमृक्या अयति-
रेके दोषमार्हो धन उक्तानां यज्ञानां म यज्ज्यतमापि यज्ञास्य नास्ति रोगऽयजस्तस्य अयमल्पसुखाप मनुजलोकानर्गस्त सर्वानन्धयान्
कुतोऽन्योविशिष्टमाधनसाध्य परलोक हेतुवसस्तम ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

किं त्वया स्वोपेक्षामात्रेण वमुच्यते नहि चेन्नगवात्र प्रमाणं इत्याह एव यथोक्ता यन्नुनि ग्रा बहुप्रकारागता सर्वत्रिधय साधनरूपा चित्तता विस्तृता ब्रह्मणावदस्य मुखे ह्यरे वेददृष्टाणेत्र नेऽवगताऽन्यथ वेदना स्यान्नि तु प्रत्येक विस्तर मया आशार्तिहयन्ने वर्मजात् कर्माभ्युक्तवाचिकमानसबभूवैवाग्विद्वि जानीहि तान्मर्वाण्यज्ञानान्यज्ञानं निर्व्याप रागाभ्या न तद्व्यापरापते किन्तु निर्व्यापाराहमुदासीनइत्येवं ज्ञात्वा विमोक्षयेत् ऽन्मान्मसारबन्धनादिति शय ॥३०॥ सवथा तु तुल्यवर्क्षिदेशात्कर्मज्ञानया साम्यग्रामिबोह श्रयान्प्रदास्यतर सा-ज्ञानमेक्षफरत्वात् द्रव्यमयास्तदुपलक्षितत् जानश याः सवस्मादाप यज्ञात्ससारफलत् ज्ञानयज्ञकण्व रे परन्तप कर्ममदिव यरमात् सर्व कर्मे इष्टिपशुसोमचरनरूप भूत आगेल निरवशय स्मान्मुप सनादिरूपच यन्कर्म तत् ज्ञाने ब्रह्मात्मक साक्षात्कार समाप्यते प्र-तिबन्धक्षयद्वारेण पर्यवस्यति तमेत वदालुचचनन ब्राह्मणाविधारयन्ति यत्रेन दानेन तपसाऽनाशकनति वसेण पापमपनुदतानि च श्रुते

एव बहुविधा यज्ञाविनता ब्रह्मोनेखे ॥ कर्मजा न्विह तान्मदनेव ज्ञात्वा विमोक्षयेत्

॥ ३२ ॥ अगान्द्रव्यमया ह्यज्ञानज्ञानयज्ञः परन्तप ॥ सर्व कर्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते

॥ ३३ ॥ तद्विहि प्रणिमातन परिग्रजन सेवया ॥ उदित्यन्ति ते ज्ञान ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

सर्वापेक्षा च यक्षादिश्रुतेरश्ववदिति न्यायाच्छत्यर्थ ॥३३॥ एतादृशज्ञानप्राप्तौ कौतिप्रत्यासन्नउपायइति उच्यते तत्सर्वकर्मफलभूत ज्ञान विद्वि लभस्य आचार्यानामिमम्य तेषा प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचे पतन प्रणिपातोर्दीर्घनमस्कारस्तेन कोह कथ बद्वास्मि केनोपायेन मुच्येयमित्यादिपरिग्रज्जेन बहुविपयेण प्रञ्जन मेवया सर्वभावेन तदनुकुलकारितया एव भक्तिश्चद्वानिशयपूर्वकेणावननिविशेषणाभिमुखा सन्त उपदेश्यन्ति उपदेशेन सम्पादयिष्यन्ति ते तुभ्य ज्ञान परमात्माविषय साक्षान्मोक्षफल ज्ञानेन पदवाक्यन्यायादिमाननिपुणा तत्त्वदर्शिन कृतसाक्षात्कारा साक्षात्कारवद्गुरूपदिष्टमेव ज्ञान फलपर्यवसायि नतु तद्विहित पदवाक्यमाननिपुणरपीति भगवतोमन त-द्विज्ञानार्थ 'सगुरुमेवाभिगच्छेत्सामित्याणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठमिति' श्रुतिसवादि तत्रापि श्रोत्रियमधीतवेद ब्रह्मनिष्ठ कृतब्रह्मसाक्षात्कार-

मिति व्याख्यानात् यदुच्यते चेदमाचार्यविरयमेकास्मिन्पि गौरवानिशाशयं नतु अनुचितेभ्यः तत्तत्साधनकारयवशान्ना-
यान्तवधानादेयं सत्याचार्यान्तरगमनस्य तदयमपरागदिति द्रष्टव्यम् ॥३४॥ एवमिति निर्दिष्टं जनान्पादोक्तं कृष्णार्त्तं तत्तत्तत्पुनर्नाक्तं जन-
माचार्यैरुपदिष्टं ज्ञात्वा प्राप्य ओदनपाकं पचतीति वत्तस्यैव ज्ञाना सामान्यविवक्षया प्रयागं न पुनर्मार्गमेव यन्पुनर्व्यादिनिमित्तं भयं या-
स्यामि हे पाण्डव कस्मादेवं यस्मात् येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि अशेषेण ब्रह्मादिस्मर-पर्यन्तानि स्वाध्यायिजिभिर्भजानि आर्त्तमनि-
र्वयित्वमप्यदोर्ध्वं अथो अपि मयि भगवति वामुद्वेगं तत्पदार्थं परमार्थतो भगवति न आत्मानमुद्वेगं यत्संभवेत् अत्र प्रशान्तिररुण कान्ति-
तस्याभावात् मा भगवन्त वामुद्वेगमात्मनो न साक्षात्कृत्य सर्वज्ञानांशं न तत्कार्योणि भूतानि न स्यात्सन्धीति भावः ॥ ३५ ॥ किञ्च
श्रुणु ज्ञानस्य माहात्म्यं अपि चेदित्यसं भाविताऽप्युपगमप्रदर्शना र्थं निषाता यत्राप्ययमर्थान् समन्वयत् न तर्हि ज्ञानपातः कथं तायाऽपु-

दृढज्ञात्वा न पुनर्मीहमिव यास्यामि पाण्डव ॥ येन भूतान्यश्रियेण द्रष्टव्यात्मन्यङ्गं मयि
॥ ३५ ॥ अर्पि चेदमि पापेभ्यः सर्वेभ्य पापकृत्तम ॥ सर्वं ज्ञानमूढेनैव याजन सन्त-
रिष्यामि ॥ ३६ ॥ यद्यथासं समिद्धाग्निर्भस्ममात्कुर्वतुर्बुध्न ॥ ज्ञानात्सर्वं सर्वकर्मणि भू-
व्यसः कुर्वते तथा ॥ ३७ ॥

लोच्यते यद्यपि त्वं पापकारिभ्यः स'ध्याप्यतिशयेन पापकारी पापहन्तम स्यात्सर्वापि सर्व'वीन पाप श्रित्तत्तरत्वेनार्णयस्तेषा
 मानन्दबन्धव नान्यन क्षान्तभव शुभ पान इत्या सततिर्गमि सत्यगनायासन पुनरावृत्तिर्गोचराच्च चरति'याम अर्चितमित्राभि
 र्भुजिनशब्दनात्र यमो'यमरूप काम सम्भारफल्पर्याप्तभन मुमुक्षु पापवन्पुण्यस्कार्यानष्ट यान ॥ ३६ ॥ ननु समुद्रयत्तम'ण क्रमेण
 नाशेन स्याद्विद्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह यथा एतासि काष्ठानि समिद्ध प्रज्वलन्ताग्निमस्मभक्तुम्ने सर्वानान्न नयन्ति
 अर्जुन क्षान्ताभि सप्तकर्मणि पाशांन पुण्यानि चाग्नि'पेण प्राग्प्रफल्भिन्नानि भस्म स्यान्तु'स्त १ ग तच्चागजानानिनाशन
 विनाशायन्त्यर्थ तथा च 'अग्नि'मिगेन तद्वयमन्विता'द्वयन्तं सर्वमशया क्षीयन्त चास्य कर्मोण नोस्मि'दष्ट परा'यन्ति ततो'यग-

मउत्तरपूर्वोद्योगश्रेष्ठविनाशौ तद्व्यपदेशात् इतरस्यान्यथमसंश्लेष पतेतिवर्ति' च सूत्रे अनारब्धे पुण्यपापे नश्यतपवेत्यत्र सूत्र 'अ-
नारब्धकार्ये एवतु पूर्वं नद्वयैवर्ति' ज्ञानोत्पादकंदेहात्मकाणां तु नदेहान्तणव विनाश तस्य तावदेव चिर यावच्च विमोक्षेय म-
न्यत्सहस्रिच्छुते भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सपद्यतर्हन् मृत्राद्य भाविकात्काणां तु यान्यव ज्ञानोत्पादकंदेहात्मकाणि तान्येव देहा-
न्तरात्मकाभ्यपि यथा वसिष्ठापान्तरतम प्रभृतीनां नथा च सूत्र 'यावदधिकारमवस्थितिर्साधकाणामिति' अधिकारानकंदेहात्मक-
बलवत्प्राप्त्यफलं कर्म तद्योपासकानामव नान्यथा अनारब्धफलानि नदयन्ति आरब्धफलानि तु यावद्व्यपसमाप्तिं तिष्ठन्ति भोगश्च
कर्म देहेनानेकेन धेति न विशेष विसृज्यकारे द्रष्टव्य ॥ ३७ ॥ यस्मादेव तस्मात् न हि ज्ञानेन सदृश पवित्र पावन शुद्धिकारम-
न्यदिह वेदे लोकव्यवहारे वा विद्यते ज्ञानभिन्नस्याज्ञानाविवर्तकत्वेन समूलपापनिवर्तकत्वाभावात् कारणसद्भावेन पुन पापद्वयाद्य

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत ॥ ततस्त्वय योगमसिद्धं कालेनात्मनि वि-
न्दति ॥ ३८ ॥ श्रद्धावान्लभते ज्ञानं तत्परं स्यतोन्द्रियं ॥ ज्ञानं लब्ध्वा पर शान्तिमचिदे-
षाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

ज्ञानेन त्वज्ञाननिवृत्त्या समूलपापनिवृत्तिरिति तत्सममन्यश्च विद्यतेतदात्माविषय ज्ञान सर्वेषां किमिति इदमिति नोत्पद्यते तत्राह तत्तु ज्ञान-
कालेन महता योगमसिद्ध योगेन पूर्वोक्तकर्मयोगेन मसिद्ध ससृतेयोग्यतामापन्न स्वयमात्मन्यन्त करणे विन्दति लभते नतु यो-
न्यतामापन्नोन्वयत्त स्वनिष्ठतया न वा परनिष्ठ स्वीयतया विन्दतीत्यर्थ ॥ ३८ ॥ यत्कालेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति सउपाय पूर्वोक्तप्रणिपा-
ताद्यपेक्षयाप्यात्मसन्नतरउच्यते गुरुवेदान्तवाक्येभ्विदमिरथमेवेति प्रमारूपास्तिक्यबुद्धि श्रद्धा तद्व्यापुर्लभते ज्ञान एतादृशोपि क-
श्चिदलस स्वात्तत्राह तत्पर गुरुपासनादौ ज्ञानोपायेऽत्यन्ताभियुक्त श्रद्धावास्तत्परोपि कश्चिद्विजितेन्द्रिय स्यादतआह सयतानि वि-
षयेभ्योनिवर्तितानीन्द्रियाणि येन ससयतेन्द्रिय यपव विशेषणत्रययुक्त सोवदय ज्ञान लभते प्रणिपातादिस्तु बाह्योभायावित्वादसम-
वादनैकान्तिकोपि श्रद्धावत्त्वादिसत्त्वकान्तिकउपायइत्यर्थ ईदृशेनोपायेन ज्ञानं लब्ध्वा परा चरमा शान्तिमविधातत्कार्योनिवृत्तिरूपा-

मुक्तिमर्चयेण तद्व्यवधानेनैवात्रिगच्छति लनेन यथाहि वीप म्योपनिमात्रेणैव ननु किञ्चित्सहकारिणमपेक्षते
तथा ज्ञानमपि स्वास्पर्शमात्रेणैवाप्तमिति चेन्न ननु किञ्चित्सहकारिणमपेक्षते ननु किञ्चित्सहकारिणमपेक्षते ननु किञ्चित्सहकारिणमपेक्षते
कस्मात् अतोऽनर्थात् तत्त्वनात्मनश्चैव गुरुवदान्तवाक्यार्थे इदमेव न भवत्येवेति विपर्ययरूपा तात्त्विक्यवृद्धिरश्रद्धा नष्टानश्रद्धा
धान इदमेव भवति नवेति सर्वत्र सशयात्मा धितयति स्वाध्यायप्रभवाति अश्रद्धाश्रद्धाश्च विनश्यतीति सशया-
त्मापेक्षया न्यूनत्वकथनार्थं चकाराश्रयां तयोः प्रयोग उक्तं वृत्त सशयात्मा हि मयेन पापीयात् सशयात्मा सशयात्मा विना-
श्रद्धाभावात् न परलोक स्वर्गमोक्षादि धर्मज्ञानाभावात् न सुरा भोजनोदिवृत्त सशयात्मन सर्वत्र सन्दर्शकान्तविषय्य अज-

अज्ञाश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नाथ लोकोक्ति न परेन सुखं सशयात्मन, ॥ ५० ॥
योगसंनदस्तु कर्माणा ज्ञानमहिम्नसशयम् ॥ चात्मवन्त न कर्माणि निबन्धन्ति धनेनैव ॥ ५१ ॥

स्याश्रद्धानस्य च परोलोकोनाति मनुष्यलोके भोजनोदिवृत्तं च वर्तेते सशयात्मा तु त्रितयार्हानन्वन मयेन पापीयानित्यर्थं ॥ ५० ॥
यतादृशस्य सर्वानर्थमूलस्य सशयस्य निराकरणयात्मनिश्चयमुपाय वदश्रद्धाश्रद्धायां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानमयी द्वित्रिप्र-
वृत्तिनिष्ठासुपमहरति योगेन भगवद्गारात्नलक्षणमभगवदुत्कृष्टकृपण सन्त्यस्तानि भगवति समर्पेतां कर्माणि यन यद्वा परमार्थदर्श-
नलक्षणं योगेन सन्त्यस्तानि व्यक्तानि कर्माणि येन न योगसन्त्यस्तकर्माणां सशय मति कथं यागसन्त्यस्त कर्मसन्त्यस्त ज्ञानमहिम्न-
सशय ज्ञानेनात्मनिश्चयलक्षणं द्विष्ट सशयायन त विपर्ययरूपमात्र मति कुतोऽज्ञानोत्पत्तिरित्यत आह आत्मनन्व अप्रमा-
दिन सर्वदा सावधान एतादृशप्रभादिक्षेपं ज्ञानयन्त ज्ञानमहिम्नसशयत्वेन योगसन्त्यस्तकर्माणां कर्माणि लाकस्मद्वाधार्थानि कृत्वात्मे-
ष्टारूपाणि वा न निबन्धन्ति अनिष्टमिष्ट मिश्र वा शरीर नारन्त हेतुतत्रय ॥ ५१ ॥

यस्मादेव अस्मादादियथात्मनूनमुपय तत्त्व न्दार्ष्ट्यं शुद्धं स्मित कारणसाध्यस्य च ज्ञाने शश्रु सुखेन हन्तु शक्यत इत्युभयोरप्युक्तम्
एन सर्वानर्थमूलभूत मशब् आत्मनो ज्ञानाभिना आत्मविषयकानिश्चययुग्मन छित्वा योग सम्यक्दर्शनोपाय निष्कामकले जातिष्ठ

तस्मादज्ञानभूत कृत्यां ज्ञानाभिनात्मनः ॥ क्तिवैन संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत

॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मा-

यशायोगोनाम चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

कुरु अतएवदानीमुत्तिष्ठ युद्धाय हे भाग्न भगवदशे जातस्य युद्धाद्यमोन निष्फलमि भाव ॥ ४२ ॥ स्वस्यानीकत्वबोधन मतिश्चदे
हठीकते ॥ धीहेतु कर्मनिष्ठा च हारिणेहोपमन्दता ॥ नतिर्धीनत्परमहम्सपत्त्रिवाजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादोदित्यध्याम बुभुदन-
मरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतायूढार्थदीपिकाया ब्रह्मापणयोगोनाम चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

[illegible]

वेदादनुक्त्वभादयः श्रद्धावाप्त्ये तु तत्सागर्भाज्जन्तीनि श्रुतेर्बलादिति स्मृतिश्च 'कथायपङ्क्तिः कर्मभ्यः ज्ञानतु परमा गतिः कथायै कर्मभिः पङ्क्तं ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति भाष्यमयं च 'कथाय पानायित्वा च श्रेणीस्थानेषु च त्रिषु प्रयोजकं परं स्थानं पारिव्याज्यपनुत्तमं भावितं करणश्रद्धा-य बहुसम्भारयोगैर्ननु ध्यामादयति शुद्धात्मा मोक्ष वे प्रथमाश्रमे तन्मासाद्य तु मुक्तस्य दृष्टार्थस्य विपश्चितं त्रिष्वश्रमेषु कोन्वयोभवेत्पर-ममोप्सवतइति' मोक्ष वेगम्य एतेन कर्माक्रमसंस्थानो ह्यवप दक्षितो नया च श्रुतिः 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्दृष्टहावनभूत्वा प्र-यजेद्यद्विधतरया ब्रह्मचर्योदेव प्रयजेद्दृष्टहावा वनाहा यद्वहरव निरजेत्सद्वहरव प्रवजादिति तस्माद्ब्रह्म्याधोवक्ततादृशाया कर्मानुष्ठान-मेव तस्यैव विरक्तादृशायां सन्त्यास अवणाद्यवसरदानेन ज्ञानार्थेनातः श्रद्धाभेदेनाप्रमथिकृत्यैव कर्मतत्त्यागौ व्याख्यातुं पञ्चमपञ्चाल-व्याख्यावारभ्यते विद्वत्सन्त्यासस्तु ज्ञानबलादर्थसंखणवाते सन्द्दहमाभावाविवचायते तत्रकर्मैव जिज्ञासुमन्न प्रति ज्ञानार्थत्वेन कर्मत-

॥ कर्त्तुं न उवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शससि ॥ यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे

ब्रूहि मुनिश्चितम् ॥ १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ॥

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते ॥ २ ॥

त्यागयोर्विधानात्तयोश्च विरुद्धयोर्युगपदनुष्ठानासम्भान्मया जिज्ञासुना किमिदानीमनुष्ठेयमिति सन्दिग्धानं हे कृष्ण सदानन्दरूप भ-क्तुं लक्षणेति वा कर्मणां यावज्जीवादिश्रुतिविहितानां नित्यानां नैमित्तिकानां च सन्त्यास त्याग जिज्ञासुमन्न प्रति कथायांसं वेदसुख-न पुनस्तद्विरुद्धं योगच कर्मानुष्ठानरूपं शमसि 'यतमेव प्रयजिनो लोकमिच्छन्तः प्रयजन्ति तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिषन्ति यस्मिन्त्यादिवाक्यद्वयन निराशायित्वित्वात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहं शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नामोति किल्बिष छित्त्वेन सदाय योगमार्ति-ष्ठोऽस्मिन्न भारतेति गोतावाक्यद्वयेन वा तत्रकर्मन्न प्रति कर्मतत्त्यागयोर्विधानाद्युगपदुभयानुष्ठानासम्भवात् एतयोः कर्मतत्त्यागयोर्म-ध्ये यदेकं श्रेयं प्रशस्यतरं मन्यसे कर्म वा तत्त्याग वा तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं तव मतमनुष्ठानाय ॥१॥ एवमजुनस्वप्रश्नं तदुत्तरं श्रीभग-वानुवाच नि श्रेयसकरो ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन मोक्षोपयोगिनौ तयोस्तु कर्मसन्त्यासाद्वर्तनवकारिणोऽप्युक्तकर्मयोगोविशिष्यते अथानाथका-

रसं पादकृत्येन ॥२॥ तमेव कर्मयोगं स्तौति त्रिभिः सकर्मणि प्रवृत्तोऽपि नित्यं सन्त्यात्मीनि ह्ययं कोऽसौ योगेन द्वेष्टि भगवद्वर्पणवृद्धा किं-
यमाणं कर्म निष्फलत्वशङ्कया न काङ्क्षति स्वर्गादिकं निर्द्वन्द्वारागद्वयरहितादि यस्मात् सुखमनायासेन हे मराथाहा वृन्धाटन्तं करुणा-
शुद्धिरूपात्मानप्रतिबन्धात्प्रमुच्यते नित्यानित्यवस्त्वविवेकाद्व्यकरणं मुक्तो भवति ॥३॥ ननु यं कर्मणि प्रवृत्तं सकथं सन्त्यात्मीनि ज्ञान-
व्या कर्मतत्त्यागयो स्वरूपविरोधान् फलकथासार्थान् चरन् स्वस्वरूपतोर्विस्तृत्यो फलपि विरोधस्यैव चिन्त्यात् तथाप्येन श्रयं सकरावुभा-
विष्यतुपपन्नमित्याशङ्क्या सङ्ख्या सम्यगात्मबुद्धिस्ता यद्वर्तते ज्ञानान्तरङ्गसाधनतया साङ्ख्यं च सन्त्यास योगं पूर्वोक्तं कर्मयोगं तौ
पृथग्विवेकफलां बाला शास्त्रार्थविवेकज्ञानशून्या प्रवदन्ति न पण्डिता किं नहि पाण्डुताना मन उच्यते एकमपि सन्त्यासकर्मणामेकं स-

द्वायः स नित्यसंन्यासी यो न हृष्टि न काङ्क्षति ॥ निर्द्वन्द्वोऽहं स ज्ञानाहो मुखं त्रधा तपमुच्यते

॥ ३ ॥ योगौ पृथग्बाला प्रवदन्ति न पण्डिता ॥ एकमप्यास्थितं स म्यगभयो विन्दते फल-

म् ॥ ४ ॥ साङ्ख्यं यत्साङ्गैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एकं साङ्ख्यं च योगं च

यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

व्यगास्थितं स्वाधिकारागुरुपेण सम्यक् यथाशास्त्रं कृतवात्मन्नुभयोर्विन्दते फलं ज्ञानोत्पत्तिश्छांरं नि श्रयगमं कमेव ॥४॥ एकस्यानुष्ठाना-
नात्कथमुभयो फलं विन्दते तत्राह साङ्ख्यं ज्ञाननिष्ठं सन्त्यासिभिर्नैककर्मादुद्गमनश्चेत्येवैव प्रा-भवीयकर्मभिरेव मरुतान्तकरणं श्र-
वणादिपूर्विकया ज्ञाननिष्ठया यत्प्रसिद्धं स्थानं निष्ठस्यैवास्मिन्ननु कर्तव्यं व्यवहरति श्रुत्यपस्यया माक्षाय प्राप्यते आवरणभाषमात्रेण न-
भ्यतइव नित्यप्राप्तत्वात् योगैरपि भगवद्वर्पणवृद्ध्या फल्यभिर्नैवराहित्येन कृतानि कर्माणि शास्त्राचारिण गगान्तयया सन्ति तेषां योग-
अशोभादित्वात्मत्वयोग्यावच्छात्यय नैर्यागिभिरपि सत्त्वगुद्ध्या सन्त्यासपूर्णकश्चवणादिविपुलस्मरया ज्ञाननिष्ठया वनेमाने भवित्यति वा ज-
ह्यानि सम्पत्समानया नत्स्यान् गम्यते अतएकफलत्वात् एकं साङ्ख्यं च योगं यः पश्यति स पश्यति ॥५॥ अयं भावः यथा
संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा हस्यते तथा नयेव लिङ्गेन प्रागजन्मसु भगवद्वर्पितकर्मनिष्ठाऽनुमीयते काण्डमन्तरण कायात्यस्ययागात् तदु-

क्त 'यान्यतोऽन्यानि जन्मानि नेषु नूनं हृतं भवत् भङ्गुण्य पुरुषेणैह मान्यथा ब्रह्मणि स्थितिर्गति एव श्रेयां भगवदर्पितकर्मनिष्ठा इष्टयत-
तेषां तथैव लिङ्गं न भगवती मन्यामपूर्वैकज्ञाननिष्ठाऽनुमीयते मामग्न्या कार्याव्यभिचारित्वात् तस्मादक्षेपं मनुश्रुणान्न करणदुःखे प्र-
थमं कर्मयोगीनुष्ठेयानं तु मन्यास मनु वैरागवर्तव्रताया स्वयम्भव भविष्यतीति ॥ ५ ॥ अशुद्धान्तं करणेनापि सन्यासएव प्रथमं नुतानं
क्रियते ज्ञाननिष्ठाहनुत्वेन तस्यावश्यकत्वार्थितं च तत्राह अयागत योगमन्तं करणशोधकं शास्त्रीयं कर्मोन्नतं हठादवयं हूने स-
न्यासं सतु दुःखमाप्नुमेष भवति अशुद्धान्तं करणत्वेन तत्फलस्य ज्ञाननिष्ठाया असम्भवात् शोधकत्वेन कर्मोन्नतं धिकागतं कर्मब्रह्मो-
भयभ्रष्टत्वेन परमसङ्कापसे कर्मयोगयुक्तस्तु शुद्धान्तं करणत्वान्मुनिमनशील सन्यासीभूत्वा ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणमात्मनः न
चिरं शीघ्रमैवाधिगच्छति साक्षात्करोति प्रतिबन्धकाभावात् एतच्छाक्तं प्रागेव 'न कर्मणा मनारम्भाङ्गकर्म्यं पुरपाश्रुते न च सन्यस-

सन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्य-

ते ॥ ७ ॥

नादेव सिद्धिं समधिगच्छतीति' अतएकफलत्वेऽपि कर्मसन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते इति यत्प्रागुक्तं तदुपपन्नम् ॥ ६ ॥ ननु कर्मणो व-
न्महत्तुत्वाद्योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्माधिगच्छतीत्युपपन्नमित्यत आह भगवदपेक्षफलमिच्छति राहित्यादिगुणयुक्तं शास्त्रीयं कर्म योगेऽहृत्युच्य-
ते तेन योगेन युक्तं पुरुषं प्रथमं विशुद्धात्मा विशुद्धो रजस्तमोभ्यामकलुषित आत्मानं करणरूपं सत्त्वं यस्य स तथा निर्मलान्तं करण-
सत्त्वं विजितात्मा स्ववशीकृतदेहस्ततो जितेन्द्रियः स्ववशीकृतसर्वबाह्येन्द्रिय एतेन मनूकस्त्रिदण्डोकायित 'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः का-
यदण्डस्तथैव च यस्यैते नियतावण्डाः सान्निदण्डीति कथ्यत इति' वागीति बाह्येन्द्रियोलपक्षेण एतादृशास्य तत्त्वज्ञानमवश्यं भवतीत्याह
सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वभूतात्मभूतात्मा स्वरूप यस्य स तथा जडाऽजडात्मक सर्वमात्ममात्रं पश्यन्नित्यर्थं सर्वेषां भूतानामात्मनू-
त आत्मा यस्यैति व्याख्याने तु सर्वभूतात्मेत्येतावतैवाथर्थाभावात् भूतैर्लोकैर्विकल्पात् सर्वात्मपदार्थोऽजडाऽपरत्वेन समञ्जस एतादृशः प-

रमार्थद्वयोर्दुर्बलापि कर्माणि परदृष्ट्या न लिप्यन्ते ते कर्मणि स्पष्टतया तदभावादित्यर्थः ॥७॥ यत्नेव विन्यासि तदभावादिभा-
नेन्द्रियैर्वागादिकमिन्द्रियं प्राणादिवायुभेदेन करणचतुष्टयेन च तत्तदेषां कृत्यमाणास्तु शब्दस्पर्शादिभ्यश्च इन्द्रियाणां स्व-
स्वादिपथेषु यत्नेन प्रवर्तन्ते नानाभाति वारयश्च वारयन् तेषु किञ्चित्त्वर्गमाति मन्यन् पञ्चावित परमार्थेनो युक्तं समाहित-
चित्तं अथवा आद्यो युक्तः कर्मयोगेन पञ्चावन्तं करणमुद्दिष्टारणं तत्त्वावन्त्वा नव किञ्च कर्गमाति मन्यत इति स्पष्टम् ॥८॥ तत्र द्वा-
नञ्चवणस्पृशेनप्राणादीनां चक्षुश्चात्रत्वप्राणरसनानां पञ्चक्षानिन्द्रियणा दृशपारा पश्यन् शृण्वन् स्पर्शान् जिह्वान् शङ्खान् गुणान् गति

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तोभयतः शर्त्तवित् ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिह्वन् शङ्खन् गच्छ-
न्स्वपन् प्रवसन् ॥८॥ प्रलपन्निवम्बजनं गच्छन्निवम्बजनिमपन्नपि ॥ इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिभ्यश्च इन्द्रिया-
दिति धारयन् ॥ ८ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि भङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥ लिप्यते न स पापे-
न पद्मपत्रमिवाक्षमा ॥ १० ॥

पादयोः प्रलापोवाच विसर्गो पापपम्बयो ग्रहणफलयोगिति पञ्च कर्मिन्द्रियपारा गच्छन् पश्यन् शृण्वन् स्पर्शान् जिह्वान् शङ्खान् गुणान् गति
प्राणादिपञ्चकस्य व्यापारफलत्वेन उन्मेषादिमिममिति नागकूर्मादिपञ्चकस्य स्वपञ्चिव्यन्तं करणचतुष्टयस्य अग्रमप्युदात्त पाठश्च ॥
दृक्त्वा व्याख्यानाय श्लाकं यस्मात्सद्योगपारपञ्चात्मनाऽकृत्तमन् पश्यति अतः कुर्यात्पापं न लिप्यत इति युक्तमनारम्भमिति भावः ॥९॥
तस्मादिन्द्रियैर्कृत्यादिममानादिभ्यश्च तत्राच कथं नस्य सन्यासपूर्विका जाननिप्रा स्यादिति तेषां शब्दानि परमद्वयं ग्राह्यं समर्थम्
फलान् प्रलापं त्यक्त्वा इदं शब्दं भृत्यश्च स्याम्यथ स्नफल्निर्गपप्रतया करमाभ्याभ्यायण कर्माणां व्याकृत्यानि शब्दानि च कर्णानि
लिप्यते न स पापेन पापपुण्यात्मकं कर्मणाति यावत् यथा पद्मपत्रमृषिर्ग्राहिमनास्मत्स्य तं लिप्यत तद्वन् भगवदपेणयुद्धाऽयुष्टित क्षम

हृदिशुद्धिं फलमेव स्यात् ॥१०॥ न देव विद्वदोनि कायेन मनसा बुद्ध्येन्द्रियैरपि योगिनः फलमङ्गं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति कायाग्नी-
वा सर्वेषां विदोपणं केवलैर्गति ईश्वरायैव करोमि न मम फलायति ममताशून्यैरत्यर्थं आत्मशुद्धये विस्तसत्त्वबुद्ध्यर्थम् ॥११॥ कर्तुं
त्वाभिमानमाभ्येति तन्नैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चिन् बुध्यते इति वैषम्यं कोहेतुरिति तत्राह युक्त ईश्वरायैवतानि कर्माणि न मम फला-
यैवेवमभिप्रायवान् कर्मफलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन् शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं सत्त्वगुच्छिनित्यानित्यवस्तुविषयकसत्यासन्नान-
निष्टाक्रमेण आत्माभिनि यावत् यस्तु पुनरयुक्त ईश्वरायैवतानि कर्माणि न मम फलायत्यभिप्रायश्च न्य मकामकारेण कामतः प्रवृत्त्या

कायेन मनसा बुद्ध्या कैवलैरिन्द्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये
॥ ११ ॥ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीं ॥ अयुक्तः कामकारिण फले सक्तो-
निबध्यते ॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव
कुर्वन् कारयन् ॥ १३ ॥

मम फलायैवैव कर्म करोमीति फले सक्तोनिबध्यते कर्मभिर्निर्तारं ससारबन्धं प्राप्नोति यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि युक्तः सन् कर्माणि कुर्वति
वाक्येन ॥ १२ ॥ अगुच्छचित्तस्य केचलात्सत्यासात्कर्मयोगः श्रेयानिति पूर्वोक्तं प्रपञ्चयाधुना शुद्धचित्तस्य सर्वकर्मसत्यासएव
श्रेयानित्याह नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिपिच्छेति सर्वोक्तिं कर्माणि मनसा कर्मण्यकर्म य पश्यति त्यत्रीकेनाकर्त्रित्यस्वरूपसम्यग्दर्श-
नेन सत्यस्य परित्यज्य प्रारब्धकर्मवशादास्ते तिष्ठत्येव किं पुं हेन नेत्याह सुखं अनायासेन आयासहेतुकायवाङ्मनोव्यापारशून्य-
त्वात् कायवाङ्मनानि स्वच्छन्वानि कुतो न व्याप्रियन्ते तत्राह वशी स्वयगीकृतकार्यकरणसघातं क्वास्ते नवद्वारे द्वे श्रोत्रे द्वे
चक्षुषी नासिके वागेकेति शिरसि सप्त द्वे पायूपस्थस्य अधश्च नवद्वारविशिष्टं देहं देही देहविभातः दर्शो प्रवासाव पर-

नेहे तत्पूजापरिभवादिभिरप्रत्यक्ष विधीदक्षदङ्कारमकारयुन्यस्तिष्ठति अक्षोहि देहेनादात्म्याभिमानादेहएव नतु देही सन् दूराग-
करणमेवात्मनोधिकरणे ग्रन्थमानागृह भूमायामने वाहमासहस्रभिमन्यते नतु दहेऽहमासहस्रं भेददर्शनाभावात् सथातव्यानिर्लान्-
त्मदर्शी तु सर्वकर्मसन्ध्यामी भेददर्शनादहेऽहमासहस्रं प्रतिपद्यते अनएव देहादिव्यापाराणामविद्ययात्मन्यक्रिय समारोपितानां वि-
द्यया बाधणव सर्वकर्मसन्ध्यामगृह्यते घतस्मादेवाभवत्क्षण्यापुक्त विज्ञापण नवङ्कार पुरात्मनश्च नतु देहादिव्यापाराणामात्मन्या-
रोपितानां नैव्यापाराणा तीरस्थवृक्षाइव विगुया गार्धपि स्वव्यापारिणात्मन कर्तृत्वं देहादेव्यापारेषु कारयितृत्वञ्च स्यादिति नेत्याह
नच कुक्षकालात् प्राप्तवति स्वयन् ॥१३॥ देवदेवस्य स्वर्गनेत्र गतिर्यथा स्थिता सत्या न भवति पवभात्मनोपि कर्तृत्वं कारयितृत्वञ्च
स्वर्गतेमेव सन्सन्ध्यासेसन्ति न भवति अथवा नर्थासि तलमलिनतादिवस्तुष्टुत्या तन्न नास्यवति सन्देहापोहायाह लोकस्य देहादे

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य मृजति प्रभु ॥ न कर्मफलसंयोग स्वभावस्तु प्रव-
र्तते ॥ १४ ॥

कर्तृत्वं प्रसुरात्मा स्वामी न मृजति त्व कुर्तिनि नियोगेन तस्य कारयिता न मयतीत्यर्थे नापि लोकस्य कर्माणीस्मिन्तमानि घटादी-
नि स्वयं सृजति कर्तापि न भवतीत्यर्थे नापि लोकस्य कर्मेकृतवतस्तत्फलसबन्ध सृजति भोजयितापि भोक्तापि न भवतीत्यर्थे 'स-
मान सन्तुमी लोकावतुसचर्गन व्यागतीव लेलायतीव सयीरित्यादिभ्रुते' अत्रापि शरीरस्थापि कौन्तेय न करोति न लिप्यतइत्यु-
क्ते यत्र किञ्चिदपि स्वतो न कारयति न करोति चात्मा कर्माहे कारयन्कुर्वेच्च प्रवर्ततइति तन्नाह स्वभावस्तु अज्ञानात्मिका देवी मा-
या प्रकृतिः प्रवर्तते ॥ १४ ॥ तन्वीदृशर कारयिता जीव कर्ता तथा च धृति 'पण्डितोऽयं साधु कर्म कारयति न यमुन्निनीपते एष
उवाऽस्मादु कर्म कारयति त यमयोर्निर्नापनइत्यादि' स्थितिश्च 'अक्षोजन्तुर्गनीशोयमात्मन सुखतु खया ईश्वरप्ररितो गच्छेत्स्वर्गं वा
ऋद्धमेव वेति' तथा च जीवेश्वरयो कर्तृत्वकारयितृत्वाभ्यां भोक्तृत्वभोजयितृत्वाभ्यां पाप पुण्यलेपसंभवात्कथमुक्त स्वभावस्तु

प्रवर्तनहन्ति तत्रान् पराधीनं निभु परदेशेऽपि तस्माच्च नीचैः पण मुद्रतश्च तेषां चै परमार्थतोऽज्ञानस्य कर्तृत्वाभावात् एतद्वदस्य
च कारयितुं शक्यं तत्रान् तस्माच्च नीचैः पण मुद्रतश्च तेषां चै परमार्थतोऽज्ञानस्य कर्तृत्वाभावात् एतद्वदस्य
माच्छादितं गतं जीवन्मुक्तं तस्माच्च नीचैः पण मुद्रतश्च तेषां चै परमार्थतोऽज्ञानस्य कर्तृत्वाभावात् एतद्वदस्य
ति प्रमादितं तस्माच्च नीचैः पण मुद्रतश्च तेषां चै परमार्थतोऽज्ञानस्य कर्तृत्वाभावात् एतद्वदस्य
नशीला तस्माच्च नीचैः पण मुद्रतश्च तेषां चै परमार्थतोऽज्ञानस्य कर्तृत्वाभावात् एतद्वदस्य
मानोवर्तते भूतानां न तस्माच्च नीचैः पण मुद्रतश्च तेषां चै परमार्थतोऽज्ञानस्य कर्तृत्वाभावात् एतद्वदस्य ॥ १५ ॥

नादस्य वस्यारिपप न चैव मुक्तं निभु ॥ ज्ञाननिनाहतं ज्ञान तेन रुद्धयन्ति ज-

न्तव ॥ १५ ॥

तर्हि सर्वेणामनागृह्यतन्व्याकथं समागतिवृत्तिं स्यादत आह तदावरणविक्षेपशः किमदनाद्यानिर्वाच्यमनुमतमनर्थव्यातमृलमज्ञानभा-
त्माश्रयविषयमभिप्रायमादिशब्दवाच्य आत्मनोऽज्ञानेन गुरुपटिष्टवद्वान्तमहावाक्यजयेन श्रवणमनननिर्दिष्टव्यासनपरिपाकनिर्मला-
न्न करणवृत्तिरूपेण निर्विकल्पकसाक्षात्कारेण शोभिततत्त्वपदार्थोऽदुरुपशुद्धमखिदानन्दाखण्डैकरस्वस्तुमात्रनिर्पयेण नाशित
धाधित कालत्रयेण्यमद्वैतवास्तव्याज्ञानमधिष्ठानचेतन्यमात्राणां प्रापितं शुक्ताविव रजतं शुक्तिज्ञानेन येना श्रवणमननादिसाधनमम्प-
धानां भगवदुत्प्रेक्षायां तेषां तत्त्वानं कर्तुं आदित्यवत् यथादित्यं स्यादयमात्रेणैव तमानिरवशेषं निवर्त्यति नतु किञ्चि-
त्सहाय्यमपेक्षते तथा श्रद्धाज्ञानमपि शुद्धस्वत्त्वपरिणामात्वाद्वाक्यप्रकाशरूपं स्वोपपत्तिमात्रेणैव महत्कार्यन्तरनिर्गच्छतया सकाशप्रज्ञा-
न निवर्तयन्परं सत्यज्ञानान्तानन्दरूपमभेदमधिष्ठानं प्रतिच्छायाग्रहणमात्रेणैव कर्मोन्तरेणाभिव्यक्तं
अत्राज्ञानेनावृत्तं ज्ञानेन नाशितमित्यज्ञानस्यावरणत्वज्ञानान्यत्वाभावात् ज्ञानाभावरूपत्वं व्याप्यते न ह्यभाव किञ्चिदावृणोति न वाज्ञा-

नाभावोज्ञानेन नाश्यते स्वभावनाशरूपन्यास्तस्य तस्मादहमज्ञोमामन्येच नजानामीत्यादिमाक्षिप्रत्यक्षमिदं भावरूपमेशानमिति भ-
गवतोमते विसतरस्त्वद्वैतमिद्धां द्रष्टव्यं येयमिति बहुवचनेनानियमो दर्शित तथाच श्रुति 'तयागोदद्याना प्रत्ययुद्ध्यत मणत्र तद म-
वस्तथर्षोणां तथा मनुष्याणा तदिदमन्यतहि' यएव वेदाह ब्रह्मास्मीति सह सर्वं भवतीत्यादि' यद्विषय यदाश्रयमज्ञान तद्विषयत-
दाश्रयप्रमाणज्ञानात्तद्विद्वत्तिर्गति न्यायश्रामनियम दर्शयति तत्राज्ञानगतमावरण द्विविध एक सताग्न्यसत्त्वापाठक अन्यत्त मातोव्य-
भानापाठकं तत्राद्य परोक्षपराक्षमाधारणप्रमाणज्ञानमात्राश्रितवर्ते अनुमितेपि वन्न्नादो पर्वते चन्दि नोर्त्तीत्यादिप्रमादर्शनात् तथा
'सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्मास्मीति चाभ्यासपराक्षानिश्चयपि ब्रह्मनास्तीति श्रमोनिवर्ततएव अस्येव ग्रह्य किन्तु मम न भोर्त्तीत्येक श्रमजनक
द्वितीयमभानावरण साक्षात्कारोदेव निवर्तते सच साक्षात्कारो वेदान्तवाक्येनैव जन्यते निर्विकल्पकइत्यान्यहं तस्मिन्नावनुनन्वेयम्॥१६॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादिस्वधरद्ज्ञान प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

ज्ञानेन परमात्मनस्यप्रकाशो मति तस्मिन् ज्ञानप्रकाशिते परमात्मतत्त्वे सच्चिदानन्दधनएव यादृशसर्वविषयपरित्यागेन माधनपरिगपा-
कान्पर्यायास्तदा बुद्धिरन्त कणवृत्ति साक्षात्कारलक्षणा येषां न तद्द्रव्य सर्वदा निर्गोतसमर्थावभाजदृश्यं तात्क योज्ञानाज्ञावाया-
द्वय ब्रह्मतत्त्वासीत वास्तुवोद्वयलक्षणमदोस्ति नेत्याह तदात्मान तद्व पप्रज्ञात्मा येना न तथा बाहुवाक्यमवाप्नोति मात्मानिदु-
स्मिन्नेन वास्तवाभेदोचिर्गोर्थाति भाव ननु तदात्मानइति विशेषण प्रचये अयिदृष्टचावर्तक हि विद्वोद्विशेषण अज्ञा अपि हि चन्नुगत्या
तदात्मानइति कथं तद्वचावृत्तिरिति चेत् न इतगतमस्त्व्यावृत्ता तात्पर्यान् अस्माहि अनात्मभूत इहादानात्माभिमाननइति न तदात्मान-
इति व्यपदिश्यन्ते विश्वास्तु निवृत्तेदेहाभिमानादृति विगर्यनिवृत्त्या तदात्मानइति व्यपदिश्यन्त्यइति युक्त विरागण ननु कर्मोत्पुष्टान-
विश्लेषेति कथं देहाद्याभिमाननिवृत्तिरिति तत्राह तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मोत्पुष्टानांविश्लेषनिवृत्त्या निष्ठा स्थितिर्यथा न तस्मिन्-

पुनः सर्वकर्मसंन्यासेन तदेकविचारपरमार्थं फलरागं सति कथं तत्साधनभूतकर्मत्यागइति तत्राह तत्परायणा तदेव परमयन प्राप्तव्य-
येषां ते तत्परायणा भवेताविरक्ताइत्यर्थः अत्र तद्दृश्यइत्यनेन साक्षात्कारउक्तं तदात्मानइत्यनात्माभिमानरूपविपरीतभावनानिवृत्ति-
फलकोनिर्दिध्यासनपरिपाकं तन्निष्ठाइत्यनेन सर्वकर्मसंन्यासपूर्यकं प्रमाणप्रमेयगतासंभावनानिवृत्तिफलकोविदान्ताविचारं श्रवण-
मननपरिपाकरूपं तत्परायणाइत्यनेन वैराग्यप्रकर्षइत्युत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुन्व द्रष्टव्य उक्तविशेषणायतयागच्छन्त्यपुनरावृत्ति पुनर्द-
हसंबन्धाभावरूपा मुक्ति प्राप्नुवन्ति सकृन्मुक्तानामपि पुनर्दहसंबन्ध कुनो न स्यादिति तत्राह ज्ञाननिर्धूतकल्मसा ज्ञानेन निर्धूत स-
मूलमुन्मूलित पुनर्दहसंबन्धकारण कल्मसं पुण्यपापात्मकं कर्म येषां ते तथा ज्ञानेनाऽनाद्यज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यकर्मक्षयं तन्मूलक पु-

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्त्रिष्टास्तत्परायणा ॥ गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मसाः ॥ १७ ॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव खपाके च पण्डिताः
समदर्शिनः ॥ १८ ॥

नर्देहग्रहण कथं भवेदिति भावः ॥१७॥ देहपातादूर्ध्वं विदेहकैवल्यरूपं ज्ञानफलमुक्त्वा प्रारब्धकर्मशतस्यपि देहे जीवन्मुक्तिरूपं त-
त्फलमाह विद्या वेदाध्यायपरिज्ञानं ब्रह्मविद्या वा विनयोनिर्दहङ्कारत्वमनादित्यमिति यावत् ताभ्यां सम्पन्ने ब्रह्मविदि विनीते च ब्राह्मणे
सात्त्विके सर्वोत्तमं तथा गवि मस्कारहीनार्या राजस्यां मध्यमाया तथा हस्तिनि शुनि श्वपाके चात्यन्ततामसे सर्वोत्तमं
सन्धादिगुणैस्तज्ज्ञं सस्कारैरस्पृष्टमेव समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः पण्डिताज्ञानिनः यथा गङ्गातोये तडागे सुराया मृत्रे-
षां प्रतिबिम्बितत्वादित्यस्य न तद्गुणदोषसंबन्धस्तथा ब्रह्मणोपि चिदाभासद्वारा प्रतिबिम्बितस्य नोपाधिगतगुणदोषसंबन्धइति प्रति-
सन्दधाना सर्वत्र समदृष्ट्येव रागद्वेषराहित्येन परमानन्दस्फूर्त्या जीवन्मुक्तिमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु नास्तिकराजसतामसेषु स्वभावविषयेषु प्राणिषु समत्वदर्शनं धर्मशास्त्रनिर्दिष्टं तथाच तस्याश्रमभोज्याभिर्युष्मदस्य गौतम स्मरति 'समास्तमाभ्यां विषमसमं पूजातद्वति' समास्तमाभ्यामिति चतुर्थीद्विवचनं विगमनमदति दुन्दुभकवद्भावनं समस्य कृत्वननं चतुत्रद-
पारगणामत्यन्तसदाचाराणां शादशोवस्त्रालङ्काराश्चादिदानपुरस्सरं पूजाविशेषं क्रियत तत्समायत्रान्यस्मै चतुर्वदपारगाय सदा-
चाराय विषमं तदपेक्षया न्यूनं पूजापदानं कृते तथात्पवदाना हीनाच्चारणां शादशोहीनसाधनं पूजाप्रकारं क्रियत तादृगायवासमाय
पुष्पाक्तवेदपारगमटाच्चारणपक्षया हीनाय तादृशहीनाय तादृशहीनपूजाधिकं मुख्यपूजासमं पूजाप्रकारं कृते उत्तमस्य हीनतया
हीनस्योत्तमतया पूजातोहेतोस्तस्य पूजयितुश्चमाल्य भवनीत्यर्थे पूजयिता प्रातिपत्तिविशेषमकुर्वन्वनाकुर्मार्गं हायतदति च द्रुपान्तर
यद्यपि यतीनां निष्परिग्रहाणां पाकाभावाकनाभावाच्चाभोज्याश्रमत्वं च ग्रहीनत्वच स्वतएव विद्यत तथापि धर्मराजनिर्द्वायभनयव अ-
भोज्याश्रमत्वं चाद्युचित्वेन पापोन्पत्युपलक्षणं तथाधनानाच्च तपपवधनमिति तद्वानिरपि दूषणं भवत्येवंति कथं समदर्शिनं पण्डिताना-

इहैव तैर्जितः सर्गोऽथिपां साम्ने स्थित मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्मा तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १८ ॥

जीवन्मुक्तावति प्राप्ते परिहर्गतं ते समदर्शोभिः पण्डितैरिहैव जीवनदशायांमेव जितोक्तिकान्तं सर्गं सृज्यतद्वति व्युत्पत्त्या ईतप्रपञ्च
देहपानादूर्ध्वमतिक्रमिनत्वद्वति किमु वक्तव्यं के येषां साम्यं सर्वभूतेषु विषमपेक्षवि चर्तमानस्य ब्रह्मण समभावे स्थितं निश्चलं मनं हि
यस्मान्निर्दोषं समं सर्वविकारशून्यं कूटस्थानित्यमेकच ब्रह्म तस्मात्ते समदर्शिनोब्रह्मण्येव स्थिता अयं मात्रं द्रुष्टव्यं हि ब्रह्मं नानि अ-
दुष्टस्यापि दुष्टसबन्धाद्वा यथा गङ्गादकस्य मृन्नगर्तेपातात् स्वतणच वा यथा मृन्नादं तत्र दोषवासु स्वपाकादिषु स्थितं तद्दर्शयिष्यति
ब्रह्मेति मूढैर्विभाव्यमानमपि सर्वदोषासमष्टमेव ब्रह्म व्योमवदसद्भत्वात् 'असद्गोहाय पुरस्य सूर्यायथा सर्वलोकास्य चक्षुर्न लिप्यत चा-
क्षुर्पैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकेषु खेतं यादृशति' श्रुते नापि कामादिधर्मवत्तया स्वतणच कलुषितं कामादे-
रन्तं कारणधर्मत्वस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् तस्मान्निर्दोषब्रह्मरूपायतया जीवन्मुक्ताभोज्याश्रमादिदागमुपलब्धतिं व्याहृतं स्मृतिसन्निविष्ट-
द्रुष्टव्यविषयैव तस्याश्रमभोज्याभिर्युष्मदस्य गौतम स्मरति 'समास्तमाभ्यां विषमसमं पूजातद्वति' मध्ये निर्देशात् धनाश्रमाच्च हायतद्वत्युपमहाराजेति द्रुष्टव्यम् ॥ १९ ॥

यस्माद्विद्वान् समं गतं तस्मात्तद्वैपम्यात्मानं साक्षात्तुर्वैद्यं कृत्वा गेहलज्जिह्वप्रपन्ना सुदुर्गमं विगतरुण्यस्यैव दण्डगतात् पर्यायं जनिनन्तानां
स्वानाधिकं चरितम् ॥ समश्चात्र प्रयत्नपवत्तनुमुपमिति मर्दिनं निदप्रत्ययो गृहीतानां गतयन्त्रावाशालस्य अनिर्गच्छप्रियादिप्रपन्नानां प्रा-
गात्र तात्पर्यमिनां स्यैवगदाजित्यर्थे अङ्कितोयात्मरशोननव दितुणाति स्थिरश्चाङ्क विभगं लब्धुना शन्यारुपनान् दान्नावा स्यान्तु ॥ १९-
पाकेण सर्वस्यैव नान्यन्वन् निर्दोषाकित्वा निश्चिना उक्षाणं ब्रुद्धयस्य सतथा लब्धुः प्रवणमतनन्तरादि यान्त् पनादनास्य सन्नासना-
नास्यैवोपि विपगतं भावनाप्रान्तिरुध्यात्वाक्षान्कानादेतीनि निदिच्यासनमाह असमप्रदु निदि उपदत्तं ॥ २० ॥ लब्धुः प्रवणमतनन्तरादि यान्त् पनादनास्य सन्नासना-
जातीयप्रत्ययप्रचाहस्य परिपाकेण विपरीतभावनास्यसमोहरहितं तत रावेप्रतिवन्थापगनात् द्रष्टुं तत् लब्धुः शान्कावा र्त्तनय स्या-

न प्रचृष्टेन्द्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥ न्यस्तुब्धिरसमृष्टोद्वह्नीवाह्नीनां चिन्ता

॥ २० ॥ बाह्यलब्धे विचक्षात्मा विन्दत्यात्मनि चतुर्मुखम् ॥ अद्रष्टव्यं जगदुक्तात् ॥ २० ॥

व्यमञ्जुर्ते ॥ २१ ॥

धिपरिपाकेण निर्दोषं समं ब्रह्मण्येव स्थितो जीवन्मुक्त स्थितप्रज्जत्यर्थे पनादशस्य हेतुदर्शनाभावात् हानादुगो न भवन्त्यन्तिनलेष स्या-
कं न तु हेतुदर्शने प्रपन्नेषु विषयदोषदर्शनादिना प्रहर्यविपादौ त्याज्यावित्यभिप्राय ॥ २० ॥ ननु न ह्यविवक्ष्यते तेनैव जन्मनुमनस्य ता-
नि प्रबलत्वात्तदात्मकान्तस्य कथमनङ्गकिदो ब्रह्मणि दृष्टमसर्वसुत्तरहितं स्थिति स्यात् परमानन्दरूपत्वादिति नेत्र न तन्मन्दनं ननु दृष्ट-
मत्वेन चित्स्थितिहेतुत्वाभावात् तदुक्तं वार्तिके 'अयानन्दं द्रुन साक्षान्मानोनाविषयोक्तं दृष्टानन्दमिति ॥ २१ ॥ अन्तर्हितुं ननु-
ति' तत्रार इन्द्रियं सृष्टान्तमिति स्पर्शा शब्दादय नेच बाह्याअनात्म्यमत्वात् तेष्वसकालाया अनानन्दचिरत्पृष्णावृत्त्यनया विगन्त-
सत् आत्मनि अन्त करणएव बाह्यविषयनिर्गम्य यदुपपशमात्मकं सुखं तद्विन्दति लभते निर्मलसन्वद्धया तदुक्तं भारते यच्च कास्सुख-
लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षय सुखस्येते नार्हन् पांडशीं कलाभिर्गते अथवा प्रत्यगात्मनि त्वपदाय यत्सुखं स्वरूपभूतं सुगुहाविदु-

सूयमान बाह्याविषयास्त्विन्द्रियत्राटलप्रयमान तदेव तदभावात्लभते न केवल त्वपदार्थसुगमंय लभत किन्तु तत्पदार्थस्यानुभवेन तत्र पण-
मुखमर्थात्वाह सन्तृणादस्य त्रलाणि परमानमनि योग समर्था प्रसन्न युक्तमस्मिन्व्यापृत आत्मामन्त करण यस्य सप्रत्ययगुणकात्म्या अथवा
ब्रह्मणि तत्पदार्थ योगेन बाह्यार्थानुभवरूपेण समर्थाश्रया युक्तगुण्य प्राप्त आत्मा त्वपदार्थस्वरूप यस्य सतया सुगमसंश्रयमानन्त त्वस्वरूप-
भूतमश्रुते व्याश्रयति सुनालुभस्वरूपेण सर्वदा भवनीत्यय नित्यपि तस्मैव विद्यानिवृत्त्यभिप्रायेण आन्तर्यामि आरन्तरि न तस्मा-
दात्मन्यध्वसुस्थानुभवार्थी सन्त्राद्यादपि त्रिने क्षणिकायाप्रधानरफानुबन्धिन्या सकाशादि नित्याणि नवतयत्तापरा न ब्रह्मणे
स्थितिर्भवतीत्याभिप्राय ॥ २१ ॥ मनु दाहादिपयप्रतिनिवसाद्यस्मन्यध्वसुस्थानुभवस्व सति तत्प्रसाटादिव बाह्यानिपययाननि-
वृत्तिरितीतनराश्रयवशाप्रकर्तुपि सिध्यादव्याशुच विषयदोषदोषायासेनव तत्राति निवृत्तिर्भवेतीति पारहास्यह हि यस्मान् ये
सैस्पर्शजाविषयेन्द्रियस्य सन्ध्या भोगा शुभमुपपद्यमानुभवा इत्यथा परत्र वा शयद्वेषादिव्याप्त्यन्येन गुणवदण्य न ते स्मरपि ब्रह्म
लोकपयेन्त दु सहेतवण्य तदुक्त विष्णुयुगण 'यवन्त कुरुत जन्त मवन्त्यामन्तस रिश्वार तावन्तात्यान गन्त्यन्त इत्यय शोकशान्-
यश्च' पताहशाश्रि न स्थिरा हि जायन्तवन्त आदिपिपयिन्द्रियस्ययागाऽन्तश्च तद्विद्या भग्न ता निवृत्त अथ न पुनरप्यथगम-
त्वात्मध्ये स्वश्रवदाविर्भूता अणित्रासि व्याभूता तदुक्त गोडपटात्वाय 'आदावन्ते च य भारत यन्मार्तपि नतगत परमादिव न-
स्मात्तेषु बुधोद्विवेकी न गमन्ते प्रतिपत्तिर्नायन्वाञ्च प्रातिमनुभवानि तदुक्त भगवता पत जडोदय परिणामनापस्य 'दान्य धैर्यगुणवृत्ति-
विशेषो वाच्य दु खमैव सर्व निर्गुणतदा अस्ति गार्हस्त्योर्हि विद्यानव्यवहृत् पलजानांयुक्तिजत यथार्णानेनानेकसाधारणार्थिप्राय तदभ्या-
कृशाद्व्यरूपस्य न त्वविद्यक्तिन अस्ति गार्हस्त्योर्हि विद्यानव्यवहृत् पलजानांयुक्तिजत यथार्णानेनानेकसाधारणार्थिप्राय तदभ्या-
स्पष्टेन दु खयानि नेतमच्छद्वैतु तद्विद्यार्थजनव मधुविषमपृक्ताजिभाजनवासवभापि भागसंपन्न कृत्य च अपि तयाजा इन्द्रियद्वय च
न मूढस्य बहुविधदुःखसाटिणीमित्यय तत्र परिणामतापसकारदु गतिरिति भूतवन्तमानसोद्विग्यतातेपि दु गानुबिन्द्यान् विषा पद-
दुःखत्व विषयमुपस्योक्त गुणपूर्वनिर्देशोवांच्यनेन स्वल्पतोपि दु गत्व रात्र परिणामस्य तापस्य स्मरकारण तपस्य न गति नित्य-
ध्व इत्य भूतलक्षणं तृतीया तथाहि रागादुनि दुगव सर्वार्थि सुखानुभूत न हि तत्र न रज्यानि तन सु गतिरिति सवर्तानि रगणव च पुने-
सुद्धत स्मन्विषयप्राप्त्यासुखरूपेण परिगमन तस्य च प्रतिक्षणं तस्मात्त्वन स्याविषयाप्रापिनिवन्तदु गत्यापरिगतगतादय रक्तपतव
याहि भोगेवेन्द्रिययाणामुपशान्तिं परितुप्तयात् नत्सुख या लोन्यादनुपशान्तिस्तद्वदु ख न चान्द्रियाणा भोगाऽप्यामन यन्तुल्य इति

तस्य यतोभोगाभ्यासमनुविधयन्ते भगवः कौशालानि चेन्द्रियाणां स्थुबिश्च न ज्ञातृज्ञातइत्यादि तस्मादनु स्वात्मक्रमपरिणाम-
वाक्षिपयद्युक्तमपि तु खमव कार्यकारणपरमेवादिति परिणामदु खत्व तथा सुखानुभवकालं तत्प्रतिकूलानि तु स्वमाधनानि
हेति नादुष्णहस्य भूतान्युपभोग समवर्तीति भूतानि च हितास्त श्रेयश्च सर्वानि तु स्वमाधनानि मे माभूवन्ति सङ्कन्तवशाप न च
नानि सर्वाणि काश्चिदपि परिहर्तुं शक्नोति अतः सुखानुभवकालपि तत्परिग्रह्येन प्रति द्वेषस्य सर्वदेवावस्थितत्वात्तापनु खं दुष्परि-
हरमेव तापोहि द्वेष एव च तु स्वमाधनानि परिहर्तुमशक्तोभूयति चेति मोहदु रगतापि व्याख्येया तथाचोक्त योगभाष्यकार सर्वस्य
हेषानुविष्वक्छेदनाचेतनमाधनाधीनत्वापागुभवमिति तत्रास्ति हेपज कर्माशय सुखमाधनानि च प्रार्थवमान कायेन वाचा मनसा
च परिस्पन्दते ततः परमदुःखान्युपहन्ति चेति परानुग्रहपुण्ड्राभ्या यमोधर्मोबुधचिनोति सकर्माशयोऽत्ममोहाच्च भवतीत्येताप-
दु क्तोच्यते यथा वर्तमान सुखानुभव स्वविनाशकालं सस्कारमाधत्ते सच सुखस्मरणं तच्च राग सच मन कायवचनचेषा

ये हि सम्प्रज्ञाभोगादु खयोनयएव ते ॥ आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

साच पुण्यापुण्यकर्माशयो तौ च जन्मादिति सस्कारदु खता एव तापमोहयोरेपि सस्कारौ व्याख्येयौ एव कालत्रयेपि तु स्वा-
नुवेद्याद्विषयसुखं तु खमेवेत्युक्त्वा स्वरूपतोपि तु खतामाह गुणवृत्तिविरोधाच्च गुणा सत्त्वजलमासि सुखदु खमोहात्मका
परस्परविरुद्धस्वभावाऽपि तैलवत्यप्रयइव दीप पुरुषभोगप्रयुक्तत्वेन ज्यात्मकमेक कार्यमारभन्ते तत्रैकस्य प्राधान्ये द्वयोर्गु-
णभावात्प्रधानभावव्यपदेशेन सात्त्विक राजस तामसमिति त्रिगुणमपि कार्यमेकेन गुणेन व्यपदिश्यते तत्र सुखोपभोगरू-
पोपि प्रत्ययउद्भूतसत्त्वकार्यत्वेप्यनुद्भूतरजस्तम कार्यत्वात्रिगुणात्मकएव तथा च सुखात्मकत्ववद्दुःखात्मकत्व विषादात्म-
कत्वंच तस्य भुवमिति तु खमेव सर्वं विवेकिन न चैतादृशापि प्रत्यय स्थिर यस्माच्चलच गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि
चित्तमुक्तं नन्वेक प्रत्यय कथ परस्परविरुद्धसुखदु खमोहत्वान्येकदा प्रतिपद्यतइति चेत् न उद्भूतानुद्भूतयोर्विरोधा-
भावात् समवृत्तिकानामेव हि गुणानां युगपाद्विरोध न विषमवृत्तिकानां यथा धर्मभानवैराग्यश्वर्याणि लब्धवृ-

[illegible]

अतिप्रसवेन मनोनिरोधेनैव निर्बोज्यमात्रेणा हेया येतु गृहमवृत्तयस्तन्कार्यभूता स्फुटाविच्छिन्नाउदाराश्च विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुन प्रादुर्भवंतीनि, विच्छिन्ना यथा रागकाते क्रो गोविद्यमानोपि न प्रादुर्भूतइति विच्छिन्नउच्यते एवमेकस्या स्त्रियां चै-
 श्रोक्तइति नान्यास्तु विरक्त किन्त्येकस्या रागोलब्धवृत्तिरन्यासु च भविष्यद्वृत्तिरिति सतदा विच्छिन्नउच्यते च यदा विषयेषु ल-
 ब्यदृश्यते तदा सर्वान्मना प्रादुर्भूता उदाराऽऽच्यन्ते तत उभययतिस्मृत्वाऽऽदुःसत्त्वमयन भगवद्भानेन हेया न मनोनिरोधमपेक्ष-
 न्ते निरोधहेयास्तु सूक्ष्मायन तथा च परिणामतापसस्कारदुःस्वेषु प्रसुप्ततनुविच्छिन्नरूपेण सर्वे ह्येया सर्वदा, सन्ति उदारतातु कदा-
 चित्त्वस्य चिदिति विदप एते च बाधना लक्षण दुःखमुपजनयन्ते ह्येयादब्धवाच्यामवन्ति यत कर्माशयोऽर्माऽधर्माख्य ह्येयामूलकएव
 सति च मूलभूते ह्येयो तस्य कर्माशयस्य विपाक फल जन्मागुर्भोगश्चेति सच कर्माशयइह परत्र च स्वविपाकारम्भकत्वेन इष्टाहृष्टजन्मवे-
 दनीय एव ह्येयास्तन्निर्धेदीयन्त्रवदनिशमावर्तते अत 'सर्माचीनसुक ये हि सस्पर्शजा भोगादु ख्योनयपक्ष ते आद्यन्तवन्तइति दुःखयो-
 नित्व परिणामादिभिर्गुणैस्तिविरोधाच्च आद्यन्तवत्त्व गुणवृत्तस्य चलत्वादिति योगभते व्याख्या औपनिषदानां तु अनादिभावकूपमक्षान-
 भविद्या अहङ्कारधर्माध्यासोऽस्मिता रागद्वेषाभिनिवेशास्तद्वात्ताविद्यामूलत्वात्सर्वव्यविद्यात्मकत्वेन मिथ्याभूतारज्जुमुजङ्गा-
 ध्यासवन्मिथ्याभूतत्वेपि दुःखयोनय स्वप्नादिवद्वृष्टिष्ठाष्टिमात्रत्वेनाद्यन्तवन्तश्चेति बुधोधिष्ठानसाक्षारकारेण निवृत्तभ्रमस्तेषु, न रमते मृग-
 दुष्णिणकारूपज्ञानवानिव तत्रोदकार्यो न प्रवर्तते न सत्सारे सुखस्य गन्धमात्रमव्यस्तीति बुद्ध्या तत सर्वोणीन्द्रियाणि निवर्तयेदित्यर्थ २२
 सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवाराय श्रेयोभार्गप्रतिपक्ष कष्टतमोदोषोमहता यत्नेन मुमुक्षुणा निवारणीयइति यज्जाधिक्यविधानाय पुनराह श-
 क्रोसीति आत्मनोऽनुकूलेषु सुखहेतुषु इदयमानेषु स्मर्यमाणेषु वा तद्वगुणानुसन्धानाभ्यासेन योरस्यात्मकोगहोभिलाषस्तु-
 ष्णालोभ सकाम स्त्रीपुंसयो परस्परव्यतिकराभिलाषेत्यन्तनिरुद्ध कामशब्द एतदभिप्रायेण काम क्रोधस्तथालोभइत्यत्र धनतृष्णा
 लोभ स्त्रीपुंसव्यतिकरस्तृष्णा कामइति कामलोभो पृथगुक्तौ इह तु तृष्णासामान्याभिप्रायेण कामशब्द प्रयुक्तइति लोभ पृथङ्गोक्त ए-
 वमात्मन प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु इदयमानेषु भूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा तदोषानुसन्धानाभ्यासेन यः प्रज्वलनात्मकोद्वेयोमन्युः सक्रोध
 तयोः रक्तदावस्या लोकवेदविरोधप्रतिसन्धानप्रतिबन्धकतया लोकवेदविरुद्धप्रवृत्त्युत्पन्नस्वरूपा नदीवेगसाभ्येन वेगइत्युच्यते यथा
 हि नद्यावेगोवशात्सतिप्रबलतया लोकवेदविरोधप्रतिसन्धानेनानिच्छन्त्यमपि गर्ते पातयित्वा भज्जयति चाधोनयति च तथा कामक्रो-

धयोरपि वेगोविपयाभिध्यानाश्यामेन धर्माकाल्पान्तीयनातिप्रबलोलोकेवेदविशेषप्रतिपत्तिरनेवानिच्छन्त्यमपि विपयगतं पानागिवा म-
सारसमुद्दे सञ्जयति चाद्योपमानरकाञ्जयति चानिवगपदप्रयोगेण मूर्ध्वतपनश्चाथ केन पयुक्तप्राप्तित्यत्र विवृणुत तमेतादृश कामभ्रं २२७
वेगमन्त करणप्रक्षोभरूप स्तम्भेदानवकवाहानि कारालिङ्ग आशरीराविमोक्षणात् शरीरगमोक्षणपर्यन्तमनकनिमित्तवशा म्वेन
स्वभाव्यमानवैनाविस्मयमन्तरन्यत्रमात्र इहव गतिरिन्द्रिय व्यापाररूपार्थतपननाप्रागप्य आशरीराविमोक्षणात् नदीगमिपय-
दोषदोशनाश्यासावजीकारमन्तरेणरेण सौन्दर्यनुकपकार्य जनमस्यादननार्थक कर्तुं शक्नोति समर्था भवति स्तुत्य युक्तात्रागी स्पष्ट
सुखी स्पष्टव नर पुमान् पुरुषार्थसम्पादनात् तदितरस्ववाहगतिद्वाननयमैयुनादिपशुधर्ममात्रगतान पशुप्राकार पशुरयतिभाव प्राक्
शरीरविमोक्षणादित्यत्रान्यत्र वास्यान यथा मरणादूर्ध्वं विरूपन्तीभ्युपतीभिरालिङ्गमानापि पुत्राभिर्भद्रैश्चमानोपि प्राणश्चुन्यन्वात्का-

शक्नोतीहैव वः मोद प्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधाद्वेगं वेगं मयुक्तं ससर्वा
नर. ॥ २३ ॥ योऽन्त सुखोन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ॥ सयोगी ब्रह्म निर्विश ब्रह्म-
भूतोधिगच्छति ॥ २४ ॥

मक्रोधवेगमाहते तथा मरणाप्रागपि जीवनेव य माने मयुक्तस्तथात्रि यत्र यदि मरणराजावेतेपि कामरागानुत्पत्तिमात्रं ह्यपान्तेन ग-
त्येत योक्तं घसिष्ठेन, प्राणेनने यथा देव सुख शुभ न विन्दति तथा च प्राणयुक्तापि संकल्पेन त्रम वर्षा गतिं तत्पुरुषा कामका-
प्रयौर्वासहन प्रसक्तुते तयोस्तुत्पत्तिमात्रं न दृष्टान्तमिति किमिति निर्दिष्टं ॥ २३ ॥ कामरागद्वेगमत्त्वमानात् मुन्यनन्तरं न किन्तु यान्त-
रिति अन्तर्वाक्विपयनिर्देशमात्रं स्वरूपभूतं मूलं यस्य सान्तं सुखोयात्प्रविष्टा जनिवसुरश्चुन्यन्त्यथ १ तोयाहसुगाभायनाज्ञात् जन्त-
रिति अन्त आत्मन्येव न तु शरीरादिपथय वातगुप्तास्मान्ने आराम तारमण क्राडा यस्य सान्तगगमल्लयनं सपरिग्रहं २ न ग्राहयुय-
सावनश्चुन्यस्यर्थं ननु त्यक्तमर्षपरिग्रहस्यापि यतरेष्वञ्जुपनते कोक्तिर्नास्ति नुराद्व प्राणसन्तपनरपदानञ्चन्द्रादियमभ्युपगम्यादि-
दोर्नानिमधुरस्य तलगन्नादक पावकतकीकृत्तुमसार भा रवप्राणादिभिर्प्राप्त्य गुणगणसिम्भगात्कथं शालुयतन्माधमशान्य यमिति

सख्यन्ते ब्रह्म निर्वीणमृषयः क्षीणकलमषाः ॥ धिक्नद्वैषायतात्मानः सर्वभूतहिते
रताः ॥ २५ ॥ कागक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ॥ अभितो ब्रह्मनिर्दोषा वर्तते
विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

तत् अथणादिपरिपाकेण छिद्रैश्चा निवृत्तसर्वसशया ततोनिदिध्यासनपरिपाकेण सयनात्मन परमात्मन्येवैकाग्रचित्ता एतादृशाश्च
 ब्रह्मादृशित्वेन सर्वभूतहिते रता हिमाश्रय्या ब्रह्मविदाब्रह्मनिर्वाण लभन्ते 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानत तत्रकोमोहक शो-
 क एकत्वमनुपश्यतइति' श्रुतं बहुवचन नद्योयोदेवानामित्याविश्रुत्युक्तनियमप्रदर्शनार्थम् ॥ २५ ॥ पूर्वं कामक्रावयोरुत्पन्नयोरारोप
 वेग संग्रह्यइत्युक्तमधुना तु तयोरुत्पत्तिप्रतिबन्धएव कर्तव्यइत्याह कामोति कामक्रोधयोर्वियोगमदनुत्पत्तिरेव तदुक्तानां कामक्रो-
 धवियुक्तानां अतएव यतचेतसां संयतचित्तानां यतीनां यत्नशीलानां सन्यासिना विदितात्मनां साक्षात्कृतपरमात्मना श्रीमन्उभय-
 तोजीवितां मृतानां च तेषां ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षोर्वर्तते नित्यावात् ननु भविष्यति साध्यत्वाभावात् ॥ २६ ॥ पूर्वमीश्वरार्पितसर्वभावव्या

कर्मयोगोक्तान्त कर्णशुद्धिस्त सर्वकर्मसंन्यास तत श्रवणादिपङ्क्त नस्वज्ञानमोक्षसाग्नमुदेनीत्युक्त अधुना सयोगो ब्रह्मनिर्वाणमि-
त्यत्र सूचित ध्यानयाग सग्यदर्शनस्थान्तरङ्गसमग्रत निस्तरण घक्तु मृत्रस्थानीयाराग प्रोरनात भगवान् यतयामेव वृत्तिस्थानीय
कृत्व. पष्टाध्यायोर्मावप्याति तत्रापि कृष्ट्या सङ्गेपेण योगउच्यत वृत्तीयन तु तत्फल परपात्रश्रान्तमिति विवक्त स्पशोद् भट्टानि
बाह्यान् बहिर्भवानपि श्रोत्रादिद्वारा तत्तदाक्रान्त कर्णवृत्तिभिरन्त पविष्टान् पुनर्वर्तिग्न कृत्वा पुनराग्न्यवसान तत्तद्वत्त्वता सात्तम-
नुत्पाद्येत्यर्थ यद्येते आन्तरात्मवयुस्तथापयमहस्तेर्णापि धर्निस्सु स्वभावनमङ्गप्रदान गताना नु रागउदगन्त प्ररिष्टाना वैररूपेण
यद्विगमन समवतीति यदिनु यागानिति विरोपण तन्नेन वैराग्यमुक्ताऽभ्यासमाह चतुश्चत्वार ३२३ कृत्यनुगज्यत अत्यन्तनिमा-

स्सर्शान् कृत्वा बहिर्वाद्याश्चतुष्टैवान्तरे भुवो. ॥ प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरजा
रिचौ ॥ २७ ॥ यतैन्द्रियमनोबुद्धिर्मनोचिपरायण ॥ विगतच्छाभयक्रोधोय. सदा सु-
क्ष्म एव सः ॥ २८ ॥

लने हि निद्राख्या लयान्मिका वृत्तिरेका भवेत् प्रसागणे तु प्रमाणानिपर्ययनिरूपस्मृतयश्चतस्तारिभ्येतिहा तत्तयामेव तु पक्षपि तु
वृत्तयोनिरुक्तव्यादिति अर्थनिमीलनेन अनुमत्ये चक्षुषानिग्रान तथा श्रणापाना समौ तुत्यापुष्टौ त्रगानिर्दिष्ट इत तत्तापयन्त्र चारिणा
कुम्भकेन कृत्वा अन्ननोपायेन यता सप्रताद्विन्दियमनोर्गुण्यायस मरथा मोक्षपरायण सर्ववर्णशोधकमानमनशीलोभात् रिग-
नेच्छामयक्रोधद्वितीतरगमयकोष्ठरत्यत्र व्याख्यात यतादशोय सत्यामा मरा भवति मुक्तपत्र म न तु प्राप्य तस्य कर्तृशाल्
अथवा यत्तादृश ससखा जीव त्रपि मुक्तएव ॥२७॥२॥ गन् यागयुक्त किं ब्रान्धा मुक्त्यतद्वति तद्वत मोलागर्भिन् सर्वपा य ॥२८॥
तपसाच कर्तृरूपेण देवतारूपेण च मोक्षार भागकतोर पालकमिति वा भुज पालनाभ्यधरण्यागिति यातु सर्वपा लोकाना मानन्द-

मीश्वरं हिरण्यगर्भादीनामपि नियन्तारं सर्वेषां प्राणिनां सुतद्दं प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वान्तर्यामिणं सर्वभासकं पारेपूर्ण-
सम्बिद्धानन्दैकरत्न परमार्थसत्य सर्वोत्तमानं नारयण मां ज्ञात्वा आत्मत्वेन साक्षात्कृत्य शान्तिं सर्वससारोपपत्तिं मुक्तिमृच्छति प्राप्नो-

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमङ्गवरस ॥ मुह्यद् सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सन्यासयोगो-
नामपचमोऽध्यायः

तीत्यर्थं त्वां पश्यन्नापि कथं नाहं मुक्तइत्याशङ्कानिराकरणाय विशेषणानि उक्तरूपेणैव मम ज्ञान मुक्तिकारणमिति भावः ॥२९॥ अनेक-
साधनाभ्यासनिष्पन्नं हरिणेरित ॥ स्वस्वरूपपरिज्ञानं सर्वेषां मुक्तिसाधनम् ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविविधेश्वरसर-
स्वतीयपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीचिरचिताया श्रीभगवद्गीतायूढार्थदीपिकायां स्वरूपपरिज्ञानं नाम पचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतासूत्रं नमः ॥ योगसूत्रं त्रिभिः भागैः पञ्चमान्ते यदीरितं गृह्यतेऽप्यायन्नष्टाभ्यानाय निम्नगतं तत्र सर्वकर्मत्यागेन योगं विधास्यन् स्यान्न्ययेन र्हीनश्चमाशङ्क्य कर्मयोगं स्मृतिं छात्र्या श्रीभगवानिति कर्मणा फलमर्थाश्रितत्वात्पक्षेसमाण फलमिदमन्विष्टमिति सन् कार्यं कर्तव्यतया सागणं मोहितं नित्यसमिद्धोच्चादि कर्म करोति यः सकर्म्यपि सन् सन्यासी योगी चानि स्मृतये सन्यासीति त्यागं चित्तगतविधापानानश्च योगं तां चाप्य विवर्तते फलत्यागात् फलतृष्णाकूपचित्तिभ्रपाभावाच्च कर्मफलतृष्णात्यागएवात्र गोण्या वस्त्या मन्यासयोगादाद्यागार्भाधोयने सकामानपश्य प्राशस्यकथनाय अथस्य भाविनो हि निष्कामकर्मोत्पृष्टातुमुत्तयो सन्यासयोगा तस्मादस्य यथापि न निर्गम्य आसिमा व्यधौतकर्मत्यागी न भवति न चाक्रिय अग्निनिर्पेक्षस्मानोक्तयात्यागी च न भवति तथापि सन्यासी योगी चानि मन्तव्यं अगवा न निर्गमने चाक्रिय सन्यासी योगीचानि मन्तव्यं किन्तु स्मृतिं सर्वाक्रियश्च निष्कामकर्मोत्पृष्टायोगी सन्यासी योगीचानि मन्तव्यमिति स्मृतं 'अपराधो अन्ये गोभक्षस्य पशवांगो भक्ष्वा इत्यत्रैव प्राशमात्तक्षण-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितं कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥ ससत्यासी च योगी

च न निरम्बितं चाक्रिय ॥ १ ॥

यानअन्वयोपपत्तिं अत्र चाक्रियइत्यनेनैव सर्वकर्मसन्यासीति तद्वच्च निरग्निरिति व्यर्थं स्यादित्यग्निशङ्कयेन सर्वोणि कर्मण्युपलक्ष्य निर्गग्निरिति सन्यासीक्रियाशब्देन चित्तभृतीरुपलक्ष्यक्रियाइति निरुद्धचित्तवृत्तिर्यागी च कथ्यते तेन न निर्गम्य सन्यासी मन्तव्यान चाक्रिबोयोगी मन्तव्यइति यथासद्भुचमुभयव्यतिरेकांशोनीय एव मतिनअद्वयमप्युपपन्नमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ असन्यासीप स्व-न्यासपदप्रयोगे निमित्तभूत गुणयोगं वक्ष्यितुमाह यमन्यासमिति यः सर्वकर्मफलपरित्यागं सन्यासीमिति प्राहु धृतय सन्यास-नातिरेचयतीति ब्राह्मणा पुत्रेणणायाश्च वित्तपणायाश्च लोकैणणायाश्च लोकैणणायाश्च व्युत्थायाय भिक्षाचर्ये चरन्तीत्याद्या योग फलतृष्णाकर्तृ-रागभिमानयो परित्यागेन विहितकर्मोत्पृष्टान न सन्यासं विद्धि हेपाण्डव अब्रह्मदत्त ब्रह्मदत्तसमित्याह त वयं मन्यामहे ब्रह्मदत्तस्मर-शोयामिति न्यायात्परशब्द परत्र प्रयुज्यमानं सारस्य पो ग्रन्थि गोण्या इत्या तद्गवारोपेण वा प्राक्तनं किं सारस्यमिति तदाह न हि यस्मात् असन्यस्तान्दुल्प अत्युक्तफलेसद्दुल्प कश्चन फाद्यदीप योगी न भवति अपि तु सर्वयोगीत्युक्तफलमनून्पणं भवतीति

फलान्तरागसाम्याच्चैः पणारूपचिह्नसिन्धुरोधसाम्याच्च गौण्या वृत्त्या कर्मव सन्ध्यामी च योगी च भवतीत्यर्थं तथा हि योगश्चित्तवृत्ति-
निरोधः प्रमाणविरयचिन्त्यनिद्रास्तृप्त्यदिति वृत्त्य पञ्चत्रिंशत् तत्र प्रत्यक्षानुमानासौपत्यभावाख्यानि प्रमाणानि षडि-
ति मेदिन्या प्रत्यक्षानुमानानुगता प्रमाणानि त्रीणोति यागा अन्तर्भावबहिर्भावस्या सङ्कोचविकासो द्रष्टव्यो अतएव तार्किकादीना-
मपेक्षा विपर्ययोमि-याज्ञान तस्य पञ्चभेदा अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिवेगा तएव च क्लेशा शब्दज्ञानानुपाती वस्तुस्थान्योवि-
क्तं प्रमात्रमविलक्षणोऽसदर्थव्यवहार शशविपागमसत्पुरुषस्य चैतन्यमित्यादि अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा चतएणा वृत्ति-
नामभावस्य प्रत्यय कारण तमोऽपुणस्तदालम्बना वृत्तिरेव निद्रा ननु ज्ञानाद्यभावमात्रमित्यर्थं अनुभूतिविषयासम्प्रमोप स्याति पूर्वा-
नुभवसत्कारज ज्ञानमित्ययं सर्ववृत्तिजन्यत्वादन्ते कथन लज्जादिवृत्तीनामपि पञ्चस्वेवान्नर्भवोद्वष्टव्य एतादृशां सर्वसा चित्तवृ-

त्तं सन्ध्यासमिति गार्हपत्ये त विविदि पाण्डव ॥ न ह्यसन्ध्यास्तसङ्कल्पयोगी भवति क-
श्चन ॥ २ ॥ आरुह्यक्षोर्भुनेर्वीग कर्म कारणमुच्यते ॥ योगारूढस्य तस्यैव शम. कारण
मुच्यते । ३ ॥

चीनां निरोधयोगइति च समाधिरिति च कथ्यते फलसङ्कल्पस्तु रागाद्यस्तु-रीयां विपर्ययभेदस्तन्निरोधमात्रमपि गौण्या वृत्त्या योग-
इति सन्ध्यासद्विनि चोच्यतइति न विरोधः ॥२॥ तत्र किं प्रशस्तत्वात् कर्मयोगएव यावज्जीवमनुष्ठेयइति नैत्याह आरुह्यक्षोरिति योगमन्त क-
रणशुद्धिरूपं वैराग्यमाखक्षोरारोदुर्भिक्षोर्न त्वारूढस्य भुनेर्भविष्यत कर्मफलतृणात्यागिन कर्म शास्त्रविहितमग्निहोत्रादि नित्यं भगव-
दर्पणबुद्ध्या कृत कारण योगारोहणं साधनमनुष्ठेयमुच्यते वेदमुखेन भया योगारूढस्य योगमन्त कारणशुद्धिरूपं वैराग्य प्राप्तवतस्तु तस्यैव
पूर्वकर्मिणोपि सत शम सर्वकर्मसन्ध्यासएव कारणमनुष्ठेयतया ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यते ॥३॥ कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते यदाहीति
यदा यस्मिन् चित्तसमाधानकाले शब्दादिषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यलौकिकप्रतिपिज्ञेषु नानुपप्लवते तेषां मिथ्यात्वदर्श-

नेनात्मनोऽकर्मोक्तृपरमान्वाङ्मनस्सुन्दरीनेन च प्रयोजनाभावाद्बुद्ध्याऽहमेतेया कृतो मम । भाव्यप्रत्यभिनिवत्तुपभन्तु रत्नान् अगति-
 हि यस्मात् तस्मात्सर्वमदुल्पमन्यासो सर्वाया मनुष्यानामिदं सया कर्तव्यमनन्त फल भक्त-यमित्यन्वेषणा मनागति-राणा त-
 द्विपथाणो च कामाना नन्वावनाना च कर्मणा त्यागदलित तवा शब्दादिषु कर्मसु चानुनन्द्य तद्वेताभ्य मनुष्यस्य दानात्वात् प्रति-
 कस्याभावात् योग समर्पिऽप्यन्तोऽगाकारदृष्ट्युच्यते ॥ ४॥ यायदव योगाकटोभवति तदा तनात्मनोवात्मनोऽमर्षि सस्मरन्त्युच्यते
 दिव्याहनुर्गतिरिति आत्मना विवक्ष्यन्तान् मनसा आत्मन न् क्रीड सस्मरन्ममूढ निमग्न तनउद्धेत उत उ वे हस्य त्रिगोत्रपरवि-

यदा हि निन्दितार्थे तु न कर्मवबुधश्चरति ॥ सर्वमदुल्पमं न्यासौ यं गच्छन्तदोचति ॥ ६
 उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव विपुरात्मान ॥ ५ ॥
 बन्धुरात्मात्मानस्तस्य येनात्कैवत्मना जित ॥ यनात्मनस्तु प्राप्नुवे वेतातान्नेत्रं वा
 चुवत् ॥ ६ ॥

त्यागेन योगाकटनामापादयेदित्यर्थं ननु विषयासङ्गनामानमवसादयन् सस्मरन्ममूढे मज्जयन् यस्मात्तद्व्यस्य मज्जयन्त्यस्य
 सन्सारबन्धनान्माचरन्तु नान्य र्गद्विगुणोक्तं ममूढोऽपि ह्यानुक्तं स बन्धुरात्मान् आत्मैव वेतातान्नेत्रं वा
 विषयद्वन्द्वनागारप्रवेशकालाकारद्वन्द्वन सस्य उगमस्यार्थे विषयागच्छन्नात्मनोऽवसादयन् ॥ ५ ॥ उद्धरेत्
 किञ्चक्षणजामात्ममवन्तु ॥ उद्धरेत्तया आत्मतारपुरित्युच्यते ॥ अन्त्या कायकुरणस्मरतायत्त ॥ ५ ॥ उद्धरेत्
 यकपुनन मर्तन्त न तु शरणादना तस्यान्ता ररूपमात्मनाबन्धुरात्मानं बन्धुरात्मान स्वयित्तन्त ॥ ५ ॥ उद्धरेत्
 त्युच्यते शान्त्य शत्रुभाय वर्तमानम् । शत्रुवत् शान्त्यवर्तमानस्य स्य सन्तान्निष्ठारणा ॥ ५ ॥ उद्धरेत् शत्रुवत्

मोति जितात्तजपति गीरीपादुगतु इत्यु चित्तदिशेषान् पु पन्थपि तथा भागाभानना वृजापरिमवयथाश्चित्तविक्षेपहेत्वो स्तोतरपि
 १७ समन्वेनेति शेषं रजितत्तज्ज गगुतात्त जिर्गिन्दरण प्रशान्तस्य सर्वत्र समबुद्ध्या रागद्वग्न्यस्य परमात्मा स्नप्रकाशशानस्य भाव
 आत्मा समाहित समाग्रिर्गगुतात्तज्ज गगुतात्त जिर्गिन्दरण प्रशान्तस्य सर्वत्र समबुद्ध्या रागद्वग्न्यस्य परमात्मा स्नप्रकाशशानस्य भाव
 रक्तास्मितात्तज्ज गगुतात्त जिर्गिन्दरण प्रशान्तस्य सर्वत्र समबुद्ध्या रागद्वग्न्यस्य परमात्मा स्नप्रकाशशानस्य भाव
 करणफलैव विचारणते इव तथा रक्षुनेनापेक्षीकरण लाभ्य वृत्त सजातात्तज्ज गगुतात्त जिर्गिन्दरण प्रशान्तस्य सर्वत्र समबुद्ध्या रागद्वग्न्यस्य परमात्मा स्नप्रकाशशानस्य भाव
 गायपि विकारजन्य अतएव विजितानं रागद्वग्न्यस्य परमात्मा स्नप्रकाशशानस्य भाव

जितात्मनः प्रयान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतन्मात्माकृतस्योर्बिजतेन्द्रियः ॥ युतादृत्यच्युते योगी समलो-
भाश्मकाश्चनः ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ॥ साधुष्वपि च पापेषु समबु-
द्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

समानि सुशिष्यपण्डपाणकाञ्चनानि यस्य स योगी परमहंसपरिव्राजक परवराग्रयुक्तोयोगारूढइत्युच्यते ॥८॥ सुदृढनिम्नादिषु समबुद्धि-
सु सर्वयोगिश्रेष्ठ इत्याह सुदृढिमेति सुदृढ्यत्युपकारमनपेक्ष्य पूर्वलोहं सवन्धं च विनैवोपकर्तो मित्रं कोहेनोपकारक अरिं स्वकृतापकार-
मनपेक्ष्य स्वभावकोर्येणापकर्तो उदासीनो विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षक मध्यस्थो विवदमानयोरुभयोरपि हि तैर्भी द्वेष्य स्वकृतापकारम-
पेक्ष्यापकर्तो बन्धु संबंधेनोपकर्तो एतेषु साधुषु शास्त्रविहितकारिषु पापेषु शास्त्रप्रतिपिद्धकारिष्वपि चकारादन्येषु च सर्वेषु समबुद्धि-
क कीदृकर्मैत्यव्यापृतबुद्धि सर्वत्र रागद्वेषान्य निशिष्यते सर्वतत्कष्टोभवाति विमुच्यतइति वा पाठ ॥९॥ एव योगारूढस्य लक्षण फल
चोक्ता तस्य साङ्ग योग विवचं यांगीत्यादिभि सयोगी परमोभतइत्यन्तैर्योगोविशत्या श्लोकै तत्र पञ्चमुत्तमफलप्राप्यं योगीति योगी यो-

गारूढ आत्मानं चित्सं सतत निरन्तरं युञ्जीत क्षिममूढविश्वितभूमिपरित्यागेनैकाग्रनिर्गन्धभूमिभ्यां समाहितं कुर्यात् रहसि गिरिगुहादौ
योगप्रतिबन्धकदुर्जनादिवर्जितदेशे स्थित एकाकी त्यक्तसर्वगृहपरिजन सन्त्यासी चित्तमन्त करणमात्ममा देहश्च मयतो यागप्रतिबन्ध-
कव्यापारश्चन्यौ यस्य सयतचित्तात्मा यतो निराशोर्वैराग्यदाल्ढ्येन विगतवृष्ण अतएव चापरिग्रह शास्त्राभ्यनुज्ञातं तापि योगप्रतिबन्धके-
न परिग्रहेण शून्य ॥१०॥ तत्रासननियम वशो यन्नाह ह्याभ्या युचो देया शुचौ स्वभावतः सस्कारतो वा शुद्धं जनसमुदायरहितं निर्भयं
गङ्गातटयुद्धादौ वेत्ते ममे स्थानं प्रतिष्ठाप्य स्थिर निश्चले नात्युच्छिन्नं नात्युच्चं नाप्यतिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं चेलं मृदुवस्त्रं अजिनं
मृदुव्याघ्रादिवर्म ते कुशेभ्य उत्तरं उपरितने वस्मिन् नदास्यतेस्मिन्निवासनं कुशमयवृष्ट्युपरि मृदुचर्म ननुपरि सृष्टवस्त्ररूप मित्यर्थः

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ एकाकी यतचित्तात्मा निराशोऽपपरिग्रहः ॥१०॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥ नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशो-
त्तरम् ॥११॥ तत्रैकाग्र मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ॥ उपविश्यामने युञ्ज्याद्योग-
मात्मानं विशुद्धये ॥१२॥

तथा चाह भगवान् पतञ्जलि स्थिरसुखानामनमिति आत्मन इति परमसतव्यावृत्त्यर्थं तस्यापि परेच्छानियमाभावेन यो गविर्क्षेपकरत्नात्
एवमासनं प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादिति तत्राह तत्र तेस्मिन्मासने उपविश्येव न तु शयानास्तिष्ठन्त्या आसाः समगात्रिति न्यायान् यत्र
संयता उपरताश्चित्तस्येन्द्रियाणां च क्षिप्रानुत्तयायेन मयतचित्तेन्द्रियक्रियं सन्न प्राग मर्माः एवो ज्ञातव्यमस्ति किमर्थं सासनेन्द्रिये
आत्मनोऽन्तःकरणस्य सर्वविशेषदृश्यत्वेनानिर्गमनतया ब्रह्मासाक्षात्कारयोगताये 'हृदयत त्वग्न्यया उपस्था मृदुव्याघ्रा गृह्यमन्त्रशिक्षाभार' ।
श्रुते किं कृत्वा योगमभ्यसेदिति तत्राह एकाग्र राजसतामसमद्व्युत्थानाव्यप्रागुक्तभूमित्रयपरित्यागेन शक्तिपयसः प्राप्तानि ज्ञानकारिणि-
युक्तमुद्रिक्तसत्त्वं मनः कृत्वा हृदभूमिकेन प्रयत्नेन सपाय एकाग्रताविबुद्धयर्थं योग मप्रज्ञातसमाधिमभ्यस्यत् सच्च ब्रह्माकारमनोऽर्चि-

समं कायशिरोगैव धारयन्नचलं स्थिरः ॥ संप्रेत्य नामिकागं खं दिग्गश्चानवलोकयन्
दिगन्तभीर्बन्धवारिव्रते स्थितः ॥ मनः सयस्य मच्चित्तोयुक्तश्चासीत्

॥ १३ ॥ प्रगा
मत्पर. ॥ ६४ ॥

सर्वकर्मपरित्यागे युक्तत्वायुक्तत्वशङ्का यस्य सविगतभी ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्यगुरुश्रुत्याभिक्षाभोजनादौ ग्निन सन्न मन सयम्य-
द्विपयाकारवृत्तित्य कृत्वा अयि परमेश्वरे प्रत्यकचिति सगुणे निर्गुणे वा चित्त यस्य समश्चित्तोमद्विषयकधरावाहिकाचित्तवृत्तिमा-
न पुत्रादौ प्रिये चिन्तनीयं सनि कथमेव स्यादत आह मन्यर अहमेव परमानन्दरूपात्पर पुरपार्थ प्रियेयस्य सतथा 'तदेतन्मयं
पुत्रात्मेयाविचात्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरोदयमात्मेति श्रुते' एव विपयाकारसर्ववृत्तिनरोधेन भगवदेकाकारचित्तवृत्तियुक्त
पुत्रात्मेयाविचात्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरोदयमात्मेति श्रुते' एव विपयाकारसर्ववृत्तिनरोधेन भगवदेकाकारचित्तवृत्तियुक्त
सप्रज्ञातसमाधिमानासीतोपावेशयथाशक्ति ननु खेच्छवा व्युत्तिष्ठेदित्यर्थं भवति कश्चिद्भगो स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेनारा-
ध्यत्वेन शुद्धान्ति किं तर्हि राजान वा देव वा । अयं तु मश्चित्तोभ्यत्परश्च सर्वारध्यत्वेन भामेव मन्यतइति भाष्यकृतां व्याख्या व्याख्या-
तुत्वापि मे नात्र भाष्यकारेण तुल्यता गुञ्जाया किं नु हेमककुलारोहपि तुल्यता ॥ १४ ॥ एव सप्रज्ञानस्माधिमानेनस्य किं स्याद्विदु-

च्यते शुद्धमेवेति एव रंजवस्थानादिपूर्वाकनियमनात्मान मनोयुञ्जन् अभ्यासवेगव्याभ्या समाहित कुं दं योगी स यय-गो, यान-
परोऽभ्यासातिशयेन नियत निरुद्ध मानस मनोयन् नियतानिरुद्धा मानसामनोवृत्तिरूपावहायनानि आ नयन्तानि ॥ ४ ॥ शान्तिः
सर्ववृत्त्युपरतररूपा प्रगान्तवाहिता निर्वाणपरमा तत्त्वमास्मात्कारोत्पत्तिद्वारेण सकार्यावयानिवृत्तिरूपासुमनोपय ॥ ५ ॥ स-
मत्स्वरूपपरमानन्दरूपा निष्प्रामाद्विगच्छन्ति नतु मासारिकाण्यश्वर्याणि अनात्मविषयसमार्पितलान्थार्पाच्छन्ति तगम ॥ ६ ॥ यार्ति-
समाधुपसंगत्वात् तथा च तत्तत्समाधिफलाभ्युत्काह भगवान् पतञ्जलि 'त समा नावुपसर्गोत्पद्यथान ॥ ७ ॥ इत्युक्तिः ॥ ८ ॥ पुन-
सङ्गस्मयाकरण पुनरनिष्टप्रसङ्गादिति च स्थानिनोदंवा तथाचांहालक्रान्तेवेगमन्त्रतोपि तत्र सत्प्रभट्टर भयगर्बवृत्त्याना ॥ ९ ॥ य-
य पुनरनिष्टप्रसङ्गनिवारणाय निर्विकल्पकमेव समार्धिमकारोदिनि वामिष्टनोपाख्यायत 'मुमु-मुपिर्हयश्च समार्धिय मायच पत्रार्ति-
वितर्कविचारानन्दास्मितादुगमात्सपञ्चात सम्यक् सशयविपर्ययान यवमायगहितत्वन् प्रायतन प्रदरण विशपरूपण शायन गत्यरर-

युञ्जन्नेवं सदालम्
गच्छति ॥ १५ ॥

[illegible]

भावना प्रवर्तते नरा निर्विकर्षं एतावुभावयत्र वितर्कशब्देनोक्तौ तन्मात्रान्तं करणलक्षणं सूक्ष्म विषयमालम्ब्य तस्य देशकालउर्मा-
वच्छेदेन यदा भावना प्रवर्तते तदा सविचार अस्मिन्न अवलम्बेन देशकालधर्मावच्छेद विना धर्मिमात्रावभासित्वेन यदा भावना
प्रवर्तते तदा निर्विचार एतावुभावयत्र विचारशब्देनोक्ता नरा च भाष्यविनकीञ्चलत्वाऽऽलम्बनस्थूलजामां सूर्यं विचारइति
इयं ग्राह्यसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते यदा रजस्तमालेशानुविद्धमन्तं कारणस्त्व भाष्येन तदा गुणभावाच्चल्लोके सुखप्रकाशमयस्य
सत्त्वस्य भाव्यमानस्याद्रेकत्सानन्द समाधिर्भवति अस्मिन्नव समाधौ ये बद्धधृततत्त्वान्तर प्रधानपुरुषरूपं न पश्यन्ति ते विगतदे-
हाहङ्कारत्वादिदेशशब्देनाच्यन्ते इयं ग्रहणसमापत्तिरिति तत पर रजस्तमालेशानुविद्धमन्तं शुद्ध सत्त्वमालम्बनोक्त्य या भावना प्रवर्तते तस्या
ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेरेकत्वात्सत्तामात्रावशेषत्वेन समाधौ यत्र त्वन्तर्मुक्ततया प्रतिलोमपरिणामन प्रकृतिलीने चेतासि सत्तामात्रमव-
तोयत्रान्तं कारणमहमित्युल्लेखेन विषयाद् वेदयते सोहङ्कार यत्र त्वन्तर्मुक्ततया प्रतिलोमपरिणामन प्रकृतिलीने चेतासि सत्तामात्रमव-
भाति सास्मिता अस्मिन्नैव समाधौ ये कृतपरितोषान्ते पर पुरुषमपश्यन्त्येतस प्रकृता लीनत्वात्प्रकृतिलयाइत्युच्यन्ते मेयं ग्रहीतृ-
समापत्तिरपि न सास्मिता समाधिर्विवेकनास्मितायास्त्यागात् तत्र ग्रहीतृभानपूर्वकमेव ग्रहणभान तत्पूर्वकं च सूक्ष्मग्रहभान त-
त्पूर्वकं च स्थूल ग्राह्यभानमिति स्थूलविषयोद्विविधापि वितर्कश्चतुष्टयागुगत द्वितीयोवितर्कविकललक्षितयानुगत वृत्तार्थोवितर्कवि-
चाराभ्यां विकलोद्वितयानुगतश्चतुर्थोवितर्कोविधापि वितर्कश्चतुष्टयागुगत द्वितीयोवितर्कविकललक्षितयानुगत वृत्तार्थोवितर्कवि-
मानन्द सास्मिता समाधिरन्तर्धानादिभिर्बद्धतुनया मुक्तिर्हेतुसमाधिविशेषादप्येव मुमुक्षुर्भ ग्रहीतृगृह्ययोगे चित्तवृ-
त्तिविषयतादाशया ग्राह्यकोटौ निक्षपाद्वेयोपादयविभागकथनाय ग्राह्यसमापत्तेरेव विवृता सूत्रकारेण चतुर्विधा हि ग्राह्यसमापत्ति-
स्थूलग्राह्यगोचरा द्विविधा सवितर्का निर्वितर्का च सूक्ष्मग्राह्यगोचरापि द्विविधा सविचारा निर्विचारा च तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्प
सङ्कोर्णा सवितर्का शब्दार्थज्ञानविकल्पसन्निना स्थूलार्थविभासरूपा सवितर्का समापत्ति स्थूलगोचरा सविकल्पकवृत्तिरित्यर्थ
स्थितिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्ये धार्यमात्रनिर्भासा निर्वितर्का तस्मिन्नेव स्थूलालम्बने शब्दार्थस्थितिप्रतिप्रविलये प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याका-
रप्रतिभासितया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्यैव निर्वितर्का समापत्ति स्थूलगोचरा निर्विकल्पकवृत्तिरित्यर्थ एतयैव सविचारा
निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता सूक्ष्मस्तन्मात्रादिविषयोयस्या सा सूक्ष्मविषया समापत्तिश्चाद्विविधा सविचारा निर्विचारा च

सविकल्पकनिर्विकल्पकमंडेन एत्येव सवितर्कया निर्वितर्कयान् स्यलविषयया समापल्या व्याख्याना शब्दाणि तान् पत्यान्त-
 देशकालधर्माद्यवच्छिन्न सूर्यसार्थे प्रतिभाति यस्या सा सविचारा शब्दार्थान्वितविकल्पपरहितत्वं शब्दालोक्यमान्युक्तोऽत्रान्नरु-
 मिमात्रतया सूक्ष्मार्थं प्रतिभाति यस्या सा निर्विचारा सविचारनिर्विचरयो सूक्ष्मार्थपदवर्तिताश्रया भवितुमर्हति विज्ञेय-
 गत्यत्वमार्थाद्व्याख्यात सूक्ष्मविषयत्वं शब्दालोक्यपर्यवसानं सविचारायान्विचारायाश्च समापल्यान्तु-
 द्रष्टव्यं तेन सानन्दसास्मित्योर्गोचरगृहणसमापत्योरपि ग्राह्यसमापत्तौ भवन्तीति तत्र नमः शब्दवन्मात्रं तथाद्वारा-
 विषय आत्यस्यापि रसतन्मात्रं तजसस्य रूपतन्मात्रं वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रं गात्रं नमः शब्दवन्मात्रं तथाद्वारा-
 चत्त्वं तस्यावच्छिन्नं प्रधानं सूक्ष्मविषयं सप्तानामपि प्रकृतीनां प्रधानेष्वं सूक्ष्मता निश्चिन्तयन्त-
 प्रधानादपि पुरः सूक्ष्मोति तथायन्त्यधिकारणत्वाभावात्स्य सर्वोन्दिष्यकारणे प्रधानेष्वं त्रिगोत्राय स-
 निमित्तकारणं सद्यपि नान्विकारणत्वेन सूक्ष्मतामर्हति अन्वयिकागणत्वाविक्षाया तु पुरः शब्द-
 चीजं समाधि ताश्चतस्रं समापत्तयोरगोचरेण वोजेन सहवर्तन्तीति सर्वोच्चं समाधि चिन्तयन्त-
 प्रागुक्तं स्थूलार्थे सवितर्कान्वितं सूक्ष्मार्थे सविचारनिर्विचारइति तत्रान्वितस्य फलमुच्यते निर्दिष्टस्वरशास्त्र-
 लविषयत्वे तुल्येपि सवितर्कशब्दार्थान्वितविकल्पमङ्गुलिमपेक्ष्य तद्वहितस्य निर्विकल्परूपस्य निर्दिष्टस्य प्राधान्यं तत्र
 सविकल्पकप्रतिभासरूपस्य सविचारस्य ततोपि सूक्ष्मविषयस्य निर्विकल्परूपस्य प्रतिभासरूपस्य निर्दिष्टस्य प्राधान्यं तत्र
 निर्विचारार्थत्वाच्चिर्विचारफलत्वेन फलवत्त्वं निर्विचारस्य तु प्रकृष्टाभ्यासबलाद्विशारद्ये रजस्तमोर्निमित्तभूतस्वच्छाद्रे-
 क्लेशवासनारहितस्य चित्तस्य भूतार्थविषय क्रमानुगोची स्फुटं प्रशालाकं प्रादुर्भवति तथा न भाष्यं प्रजाप्रसादमारु-
 शोचतो ज्ञानं भूमिष्ठानिव शैलस्य सर्वोन्मात्रोनुपश्यतीति श्रुतमत्र तत्र तस्मिन् प्रजाप्रसाद-
 तेनोया प्रक्षा जायते सा श्रुतभरा श्रुत सत्यमेव विभर्ति न तत्र विषयोऽगन्धोऽप्यस्तीति यागिरयनेन समाख्या सा चात्तमोयाग त-
 ना च भाष्य आगमेनानुमानेन व्यानाभ्यासरसेन च त्रिधा प्रकल्पयन् प्रजा लभते योगमुत्तममिति सातु श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्य-
 या विशेषार्थं त्वाव श्रुतभागमविवक्षितं तत्सामान्यविषयमेव न हि विशेषेण सहकस्याचिच्छब्दस्य सङ्गीतर्गेति शस्यते तथा-

मानं सामान्याविषयमेव न हि विशेषेण सह कस्यचिद्विशेषिणीतु शक्यते तस्माच्छुनानुमानाविषयान् विशेष्यं दृष्टिद्वयं न स्मर-
 त्स्वमव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति किन्तु समाधिप्रज्ञानिर्गहणं स्वविशेषोभर्तुना भूतस्मरमगता। आ पुरस्पर-
 तोवा तस्माद्विचित्रविचारवशाद्यसमुद्भाया शुनानुमानवत्क्षणया मक्ष्मन्त्यवाहितविप्रकृष्टस्य विशेयविषयविषयायामुनभगायामेव प्रजासो-
 योगिना महान् प्रयत्न आख्ययत्ये ननु क्षिप्तमूढविक्षिप्ताल्यव्युत्थानसंस्काराणामेकागतायामपि सविनर्कोनिवर्तितं, माधिवचरजा ना
 संस्काराणा सद्भावात्तथाह्यमानस्य चित्तस्य कथं निर्विचारवशाद्यपूर्वकाऽत्यात्मप्रसादलभ्या कृतभरा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्मादन्ना
 ह तज्ज्ञ संस्कारोन्मत्संस्कारप्रतिबन्धीतया कृतभरया प्रज्ञया जनिताय संस्कार सतत्त्वाविषयया प्रज्ञया जनितत्वेन बलवत्याद्वन्द्याद-
 व्युत्थानजातं समाधिजातं संस्कारानां तत्त्वविषयप्रज्ञाजनितत्वेन दुर्गैलात् प्रतिबध्नाति स्वकार्यक्षमात् करोति नाशयतीति वा ना
 संस्काराणामात्मवात्तत्प्रभवा प्रत्ययानभवन्ति नत समाधिरूपतिष्ठते तत समाधिया प्रज्ञा तत प्रजाकृता संस्कारादनिनोन्व म-
 स्काराद्ययोवर्धते ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्कारादिति ननु भवतु व्युत्थानसंस्काराणामतत्त्वविषयप्रज्ञाजनिताना तत्त्वमात्रविषयसंप्रज्ञा-
 तसमाधिप्रज्ञाप्रभवे संस्कारं प्रतिबन्धतेत्या नु संस्काराणा प्रतिबन्धकाभावादंकागभूमावेव सर्वाज समाधि स्मात्र तु निर्वाजोनि-
 रोन्नभूमाविति तत्राह तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधाधिर्बोज समाधि तस्य संप्रज्ञातस्य समाधेरकागभूमिजस्य अपिशब्दात् क्षिप्तमू-
 ढविक्षिप्तानामपि निरोधे योगिप्रयत्नविशेषेण विलयंसति सर्वनिरोधात्समाधे समाधिजस्य संस्कारशेषोन्वयइति विरामोवित-
 म्बनोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्भवति सच्च सोपाय शब्दं रुचिर्तोविरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वं संस्कारशेषोन्वयइति विरामोवित-
 र्कविचारानन्दस्मितादिरूपचिन्तात्याग तस्य प्रत्यय कारण पर वैराग्यमिति यावत् विरामश्चासौप्रत्ययश्चित्तवृत्तिविशेषइति वा
 तस्याभ्यासः पौन पुन्येन चेतोऽसि निवेदान तदेव पूर्वं कारण यस्य सतया संस्कारमात्रशेष सर्वथा निर्वृत्तिकोन्य पृथोकात्सर्वी-
 जाद्विलक्षणोनिर्वाजोऽसंप्रज्ञातसमाधिरित्यर्थ संप्रज्ञातस्य हि समाधेर्दुष्पायवुक्तावभ्यासोवैराग्य च तत्र सालम्बनत्वादभ्या-
 सस्य न निरालम्बनसमाधिर्हेतुत्व घटनइति निरालम्बने पर वैराग्यमेव हेतुवेनोच्यते अभ्यासस्तु संप्रज्ञतस्माधिविद्वा-
 रा प्रणाढ्योपयुज्यते तदुक्तं 'त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्य' धारणाध्यानसमाधिरूप साधनत्रय यमनियमामनप्रणायामप्र-
 त्याहाररूपसाधनपञ्चकोपक्षया सर्वाजस्य समाधिरन्तरङ्ग साधनं साधनकोटं च समाधिशब्देनाभ्यासपञ्चोच्यते सु-

स्वस्य समाधे साध्यत्वात् तदपि बहिरङ्ग निर्बीजस्य निर्वीजस्य तु समाधेस्तदपि त्रय बहिरङ्ग परपरयोपकारितस्य तु पर वैराग्यम-
 वान्तरङ्गमित्यर्थे अयमपि द्विविधो भवप्रत्यय उपायप्रत्ययश्च भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां विदेहानां मानन्वानां प्रकृतिलयानां च
 सास्मितानां देवानां प्राप्याख्यातानां जन्मविशेषादौपायधिविशेषान्मन्त्रविशेषोपायविशेषाद्या य समाधि स भवप्रत्यय भव समा-
 आत्मानात्मविवेकाभाव्यरूप प्रत्यय कारण यस्य स तथा जन्ममात्रहेतुको वा पक्षिणामाकाशगमनवत् पुन समागतुत्वान्मुमुक्षुभि-
 र्हीयइत्यर्थे अक्षादीर्घपूर्वक अक्षादय पूर्वे उपायायस्य स तथा उपायप्रत्ययइत्यर्थे तेषु अक्षयोपायविषय चेतस प्रसाद सा हि जननीय यो-
 स अक्षादिपूर्वक अक्षादय विवेकाधीनावीर्ययुक्ताह उपजायते समुपजातवीर्यस्य पाश्चात्यासु भूमिषु स्मृतिरत्पन्न न तस्मिन्पाश्चा-
 चित्तमनाकुल सत्समाधीयत समाधिरङ्गकागता समाहितचित्तस्य प्रज्ञा भाव्यगोचरा विवर्तन जायत तदभ्यासात्पराया वैराग्याद्वा-
 वत्यसंज्ञात समाधिरुमुमुक्षुर्णमित्यर्थे प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावश्रुते चित्तिशक्तिरिति न्यायेन तस्यामपि सर्ववृत्तिनिरोधाव-
 ख्यायां चित्तपरिणामप्रवाह न ज्ञान्यसकारप्रवाहश्च भवत्यवत्यभिप्रेत्य संस्कारशेषव्युक्त तस्य च संस्कारस्य प्रयोजनमक्त तत प्रज्ञा-
 न्तवाहिता संस्कारादिति प्रशान्तवाहिनानामावृत्तिकस्य चित्तस्य निविन्धनाभिव्यक्तनिलोमपरिणामिनापशम यथा समिदाज्याग्रादुति-
 प्रक्षेपे बह्निरुत्तरोत्तरवृद्ध्या प्रज्वलति समिदादीक्षयेत् प्रथमपक्षेण किञ्चित्छाम्यनि उत्तरात्तरक्षणेण न तदधिकमिति प्रशम्यतीति क्रमण-
 शान्तिर्वर्धते तथा निरुद्धचित्तस्यात्तरोत्तराधिक प्रशम प्रवर्तति तत्र पूर्वे पूर्णप्रशमजनित संस्कारगवात्तरात्तप्रशमस्य कारणा तदा च
 निविन्धनाभिव्यक्त क्रमेणापशम्यवृद्ध्यान्मममार्थान्नरोधसंस्कारं सह स्वस्थं प्रकृतौ लीयत तदा च समाधिपरिणामप्रभव न
 क्षान्तवाक्यजेन सम्यग्दर्शनेनाधिप्राया निवृत्ताया नन्देतुकरहृदययोगाभावाद्भूतौ पश्चादध्यामापि निवृत्ताया स्वरूपमार्तान् पुनः
 शुद्ध केवलोमुक्तस्तुच्यते तदुक्त 'तदा द्रष्टु स्वरूपवस्थानमिति' तदा सर्ववृत्तिनिरोधे नृसिद्धाया न नित्यावर्गिणामित्येतदन्यरूपवत्
 तस्य सर्वदा शुद्धत्वैव्यनविना हृदयसंयोगेनाविचिक्रान्त करणवृत्तिसाक्यं प्राप्नुवन्न भान्नापि भान्तेन दू-
 खानां भवति तदुक्त 'हृत्सिसाक्यमितरत्र' इतरत्र वृत्तिप्राप्ते पतन् विवृत्त द्रष्टृदयोपरक्त चित्त सर्वार्थचित्तमत्र द्रष्टृदयोपरक्त
 विषयविषयनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमव्यापययात्मकमिवाचेतनमपि चेतनमिव स्फूर्तिरुत्तमणिक्लप मन्तव्यमित्यु-

व्युत्पत्ते तदनेन चित्तसारूप्येण श्रान्ता कोचित्तदेव चेतनमिव्या, तदसङ्गयेयवासनाभिधिसम्पत्तिं परार्थं महत्यकागित्वात् यस्य भोगापवर्गार्थं तत्सम्पत्तौ परञ्चतनोऽसह्यत पुर्यान्तं तु घटादेवत्तु महत्यकारं चित्तं चतनमित्यर्थं एव विशेषदर्शिनः आत्मभावभावना-निवृत्तिं एवं योन्त करणपुरपयोर्विशेषदर्शनी तस्य योन्त करणे प्रागविवेकवशादात्मभावनासीत्सा निवर्तते मेददर्शने सत्यमेदभ्रमा-नुपपत्ते सत्त्वपुरपयोर्विशेषदर्शने च भगवदपित्तनिष्कामकर्मसाध्यं तल्लिङ्गं च योगभाष्यं दर्शितं यथा प्रावृत्तिं तृणादुरस्याद्वेदेन त-द्वीजसत्त्वानुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन निष्कान्तरचिदशात् यस्य लोमहर्षाश्रुपातो हृद्यते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनोऽजमपवर्गभागी यो कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते यस्य तु तादृश कर्मबीजं नास्ति तस्य मोक्षप्रागर्थवणे पूर्वपक्षयुक्तिगुं रुचिर्भवत्यर्थचिच्च सिद्धान्तयु-क्तिषु तस्य कोहमासं कथमहमासमित्यादिरात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते सा तु विशेषदर्शिनो निवर्तते इति एव सति कित्यदिति तदाह तदा विवेकनिष्कं कवलय्यप्रागभारं चित्तं निष्कं जलप्रवहणयोग्योर्नाचदेशं प्रागभारसदयोग्यउच्छप्रदेशं चित्तं च संच्छेत् प्रवर्तमान-वृत्तिप्रवाहेण प्रवहजलतुल्यं तत्प्रागात्मानात्माविवेकरूपविमार्गवाहि विषयभोगपर्यन्तनस्यासीत् अतुना त्वात्मानात्मविवेकमार्गवाहं कैवल्यपर्यन्तं सपद्यतइति अस्मिन्नश्च विवेकवाहिनं चित्तं येन्तरयास्ते सहेतुका निवर्तनीया इत्याह सूत्राभ्यां 'तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तरा-णि सस्कारेभ्यः । ह । न मेपां क्लेशवदुक्तं' । तस्मिन्विवेकवाहिनं चित्तं छिद्रेष्वन्तरालेषु प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपण्यहं समेत्य-चरूपाणि व्युत्थानानुभवजेषु सस्कारेभ्यः क्षीयमाणेभ्योपि प्रादुर्भवन्ति एपां च सस्काराणां क्लेशानामिव हानमुक्तं यथा क्लेशाद्य-विद्यादयो ज्ञानाभिना दग्धबीजभावान पुनश्चिच्छभूमौ प्ररोहं प्राप्नुवन्ति तथा ज्ञानाभिना दग्धबीजभावा सस्कारा प्रत्ययान्तराणि न प्ररोदुमर्हन्ति ज्ञानाभिना सस्कारास्तु यावच्चित्तमनुरोरतइति एवं च प्रत्ययान्तरानुदयेन विवेकवाहिनं चित्तं स्थिरीभूते सति प्रस-ङ्गानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघ समाधिं प्रसङ्गान् सत्त्वपुरपयान्यताख्याति शुद्धात्मज्ञानमिति यावत् नत्र बुद्धे सात्त्विके परिणामे कृतसयमस्य सचेपां गुणपरिणामानां स्वाभिवादाक्रमण सर्वाधिप्रागृत्वं तेषामेव च शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां यथावा द्विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वं च विशेषो नाम सिद्धि फलं तद्वैराग्याच्च कैवल्यमुक्तं सत्त्वपुरपयान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावा-धिप्रातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यमिति । सूत्राभ्यां तदेतदुच्यते तस्मिन् प्रसङ्गाने सत्यप्यकुसीदस्य फलम-लिङ्गसो प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारं विवेकख्याते परिपोषाद्धर्ममेघ समाधिर्भवति इज्याचात्सर्गाहिसादानस्वाध्यायकर्मणा अयं तु परमो धर्मो यथांगेनात्मदर्शनमिति' स्पृतेर्धर्मं प्रत्यग्रद्वैक्यसाक्षात्कार मेदति सिञ्चतीति धर्ममेघस्तत्त्वसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थं तत्

केशकर्मनिवृत्तिं ततो धर्ममेधात्समाधेर्धर्माद्व्याहृशाना पञ्चविधानामविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां कर्मणां च रक्तकृष्णगुह्यभेदेन
त्रिविधानामविद्यामुलानामविद्याश्रेयं धीजक्षयादात्यन्तिकी निवृत्तिं कैवल्यं भवति कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरात्यन्तिकया उचितत्वा-
दित्यर्थः एवं स्थिते शुद्धेत्रेव सदान्यानामित्यनेन सप्रज्ञात समाधिर्काशभूमावुक्तं नियतमानसस्थनेन तत्फलभूताऽसप्रज्ञातसमाधि-
र्निरोधभूमावुक्तं शान्तिमिति निराधसमाधियजसस्कारफलभूता प्रशान्तवाहिता निर्वाणपरमांमिति धर्ममगस्य समाधस्तत्त्वज्ञानद्वारा
कैवल्यहेतुत्व मत्सस्यामित्यनेनोपनिषदाभिमतं कैवल्यं ददितं यस्मादेवं महाफलोयोगनस्मात्त महता प्रयत्नेन सपादयति तद्व्याप्तस-
॥ १५ ॥ एव योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादनियममाह द्वाभ्यां नातीति यद्वक्तुं मर्जीर्यति शरीरस्य च प्रायश्चमना सपादयति तद्व्याप्तस-
स्मितमग्नं तदतिक्रम्य लोभनाधिकमश्रुतानं योगोऽस्ति अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् न च फाल्गुन्यनश्रुतायागाऽस्ति अनाहारद्वय-
जाग्रतोन्मत्तं चाजुन

नात्यश्रुतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्चतः ॥ न चातिश्वप्रशीलस्य जाग्रतोन्मत्तं चाजुन ॥ १७ ॥

॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥
तथाहाराद्व्याहृशाना रसपोषणभावेण शरीरस्य कार्याक्षमत्वात् 'यदुष्ट्वा आत्मसस्मितमग्नं तद्वर्धति तन्न हिनस्ति यद्रोगोऽस्ति तत्पृच्छनीयो-
नतश्चरति शतपथश्चरति' तस्माद्योगी नात्मसस्मितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्रियादित्यर्थः अथवा 'पुण्यशरीरं न तनीयमुदकेन तु
वायां सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशापयदित्यादौ' योगशान्तोक्तोपायमप्युक्तं न्यूनं वाऽश्रुतोपायान् सपुण्यद्वयं तथाऽतिश्रुतो-
लस्यातिश्रुतश्च योगोर्नैवास्ति हेतुर्न मावधानाभवेत्यभिप्रायः एकश्चकार उक्ताहारादिकमसमुच्चयाय अपरात्रानुक्तद्वयसमुच्चया-
र्थं यथा मार्कण्डेयपुराणे 'नाप्यन श्रुतिन आन्तान च व्याकुलचनन युञ्जत योगे राजेन्द्र यागा सिद्धयर्थात्मन नानिशीत न ज-
योषां न द्वन्द्वे नानिलान्विते कालेष्वन्तेषु युञ्जत न याग ध्यानतत्परइत्यादि ॥ १६ ॥ एवमाहारादित्ययम् एवमहायोगोऽस्ति रक्तमु-
क्ता तन्निग्रयमवतांयोगान्वयमाह युक्तं नि आन्धयतइत्यादिगन्त विहरण पादश्चम तौ युक्तौ नियतपरिमाणे यस्य तथा अन्ये-
ष्वपि प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिषु कर्मसु युक्ता नियतकाला चेष्टा यस्य तथा स्वप्नोदना अवबोधजागरण तौ युक्ता नियतकालौ य-
स्य तस्य योगो भवति साधनपाटवात्समाधौ सिध्यति नान्यस्य एव प्रयत्नविशेषेण संपादितो योग किं कर्तव्यं तत्राह तु गृहंति मने-

ससारदुःखाकारणविद्योन्मूलनहेतुब्रह्मविद्योन्पादकत्वात्समूलसर्वदुःखनिवृत्तिहेतुरित्यर्थं अत्राहारस्य नियतत्वं अर्थमशनस्य सव्य-
ञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु वायो सञ्चारणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादि प्रागुक्तं विहारस्य निवृत्तत्वं योजनान्न परं गच्छेदित्यादि क-
र्मसु चेष्टयानियतत्वं वागादिचापलपरित्याग रात्रौर्विमागत्रय कृत्वा प्रथमत्ययोजनारण मध्ये स्वपनमिति स्वप्नावबोधयोनियत-
कालत्वं यवमन्येऽपि योगशास्त्रोक्तानियमाद्रष्टव्या ॥१७॥ एवमेकाग्रभूमौ सन्नवात समाधिभिन्नाय निरोधभूमावसप्रब्रत समाधि-
वस्तुमुपक्रमते यदेति यदा यस्मिन् काले परंवरग्यवशाद्विनियत विशेषण नियत सर्ववृत्ति शून्यता मापदितं चित्तं विगतं रजस्तमस्कम-
न्तं करणसत्त्वं स्वच्छत्वात्सर्वविषयाकारग्रहणसमर्थमपि सर्वतोनिरुद्धवृत्तिकत्वादात्मन्येव प्रत्यक्किंचिन्नि अनात्मादुपरक्ते वृत्तिराहित्ये-
पि स्वतः सिद्धात्माकारस्य वारयितुमशक्यत्वाच्चित्तरेव प्राधान्यात् न्यग्भूतं सदवतिष्ठते मिश्रल भवति तदा तस्मिन्सर्ववृत्तिनिरोध-

यदा विनियत चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्ता इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यथा द्वौपोनिवातस्थो नैद्धते सोपमा स्मृता ॥ योगिनो यतचित्तस्य दुञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

काले युक्तं समाहित इत्युच्यते क य सर्वकामेभ्यो निःस्पृह निर्गता दोषदर्शनेन सर्वेभ्यो हृष्टा हृष्टविषयेभ्यः कामेभ्यः स्पृहा कृपणा यस्ये-
ति परं वैराग्यम सप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्ग साधनमुक्तं तथा च व्याख्यातं प्राक् ॥१८॥ समाधौ निवृत्तिकस्य चित्तस्योपमानमाह यथेति
द्वीपचलने हेतुना घातेन रहिते देशे स्थितो दीपो यथा चलने हेतुवशात्त्रोद्धते न चलति सोपमा स्मृता सहशान्तश्चित्तो योगिनां कस्य यो-
गिन एकाग्रभूमौ सप्रज्ञातसमाधिमनोभ्या सपादवान् यतचित्तस्य निरुद्धसर्वचित्तवृत्तेरसप्रज्ञातसमाधिरूप योग निरोधभूमौ युञ्जतो दु-
तिष्ठतो यथात्मानं करण तस्य निश्चलतया सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशकतया च निश्चलो दीपो हृष्टान्त इत्यर्थं आत्मनो योग युञ्जत इति व्याख्यानं
दादार्थान्तिकालम सर्वावस्थयापि चित्तस्य सर्वदाऽन्माकारतयाऽऽमण्डवैयर्थ्यं च न हि योगेनात्माकारता चित्तस्य सपाधानं किन्तु स्व-
तयात्माकारस्य सतोनात्माकारता निवर्त्यत इति तस्मादार्थान्तिकप्रतिपादनार्थमेवात्मपदं यतचित्तस्येति वाचावपरोर्निर्देश कर्मवा-
रयोवा यतस्य चित्तस्येत्यर्थः ॥१९॥ एव सामान्येन समाधिमुक्ता निरोधसमाधि विसरेण विवरितुमारभते यत्रोपक्रमइति यत्र यस्मिन्

परिणामविशेष योगसेवया योगाभ्यासपाठेन जातेसति चित्त निरुद्धं एकाविषयकवृत्तिप्रवाहसुखरूपमेकाग्रतां त्यक्त्वा निरिन्द्रियनाशिवबु-
पशाम्यश्रित्वैच्छित्तिकतया सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणत भवति यत्र च यस्मिंश्च परिणामे सति आत्मना रजस्तमोर्जान्भूतशुद्धस्त्वमा-
त्रेणान्त करणेनात्मानं प्रत्यक्चैतन्य परमात्माभिश्च सच्चिदानन्दधनमननमङ्कितं पश्यन् वेदान्तप्रमाणजया वृत्त्या साक्षात्कुर्वन्नात्म-
न्येव परमानन्दधने तुष्यति न देहिन्द्रियमङ्गुले न वा तद्गोचरं न्यत्र परमात्मदर्शने सत्यतुष्टिर्हेत्वभावात्तुष्यत्येवेति वा तमन्त करणपरि-
णाम सर्वचित्तवृत्तिनिरोधरूप योग विद्यादिति परेणान्वय यत्र काले इति तु व्याख्यानमसाधु तच्छब्दाजन्तव्यात् ॥ २० ॥ आत्मन्येव
तोये हेतुमाह सुखमिति यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेष आत्यन्तिकमनन निरतिशय ब्रह्मस्वरूप अतीन्द्रिय विग्नद्रियसप्रयोगान्भिव्यङ्ग्य
बुद्धिप्राप्त्य बुद्धौ च रजस्तमोर्जान्भूतशुद्धस्त्वमात्राह्य सुख योगीवेति अनुभवति यत्र च स्थितौ विद्यास्त्वत आत्मस्वरू-

यवोपरमते चित्तं निरुद्ध योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मानात्मानं पश्यन्नात्मानं तुष्यति ॥ २० ॥
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियं ॥ वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

पादौ च चलति त योगमश्रित विद्यादिति परेणान्वय समान अत्रात्यन्तिकमिति ब्रह्मसुखस्वरूपकथन अतीन्द्रियमिति विषयसुखव्या-
वृत्ति तस्य विषयेन्द्रियसयोगमापेक्षत्वात् बुद्धिप्राप्तमिति सौषुप्तसुखव्यावृत्ति सौषुप्तौ बुद्धेर्लौकित्वात् समाग्रा निर्वृत्तिकायास्तस्या
मत्त्वात् तदुक्तं गौडपादे 'लीयते तु सौषुप्ता तन्निशुर्हति न लीयतइति' तथा च श्रूयते 'समाधिनिर्भूतपलस्य चेतसानिर्वृतिशितस्थितमि-
यसुख भवेत् न शक्यते वर्णयितुं गिरा नदा यदेतदन्त करणेन शृङ्खल इति' अन्त करणेन निरुद्ध सर्ववृत्तकेनेत्यर्थं वृत्त्या तु सुप्ता-
स्वादने गौडाचार्यस्तत्र प्रतिपिद्ध नास्वादयेत्सुप्त यत्र नि सङ्ग प्रदया भवेदिति महदिदं समाग्रा सुप्तमनुभवमीति स्वचिरपवृ-
त्तिरूपा प्रज्ञा सुखास्वाद त व्युत्थानरूपत्वेन समाधिविर्वर्गित्वाद्योगी न कुर्यात् अतएव तादृश्या प्रज्ञया सह सङ्ग परित्यजन्ता नि-
श्चयावित्यर्थं निर्वृत्तिकेन तु चित्तन स्वरूपसुखानुभवमै प्रतिपादित स्वस्थ शान्त मनिर्वर्णनमकथ्य सुखमुत्तममिति स्पष्ट चतनु-
परिष्ठात्कारिव्यते ॥ २१ ॥ यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वत इत्युक्तमुपपादयति यलब्धेति य च निरति शयात्मकसुखव्यञ्जक निवृ-

स्विकास्त्रिषावस्थाविशेष लब्ध्वा सन्तताश्रयासपरिपाकेन संपाद्यापर लाभं ततोधिकं न मन्यते कृतं कृत्य प्राप्तं प्रापणीयमित्यात्मलाभाद् परं विद्यतइति स्मृते एव विषयभोगवासनया समाधेर्विचलन नास्तीत्युक्ता शीतवातमशकाद्युपद्रवनिवारणार्थमपि तन्नास्तीत्याह यस्मिन् परमात्मसुखमयं निर्वृत्तिकचिन्तावस्थाविशेषे स्थितोयोगी गुरुणा महता शास्त्रनिपातादिनिमित्तेन महतापि दु खेन न विचाल्यते किमुत क्षुद्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तमिति यत्रोपरमतइत्यारभ्य बहुभिविशिषणैर्योनिर्वृत्तिक परमानन्दमिव्यञ्जकश्चिन्तावस्थाविशेषउक्तं चित्तवृत्तिनिरोधं चित्तवृत्तिमयसर्वदु खविरोधित्वेन दु खवियोगमेवमन्त योगसंस्कृतं वियोगशब्दाहमपि विरोधिलक्षणया योगशब्दवाच्यं विद्याज्ज्ञानीयाक्न तु योगशब्दानुरोधोदात्तश्चित्तबन्धं प्रतिपद्येत्यर्थं तथा च भगवान् पतञ्जलि रसूत्रयत् 'योग-

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ॥ यच्चिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥ तं विद्याद् स्वसंयोगवियोग योगमंजितम् ॥ सनिश्चयेन योक्तव्योयोगीनिर्विस्मचेतमा ॥ २३ ॥

श्चित्तवृत्तिनिरोधइति' योगोभवति दु खहेति यन्नाशुक्तं तदेतदुपसंस्तुत एवभूते योगे निश्चयानिवंदयो साधनत्वविधानायाह सयथोक्तफलोयोगीनिश्चयेन शास्त्राचार्यवचनतात्पर्यविषयोऽर्थः सत्यपवेसप्यवसायेन योक्तव्योऽभ्यसनीय आनिर्विण्णचेतसा एतावनापि कालेन योगीनो सिद्धं किमत परं कथमिति युतापोनिर्वंदस्तद्रहितेन चेतसा इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सैत्यति किन्वरयेत्येव धैर्यदुक्तेन मनसेत्यर्थं तदेतन्नैडपादावजन्तु 'उत्सेकउदधेयद्वत्कुशाग्रेणैकविन्दुना मनसोनिग्रहममद्ववेदपरिखेदतइति' उत्सेकउन्मच्चनशोषणाध्यवसायेन जलोद्धरणमिति यावत् अत्र संप्रदायविद्वद्वाक्यायिकाभाचक्षते कस्यचित् किल परिष्करणेणानि तीरस्थानि तरङ्गवेगेन समुद्रोपजहार सच समुद्र शोपयिष्याम्येवेति प्रवृत्त स्वसुखाग्रणैकैकं जलोविन्दुमुपरिप्रचिक्षेप तदा च बहुभिसंक्षिप्तबन्धुवग-

वीर्यामाणापि नैवोपगमयदृच्छया च तत्रागतेन नारदेन निवारितोऽयस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा रते नैवोपगमयन् भस्मोऽपि विनाशाय
 चेति प्रतिजने ततश्च देवान् दुल्यान् दुर्गादुर्गो रदोगरुड तत्साराख्याय प्रपयाभास गमुद्रस्त्वन्मनिहास्य गमवमन्य गम गमवमन्य गम
 गरुडपक्षवातेन शुष्यन्समुद्रोर्ध्वतस्मान्पृष्ठानि तस्मै पक्षिणे प्रददौ विनि एनमयेदेन सनातिरा पश्यन् गम प्रत्यमान गगनमन्त्रा
 ह्नुति ततश्च पक्षिणश्च नम्याभिमत सिध्यतीति भाव ॥२३॥ किञ्च दुल्यायागाभयमनीय तत्र गम सन्तति स्तुत्यन्तु नोऽप्यन्त्र
 प्वशोभनयादिदशनेन शोभना ग्रास तस्माच्च स्तुत्यादि मे स्याद् म स्यादित्यवरूपा कामा प्रभोऽस्ते न त्वाभवा शस्त्रम् ॥२४॥
 विपयाभिहास्यान् विचार जन्माशा मनत्यनिध्वानि शाभना ग्रासया गदृपु च क्वचन्तवर्गिततिष्ठन् ॥२५॥ चन्द्रलक्षणा गगनापि र
 भुतिषु श्ववान्तपायसवत्स्तपव सर्वान् ब्रह्मलोकपर्यन्तानशपत निरवशान् सत्रान्तास्त्यक्ता इत्येव कामाश्च तद्वाशान् ॥२६॥

सङ्कल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥ मनरेवेन्द्रियग्रामं विनिप्रशद सन्तत ॥ २४ ॥

सदृपायंसति विवंकयुक्तेन मनसेवेन्द्रियग्राम चक्षुरादिकरणसमूह विनियम्य समतन सर्वध्याविषयभ्य प्रत्यान्द्य शने शनैरभ्य-
 दित्यन्वय ॥२४॥ भूमिकाजयक्रमेण शनै शनैरुपरमेव युतिर्धर्मरिक्ता तथा गृह्णाता या बुद्धिरनन्दमनेवतानि प्रयस्या तथा यत्र क-
 वाचिदवश्यमविष्यत्येव योग कि त्वरयत्येव रूपया शन शनैरुपरदिष्टमार्गेण मनोनिरन्त्यात् एतानानिर्दनिप्रयो प्रागुक्ता केशिना
 तथा च श्रुति 'यच्छृङ्गाद्धमनसी प्राञ्जलद्यच्छिद्धानात्मनि ज्ञानमात्मनिमहतिनियच्छेत् तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीति वागिति वाच्य तर्कि-
 की वैदिकी च मनसि व्यापारवर्ति नियच्छेत्' नातुध्यायादवच्छिद्द्धार वाचोविग्लापन हि तदिति श्रुतेर्नानुत्तानेना जने मनाश्लेमात्र
 शोभाभवेदित्यर्थ चक्षुरादिनिरोधोप्यतस्या भूमा प्रष्टव्य मनर्मानि छान्दस देव्य तन्मत कर्मन्दिनानन्दिरसत्कारि जनाविद्विक्क-
 त्पसाधन करण ज्ञाने जानातीति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या ज्ञातयोत्यानि सातृत्वापाभावद्वारे नियच्छेत् मनस्यापागान् पागव्यस्याहङ्का-
 रमात्र परिशेषयत् तच्च ज्ञान ज्ञातृत्वापाविमहङ्कारमात्मानि महति महत्तन्व सर्वव्यापकं नियच्छेत् द्विविधाहङ्काराविशेषरूप सा-
 माभ्यरूपश्चेति अयमहमेतस्य पुत्रइत्येव व्यक्तमभिमानोविशेषरूपोऽन्यथहङ्कार अस्मीत्येतावन्मात्रमभिमन्यमान सामान्यरूप

समष्टयहङ्कारः सत्त्व हिरण्यगर्भो महानात्मो नि च सर्वानुस्यूतत्वायुच्यते ताभ्यामहङ्काराभ्यां विविकर्तारूपधिकं शास्तात्मा सर्वो-
न्तराश्रितदेवकस्मत्सन्महान्तात्मानं समाश्रितुं निरुच्छेदेव तत्कारणमव्यक्तमापि नियच्छेत्ततो निरुपाधिकस्त्वं पदलक्ष्य शुद्ध-
आत्मा साक्षात्कृतो भवति शुद्धे हि विदेकरस प्रत्यगात्मनि जडशक्तिरूपमनिर्वाच्यमव्यक्तं प्रकृतिरुपाधिं साच प्रथमं सामान्याह-
ङ्काररूपं महत्तत्त्वं नाम धृत्वा व्यक्तीभवति ततो बहिर्विशेषाहङ्काररूपेण ततो बहिर्गोदीन्द्रियरूपेण तदेतच्छ्रुत्या-
भिहितं इन्द्रियाणि परगण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरत्मा महत्परः परमव्यक्तमव्यक्तानुरूपं पर-
पुरुषाख परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति तत्र गवादिष्विव वाङ्मिरो व प्रथमा भूमि बालमुग्धादिष्विव निर्भनस्त्व छितीया त-
न्द्रादिष्विवाहङ्कारागदित्य तृतीया सुषुप्ताविव महत्तत्त्वरहित्य चतुर्थी तदेतद्रूपमिचतुष्टयमपेक्ष्य शनैः शनैरुपरमेदित्युक्तं यद्यपि मह-
त्तत्त्वं शान्तात्मनोभ्यः महत्तत्त्वापादानमव्याकृताख्यं तत्त्वं श्रुत्योदाहारि तथापि तत्र महत्तत्त्वस्य अव्याकृतैः नियमन नाभ्यवार्थि सु-

शनैः शनैरुपरमेदुद्ध्या धृतिगृह्यौतया ॥ आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

पुष्टाविव स्वरूपलयप्रसङ्गात् तस्य च कर्मक्षयं सति पुरुषप्रयत्नमन्तरेण सिद्धत्वात्तत्त्वदर्शनानुपयोगित्वात् इत्युच्यते त्व-
न्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदृष्टिभिरिति पूर्वमभिधाय सूक्ष्मत्वसिद्धये निरोधसमाधेरभिधानात् सच्च तत्त्वदिदक्षोर्दर्शनसा अन-
त्वेन इष्टतत्त्वस्य च जीवन्मुक्तिप्रतिबन्धरूपेणैव शक्त्यायापेक्षितं ननु शान्तात्मन्यवरजस्य चित्तस्य वृत्तिरहितत्वेन सुखं निवददर्शन-
हेतुत्वाभिति चेत् न स्वतः सिद्धस्य दर्शनस्य निवारयितुमशक्यत्वात् तदुक्तं 'आत्मानात्माकार स्वभावतो वस्थित सदा चित्तं आत्मै-
काकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टिं विदधीत' यथा घटउत्पद्यमानं स्वतो विद्यत्यूर्णवोत्पद्यते जलतण्डुलादिपूरणं तत्पत्रे घटे पञ्चापु-
खप्रयत्नेन भवति तत्र जलादौ नि सारितोपि विद्यन्नि सारयितुं न शक्यते मुखपिधानेन्यन्तोर्विषयवतिष्ठतप्यत्र तथा चित्तमुत्पद्यमानं
चैतन्यपूर्णमेवोत्पद्यते उत्पन्नं तु तस्मिन् मूषानिषिक्तद्रुतताम्रवसुखदुःखदिरूपत्वं भोगहेतुधर्मो धर्मैः सहकृतसामग्रीवशाद्भवति
तत्र घटो खाद्यानात्माकारे विरागप्रत्ययाभ्यासेन निवारितोपि निर्निमित्तश्चिदाकारोच्चारयितुं न शक्यते ततो निरोधमवाधित्वा निर्दे-
शितेन चित्तेनः सस्कारमात्रांशोत्पत्तयति सूक्ष्मत्वेन निरुपाधिकचिदात्ममात्राभिमुखत्वाद्वाचित्ति विनैव निर्विघ्नमात्माऽनुभूयत तदेतद्वहा

‘वातसस्य मन कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति’ आत्मनि निरुपाधिके प्रतीचि सस्या समारियस्य तदात्मसस्य सर्वप्रकाशनिश्चय-
स्वभावसिद्धात्माकारमात्रविशिष्ट मन कृत्वा धृतियुहीतया विवेकबुद्ध्या सयाद्यासप्रज्ञातसमाधिष्य सन् किञ्चिदपि अनात्मनानात्मनि-
वा न चिन्तयेत् न ह्यस्या विषयीकुर्यात् अनात्माकारवृत्तौ हि व्युत्पानमेव स्यात् आत्माकारवृत्तौ च संप्रज्ञात समाधिरित्यस्मत्प्रज्ञात-
समाधिलैर्याय कामपि चिन्तव्यं नोत्पादयेदित्यर्थः ॥२५॥ एव निरोधसमाधि कुर्वन् योगी यतोयतद्वति शब्दार्वाणा वित्तविक्षेपहेतुना
मध्ये यतोयतोयस्माद्यस्मात्प्रतिष्ठाच्छब्दाद्विषयाद्रागद्वेषादेश्च चञ्चल विक्षेपाभिमुख सत् मनोनिश्चरति विक्षिप्त सत् विषयाभिमुखी
प्रमाणविपर्ययविकल्पस्तृतीनामन्यतमामपि समाधिविरोधिनी वृत्तिमुत्पादयति तथा लयेहेतुना निद्राशेषवद्ज्ञानभ्रमादीनां मध्ये य-
तोयतोनिमिच्छादस्मिन् लयाभिमुख सन्मनोनिश्चरति लीन सत्समाधिविरोधिनीनिद्राख्या वृत्तिमुत्पादयति ततस्ततोविक्षेपनिमित्तालु-
यनिमित्ताच्च नियम्यैतन्मनोनिर्द्वैत्तिकं कृत्वात्मन्येव स्वप्नकाशपरमानन्दधने वशा नयेत् निरन्ध्यात् यथा न विक्षिप्येत न वा लीयतेति

वतोयतोनिश्चरति मनसश्चञ्चलमस्थिरम् ॥ ततस्ततोनिनयस्यैतदात्मन्येव दशं नयेत् ॥ २६ ॥

एवकारोऽनात्मगोचरत्वं समाधेर्वोरयति एतच्च विवृत गौडान्धार्यपादै ‘उपायेन निगृहीयाद्विक्षिप्त कामभोगयो सुप्रसन्न लये चैवं
यथा कामोलयस्तथा १ बुद्धं सर्वमनुस्तुत्य कामभोगान्निवर्तयेत् अजसर्वमनुस्तुत्य जात नैव तुपदयति २ लये सर्वोदशब्दत विक्षिप्त-
शमयेत्युन सकृपाय विजालीयात्मभोगास न चान्येत् ३ नास्वादयेत्सुख तत्र नि सद्ग प्रशया भवत् निश्चल निश्चरोच्चिन्तनकीटयतिप्र-
यत्नत ४ बद्धा न लीयते चित्त न च विक्षिप्यते पुन अन्निद्रनमानाभास निषपन्न बहूतनदंति’ ५ पञ्चजि श्लोकं उपायेन वदयमाणेन
क्षैराग्याभ्यासेन कामभोगयोर्विक्षिप्त प्रमाणविपर्ययविकल्पस्तृतीनामन्यतमयापि ह्यस्या परिणत मनोनिगृहणीयात् निरन्ध्यादात्मन्ये-
वेत्यर्थः कामभोगयोरिति चिन्त्यमानावस्थामुज्यमानावस्थामेदेन द्विवचन तथा लीयतेऽस्मिन्निति लय सुषुप्त तस्मिन् सुप्रसन्नमाया-
सर्वाजितमपि मनोनिगृहणीयादेव सुप्रसन्न चेत्कुतोनिगृह्यते तत्राह यथा कामोविषयगोचरप्रमाणादिवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी न-
था लभोपि निद्राख्यावृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी सर्ववृत्तिनिरोधाहि समाधि अत कामादिकृतविक्षेपादेव भ्रमादिकृततलयादपि म

शान्तिरोद्धत्याभिस्यर्थं १ उपायेन निष्पृष्टीयात्केनेत्युच्यते सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमल्पं तु क्षणवैल्यनुसुख 'यो वै भूमा तत्सुखं नालये
 सुखमस्ति अथ बदल्पं तन्मत्वं नतं तु कामिनि' श्रुत्यर्थं गुरुपदेशादनुपपन्नात्यर्थालोच्य कामान् चित्तस्यमानावस्यान् विषयान्मोगान् भु-
 ज्यमानावस्थां विषयाश्रितवर्तयत् मनसः सकाशादिति शेषः काममोगं भागमोगं तस्मान्मनोनिवर्तयेदिति वा एवं द्वैतस्मरण-
 काले वैराग्यभावनोपायस्यर्थं द्वैतविस्मरणं तु परमोपायइत्याह अजं ब्रह्म सर्वं न ततोतिरिक्तं किञ्चिदस्तीति शास्त्राचार्योपदेशादन-
 न्तरप्रयुस्तुल्यं तद्विपर्येत द्वैतजातं न पश्यत्येव अधिष्ठाने ज्ञाने कल्पितस्याभावात् पूर्वोपायापेक्षया वैलक्षण्यसूचनार्थंस्तु शब्द २ एवं-
 वैराग्यभावनातत्त्वदर्शनाभ्यां विषयेभ्योनिवर्त्यमानं चित्तं यदि दैनंदिनलयाभ्यासवशादुयाभिमुखं भवेत् तदा निद्राशेषाजर्णवद्बृह-
 नश्रभाषां लयकारणानां निरोधेन चित्तं सम्यक् प्रबोधयदुत्थानप्रयत्नेन यदि पुनरेव प्रबोध्यमानं दैनंदिनप्रबोधोभ्यासवशात् काम-
 मोगयोर्विश्रितं स्यात् तदा वैराग्यभावनया तत्त्वसाक्षात्कारेण च पुनः शमयेत् एवं पुनः पुनरभ्यस्तोलयात्सर्वाधिनं विषयेभ्यश्च
 व्याचर्तितं नापि समप्राप्तमन्तरालावस्थं चित्तं सत्त्वजभूतं सकपाय रागद्वेषादिप्रबलवासनावशेन सत्त्वधीभावात्त्वेन कपायेन दोषेण
 युक्तं विजानीयात् समाधिताश्चिदाद्विवेकेन जानीयात् ततश्च नेदं समाहितमित्यवगम्य लयविक्षेपाभ्यामिदं कपायादपि चित्तं नि-
 रूढ्यात् ततश्च लयविक्षेपकषायेषु परिहृतेषु परिशेषाच्चित्तेन समं द्रष्टुं प्राप्यते तच्च समप्राप्तं चित्तं कषायलयाद्वान्त्या न चालयेत्
 विषयाभिमुखं न कुर्यात् किंतु धृतियुद्गीतया बुद्ध्या लयकषायप्राप्तेर्विविच्य तस्यामेव समप्राप्तावतियत्नेन स्थापयेत् ३ तत्र समाधौ
 परमसुखव्यञ्जकेऽपि सुखं नास्वाद्येत सुखं तदव्याविद्यापरिकल्पितं मृगवत्येवभावनया नि सङ्गो निस्पृह सर्वसुखेषु भवेत् अथवा प्रब्रूया
 तव्याख्यानं प्रब्रूया यदुपलभ्यते सुखं तदव्याविद्यापरिकल्पितं मृगवत्येवभावनया नि सङ्गो निस्पृह सर्वसुखेषु भवेत् अथवा प्रब्रूया
 सविकल्पसुखाकारवृत्तिरूपया सह सङ्गं परित्यजेत् नतु स्वरूपसुखमपि निर्द्वैतकेन चित्तेन नानुभवेत् स्वभावप्राप्तस्य तस्य वारायि-
 तुमशक्यत्वात् एवं सर्वतोनिवर्त्य निश्चलं प्रयत्नवशेन कृतं चित्तं स्त्रमावचाञ्चल्या द्विग्याभिमुखतया निश्चरद्वादिनिर्गच्छत् एकी-
 कुर्यात् प्रयत्नतः निरोधप्रयत्नेन समं ब्रह्मण्यकता नयत् ४ समप्राप्तं चित्तं कीदृशमुच्यते यदा न लीयते नापि सत्त्वधीभवति नामस-
 त्वसाम्बन्धेन लयशब्देनैव सत्त्वधीभावस्योपलक्षणात् न च विक्षिप्यते पुनः नशब्दवादाकारवृत्तिमनुभवति नापि सुखमास्वाद्यति राज-
 सत्वसाम्बन्धेन सुखास्वादस्यापि विक्षेपशब्देनोपलक्षणात् पूर्वं भवन्दिदंशस्तु पृथक्प्रयत्नकरणात् एव लयकपायाभ्यां विक्षेपसुखास्वादा-
 भ्यां च राहितं अनिद्वन्निमिद्गुणं चलनं सवातप्रदोपवत् लयाभिमुखरूपं तद्विहितं निवातप्रदीपकल्पं अनाभासं न केनचित्द्विषयाकारे-

णाभासतइत्यंतत्र कपायसुखास्वादयोरभयान्तर्भावे उक्तएव यदैव दोषचतुष्टय रहित चित्स भवति तदा तच्छित् ब्रह्मनिष्पन्न सम ब्रह्मप्राप्तं भवतीत्यर्थे ५ एतादृशश्च योग श्रुत्या प्रतिपादित 'यदा पश्चादतिष्ठन्ते ब्रानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहु प-
रमां गतिं तां योगिमिति मन्यन्ते त्थिरामिन्द्रियधारणा अप्रमत्तस्तदा भवति योगोऽष्टि प्रमत्तायययाविति पतन्मूलकमेव च 'योगश्चित्तवृ-
त्तिनिरोधइति' सूत्रं तस्माद्युक्त तत्तत्संतानियम्येनदन्मन्येव वश नयेदिति ॥२६॥ एव यागाध्यासबलादात्मन्येव योगिन प्रशाम्यति मन-
ततश्च प्रशान्तेति प्रकर्षेण शान्त निर्द्वैतिकतया निरस्य सम्कारमाश्रयेण मनोयस्य न प्रशान्तमनस्य वृत्तिसंश्रयतया निर्मनस्क निर्मनस्क-
त्वे हेतुगर्भविशेषणइय शान्तरजममकलमयमिति शान्त विक्षेपक रजोयस्य त विक्षेपशून्य तथा न विद्यते कटमप लयेहेतुसमोयस्य तम-
कलमप लयेन शान्तरजममित्यनेनैव तमोगुणापलक्षणे अकटमप सत्सारेणैव तमोऽर्मादिवर्जितमिति यावद्वाभूत ब्रह्मेव सर्वमिति निश्च-
येन सम ब्रह्मप्राप्त जीवन्मुक्त एव योगिन एवमुक्त प्रकरेणति श्रीधर उक्तम निगतिशय सुरुमुपेत्युपगच्छति मनस्तद्वृत्त्यारभावे स-

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिन सुखमुत्तमम् ॥ उपैति शान्तरजस ब्रह्मरूपसकलमपम् ॥ २७ ॥

पुमांस्वरूपसुखाविर्भावप्रसिद्धिं योक्तवति हि शब्द तथा च प्राग्व्याख्यात सुखमात्यन्तिक यत्तदित्यत्र ॥२७॥ उक्त सुखयोगिन स्फु-
टीकरोति युञ्जन्नेवमिति एव मनर्मवेन्द्रियप्रामित्याद्युक्तक्रमेणात्मान मन मद युञ्जन्सगदृष्टत योगी योगेन नित्यमन्तर्ग्री विगत-
कलमप विगतमल सत्सारेणैवधर्मोऽधर्मैराहित सुखेनत्वायासेन ईश्वरप्राणिधानात् सर्वान्तरायनिवृत्त्या ब्रह्मसत्पदो मय्यल्लभ विपया-
स्पर्शन सप्त ब्रह्मण स्पर्शोत्सादात्म्य यस्मिन् तद्विपयासत्पदो ब्रह्मस्वरूपमित्येतत् अत्यन्त सर्वान्तरायपरिच्छेदानतिशान्त निगतिशय
सुखमानन्दयश्रुते व्याप्तोनि सर्वतोनिर्द्वैतिकेन चित्सेन लयविक्षेपविलक्षणमनुभवति चिक्षेपे वृत्तिसत्त्वात् लये च मनस्ते, यि स्वरूपेणा-
स्तत्त्वात् सर्ववृत्तिसंश्रयन सूक्ष्मेण भवसा सुखानुभव समाभावेत्यर्थे अत्र चानायासेत्यन्तरायनिवृत्तिरक्ताने चान्तरगायावर्तिना-
योगसूत्रेण 'व्याधिरत्यानसशयप्रमादालम्ब्याविरतिम्रान्तिदर्शनाल्लुब्धयर्भूमिकानास्त्रित्वाभि' चित्तविक्षेपान्तरगाया चित्त विक्षिपन्ति
योगादपनयन्तीति चित्तविक्षेपायोगप्रतिपक्षा सशयम्रान्तिदर्शने तादृग्भिरुपतया वृत्तिनिरोधमाप्ताग्रतिपक्षो व्याख्यादयस्तु सप्र-

शुचिसङ्घचरिततया तद्व्यापिपक्षाद्व्यर्थं व्याधिर्धातुवैषम्यनिमित्तोविकारोल्बरादि स्त्यानमकर्मण्यता गुरुणा शिष्यभाषणस्याप्यासना-
विकर्मोर्नहतेति यावत् योग साधनीयेनचैतुभयकोटिरुण्विज्ञान संशयस्तद्वृपप्रतिष्ठत्वेन विपर्ययान्तर्गतोपि सन्तु मयकोटिरुपार्थित्वे-
ककोटिरुपार्थित्वरूपावान्तरविशेषविवक्षयात्र विपर्ययाद्देनोक्त प्रमाद समाधिसाधनानामनुष्ठानसामर्थ्यव्यनुष्ठानशीलता विष-
यान्तरव्यापृततया योगसाधनेष्वौदासीन्यमिति यावत् आलस्य सत्यामप्यौदासीन्यप्रच्युतौ कफादिना तमसा च कायचित्तयोरुत्त-
व्याधित्वेनाप्रसिद्धमपि योगविषये प्रवृत्तिविरोधि अविरतिश्चित्तस्य विषयविशेषेणेकान्तिकोभिलाप भ्रान्तिदर्शनं योगसाधनेपि त-
त्साधनत्वबुद्धिस्तथा तत्साधनेत्यसाधनत्वबुद्धि अलङ्घ्यभूमिकत्व समाधिभूमेरेकाग्रतायाश्च अलाम क्षित्तमूढविक्षितरूपत्वमिति
यावत् अनवस्थितत्व लब्धायामपि समाधिभूमौ प्रयत्नशैथिल्याश्चित्तस्य तत्राप्रतिष्ठितत्व तपते चित्तविक्षेपानवयोगमलायोगप्रतिप-
क्षायोगान्तरायादिति चाभिधीयन्ते ॥ दु खदौर्मेनत्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासविशेषसहभुव ॥ दु खं चित्तस्य राजस परिणामोवाध-
नालक्षण तच्चाध्यात्मिक शरीर मानस च व्याधिवशात्कामादिवशाच्च भवति आधिभौतिक व्याघ्रादिजनित आधिदैविक ग्रहपी-

युञ्जन्नेव सदात्मान योगो विगत कलमषः ॥ सुखेन ब्रह्मसंस्पृशमख्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

डादिजनित द्वैषाख्यविपर्ययहेतुत्वात्समाधिविरोधि दौर्भनत्यमिच्छाविघातादिवलवद्दु खानुभवजनितश्चित्तस्य तामस परिणामवि-
शेष क्षोमापरपर्यायस्तब्धीभाव सन्तु कपायत्वाख्यवत्समाधिविरोधी अङ्गमेजयत्वमङ्गकम्पनमासनस्यैर्विरोधि प्राणेन बाह्यस्य वा-
योरन्त प्रवेशन श्वास समाध्यङ्गरेचकविरोधी प्राणेन कोष्ठस्य वायोर्बाहिर्नि सारण प्रवेशस समाध्यङ्गपूरकविरोधी समहितश्चि-
त्तस्यैते न भवन्ति विक्षितचित्तस्यैव भवन्तीति विक्षेपसहसुगोन्तरायाएव एतेऽश्यासंवरगायाभ्यां निरोद्धव्या ईश्वरप्राणिधानेन च
तीव्रसवेगानामासन्ने समाधिलाभे प्रस्तुते ईश्वरप्राणिधानाद्वानि पक्षान्तरमुक्ता प्राणिधेयमीश्वर ह्येशकर्मविपाकाशयैरपरमृष्ट पुरप-
विशेषईश्वर । यत्र निरतिशय सर्वश्रीज । सपूर्वेषामपि गुरु कालेनानवच्छेददिति त्रिभि सूत्रे प्रतिपाद्य तत्प्राणिधानं द्वाभ्याम-
सूत्रयत् । तस्य वाचक प्रणव । तत्प्रपत्तदर्थंभवन्मिति तत् प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽयन्तरायाभावश्च । तत् प्रणवजपपासदर्थेध्यान-
रूपाश्चेद्वरप्राणिधानात् प्रत्यक्चेतनस्य पुरुषस्य प्रकृतेर्विवेकनाधिगम साक्षात्कारोभवति उक्तानामन्तरायाणामभावोपि भवतीत्यर्थ

अभ्यासचरणाभ्यामन्तरायनिवृत्तौ कर्तव्यतायाभ्यामदाढ्यार्थमाह 'तत्प्रतिषेधायभयकतत्त्वाभ्यास' नेपाभन्तरायाणा प्रतिषेधाय-
मेकास्मिन्कास्मिन्निमित्तं तत्त्वेऽभ्यासश्चेतस पुन पुनर्निवेशनकार्यं तथा 'मेत्री करुणामुदितोपेक्षाणा सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणा
भावनानास्त्रप्रसादनं' मेत्री सौहार्दं करुणा कृपा मुदिता हर्ष उपेक्षा औदार्यमोक्ष सुखादिशब्दस्तद्वन्त प्रतिपाद्यन्ते सर्वप्राणिषु सु-
खसमोपापेषु साध्वेनमम मित्राणां सुखित्वमिति मेत्री भावयेत् न त्वीष्यां दुःखित्वपु कथनु नामेया दुःपानिवृत्ति स्यादिति कृपामिव
भावयेत् नोपेक्षा नवा हर्षपुण्यवत्सु पुण्यानुपादेन हर्षकुर्यात्तु द्वेष न चोपेक्षा अपुण्यवत्सु चादोषस्यमेव भावयेत् ननुमादन नवा
द्वेष पवमस्य भावयेत् शुक्लो धर्म उपजायते ततश्च विगतरागद्वेषादिमल चित्त प्रसन्न मदेकाग्रतायाग्य भवति मज्ज्यादिचतुन्य चापल-
क्षणं अमं सत्त्वसशुद्धिरित्यादीनाममानिष्यमदभिभाव्यत्यादिना च धर्माणा संवेयामतेना शुभवामनान्तरपन्थेन मोक्षनवामनानिब-
र्तकत्वात् रागद्वेषौ महाराश्रु सर्वपुण्याग्रप्रतिबन्धका महता प्रयत्नेन परिहर्तव्यावित्येतन्मन्त्रार्थं पञ्चमन्येपि प्राणायामादय उपपाया-
स्त्रिप्रसादनाय दर्शिता तदेतन्निश्चयप्रसादनं भगवदनुग्रहेण यस्य जातं त प्रत्येवतद्वचनं सुरगतीति अन्यथा मतं प्रशमानुपपत्ते ॥२८॥
तदेव निरोधसमाधिना त्वपदलक्ष्यं तत्पदलक्ष्यं च शुद्धं साक्षात्कृतं तदस्यगोचरा तत्त्वममोति वदन्तवाक्यजन्या निर्विकल्पकसा-
क्षात्काररूपा वृत्तिब्रह्मविद्याभिधाना जायते ततश्च कृत्वाऽविद्या तत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मसुखमत्यन्तमश्रुतंक्षुण्णपुपादयति त्रिभि श्लोको
तत्र प्रथमं त्वपदलक्ष्योपास्थितिमाह सर्वभूतस्थितिमाह सर्वभूतस्थितिमाह साध्यं भूतपु स्यात्परजडमपु शरीरेषु भोक्तृभूतया स्थितभूमेव नित्यं न्युसुमात्मानं
प्रत्यक्षेत्तनं साक्षिण परमार्थसत्यमानन्दयन साध्यं भूतपु स्यात्परजडमपु शरीरेषु भोक्तृभूतया स्थितभूमेव नित्यं न्युसुमात्मानं
साक्षिणि सर्वाणि भूतानि साक्ष्याण्या आसिकेन समन्वेन भाग्यतया काल्पितानि साक्षिमाक्ष्ययोः सर्वान्तरागनुपपत्तिर्भूतानि प-
रिच्छिन्नानि जडानि तु स्वात्मकानि साक्षिणां विवेकेनक्षते क योग्युक्तात्मा योगेन निर्विचारशरीरंरूपं सत्त्वं प्रसादं प्राप्तंभान्मा-
न्तं करण यस्य सतथा तथाच प्रागोक्तं निर्विचारवंशरीरंरूपंरूपं साक्षिणं विवेकेनक्षते क योग्युक्तात्मा योगेन निर्विचारशरीरंरूपं सत्त्वं प्रसादं प्राप्तंभान्मा-
पार्थत्वादिति तथा च शब्दानुमानागोचरयथार्थं विशेषवस्तुगाचर्योगजप्रत्यक्षेण ऋतभरमेतं युगपत्सुक्ष्मं व्यग्रहितं विप्रकृतं च
सर्वं तुल्यमेव पश्यतीति सर्वत्र सम दर्शनं मत्स्योति सर्वत्र समदर्शनं मन्त्रात्मानमनन्तमानं च यागयुक्तात्मा य जाचस्थितमक्षितंरति
युक्तं अथवा योग्ययुक्तात्मा योवा सर्वत्र समदर्शनं सजात्मानमक्षितंरति योगिसमदर्शित्वानावात्म्यक्षणाधिकारिणाबुक्ता यथा हि प्यि-
तवृत्तिनिर्गद साक्षिमाक्षात्कारेण तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतवतन्यपृथक्करणमपि नावस्य यागवापक्षितं अतएवाहयसिप

‘ह्रीं क्रमौ चित्तनादास्य योगोद्धारं च राघव योगोवृत्तिनिरोधो हि ज्ञान सम्यगवेक्षणं असाध्य कस्यचिद्योग कस्य चित्तस्वनिश्चय प्रकाशौ ह्रीं ततोदेवोजगाद् परम शिष्यइति चित्तनाशं साक्षिण सकाशात्तदुपाधिभूतचित्तस्य पृथक्करणच्छदर्शनं तस्योपायद्वय ए-
कोऽसंग्रहातसमाधिं सप्रज्ञातसमाधौ हि आत्मैकाकारवृत्तिप्रवाहयुक्तमन्तं करणसत्त्व साक्षिणाऽनुभूयते निरुद्धसर्ववृत्तक रूपशा-
न्तत्वाद्वाऽनुभूयतइति विशेष द्वितीयस्तु साक्षिणि कल्पित साध्यमनृतत्वाद्वास्त्येव साध्येव तु परमार्थस्य केवलोविद्यतइति विचा-
र. तत्र प्रथममुपायं प्रपञ्चपरमार्थतावादिनोद्देश्यगमोदय प्रपेदिरे तेषां परमार्थस्य चित्तम्यादर्शनेन साक्षिदर्शने निरोधातिरिक्तोपा-
यासंभवात् श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादमतोपजीविनस्त्वोपनिषदा प्रपञ्चानृतत्ववादिनोद्वितीयमेषोपायमुपेयु तेषां ह्याधिष्ठानज्ञानदा-

सर्वभूतस्य मात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन. ॥ २६ ॥

यो मा पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्य-
ति ॥ २७ ॥

दुर्ये साति तत्र कल्पितस्य बाधितस्य चित्तस्य तद्दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यते अतएव भगवन्पूज्यपादा कुत्रापि ब्रह्मविदां योगा-
पेक्षां न व्युत्पादया वभूवु अतएव चोपनिषदा परमहसा श्रौते वेदान्तवाक्यविचारएव गुरुमुपसृत्य प्रवर्तन्ते ब्रह्मसाक्षात्काराय ननु योगो
विचारणैव चित्तदोषनिराकरणेन तस्यान्यथासिद्धत्वादिति कृतमधिकं ॥२९॥ एव शुद्ध त्वपदार्थ निरूप्य शुद्ध तत्त्वदार्थ निरूपयति
यो मा भिति यायोगी माभीश्वर तत्पदार्थमशेषप्रपञ्चकारणमायौपाधिकमुपाधिविवेकेन सर्वत्र प्रपञ्चे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण चानुस्यूत
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं परमार्थसत्यमानन्दवनमनन्तं पश्यति योगजेन प्रत्यक्षेणापरोक्षीकरोति तथा सर्वं च उपञ्चजात मायया भव्या-
रोपित मद्भिन्नतया मृगाल्वेनैव पश्यति तस्यैव विवेकदर्शिनोह तत्पदार्थोभगवान्न प्रणश्यामि ईश्वर कश्चिन्माद्भिन्नोस्तीति परोक्षज्ञा-

नविष्योन भवामि किंतु योगजापरोक्षज्ञानविषयो नवामि यद्यपि चाक्यजापरोक्षज्ञानविषयत्वं त्वपदार्थोभेदेनैव तथापि केवलस्मापि तत्पदार्थस्य योगजापरोक्षज्ञानविषयत्वमुपपद्यतएव एव योगजेन प्रत्यक्षेण मामपरोक्षकुर्वन् सच मे न प्रणश्यति पगक्षोन भवन्ति स्वात्माहि ग्रम सविद्वानतिप्रियत्वात्सर्वदा भद्रपरोक्षज्ञानोचरोभवति 'ये यथा मा प्रपद्यन् तास्मयेव भजाभ्य हसिम्युक्ते' तथैव शरशब्दास्थभीष्मव्यानस्य युत्रिष्टुप प्रति भगवच्छ्रुतान्ते अविद्वान्स्तु सदैव सञ्चिहितोभगवतोनुग्रहभाजनमित्यर्थः ॥३०॥ एव त्वपदार्थे न-
पि त न पश्यति 'सपनमविदितो न भुनक्तोति' श्रुते विद्वान्स्तु सदैव सञ्चिहितोभगवतोनुग्रहभाजनमित्यर्थः ॥३०॥ एव त्वपदार्थे न-
त्यपार्थे च शुद्ध निरूप्य तत्त्वमसौनि धास्यार्थ निरूपयति सर्वभूतइति सर्वेषु भूतत्वाग्रहानतया स्थित सर्वानुस्यतसन्मात्र मामोभवर
तत्पदलक्ष्य स्वेन त्वंपदलक्ष्येण सदैवकत्वमत्यन्तानेदमास्थित सन् घटाकाशोमहाकाशादत्यग्रवाणाधिभद्रनिगकरण निश्चिन्वन् यो-

सर्वभूतस्वितं योमा भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोपि संयोगो मयि व-
र्तते ॥ ३१ ॥

मज्जति अह ब्रह्मास्मिनि वेदान्तवाच्यजेन तत्त्वमाश्रान्कारेणापरोक्षीकर्तुं नो विद्यातत्कार्यनिवृत्त्या जीवन्मुक्त कृतकृत्यएव भवन्ति
यावत्तु तस्य बाधितानुवृत्त्या शरीरादिदर्शनमनुवर्तत तान्त्रागच्छकर्मप्रावृत्त्यान सर्वकर्मत्यागं न या यात्रवत्प्रावृत्तिवत् विहितन क-
र्मेणा वा जनकादिवत् प्रतिपिबेन कर्मेणा वा दत्तावेयादिवत् सर्वथा यनकैर्नापि रूपेण वर्तमानापि व्यवहरन्त्यपि संयोगी ब्रह्माहम-
रमीति विद्वान्मयि परमात्मन्येवाभेदेन वर्तते सर्वथा तस्य मोक्ष प्रति नास्ति प्रतिबन्धशङ्का 'तस्यैव न देवाश्च नाभूत्या इशत आत्मा
ह्येषा संभवतीति' श्रुते देवागृहाप्रभावा अपि तस्य मोक्षाभवनाय नेशते किमुतान्ये शुद्धादित्यर्थे ब्रह्मविदानीपि द्वकर्मणि प्रवर्तकयो-
गागृह्ययोरस्मभवेन निषिद्धकर्मोत्सर्गवपि तदगीहृत्य ज्ञानस्तुन्यर्थमिदमुक्त सर्वथा वर्तमानापिनि हन्त्यापि सन्मात्रोक्तान्न हन्ति न निब-
ध्यतइतिवत् ॥३१॥ एवमुत्पन्नपि तत्त्वबोध्यं काश्चान्मनानाशावासनाक्षयारनावाजीवन्मुक्तिसुम नानुभवति चित्तविक्षेपेण च हृष्टदु-
स्खमनुभवति सोऽपरमोयोगी देहपाते केवल्यभागित्वात् देहमप्रावर्ष्यन्त च हृष्टदुःखानुभवात् तत्त्वज्ञानमनोनाशावासनादः प्राणा नु-

युगपदभ्यामादृष्टुः कानि वृत्तिपूर्वकं जीवन्मुक्तिसुखमनुभवन् प्रारब्धकर्मवशात् समाधेयव्युत्थानकाले आत्मैवापम्यमुपमा तेनात्मदृष्टान्तेन सर्वत्र प्राणिजाते सुखं वा यदि वा दुःखं समं तुल्यं यं पश्यति स्वस्थानिष्टं यथा न संपादयति एव परस्याप्यनिष्टं योनं संपादयति प्रद्वेषश्चैतत्वात् एव स्वस्येष्टं यथा संपादयति तथा परस्यापिष्टं यं संपादयति रागश्चैतन्वात् सनिर्वासनत योपशान्तमना योगी ब्रह्म-
विद्यं परमं श्रेष्ठमन्त पूर्वस्मात् हे अर्जुन अतस्तत्त्वज्ञानमनोनाशवासनाक्षयाणाम युगपदित्यर्थं क्रममभ्यासाय नराणं प्रयत्नआस्थेय-
इत्यर्थं तत्र इदं सर्वं द्रुतजातमाद्वितीये चिदानन्दात्मनि मायया कल्पितत्वान्मुषैव आत्मैवैक परमार्थसत्य सच्चिदानन्दाद्वयोहमस्मी-
ति ज्ञानं तत्त्वज्ञानं प्रदीपज्वालासन्तानवद्धृतिसन्तानरूपेण परिणममानमन्त करणद्रव्य मननात्मकत्वान्मनइत्युच्यते तस्य नाशो नःम-
वृत्तिकरूपपरिणामं परित्यज्य सर्ववृत्तिविरोधिना निरोधाकारेण परिणामं पूर्वोपरपरामर्शमन्तरेण सहसोत्पद्यमानस्य क्रोधादिवृत्ति-
विरोधस्य हेतुश्चित्तगत सस्कारानिरोधोवासना पूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्ते वास्यमानत्वात् तस्या क्षयोनमविवेकजन्याया चित्तप्रशम-

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योर्जुन ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

वासनायां इडायां सत्यापि बाह्ये निमित्ते क्रोधाद्यन्यत्ति तत्र तत्त्वज्ञाने सति मिथ्याभूते जगति तरविषाणादाविव धीवृत्त्यनुदयात्स-
नञ्च इष्टत्वेन पुनर्वृत्त्यनुपयोगाभिरिन्धनाश्रिवन्मनोनश्यति नष्टे च मनसि सस्कारोद्बोधकस्य बाह्यस्य निमित्तस्याप्रतीतो वासना
क्षीयते क्षीणायां वासनायां हेत्वभावेन क्रोधादिवृत्त्यनुदयात्मनोनश्यति नष्टे च मनसि शमदग्निस्पर्शस्या तत्त्वज्ञानमुदेति एवमुत्पन्ने
तत्त्वज्ञाने रागद्वेषादिरूपा वासना क्षीयते क्षीणाया च वासनायां प्रतिबन्धभावात्तत्त्वज्ञानोदयश्च परस्परकारणत्वं दर्शनीयं अतए-
व भगवान् वसिष्ठमाह 'तत्त्वज्ञान मनोनाशोवासनाक्षयएव च मिथ्यं करणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितानि हि तस्माद्राघव यतोनं
पौरुषेण विवेकिना नोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रयमेतत्समाश्रयेदिति' पौरुषेयत्वं येन केनाप्युपायेनाश्च संपादयिष्यामीत्येवविधो
त्साहचर्योनिर्बन्ध विवेकोनाम चिचित्त्य निश्चय तत्त्वज्ञानस्य श्रवणादिक साधन मनोनाशस्य योग वासनाक्षयस्य प्रतिकूलभास-
नोत्पादनमिति यतादृशविवेकयुक्तेन पौरुषेण प्रयत्नेन भोगेच्छाया खलपाया अपि हविषा कृष्णवर्त्ममेवेति न्यायेन वासनावृद्धिहेतुत्वा-

दूदूतरत्युक्तं द्विविधोहि विद्याधिकारी कृतोपासिरकृतोपासिश्च तत्र यउपास्यसाक्षात्कारपर्यन्तामुपासि कृत्वा तत्त्वज्ञानाय प्रवृत्त स्त-
 स्य वाग्मनाक्षयमनोनाशयोर्दृढतरत्वेन ज्ञानादूर्ध्वं जीवन्मुक्तिं स्वतःपत्र मिष्यति इदानीन्तनस्तु प्रायेणकृतोपासिरव मुमुक्षुरास्तु-
 क्यमात्रात् सहसा विद्यायां प्रवर्तते योग विना चिज्जडविवेकमात्रेणैव च मनोनाश वाग्मनाक्षयौ तात्कालिका सपाद्य शमदमादिस-
 पत्वा श्रवणमनननिविद्यास्तनानि सपादयति तैश्च हठाभ्यासैः सर्वबन्धविच्छेदि तत्त्वज्ञानमुदतिं अविद्याग्रन्थरब्रह्मत्व तद्दयप्रान्ति
 सदाया कर्माणि सर्वकामत्व मृत्यु पुनर्जन्म चेत्यनेकविबोबन्धोज्ञानाश्रितते तथा च श्रूयते एतत् यावेद् निहित गुहाया सोऽवि-
 द्याग्रन्थि विकिरतीह सोऽस्य ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, भिद्यते तद्दयग्रन्थिशिख्यन्ते सर्वसदाया क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हरे
 पराचरे सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म यावेद् निहित गुहायां परमेव्योमन् सोऽश्रुते सर्वोन् कामान्स ब्रह्मणाविर्पाश्रिता तमेव विदित्वातिमृत्यु-
 मेति यस्तु विज्ञानवान् भवत्यमनस्क सदाशुचि सतु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो जायते यएव वेदाह ब्रह्मास्मीति सद्दं सर्वं
 भवति' इत्यसर्वज्ञत्वनिवृत्तिफलमुदाहार्यं संय विदेहमुक्तिं सत्यपि देहे ज्ञानोत्पत्तिं समकालीना ज्ञया ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपनानामेते-
 वा वन्धानामविद्यानाशे सति निवृत्तौ पुनरुत्पत्त्यमभवात् अत शैथिल्येहत्वभावात्तत्त्वज्ञानं तस्यानुवर्तते मनोनाशवाग्मनाक्षयौ तु
 हठाभ्यासाभावाद्भोगप्रदं प्रारब्धेन कर्मणा बाध्यमानत्वाच्च सवानप्रदशप्रदीपवत्सहसा निवर्तते अतइदानीन्तनस्य तत्त्वज्ञानिन
 ग्रामिस्सद्यै तत्त्वज्ञाने न प्रयत्नापेक्षा किंतु मनोनाशवाग्मनाक्षयौ प्रयत्नसाध्याविति तत्र मनोनाशोऽभ्यपज्ञानसमाधिरूपेण निरूपि-
 त प्राक् वासनाक्षयस्त्वदानौ निरूप्यते तत्र वाग्मनास्वरूप वसिष्ठुग्राह ' हृदभावनया त्यक्तपूर्वापगविचारण यदादानं पदार्थस्य वा-
 सना सा प्रकीर्तिता ' अत्र च स्वस्वदेवाचारकुलधर्मस्वभावनेदतद्वनापराब्दस्तु शब्दादिषु पाणिनामभिनिवेशं सामान्यनोदाहरण
 साच वासना द्विविधा भलिना शुद्धा च शुद्धा देवो सम्पत् शाल्मसस्कारपाबल्यात् तत्त्वज्ञानसा व्रतवर्तनकरूपव भलिना तु द्विवि-
 द्या बाह्याऽभ्यन्तराच बाह्यातु ३ भिन्नेवा लोकवासना शास्त्रवाग्मना देहवाग्मना चेति सर्वे जनायथा न निन्दन्ति तथैवाचरिष्यामीत्य-
 शक्यार्थो भिन्नवशोलोकवासना तस्याच्च कालोकभारायति तु सम्पदेति म्यायेन सम्पादयितुमशक्यत्वात् पुरुषार्थानुपयोगीत्वाच्च
 भलिनत्व शास्त्रवासना तु त्रिविधा पाठव्यसन बहुशास्त्रव्यसन अनुष्ठानव्यसनचेति क्रमेण भरहाजस्य दुर्वासोनिघास्य च पत्नि-

क्षा भलित्वं चास्याल्लेशगवहत्वात् पुरुषार्थानुपयोगित्वाद्दण्डहेतुत्वाज्जन्महेतुत्वाच्च देहवासनाणि त्रिविधा आत्मत्वभ्रान्तिगुणार्थान-
 भ्रान्तिदोषा पनयनभ्रान्तिश्चेति तन्नात्मत्वभ्रान्तिविरोचनादिषु प्रसिद्धा सार्वलौकिका गुणार्थान द्विविध लौकिक शास्त्रीयच समी-
 चीनशब्दादिविषयसंपादन लौकिक गङ्गास्नानशालाभ्रान्तिर्थादिसंपादन शास्त्रीय दोषापनयनमपि द्विविध लौकिक शास्त्रीयच चि-
 कित्सकौकैरोषधैव्याध्यापनयम लौकिक वैदिकस्नानाचमनादिभिरशौचाद्यपनय वैदिक एतस्याश्च सर्वपुकारायामलितत्वमपामा-
 णिकत्वादशक्यत्वात्पुरुषार्थानुपयोगित्वात्पुनर्जन्महेतुत्वाच्च शास्त्रे प्रसिद्ध तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासनात्रयमिवोकिनामुपादेयत्वेन प्र-
 तिभासमानमपि विविदिषोर्वेदोत्पत्तिविरोधिन्त्वाद्धिदुषोश्चाननिष्ठाविरोधित्वाच्च विवेकिभिर्हेय तदेव बाह्यविषयवासना त्रिविध-
 निरूपिता आश्रयन्तरवासनातु कामक्रोधदम्भद्वेषाद्यतुरसम्पद्रपा सर्वानर्थमूल मानसो वासनेत्युच्यते तदेव बाह्याभ्यन्तरदान्तच-
 नुष्टयस्य शुद्धवासनया क्षय संपादनीय तदुक्त वामिष्ठेन 'मानसीर्वासना पूर्व त्यक्त्वा विषयवासना मैत्र्यादिवात्मनाराम गृह-
 णामलवासनाहति' तत्र विषयवासना शब्देन पूर्वोक्तास्तिरल्लोकशास्त्रदेहवासनाविवेक्षिना मानसवासनाशब्देन कामक्रोधदम्भ-
 दर्पाद्यातुरसम्पादिवक्षिता यद्वा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाविषया तेषा भुज्यमानत्वंदशाजन्य सस्कारोऽपिषयवासना कान्यमानत्वंद-
 शाजन्य सस्कारोमानसवासना अस्मिन्पक्षे पूर्वोक्तानां चतसृणामनयोरेवान्तर्भाव बाह्याभ्यन्तरव्यतिरेकेण वात्मनान्तरासंभवात्
 तासां वासनानां परिहारागोचरं तद्विरुद्धमैत्र्यादिवासनोत्पादन ताश्च मैत्र्यादिवासना भगवता पतञ्जलिना सूत्रिना प्राक् सङ्क्षेपेण
 व्याख्यातावपि पुनर्व्याख्यायन्ते चित्त हि रागद्वेषपुरुषार्थैः कलुषीक्रियते तत्र सुखानुशयी राग मोहादनुभूयमानं सुखमनुशेते क-
 लुषीवृत्तिविशेषोराजस सर्वं सुखजातीयं मे भूयादिति तच्च इष्टादृष्टसामग्र्यभावात्सम्पादयितुमशक्य अतः सारागश्चित्त कलुषी-
 करोति यदातु सुखिषु प्राणिष्वयं मैत्री भाषयेत् सर्वेयते सुखिनामदीयाहति तदा नत्सुख स्वकीयमेव सम्पन्नमिति भावयतस्तत्र रा-
 गोनिवर्तते यथा स्वस्य राज्यनिवृत्तावपि पुत्रादिराज्यमेव स्वकीय राज्य तद्वत् निवृत्तेच रागो वर्धय्यपाये जलामिव चित्त प्रसीदति
 तथा च तु खानुशयी द्वेष दुःखमनुशेते कश्चिद्वृत्तिविशेषमनोऽनुगतज परिणाम ईदृशो सर्व दुःख सर्वदा मे माभूदिति तच्च शा-
 ष्टव्याघ्रादिषु सत्सु न निवारयितु शक्य न च सर्वे ते दुःखहेतवोहन्तु शक्यन्ते अतः संद्वेष मदा न्ददयं दहति यदा तु स्वस्येव प-

रेणां सर्वेषामपि दुःखमाभूदिति कर्ण्णां दुःखेषु नावयेत् तदा वैर्यादिद्वेयनिवृत्तौ चित्तप्रसीदति तथा च स्मर्यते 'प्राणायामश्च
 नोनीष्टाभूतानामपि ते तथा आत्मापम्येन भूतेषु दया कुर्वन्ति साधयद्वाति' एतदेवैवायुक्तं आत्मापम्येन सर्वत्रेत्यादि तथा प्राणिन
 स्वभावतएव पुण्यं नायुनिष्ठान्ति पापं त्वनुतिष्ठन्ति तदाह 'पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवा नपापफलमिच्छन्ति पाप
 कुर्वन्ति यत्नत इति' ते च पुण्यपापे अक्रियमाणे क्रियमाणे पश्चात्ताप जनयत सच्च श्रुत्याद्रतिन 'किमह माधुना कर्त्तव्यं किमह पाप-
 मकरचामिति' यद्यसौ पुण्यपुण्येषु मुदिता भावयेत्तदा नष्टापनावान् स्वयमेवाप्रमत्त अशुक्लकृष्ण पुण्ये प्रवर्तते तदुक्तं कर्मशुक्लकृष्ण
 योगिनस्त्रिविधमनरेषां अयोगिना त्रिविधं शुक्लं शुभं कृष्णमशुभं शुक्लकृष्ण शुभाशुभमिति तथा पापपुरुषेपेक्षां भावयन्स्वयमपि
 तद्व्यासनावान् पापास्त्रिवर्तते न तश्च पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्तापस्याभावं चित्तप्रसीदति एव सुखिषु मैत्रा भावयतो न
 कंवल रागो निवर्तते किन्त्वसूयेभ्यां दयोपि निवर्तन्ते परगुणेषु दोषाविवेकरणमसूया परगुणानाममहनमपीष्यो यदा मैत्रावशात्परसुख
 स्त्रीयमेव सम्पन्नं तदा परगुणेषु कथमसूयादिकं सम्भवेत् तथा दुःखेषु कर्षणा भावयत शत्रुव्राटिकरोष्ठे योगदा निवर्तते तदा दुः-
 खिप्रतियोगिकस्वसुखित्वप्रयुक्तदोषोपि निवर्तते एव दोगान्तरनिवृत्तिरन्यहनीया वासिष्ठराभायणादिषु तदेव तत्त्वज्ञान मनोनाशोवा-
 सनाक्षयश्चेति त्रयमभ्यसनीयं तत्र केनापि द्वारेण पुन पुनस्तत्त्वानुस्मरणं तत्त्वज्ञानाभ्यासं तदुक्तं 'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं त-
 त्प्रबोध्यन एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्गुणा सर्गादोवेव नोत्पन्न इदं नस्त्येव सर्वदा इह जगन्ह चेति बोधाभ्यासं विदुः पर-
 मिति' इदं व्यावसायिकविरोधयोगाभ्यासमनोनिरोधाभ्यासं तदुक्तं 'अत्यन्ताभावसम्पत्तो ज्ञातुर्ज्ञेयस्य वस्तुन युक्त्या शास्त्र्यतन्ते ये
 तेयत्राभ्यासिनः स्थिता इति' ज्ञातुर्ज्ञेययोर्मध्यान्वयीभावसम्पत्तिन स्वरूपेणोपपत्तीतिरत्यन्ताभाव सम्पत्तिस्तदर्थं युक्त्या योगेन
 इदं व्यासमवबोधेन रागद्वेषादिनामवे हृतिरयनोदिता याऽसौ ब्रह्माभ्यास स उच्यते इति रागद्वेषादिना क्षिणता रूपवासनाक्षयाभ्यास-
 उक्तं तस्मादुपपन्नमेतत्तत्त्वज्ञानाभ्यासेन मनोनाशाभ्यासेन वासनाक्षयाभ्यासेन च रागद्वेषान्यतया य स्वरूपसुखं हृदि विदुः सम-
 हृदि, सपरमोयोगी मतोयस्तु विषमहृदि सतत्त्वज्ञानवानन्यपरमोयोगीति ॥ ३२ ॥ उक्तमर्थमाक्षिपन् योगयोगइति योग्यं सर्वत्र सम-

राष्ट्रिलक्षण परमो योगः साम्येन समत्वेन चित्तगतानां रागद्वेषादीनां विषमदृष्टिहेतूनां निराकरणेन त्वया सर्वज्ञेनश्रेणोक्त हेमचु-
सूदन सर्ववैदिकसंप्रदायप्रवर्तक एतस्य त्वयुक्तस्य सर्वमनोवृत्तिनिरोधलक्षणस्य योगस्य स्थितिं विद्यमानता स्मिरां ईर्ष्याकालानुवर्तिनी
न पश्यामि न संभावयामि अहमस्माद्विधाऽन्योवा योगाभ्यासनिपुण कस्मान्नसंभावयसि तत्राह चञ्चलत्वान्मनसदृति शेष ॥ ३३ ॥
अर्धलोकप्रसिद्धत्वेन तदेव चञ्चलत्वमुपपादयति चचलमिति चञ्चल अत्यर्थं चल सदा चलनस्वभाव मन हि प्रसिद्धमेवैतत् भक्ता-
नां यापादिदोषान् सर्वथा निवारयितुमशक्यानापि कृपति निवारयति तेषामेव सर्वथा प्राप्तुमशक्यानापि पुरुषार्थानाकथंति प्रापयन्ती-
ति वा कृष्णस्तेन रूपेण संबोधयन् दुर्निवारमपि चित्तचाञ्चल्य निवार्यं दुष्प्रापमपि समाधिसुख त्वमेव प्रापयितुं शक्नोषीति सूचय-

॥ अर्जुनउवाच ॥ योय योगस्त्ववा प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥ एतस्याहं न पश्यामि च-
ञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥ चञ्चलं हि मन कृष्ण प्रमाथि बलवदृढम् ॥ तस्याहं
निग्रहं मन्ये बायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

ति न केवलमत्यर्थं चञ्चल किंतु प्रमाथि शरीरमिन्द्रियाणि च प्रमथितुं क्षोभयितुं गील यस्य तत् क्षोभकतया शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य
चिचराताहेतुरित्यर्थं किंच बलवत् अभिप्रेताद्विषयात्केनाप्युपायेन निवारयितुमशक्य किंच हृद विषयवासनासहस्राणुस्यूततया भे-
चुमशक्य तन्मुनागवदच्छेद्यमितिभाष्ये तन्मुनागोनागपाश ता २ तनीति गुर्जरादौ प्रसिद्धोमहान्दृढनिवासी जन्तुविशेषोवा तस्या-
तिहृदतया बलवतोबलवत्तया प्रमाथिन प्रमाथितयाऽतिचञ्चलस्य महामत्तवनगजस्येव मनोनिग्रह निरोध निर्द्वैतकतयाऽवस्थान
सुदुष्कर सर्वथा कर्तुमशक्यमह मन्ये बायोरिव यथाकाशे दोषयमानस्य बायोनिश्चलन्व सम्पाद्य निरोधनमशक्य तद्वदित्यर्थं अय
माध जातेपि तत्त्वज्ञाने प्रारब्धकर्मभोगाय जीवित पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखसुख सुखरागद्वेषादिलक्षणश्चित्तधर्म हृदाहेतुत्वाद्बाधि-

तातुष्ट्याऽपि बन्धोभधाति चित्तवृत्तिनिरोधरूपेण तु योगेन तस्य निवारण जीवन्मुक्तिरित्युच्यते यस्या सम्पादनेन सयोगी परमात्म-
मतइत्युक्त तत्रेदमुच्यते बन्ध किं साक्षिणोनिवार्यते किं वा चित्तात् नाद्यस्तत्त्वज्ञानेनैव साक्षिणोबन्धस्य निवारितत्वात् न द्वितीय
स्वभावविपर्ययायोगात् विरोधिसहावाञ्च न हि जलादाद्रैत्वमग्नौष्णत्व निवारयितुं शक्यते 'प्रतिक्षणपरिणामिनोहि भावाश्रुते चि-
त्तिनाशेतिन्यायेन' प्रतिक्षणपरिणामस्यभावत्वाच्चित्तस्य प्रारब्धभागेन च कर्मणा कृत्वाप्रविघातकार्यनाशेन प्रवृत्तस्य तत्त्वज्ञानस्या-
पि प्रतिबन्ध कृत्वा स्वफलदानाय देहेन्द्रियादिकमवस्थापितं न च कर्मणा स्वफलसुखदुःखदिभोग्यवृत्तिसिद्धिर्भाविना सम्पादयितु
शक्यते तस्माद्यद्यपि स्वाभाविकानामपि चित्तपरिणामाना कथञ्चिदोगेनाभिभव शक्येन कर्तुं तथापि तत्त्वज्ञानार्थं योगादपि प्रा-
रब्धफलस्य कर्मण प्राबल्यावश्यभाविनि चित्तस्य चाञ्चल्ये योगेन नञ्निवारणमशक्यमह स्वबोधादेव मन्ये तस्मापनुपपन्नमेतदात्मो-
पपन्नेन सर्वत्र समदर्शी परमयोगी मतइत्युक्तस्तथाक्षेप ॥ ३४ ॥ तमिममाक्षेप परिहरन् श्रीभगवानुवाचा मशयमिति सम्यग्विदितं ते
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ असंशय महाबाहो मनोदुर्निग्रहं चलम् ॥ अभ्यासेनतु कौन्तेय वै-

राम्येणा च गृह्यते ॥ ३५ ॥

चित्तचेष्टितमतोनिग्रहीतुं शक्यसीति सतोयेन संबोधयति हे महाबाहो महान्तो साक्षान्महादेवेनापि सह कृतप्रहरणौ बाहु यस्येति
निरालिङ्गयमुत्कर्षं सूचयति प्रारब्धकर्मप्राबल्यादस्यतात्मना दुर्निग्रहं तु खेनापि निग्रहीतुमशक्य प्रमायि बलवद्दुर्बलमिति विदोषणत्र-
य पिण्डीकृत्यैतदुक्तं चल स्वभाव चञ्चल मनइत्यमशय नास्त्येव मशयोत्र सत्यमेवैतद्वर्वापीत्यर्थं एव सत्यपि सत्यतात्मना सभा-
धिमात्रोपायेन योगिनाऽभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते निगृह्यते सर्ववृत्तिशून्य क्रियते तन्मनइत्यर्थं अनिग्रहीतुरस्यतात्मन सकाशा-
त्संयतात्मनोनिग्रहीतुर्विशेषद्योतनाय तुराब्दं मनोनिग्रहेऽभ्यासवैराग्यया मनुष्यबोधनाय चशब्दं हं कौन्तेयितिपितृष्वमृपुत्रस्त्वम-
वश्य मया सुखीकर्तव्यइति खंहसबन्धसूचनतात्वात्सयति अत्रग्रथमाधेन चित्तस्य एतानिग्रहोऽनभवतीति द्वितीयाधेन तु कर्मान्तर-
संभवतीत्युक्तं क्षिबिधोहि मनसोनिग्रहं हृतेन क्रमेण चतुःतत्र चक्षुःश्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाण्यादंगतं कर्मान्द्रियाणिच तद्गो-
लकमात्रोपरोधेन हृताक्षिगृह्यन्ते तदुद्यान्तेन मनोपि एतेन निग्रहीव्यामीति मूढस्य भ्रान्तिर्भवति न च तथा निग्रहीतुं शक्यते तद्गो-

लक्षस्य तद्व्यकमलस्य निरोद्धमशक्यत्वात् अतएव च क्रमनिग्रहपथ युक्तस्तदेतद्भगवान् वसिष्ठआह 'उपविश्योपविश्यैव चित्तक्षेप-
मुद्धमुद्धः' इत्यक्यते मनोजेतुं विना युक्तिमनिन्दितां अदुशेन विना मत्तोयथा दुष्टमतद्भुज अध्यात्मविद्याधिगम साधुसङ्गमएव च वा-
सनासपरित्याग प्राणस्पन्दनिरोधनं एतास्तायुक्तय पुष्टा सन्ति चित्तजये किल सनीषु युक्तिक्षेपेनासु हठाश्रियमयन्ति ये चेतसे दी-
प्युत्सृज्य विनिग्नन्ति तमोऽङ्गैरिति' क्रमनिग्रहे चाध्यात्मविद्याधिगमएकउपाय साहि इत्यस्य स्थित्यात्व इग्वस्तुनश्च परमार्थसत्यप-
रसाज्जन्तस्वप्रकाशान्वं बोधयति तथा च सत्येतन्मन स्वगोचरेषु दृश्येषु मिथ्यात्वेन प्रयोजनाभावं प्रयोजनवति च परमार्थसत्यपरमा-
नन्दरूपे इग्वस्तुनि स्वप्रकाशत्वेन स्वागोचरत्व बुद्ध्या निरिन्धनाश्रिवत्त्वमेवोपश्याम्यति यस्तु बोधितमपि तत्त्वं न सम्यग्बुध्यते
योवा विस्मरति तयो साधुसङ्गमप्यवोपाय साधवोहि पुन पुनर्बोधयन्ति स्मारयन्ति च यस्तु विद्यामदादिदुर्वासनया पीड्यमानो न
साधून्नुवर्तितुमुत्सहते तस्य पूर्वाकाविवेकेन वासनानापरित्यागपवोपाय यस्तु वासनानामतिप्राबल्यात्तास्यक्तु न शक्नोति तस्य प्राणस्प-
न्दनिरोधपवोपाय प्राणस्पन्दवासनयोश्चित्तप्रेरकत्वात्तयोनिरोधे चित्तशान्तिरुपपद्यते तदेतद्वाह सएव 'द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राण-
स्पन्दनवासने एकस्मिन् च तयो क्षीणे क्षिप्र द्वे अपि नश्यत प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुद्वयसा आसनानशनयोगेन प्राणस्पन्दो-
निरुच्यते असङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् शरीरनाशदशित्वाद्वासनान प्रवर्तते वासनानसंपरित्यागाच्चित्त गच्छत्यचित्ततां प्राण-
स्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु एतावन्मात्रक मन्ये रूप चित्तस्य राघव यद्भावन वस्तुनोन्तर्वस्तुत्वेन रसेन च यदा न भाव्यते
किञ्चिद्धेयोपदेयरूपि यत् स्वीयते सकल त्याक्त्वा तदा चित्त न जायते अवासनत्वात्सतत यदा न मनुते मन अभनस्ता तदोदंति
परमात्मपदप्रदति' अत्र द्वावेवोपायौ पर्यवसितौ प्राणस्पन्दनिरोधार्थमभ्यास वासनानपरित्यागार्थं च वैराग्यमिति साधुसङ्ग-
माध्यात्मविद्याधिगमौ त्वभ्यासवैराग्योपपादकतयान्यथासिद्धौ तयोरैवान्तर्भवत अतएव भगवताऽभ्यासेन वैराग्येण चोते
द्वयमेवोक्त अतएव भगवान् पतञ्जलिरसूत्रयत् 'अभ्यासवैराग्याभ्या तन्निरोधइति तासां प्रागुक्ताना प्रमाणाविप-
र्ययविकल्पनिद्रास्थितिरूपेण पञ्चविधानामन्तानामा सूरत्वेन क्लिष्टाना द्वैतवैतार्किल्यानामपि वृत्तानां सर्वासामपि
निरोधोतिरिन्धनानिवधदुपशमाख्य परिणामोऽभ्यासेन च समुच्चितेन भवति तदुक्त योग्यभाष्ये चि-
त्तनदीनामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च तत्र या कैवल्यप्राग्भारा विवेकनिम्ना सा क-
ल्याणवहा या त्वविवेकनिम्ना ससारप्राग्भारा सा पापवहा तत्र वैराग्येण विषयस्रोत लिखीक्रियते विवेकदर्शना-

भ्यासेन च कल्याणलोतउद्धाख्यते इत्युभयार्धनिश्चितनिरोधश्च नि प्राग्भारनिष्पदे तदा विवेकनिष्ठ कैवल्यप्राग्भार चित्तमित्यत्र
 व्याख्यायते यथा तीव्रवेगोपेत नदीप्रवाहः सेतुबन्धनेन निवार्य कुल्याप्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं नियम्नवाहान्नरमुत्पाद्यते तथा वैराग्येण
 चित्तनद्या विषयप्रवाहः निवार्य समाध्यभ्यासेन प्रशान्तवाहिता सम्पाद्यतइति द्वारभेदात्समुच्चयएव एकद्वारत्वे हि ग्रीहियवव द्विक-
 ल्य स्यादिति मन्त्रजपपेदेवताध्यानादीना क्रियारूपाणामावृत्तिलक्षणोऽभ्यासः सम्भवति सर्वव्यापारोपरमस्य तु समाधौ कोनामाभ्यास-
 इति शङ्कां निवारयितुमभ्यासः सूत्रयतिस्म तत्र स्थितौ यल्लोभ्यासइति तत्र स्वरूपावस्थिते इष्टरि शुद्धे चिदान्धनि चित्तस्यावृत्तिकस्य
 प्रशान्तवाहितारूपा निश्चलनास्थितिस्तदर्थं यल्लोमानसउत्साहः स्वभावचाञ्चल्याद्वाहि प्रवाहशीलं चित्तं सर्वथा निरोत्स्यामीत्येवं-
 विश्र साभावत्यमानोभ्यासउच्यते सतु दीर्घकालनैरन्तर्यमत्कारमेवितोदहभूमि अनिवर्देन दीर्घकालं सेवितोविच्छेदाभावेन निरन्त-
 रासेवित सत्कारेण श्रद्धातिशयेन वा सेवितं सोभ्यासोदहभूमिर्विषयसुखवासनया चालयितुमशक्याभवति अदीर्घकालत्वे दीर्घ-
 कालत्वेऽपि विच्छिद्य विच्छिद्य संवेनं श्रद्धातिशयाभावे च तयविश्लेषकपायसुखास्वादानामपरिहारे व्युत्थानसत्स्कारप्राबल्या दहदभू-
 मिरभ्यासः, फलाय न स्यादिति त्रयमुपाक्ष वैराग्यं तु द्विविधं परं अपरं च यतमानसत्त्वाव्यतिरेकसंक्रान्द्रियसंज्ञावर्गीकारसंज्ञाभेदपरं
 चतुर्थं तत्र पूर्वभूमिजयेनोत्तरभूमिमपादनविवक्षया चतुर्थमेवासूत्रयत् इष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यमिति स्त्रि-
 योक्तपानभैश्वर्यमित्यादयोदहविषया स्वर्गोविदेहता प्रकृतिलयइत्यादयोवैदिकत्वेनानुश्रविकाविषयास्तेषु भयविश्लेषपि सत्यामेव तृ-
 ष्णार्था विवेकतारतम्येन यतमानादित्रयं भवति अत्र जगति किं सारं किमसारमिति गुरुशास्त्राभ्यां ज्ञात्वाभीत्युद्योगोयतमानं स्वाचि-
 स्ते पूर्वविद्यमानदोषाणां मध्योऽभ्यसमानविवेकनैतेपक्षा एतेऽवशिष्टाहति चिकित्सकवाद्दिवेचनं व्यतिरेक इष्टानुश्रविकविषयप्रवृत्ते-
 र्मुक्तात्मन्वर्षोद्येन वह्निरीन्द्रियप्रवृत्तिमजनयन्त्या अपि तृष्णाया औत्सुक्यमात्रेण मनस्यवस्थानमेकेन्द्रियं मनस्यपि तृष्णाशून्यत्वेन
 सर्वथा वैतृष्ण्यं तृष्णाविरागोधिनी चित्तयुत्तिर्ज्ञानप्रसादरूपा वशीकारसंज्ञा वैराग्यं सप्रज्ञातस्य समग्रेरन्तरङ्गं साधनमसप्रज्ञातस्य तु
 अहिरङ्गं तस्य त्वन्तरङ्गसाधनं परमेव वैराग्यं तच्चासूत्रयत् 'तत्परं पुरुषस्थितेर्गुणवैतृष्ण्यमिति' सप्रज्ञातसमग्रेऽपि तृष्णा-
 कात्प्रधानादिविषयस्य पुरुषस्य व्याप्तिं न्याक्षान्कारउत्पाद्यते तत्तच्छाशेपुण्यव्यवहारेषु वैतृष्ण्यं यद्भवति तत्परं श्रेष्ठं फलभूतं वैरा-
 ग्यं तत्परिपाकनिमित्ताच्च चित्तापराधमपरिपाकादविलम्बेन कैवल्यमिति ॥ ३५ ॥ यत्तु त्वमवोच, प्रारब्धभोगेन कर्मणा तत्त्वज्ञानाद-

पि प्रयत्नेन स्वफलदात्राय मनसोवृत्तिशून्पाद्यमानास्तु कथं तासां निरोधं कर्तुं शक्यमिति तत्रोच्यते असंयतात्मनेति उत्पद्येति तत्त्व-
साक्षात्कारे वेदात्ताद्याख्यानादिव्यासद्वादादलस्यादिदोषाद्वाऽभ्यासवैराग्याभ्यां न संयतो निरुद्ध आत्मानन्तं करणं येन तेनासंयतात्मना
तत्त्वसाक्षात्कारवतापि योगो मनोवृत्तिनिरोधं दुष्पापं तु खेनापि प्राप्नु न शक्यते प्रारब्धकर्मवृत्ताच्चित्तवाञ्छल्यादिति चेत्स्व वद-
सि तत्र मे मतिः मम समतिस्तस्यैवेत्यर्थं केन तर्हि प्राप्यते उच्यते वक्ष्यात्मना तु वैराग्यपरिपाकेन वासनाक्षये सति वक्ष्य स्वा-
धीनो विषयपारतन्त्र्यशून्य आत्मान्तं करणं यस्य तेन तु शब्दोऽसंयतात्मनो वैलक्षण्यद्योतनाथोऽवधारणाद्योवा प्रतादशेनापि यतता
यतमानेन वैराग्येण विषयत्वेति खिलीकरणे व्याप्त्यभिभूय प्राप्नु शक्यं कथमतिबलवता प्रारब्धभोगानां कर्मणामभिभव उच्यते उपायान्
क्षिप्तवाञ्छल्यनिमित्तानि प्रारब्धकर्मण्यप्यभिभूय प्राप्नु शक्यं कथमतिबलवता प्रारब्धभोगानां कर्मणामभिभव उच्यते उपायान्
उपायात् उपायः पुरुषकारस्तस्य लौकिकस्य वैदिकस्य वा प्रारब्धकर्मोपेक्षया प्रावल्यात् अन्यथा लौकिकानां कृष्यादिप्रयत्नस्य वैदि-

असंयतात्मना योगोदुष्प्राप्तमिति मे मतिः ॥ वक्ष्यात्मना तु यतता शक्यो वाऽऽप्नुयामा-

यतः ॥ ३६ ॥

कानां ज्योतिष्मोमादिप्रयत्नस्य च वैयर्थ्योपपत्तेः सर्वत्र प्रारब्धकर्मं सर्वस्वविकल्पप्रासात्प्रारब्धकर्मसत्त्वे न तत्रैव फलप्राप्ते किं पौरुषेण
प्रयत्नेन तद्वत्सत्त्वे तु सर्वथा फलाऽसंभवात्किं तेनेति अथ कर्मणः स्वयमदृष्टरूपस्य दृष्टसाधनसम्पत्तिव्यतिरेकेण फलजननात्ममधुनवा-
दपेक्षितः कृष्यादौ पुरुषप्रयत्नमिति चेत् योगाभ्यासेपि समं समाधानं तत्साध्याया जीवन्मुक्तेरपि सुखीति शायरूपत्वेन प्रारब्धकर्मफल-
ान्तर्भावान्न अथवा यथा प्रारब्धकर्मफलं तत्त्वज्ञानात्प्रबलमिति कल्प्यते दृष्टत्वात् तथा तस्मादपि कर्मणो योगाभ्यासः प्रबलोऽस्तु शास्त्रीयस्य
प्रयत्नस्य सर्वत्र ततः प्राबल्यदोषात् तथा चाह भगवान् वसिष्ठः 'सर्वमेवेह हिंसदा संसारे रजुनन्दनं सम्यक्प्रशु क्तांस्सर्वेण पौरुषात्ममवा-
प्यते उच्छास्ते शान्तिरिति चेति पौरुषं द्विविधं स्मृतं तत्रोच्छास्तेन परमार्थोऽयं शास्त्रप्रतिविद्ध अनर्थोऽयं नरकाय शा-
स्त्रित शान्तिविहितं धान्तः करणशुद्धिकारा परमार्थोऽयं चतुर्वर्त्येषु परमाय मोक्षाय शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासना सरित् पौ-

रूपेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि अशुभेषु समाविष्टः समाविष्टः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां धरः द्रुगाभ्यासवशाद्याति यदा ते वासनोदयः तदाऽभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिभर्तृन् वासना शुभेतिशेषः 'सन्दिग्धायाभपि भृशः शुभामेव समाहरः शुभायां वासनावृद्धौ तात दोषोन कश्चन अव्युत्पन्नमनायावद्भवान्नाततत्पदः गुरुशालग्रामणस्त्व निर्णति तावदाचर ततः पक्वः कथादेण दूने विज्ञातवस्तुना शुभोप्यसौ त्वया ह्याज्योवासनौघोनिरोधेनेति' तस्मात्साक्षिगतस्य ससारस्याविवेकनिबन्धनस्य विवेकसाक्षात्कारादपनयेपि प्रारब्धकर्मपर्यवस्थापितस्य चित्तस्य स्वाभाविकीनामपि चित्तवृत्तीना योगाभ्यासप्रयत्नेनापक्ये सति जीवन्मुक्तः परमयोगी चित्तवृत्तिनिरोधाभावे तु तत्त्वज्ञानवानप्यपरमयोगीति सिद्धः अवशिष्टः जीवन्मुक्तिविवेके सविस्तरमनुसन्धेयम् ॥३६॥ एव प्राक्कनेनप्रत्येनोत्पन्नतत्त्वज्ञानांऽनुत्पन्नजीवन्मुक्तिरपरमयोगी मत उत्पन्नतत्त्वज्ञान उत्पन्नजीवन्मुक्तिस्तु परमयोगी मतइत्युक्तं तयो-रुभयोरपि ज्ञानादज्ञाननाशेपि यावत्प्रारब्धभोगं कर्म देहेन्द्रियसङ्घातावस्थानात्प्रारब्धभोगकर्माण्ये च धर्तमानदेहेन्द्रियसंघातापाया-

॥ अर्जुन उवाच ॥ अयति. श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं

तुष्ण्या गच्छति ॥ ३७ ॥

न्यूनरुत्पादकाभावादिदेहकैवल्यं प्रति कापि नास्त्याशङ्का यस्तु प्राकृतकर्मभिलम्बविविदिपापयन्तचित्तशुद्धिः कृतकार्यन्वात्सर्वाणि कर्माणि परित्यज्य प्राप्तपरमदसपदिवाजकभावः परमहंसपरिवाजकमात्मनास्वात्कारेण जीवन्मुक्तः परप्रबोधनदक्षः गुरुमुपसृत्य ततो-वेदान्तमराचा क्योपदेशः प्राप्य तत्रात्मभावनाविपर्ययभावनाभ्यप्रतिबन्धनिरामाय 'अथातो ब्रह्मणि नास्तीत्याद्यानावृत्तिः शब्दादित्यन्तया चतुर्लक्षणाभीमांसया अवगमनननिदिध्यासनानि गुरुप्रमादात्कर्तुमारमतः सम्भ्रूयानांपि सन्ना, गुणोत्पत्तेनाल्पप्रयत्नत्वादलब्ध्यज्ञानपरि-रिपाकः अवगमनननिदिध्यासनेषु क्रियमाणेष्वेव मध्ये व्यापयते स्मृजानपरिपाकशून्यत्वेनान्तराग्रेन मुख्यते नाप्युपासनासहितकर्मफलं देवलोकमनुभवत्यर्चिरादिमार्गेण नापि केवलकर्मफलः पितृलाकमनुभवति धुमादिमार्गेण कर्मणासुपासनानां च त्यक्तत्वात् अतएतत्तदगोयोगमग्नौ कीटादिभावेन कथा गतिमियावृत्तत्वे सति देवयानपितृयानमार्गास्त्रिगुणतः वर्गोश्चमाचारस्रष्टव्यश्च कष्टां गतिं नैवात्र शास्त्रनिन्दितकर्मरान्यत्याक्षाभदेववदिति सशयपर्याकुलमना भर्तुन उवाचायतिरित्यादि यतियत्तशील अल्पायै नञ् अ-

लवणाय बापूरित्यादिवदयतिरल्पयन् अद्या गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासबुद्धिरूपयोपेतोयुक्त श्रद्धा च स्वसहचरितानां शमादी-
नामुपलक्षणं 'शान्तोद्दान्तउपरतान्तिर्लु अद्वाचित्ताभूत्वा तन्मेवात्मानं पश्यतीति श्रुते तेन नित्यानित्यवस्तुविवेकइहामुत्रमोगा-
बिरागशमदमोपरतितिक्षाश्रद्धादिपदसम्पत्त मुमुक्षुताच्चाति साधनचतुष्टयसम्पन्न गुरुमुपसृत्य वेदान्तवक्तृव्रवणदिदुर्बन्धपि पर-
माशुभोत्पत्त्येव मरणकाले चान्द्रियाणां व्याकुलत्वेन साधनानुष्ठानासम्भवात् योगच्छवणादिररिपाकलञ्छजन्म-
मलत्त्वसाक्षात्काराच्छलित तत्फलभग्नान मानस यस्य स योगानिष्पत्त्यैवाप्राप्य योगससिद्धि तत्त्वज्ञानमिच्छामश्नानतत्कार्यनिवृत्ति-
मपुनरावृत्तिसंहिताप्रपञ्चात्तत्त्वैव सृजत सन् कां गते हे कृष्ण गच्छति क्षुगतिं दुर्गतिं वा कर्मणां परित्यागाञ्जनस्य चातुन्पत्ते
शास्त्रोक्तमोक्षसाधनानुष्ठायित्वाच्छास्त्रगर्हितकर्मशून्यत्वाच्च ॥ ३७ ॥ एतदेव सशयबीज विवृणोति काश्चिदिति साभिप्रायपत्रे हेम-
दाबाहो महान्त सर्वपां भक्तानां सर्वोपद्रवनिवारणसमर्थो पुरुषार्थचतुष्टयदानसमर्थो वा चत्वारोवाहवोयस्येति प्रश्ननिमित्तक्रोधा-

काश्चिन्नोभविमष्टशिकृन्नाभमिन्न नश्यति ॥ अप्रतिष्ठोमहाबाहो विमूढोब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

भावस्तदुत्तरदानसहिष्णुत्व च सूचित ब्रह्मण पथि ब्रह्मप्राप्तिमात्रे ज्ञाने विमूढ विक्षिप्त अनुत्पन्नब्रह्मात्मैक्यसाधनकारिणि शवत्
अप्रतिष्ठ देवयानोपयुज्यानमार्गमनहेतुभ्यामुपासननाकर्मभ्यां प्रतिष्ठाभ्यां माधनाभ्या रहित सोपासनानां सर्वेषां कर्मणा परित्या-
गात् एतादृशदमयविमूढ कर्ममार्गाज्ज्ञानमार्गोच्च विमूढदिच्छाश्रमिव वायुना छिन्न विराकलित पूर्वस्मान्मेधाद्रष्टुमुत्तर मेघमप्रात-
ममं यथा दृष्टयथोप्यं सदनतरालएव नश्यति तथा योगप्राप्त्यपि पूर्वस्मात्कर्ममार्गोच्चिच्छिन्नउत्तर च ज्ञानमार्गमप्राप्तोन्तरालएव न-
श्यति कर्मफलं ज्ञानफल च लब्धुमयोग्येन किमितिप्राप्त्यै एतेन ज्ञानकर्मसमुच्चयोनिराकृत एतस्मिन्ह पक्षे ज्ञानफलालाभेपि क-
र्मफलालाभसम्भवेनोभयविमूढत्वाऽसम्भवात् न च तस्य कर्मफलसम्भवेपि फलकामनात्यागात्तत्फलश्रवचनमवलपतइति वाच्य नि-
ष्कामानामपि कर्मणां फलसन्नाहवस्यापस्तम्बचनार्थुदाहरणेन बहुश प्रतिपादितत्वात् तस्मात्सर्वकर्मत्यागिन पत्येवाव प्रश्न अन्त्ये-
प्राप्तिरङ्गायास्तैव सम्भवात् ॥ ३८ ॥ यथोपदर्शितसशयपाकरणाय भगवन्मन्तर्यामिणमर्थयते पार्थ एतन्मेइति एतत् एत पूर्वोप-
दर्शितं मे मम सशयं हेकृष्ण छेत्तुमपनेतुमहस्यशेषत् सशयमूलाधर्मादुच्छेदेन मदस्य काश्चिद्विषयो देवावा न्ददीयमिमं सशयमु-

छेत्स्यतीत्याभाङ्गाह त्वदन्य त्वत् परमेश्वरात्सर्वव्याच्छास्त्रकृत परमगुरो कार्शणकादन्य अनीश्वरत्वेनममर्वज्ञ कश्चिद्विवां दे-
वावाऽस्ययोगग्रन्थपरलोकगतिविषयस्य सशयस्य छेत्ता सत्यगुत्तरदानेन नाशयिता हि यस्माञ्चोपपद्यत न समवति तस्मान्वभेन
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य परमगुर सशयमेत अम छेत्तुमर्हसीत्यर्थ ॥ ३९ ॥ एवमर्जुनस्य योगिन प्रति नाशाशङ्का परिहरन्तुत्तर श्रीभग-
वानुवाच पार्थ नैवेहेति उभयविभ्रष्टोयोगी नश्यतीति कोर्य किमिह लोकं निगृहर्हणीयोनवति वेदविहितकर्मत्यागात् यथा कश्चि-
दुच्छृङ्खल किं वा परत्र निरुप्रा गतिं प्राप्नोति यथाक्त भूत्या 'अथतयो पर्योर्नकरेण च न ते कीटा एतद्वायुविददन्त्यशुकमिति
तथा चोक्त मनुना 'वान्ताशुल्कामुख प्रेतोविभो वमीत्स्वकाच्युनदत्पादि' तदुभयमपि नेत्याह हेपार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य य-

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्सुमर्हस्यशेषतः ॥ त्वदन्य संग्रयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ४० ॥
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेहनामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥ न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गति
तात गच्छति ॥ ४० ॥

याशास्त्रं कृतसर्वकर्मसन्ध्यासस्य सर्वतोविरक्तस्य शूरमुपपद्यते वेदान्तश्रवणादिकुर्वतोन्तराले मृतस्य योगस्रष्टस्य विद्यते उभयत्रापि
तस्य विनाशोनास्तीत्यत्र हेतुमाह हि यस्मात् कल्याणकृत् शास्त्रविहितकारी कश्चिदपि दुर्गतिमिहाकर्तुं परत्र च कीटादिरूपता न
गच्छति अथ तु सर्वोत्कृष्टपुण्यं सन् दुर्गतिं न गच्छतीति किमुक्तव्यमित्यर्थं तनोत्यात्मान पुत्ररपेणोति पितृ ततउच्यते स्वार्थिकेण
ततएव नात गणसवायसादिवत् पितेव च पुत्ररुपेण भवतीति पुत्रस्थाभीयस्य शिष्यस्य तानेति संग्रहन् कृपातिशयस्त्वनाथे दु-
क्त योगस्रष्ट कष्टा गतिं गच्छति अकृत्व मति देवयानपितृयानमार्गान्यतरात्स्वविग्रवात् स्वधर्मस्रष्टवदिति तदयुक्त एतस्य देवयान-
मार्गसंविन्धत्वेन हेतोरसिद्धत्वात् दशमि विद्याया यद्वाथ विदुर्यचापी अरण्यं श्रद्धा सत्यमुपासते तेष्विनाशमभवन्तीत्यविशेषेण

पञ्चाभिर्विद्याभिवातत्कतूनां अद्धासत्यवतां मुमुक्षुणामपि देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनात् श्रवणादिपरायणस्य च योगभ्रष्टस्य
अद्वैतचित्तोभूत्वेत्यनेन अद्धाया प्राप्तत्वात् शान्तोदान्तरत्यनेन चानृतभाषणरूपवाग्व्यापारनिरोधरूपस्य सत्यत्वेऽव्यन्तात् दृष्टि-
निश्चयाभासुच्छृङ्खलव्यापारनिरोधादि दम योगशास्त्रे चार्हिसासत्यासेयब्रह्मचर्योपरिश्रहायमाश्रित्योगाद्भूत्वेनोक्तत्वात् यदितु नत्य-
दर्थेन ब्रह्मोच्यते तदपि न क्षतिः वेदान्तश्रवणादेरपि सत्यब्रह्मचिन्तनरूपत्वात् अतत्कतुत्वेऽपि च पञ्चाभिर्विद्यामिव ब्रह्मलोकप्र-
सिद्धिर्भवत्वात् तथाच स्मृति 'संन्यासादूबह्मण आनमिति' तथा प्राद्वैदिकवेदान्तवाक्यविचारस्यापि कृच्छ्रादिनित्यफलत्व स्मर्यते
एवं च संन्यासअद्धासत्यब्रह्मविचारणभन्यतमस्यापि ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वान्समुद्दिनानां तेषां तत्साधनत्व विद्विज्जन अनप्यव स-
र्वसुकुतकपत्वं योगिचारितस्य तैत्तिरीया आमनन्ति 'तस्य ह वाएव विदुर्गोयब्रह्मस्योर्दिना' स्मर्यते च 'कान तेन नममनोये ल-

प्राप्य पुण्यकृतौल्लोका नुषित्वा शःश्रुतौः समाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभि-
जायते ॥ ४१ ॥

लिले सर्वापि वृक्षावनिर्यङ्गानां च कृत सहस्रमखिलोदेवाश्च संपूजिता ससाराश्च समुद्भूता स्वर्गितरत्रैलोक्यपूज्याः अस्मा शस्य द्र-
ष्टव्यविचारणे क्षणमपि शैर्यं मन प्राप्नुयादिति' ॥ ४० ॥ तदेव योगभ्रष्टस्य शुभकृतत्वेन लोकद्वयेऽपि नाशान्वे 'किं भवतीत्युच्यते यो-
गमार्गप्रवृत्तः सर्वकर्मसंन्यासी वेदान्तश्रवणादि कुर्वन्नन्तराले त्रियमाण काश्चिन्पूवोपचितभोगवाभनप्रादुर्भावादिमयेभ्य स्पृह्य-
ति काश्चित्तु वैराग्यभावनादाढ्यान् स्पृहयति तयो प्रथम नाप्य पुण्यकृता मन्त्रमेधयाजिना लोकानचिरादिभोगेन ब्रह्मलोकान् द-
कस्मिन्नापि भोगभूमिर्मेवोपक्षया बहुवचन तत्र चोपित्वा वासमनुभूय शगद्वर्तब्रह्मपरिमाणेनाक्षया समा सवत्सरान् तदन्ते शु-
चीनां शुद्धानां श्रीमतां विभूतिमतां महाराजचक्रवर्तिनां गेहे कुले भोगवासनाशेषसद्भावाद्भोजनशुजनकादिचयोगभ्रष्टाभिजायत
भोगवासनाप्राबल्यात् ब्रह्मलोकान्ते सर्वकर्मसंन्यासायोग्योमहाराजोभवतीत्यर्थ ॥ ४१ ॥ द्वितीय प्रतिपक्षान्तरमाह अथवेति अद्धा-

वैराग्यादिकल्याणगुणाधिक्ये तु भोगवासनाविरहात्पुण्यकृतां लोकानप्राप्यैव योगिनामेव वरिद्राणां ब्राह्मणानां न तु श्रीमतां राज्ञां कुले भवति धीमतां ब्रह्मविद्यावता एतेन योगिनामिति न कर्मिग्रहण यच्छुचीना श्रीमता राज्ञा ग्रहे योगग्रहजन्म तदपि दुर्लभ अन्यैकसुकृतसाध्यत्वाभ्युपार्यवसायित्वाच्च यत्तु शुचीना वरिद्राणां ब्राह्मणानां ब्रह्मविद्यावता कुले जन्म एतद्वि प्रसिद्धं शुकादिवत् दुर्लभतरं दुर्लभं लोकं यदीदृश सर्वप्रमादकारणशून्य जन्मेति द्वितीयं स्मर्यते भोगवासनाशून्यत्वेन सर्वकर्म सन्यासाहृत्वात् ॥४२॥ एतादृशजन्मद्वयस्य दुर्लभत्व कस्मात् यस्मात् तत्रेति तत्र द्विप्रकारेपि जन्मनि पूर्वदेहे भव पौर्वदेहिक सर्वकर्मसन्यासगुरुरूपसदन-अवणभनननिदिध्यासनानां मध्ये यावत्पर्यन्तमदुष्टितं तावत्पर्यन्तमेव तं ब्रह्मात्मैक्यविषयया बुद्ध्या संयोग तत्साधनकलापमिति या-

अथवा योगीनामेव कुले भवति धीमतां ॥ एतद्वि दुर्लभतरं लोके जन्म यदी-
दृश्यम् ॥ ४२ ॥ तत्र तं बुद्धिसयोग लभते पौर्वदेहिकम् ॥ यतते च ततोभूयः ससिद्धौ
कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

यत् लभते प्राप्नोति न केवलं लभतएव किंतु तत्सल्लभमानन्तरं भूयोऽधिकं लब्धयाभूमेरभिमां भूमिं सम्पादयितुं सन्निद्धो ससिद्धि-मोक्षस्तन्निमित्तं यतते च प्रयत्नं करोति च यावन्मोक्ष भूमिका संपादयनीत्यर्थं हेतुकुलनन्दन तवापि शुचीना श्रीमतां कुले यागग्रह-जन्म जातमिति पूर्ववासनाशरादनाथासेनैव ज्ञानलाभोभविष्यतीति सूचयितुं महाप्रभावस्य कुरो कीर्तन अयमर्थमिगवद्वसिष्ठवचनेन व्यक्तं यथा श्रीरामोवाच एकामथ छितीयां वा तृतीयां भूमिकामुत आरुढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवद् गति 'पूर्वं हि सप्तभूमयोव्याख्या-ता तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वकादिद्वापुद्वायभोगविराग्याच्छमदमश्नःकृतिरितिक्षा सर्वकर्मसन्यासादिपुरं सरा मुमुक्षा शुभच्छाक्या प्रथमा भूमिका साधनचतुष्टयसम्पदादिति यावत् ततोऽगुरुमुपसृज्य धैरान्तवाक्यविचारणात्मिका द्वितीया भूमिका अवणभननसम्प-

दिति यावत् २ तत अवगमनपरिनिष्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य निर्वाचिकस्मृताकृपा तनुमानस्य नाम तृतीया भूमिका निद्रित्यामनन्म-
म्पदिति यावत् ३ चतुर्थी भूमिका तु तत्त्वसाक्षात्कारणव ४ पञ्चमपट्टमसप्तम अग्रमयस्तु जीवन्मुक्तवान्तरभेदादिति तृतीयं प्राग्व्याख्यात
तत्र चतुर्थी भूमिं प्राप्तस्य मृतस्य जीवन्मुक्त्यभावेऽपि विवेककवलय प्रति नास्त्येव सशय नदुस्तरभूमित्रय प्राप्तस्तु जीवन्नपि मुक्त
किमु विदेहइति नास्त्येव भूमिकाचतुष्टये शङ्का साधनभूतभूमिकात्रये तु कर्मत्वान्तरालाभाच्च भवति गङ्गेति तत्रवप्रश्न श्रीवात्स्य
योगभूमिकयोक्तान्तर्जितस्य शरीरिण भूमिकाशानुसारं क्षीयते पूर्वदुष्टत १ तत मुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च मरूपवनकु-
ञ्जेषु रमते रमणीसुख २ तत सुकृतसभारे दुष्टते च पुराकृते भागध्यात्यारक्षिणं जायन्ते योगिनोऽपि ३ शुचीना श्रीमता गृहे गुप्ते
गुणवता सतां जनिता योगमवैते सेवन्ते योगवामिता ४ तत्र प्राग्भावनाऽभ्यस्त योगभूमिकम बुधा दृष्टापरिपतन्त्युच्चरुत्तर भूमिका-
क्रममिति ५ अत्र प्रागुपचितभोगवासनाप्राबल्यादप्युपपन्नप्रकाशितपरमेश्वरप्रसादवशेन प्राणोत्क्रान्तिसमये प्रादुर्भूतभोगस्पृह सर्व-
कर्मसन्धासी य सएवोक्त यस्तु वैराग्यवासनाप्राबल्यात्पुष्टपुण्यप्रकाशितपरमेश्वरप्रसादवशेन प्राणोत्क्रान्तिसमयेऽनुद्रुतभोगस्पृह
संन्यासी भोगव्यवधानं विनैव ब्रह्मणानामेव ब्रह्मविदा सर्वप्रमादकारणशून्ये कुले समुत्पन्नस्तस्य प्राक्तनसंस्काराभिव्यक्तेरनायासेनैव
संभवाच्चास्ति पूर्वस्येव मोक्ष प्रत्याशङ्कति सचवसिष्ठेनोक्तो भगवता तु परमकारणिकेनाथवेति पक्षान्तर कृतोक्तएव स्पष्टमन्यत् ॥४३॥
ननु योब्रह्मविदां ब्रह्मणानां सर्वप्रमादकारणशून्ये कुले समुत्पन्नस्तस्य मध्ये विषयभोगव्यवधानाभावादव्यवहितप्राग्भवीयसंस्कारो-
द्भवोऽवात्सुनरपि सर्वकर्मसन्धासपूर्वक ज्ञानसाधनलाभोभवतु नाम यस्तु श्रीमता महाराजचक्रवर्तिनां कुले बहुविधविषयभोगव्यव-
धानेनोत्पन्नस्तस्य विषयभोगवासनाप्राबल्यात्प्रमादकारणसंभवाच्च कथमतिव्यवहितज्ञानसंस्कारोद्भवोऽक्षत्रियत्वेन सर्वकर्मसन्धा-
सानर्हस्य कथं वा ज्ञानसाधनलाभइति तत्रोच्यते पूर्वोभ्यासेनैति ६ अतिचिरव्यवहितजन्मोपचितेनापि तेनैव पूर्वोभ्यासेन प्रागर्जित-
ज्ञानसंस्कारेणावशोपि मोक्षसाधनायाप्रयतमानोपि स्थिते स्ववशीक्रियते अकस्मदेव भोगवासनाभ्योव्युत्थाय मोक्षसाधनोन्मुख
क्रियते ज्ञानवासनायाएवाल्पकालाभ्यस्ताया अपि वस्तुविषयत्वेनावस्तुविषयाभ्योभोगवासनाभ्य प्राबल्यात्पश्य यथा त्वमेव शुद्धे
प्रवृत्तौज्ञानायाप्रयतमानोपि पूर्वसंस्कारप्राबल्यादकस्मादेव रणभूमौ ज्ञानोद्मुखोभूतिरिति अतएव प्रागुक्त नेहामिहानाशोस्तीति अने-
कजन्मसहस्रव्यवहितोपि ज्ञानसंस्कार स्वकार्यं करोत्येव सर्वविरोध्युपभवेत्येवमिषाय सर्वकर्मसन्धासाभावेपि हि क्षत्रियस्य ज्ञा-
नाधिकार स्थितएव यथा पाटञ्चरेण बहुनां रक्षिणा मध्ये विद्यमानमपि अश्वदिद्रव्य स्वयमनिच्छदपि तात्सर्वानभिभूय स्वसाम-

व्योविशेषादेवापिन्द्रियते पञ्चासु कदापत्ततमिति वियशोभवति एव यद्गुणं ज्ञानप्रतिबन्धकानां मध्ये विद्यमानोपि योगस्य स्वयम-
निच्छन्नपि ज्ञाननस्कारेण बलवता स्वसामर्थ्यविशेषदेव सर्वान् प्रतिबन्धकानामभ्यूयात्मवशांक्रियतइति त्वञ्च प्रयोगेण सूचित अ-
तएव सस्कारप्राबल्यात् जिज्ञासुर्ज्ञातुमिच्छुर्पि योगस्य मोक्षसाधनज्ञानस्य विषय ब्रह्मज्ञान प्रथमभूमिकायां स्थित सन्यासीनि या-
वत् सोपि तस्यामेव भूमिकायां सृनोन्तराले बहून् विषयान् युक्त्वा महाराजचक्रवर्तिनां कुले समुत्पन्नोपि योगस्य प्रायुपचितज्ञा-
नसस्कारप्राबल्यात् तस्मिन्नुपनि शब्दब्रह्म वेदकर्मप्रतिपादक अनिवर्तते अतिक्रम्य तिष्ठति कर्माधिकारातिक्रमेण ज्ञानाधिकारि भ-
वतीत्यर्थे एतेनापि ज्ञानकर्मसमुच्चयोनिराकृतदति द्रष्टव्य समुच्चयं हि ज्ञानिनोपि कर्मकाण्डातिक्रमाभावात् ॥ ४४ ॥ यदा चैव प्रथ-

पूर्वाभ्या नसे तेनैव क्रियते ह्यवशोपि सः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥
प्रयतनाद्यातमानस्तु योगौ संशुद्धकिल्बिष ॥ अनेकजन्मसमिदस्तातोयाति परां ग-
तिम् ॥ ४५ ॥

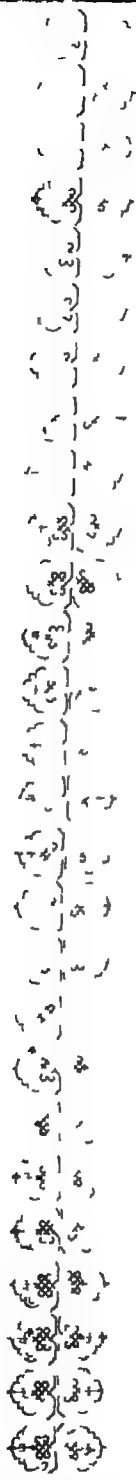
मभूमिकायां सृनोपि अनेकभोगद्यासनाद्यवाहितमपि विविधप्रमादकारणवति महाराजकुलेपि जन्म लब्ध्वापि योगस्य पूर्वोपचित-
ज्ञानसस्कारप्राबल्येन कर्माधिकारमतिक्रम्य ज्ञानाधिकारो भवति तदा किमुबक्तव्य द्वितीयाया तृतीयाया वा भूमिकायां सृनोविष-
यभोगान्ते लब्धमहागजकुलजन्मा यदि वा भोगमरुतैव लब्धब्रह्मविद्ब्राह्मणकुलजन्मा योगस्य कर्माधिकारातिभ्रमेण ज्ञानाधि-
कारोभूत्वा तत्साधनानि सम्पाद्य तत्फललाभेन ससारगन्धनान्मुच्यतइति तदेतदाह प्रयत्नादिति प्रयत्नात्पूर्वकृताद्रव्याधिकर्मादिक
यतमान प्रयत्नातिरेक कुर्वन् यागो पूर्वोपचितसस्कारवान् तेनैव योगप्रयत्नपुण्येन संशुद्धकिल्बिष भ्रान्तज्ञान प्रतिबन्धकणमल
अतएव सस्कारोपचयत्पुण्योपवशाच्च अनेकैर्जन्मभि ससिद्ध सस्कारानिरेकेण पुण्यातिरेकेण च प्राप्तचरमजन्मा तत साधनप-
रिपाकाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मुक्तिं नास्त्यवात्र काश्चित्संशयइत्यर्थः ॥ ४५ ॥ इदानीं योगी स्तुयतेऽद्भुतं प्रति श्रद्धातिशयोत्पादनपूर्-

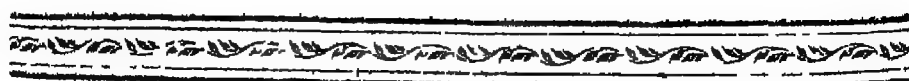
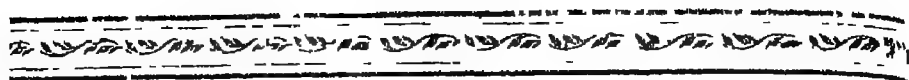
वैष्णवं योगं विधातु तपस्विभ्यश्च तपस्विभ्यः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपः पण्ययोगेभ्योऽपि अधिकउत्कृष्टायोगी तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं मनो-
नाशवासानाशयकारी 'विद्यया तद्वरोहन्ति यत्र कामा परागता न तत्र दक्षिणायान्ति नाविद्वान्मत्सपम्बिनइति' श्रुते अनपव क-
र्मिभ्योदक्षिणासाहित्योनिष्टोमादिकर्मोनुष्ठायिभ्यश्चाधिकायोगी कर्मिणां तपस्विनां चादत्तं मोक्षानहंत्वात् क्षान्तिभ्योऽपि परोक्ष-
ज्ञानवद्भ्योऽपि अपरोक्षज्ञानवानधिकोभक्तोयागी एवमपरोक्षज्ञानवद्भ्योऽपि मनोनाशवासानाशयकारिणां तत्त्वज्ञानमनोनाश-
सनाशयवत्त्वेन जीवमुक्तोयव्यधिकोभक्त इमं समनोयस्मादेव तस्मादधिकाधिकप्रयत्नबलात्त्व योगाग्रहद्वानी तत्त्वज्ञानमनोनाश-
वासानाशयैर्युगपत्सम्पादितैर्योगी जीवन्मुक्तोय सयोगी परमात्मतइति प्रागुक्तः सतादृशोभव साधनपरिपाकात् हे अर्जुनेति शुद्धेति

तपस्विभ्योऽधिकायोगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिकायोगी तस्यादोगी
भवार्जुन ॥ ४६ ॥ योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना ॥ श्रद्धावान् भजते योगी
समयुक्ततमोमतः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासप्तनिषत्सुब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्-
जुनसंवादे आत्मसंयमयोगोनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संबोधनार्थः ॥ ४६ ॥ इदानीं सर्वयोगिश्रेष्ठ योगिनं वदन्नध्यायमुपसहरति योगिनामिति योगिनां वसुधैवकुटुम्बकमित्यादिशुद्धदेवताम-
कानां सर्वेषामपि मध्ये मयि भगवति वासुदेवे पुण्यपरिपाकावशेषाद्वेन प्रातिवशाद्विविधेन मद्भतेनान्तरात्मनान्त करणेन
प्राग्भवोयसंस्कारपाटवात्साधुसङ्गात् मद्भजनएव श्रद्धावानतिशयेन श्रद्धावान् सन् भजते सेवते सतत चिन्तयति यो-
मां नारायणमीश्वरेश्वरं सगुणं निर्गुणं वा मनुष्योयमीश्वरान्तरसाधारणोयमित्यादिभ्रमं हित्वा सपव मद्भक्तोयोगी शुक्-
तम सर्वेभ्यः समाहितचित्तेभ्योयुक्तेभ्यः श्रेष्ठोमे मम परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य मत्तेनिश्चितः समानोऽपि योगाभ्यासकृशे स-
मानेऽपि भजनायासे मद्भक्तिश्चूत्येभ्योमद्भक्तस्यैव श्रेष्ठत्वात्त्वं मद्भक्तः परमोयुक्तमोनायासेन भवितुं शक्यतीति भावः तद्वनेनाध्या-

येन कर्मयोगस्य बुद्धियुद्धिहेतोर्मर्यादा दर्शयता ततश्च वृत्तस्वकर्मसन्यासस्य साङ्ग योग विवृण्वता मनोनिग्रहोपाय चाऽष्टेनिरास्त-
 पूर्वकमुपदिशता योगस्रष्टस्य पुरुषार्थन्यतागङ्गा च शिथिल्यता कर्मकाण्ड त्वपदार्थनिरूपण च समापितम् अत एव श्रद्धावाञ्छ भ-
 जते योमाभिनि सूत्रितं भक्तियोग भजनीय च भगवन्त वासुदेवं तत्पदार्थं निरूपयितुं ग्रन्थनमध्यायपट्टकमारभ्यतइति शिवम् ॥ ४७ ॥
 इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरस्वामीयपादशिष्यस्य मुमुक्षुनसरस्वतीगिरिचिताया श्रीभगवद्गीतागृढार्थदोषिदाया
 अध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतबुद्धे नमः ॥ यद्वक्ति न विना मुक्तिर्न सेव्य सर्वयोगिना न वन्दे परमानन्दघन श्रीनन्दनन्दन एव कर्मसन्त्या-
सात्मकसाधनप्रधानेन प्रथमपटकेन ज्ञेय त्वपटलक्ष्य सयोग व्याख्याऽधुना ध्ययब्रह्मप्रतिपादनप्रधानेन मध्यमेन षट्केन तत्पदार्था-
व्याख्यातव्य तत्रापि 'योगिनामपि सर्वेषा मङ्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान् भजते योमा समे युक्तमोमतद्वर्ति' प्रायुक्तस्य भगवद्भजनस्य
व्याख्यानाय सप्तमोऽध्याय आरभ्यते तत्र कीदृश भगवत्तोरूप भजनीय कथं वा तद्वन्तोन्तरात्मा स्यादित्येतद्द्रव्यं प्रष्टव्यमनुनेनाष्टम-
पि परमकारणिकतया स्वयमेव विवक्षु धीभगवानुवाच मयाशक्तइत्यादिना मयि परमेष्ठरे सकलजगदायननत्वान्नादिविविधविभूति-
भागिनि आसक्त विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्ट मनोयस्य तव सत्त्व अतएव मदाश्रयोभेदेकशरण राजाश्रयोभार्यायासक्तम-
नाश्च राजभृत्य प्रसिद्धासुसुक्षुस्तु मदाश्रयोभरासक्तमनाश्च त्व त्वद्विधोवा योग युञ्जन्म समाधानं षष्ठोक्तप्रकारेण कुर्वन् असम्य-
नाश्च राजभृत्य प्रसिद्धासुसुक्षुस्तु मदाश्रयोभरासक्तमना. प्रार्थं योगं युञ्जन्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मां यथा

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमना. प्रार्थं योगं युञ्जन्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मां यथा

ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥ ज्ञानं तेऽहं मविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः यच्चान्नात्वा मेह

भृत्योऽन्यज्ज्ञानव्यभवशिष्यते ॥ २ ॥

यथा भवत्येव समग्र सर्वविभूतिबलशक्तैश्वर्यादि सम्पत्तं मा कथा येन प्रकरेण क्षारयसि तच्छृणुष्यमान मया ॥ १ ॥ ह्यात्मनीत्युक्ते
परोक्षमेव तज्ज्ञान स्यादिति शङ्कां व्यावर्तयन्तौति श्रोतुराभिमुख्याय ज्ञानमिति इदं मद्भिषय स्वतोऽपरोक्षज्ञान असंभावनविप्रति-
बन्धेन फलमजयत्परोक्षमित्युपचर्यते असंभावनादिनिरासे तु विचारपरिपाकान्ते तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावाफल
जनयदपरोक्षमित्युच्यते विचारणपरिपाकानिष्पन्नत्वाच्च तद्वैव विज्ञानेन सहितमिदमपरोक्षमेव ज्ञानं शास्त्रजम्बं ते तुभ्यमहं
परमाप्तं वक्ष्याम्यशेषतः साधनफलादिगहितत्वेन निरवशेष कथयिष्यामि श्रोतीमेकविङ्कनेन सर्वविज्ञानप्रतिबान्नुत्तराह यत्
ज्ञानं नित्यचैतन्यरूपं ज्ञात्वा वेदान्तजन्यमनोवृत्तिविषयीकृत्य इह व्यवहारभूमां भूय पुनरपि अन्यत्विञ्चिदपि ज्ञातव्यं नावशिष्यते
सर्वविज्ञानमन्मात्रज्ञानेन कल्पितानां सर्वेषां बाधे सन्मात्रपरिशेषात् तन्मात्रज्ञानेनैव त्वं कृताहं नदिष्यसीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ अति-
दुर्लभं चैतन्मदनुग्रहमन्तरेण महाकलं ज्ञानं यत् मनुष्याणामिति मनुष्याणां आरुचिज्ञानकर्मराग्यानां सहस्रेषु मन्त्रे कश्चिदे को-

जनेकजन्मद्युतसुकृतमयमासादिनिन्यानित्ययस्तुविवेकं सन् जनति यतत सिद्ध्यै सन्त्युद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तये यतनं यतमाना ज्ञानाय सिद्धानां प्रागर्जितसुकृतानां साधकानामपि प्रत्येकं शिष्टदेकं श्रवणमननार्निदिद्यामनपरिणकान्ते मामीश्वरं देति साक्षात्करोति नन्वत प्रत्यगभेदेन तत्त्वमसीत्यादिगुरुरूपदिष्टमहावाक्येषु अनेकेषु मनुष्येष्वन्त्यात्मसाधनानुष्ठायी परमदुर्लभ साधनानुष्ठानिवापि मध्ये फलभागी परमदुर्लभशक्तिं किं चकव्यमस्य ज्ञानस्य माहात्म्यमित्याभिप्रायः ॥३॥ एवं प्ररोचनन श्रोतारमभिमुखीकृत्यात्मन सवात्मकत्वेन परिपूर्णत्वमवतारयन्नादापरां प्रकृतिमुपन्यस्यानि भूमिगपडति माहुरेहि पञ्चतन्मात्राण्यहङ्कारोपमहानव्यक्तमित्यष्टौ प्रकृतसं पञ्चमहाभूतानि पञ्चकर्मान्द्रियाणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि उभयसाधारण मनश्चेति षोडशविकारा उपन्यन्ते एतान्येव चतुर्विंशतितन्मानि तत्र भूमिरापोऽनलोवायु खमिति पृथिव्यभेजोवाय्वाकाशाद्यपञ्चमहाभूतरूपस्मात्सारूपाणि गन्धरसरूपरूपशब्दात्मकानि पञ्चत-

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिदातति सिद्ध्यै ॥ यततामपि मिथानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः । ३ ॥

भूमिरापोऽनलोवायुः खमनोबुद्धिरिव च ॥ अहङ्कारइतित्र मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेवमिदंस्तन्वा प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥ जीवभूतां रुद्राबाहो यथेदं वदते जगत् ॥ ५ ॥

न्मात्राणि लक्ष्यन्ते बुद्ध्याहङ्कारशब्दौ तु स्वार्थविव मन शब्देन च परिशिष्टमव्यक्तं लक्ष्यते प्रकृतिशब्दसामानाधिकरण्येन इत्यहं ह्यहं रावश्यकत्वात् मन शब्देन वा स्वकारणमहङ्कारोलक्ष्यते पञ्चतन्मात्रसन्निकर्भात् बुद्धिशब्दस्त्वहङ्कारकारणं महत्तत्त्वे मुख्यद्विरेन्द्र अहङ्कारशब्देन च सर्ववासनावसितमविद्यात्मकमव्यक्तं लक्ष्यते प्रवर्तकत्वाद्यमा शरणयमयोगाच्च इति उक्तप्रकारेण इत्यमरः ॥ ३ ॥ साक्षिनास्यत्वात् प्रकृतिर्मायाख्या पारमेस्वरी शक्तिरनिर्वचनीयस्वभावविद्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अष्टनि प्रद्वारैर्भेदनागतं स-र्वोपि जडवर्गवैवान्तर्भवतीत्यर्थं स्वसिद्धान्ते च ईक्षणमङ्गुल्यात्मकौ मायापरिणामिवैव बुद्ध्याहङ्कारौ पञ्चतन्मात्राणि चापष्टौहृन्-अमहाभूतानीत्यसकृदवोचाम ॥४॥ एव क्षेत्रलक्षणाया प्रकृतेरपरत्वं वदन् क्षेत्रलक्षणां परा प्रकृतिमाह अपरेयमिति या प्रामुख्येत्वा प्रकृतिं सर्वा चेतनवर्गरूपा संयतपरा निकृष्टा जडत्वात्पराथत्वात्सारवन्धरूपत्वाच्च इतस्त्वचेतनवर्गरूपाया क्षेत्रलक्षणाया प्रकृ-

तेरन्यां विलक्षणां तु शब्दाद्यथाकथञ्चिद्वचनेदायोग्यां जीवभूतां चेतनान्तिकां क्षेत्रज्ञलक्षणां मे ममात्मभूतां विशुद्धां परा प्रकृष्टां प्रकृतिं विद्धि हे महाबाहो यथा क्षेत्रज्ञलक्षणया जीवभूतयाऽन्तरुप्रविष्टया प्रकृत्या इदं जगदचेतनजातं यायते स्वतोविशीर्यं उत्तभ्यते 'अनेन जीवनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणोति' श्रुते न हि जीवरहितं वारयितुं शक्यमित्याभिप्राय ॥ ५ ॥ उत्तप्रकृतिद्वये कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन् स्वस्य तद्द्वारा जगत्सृष्ट्यादिकारणत्वं दर्शयति एतद्वानिनीति एते अपरत्वेन परत्वेन च प्रागुक्तं क्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृतौ योनिर्येषां तान्येतद्वानिनी भूतानि भवनार्थमकानि सर्वानि चेतनाऽन्तनात्मकानि जनिमन्ति निखिलानित्यवमुपधारय जानीहि कार्याणां चिदचिदग्रन्थिरूपत्वात्कारणमपि चिदचिदग्रन्थिरूपमनुमिन्वित्यर्थ एव क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ममोपाधिभूते यत प्रकृतौ जगतस्तत्तद्द्वाराऽह सर्वज्ञ सर्वेश्वराऽन्तर्गतशक्तिमायोपाधि इत्याम्य चराचरात्मकस्य जगत् सर्वस्य कार्यवर्गस्य प्रभव-

एतद्विनीनी भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा
इव ॥ ७ ॥

उत्पत्तिकारणं प्रलयस्तथा विनाशकारणं स्वामिकस्यैव प्रपञ्चस्य मायिकस्य मायाश्रयत्वविषयत्वाभ्यां मायाव्यहमेवोपादानं दृष्टाञ्जल्यर्थं ॥ ६ ॥ यस्मादहमेव मायया सर्वस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गहेतुस्तस्मात्परमार्थेन मत्तः परतरमिति निखिलदृष्ट्याकारपण्णिनमायादिष्टानात्सर्वभाष्यकान्तमस्य मद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वानुस्यूतास्त्वप्रकाशपरमानन्दचेतन्यवतान्तरमाधे सन्मात्रात्स्वप्रदृशद्वयस्वामिक मायाविनद्वय मायिक श्रुतिशक्तलाविच्छिन्नचतन्यादिप्रज्ञानकल्पितं रजतं परतरं परमार्थं सत्यमन्योक्तञ्चिदपि नास्ति हे धनञ्जय मयि कल्पितं परमार्थतोऽन मत्तोऽन्यत इत्यर्थ 'तदनन्यत्वात्परमभणशब्दादिभ्य इति' न्यायात् व्यवहारदृष्ट्या तु मयि मद्रूपे स्फुरणरूपे च सर्वमिदं जडजातं प्रातः प्रथितं मत्तस्तथा मदिव मत्स्फुरणेन च स्फुरादिव व्यवहाराय मायामयाय कल्पते मन्स्य चतन्यप्रथितत्वमात्रे दृष्टान्न सूत्रे मणिगणाद्वर्तते अथवा सूत्रे तेजसात्मनि हिरण्यगर्भं स्वमहर्षि स्वप्रगतामणिगणाद्वर्तते सर्वोश-

दृष्टान्तोऽप्यव्ययः, अन्ये तु परमन संतृप्तानसवन्यभेदव्यपदेशोऽयमिति मृत्रांकस्य पूर्वपक्षस्योत्तरत्वेन श्लोकमिमं व्याचक्षते मत्त सर्वज्ञानसर्वशक्तौ सर्वकारणात्परतरं सर्वस्य जगतं सृष्टिसहस्रारयोः स्वतन्त्रं कारणमन्यथास्ति हे अनजय यस्मादेव तस्मान्मायै सर्वकारणे सर्वमिदं कार्यजातं प्रोतं श्रियत नान्यत्र सूत्रं मणिगणाद्वेति दृष्टान्तरस्तु अथितत्वमात्रे ननु कारणत्वं कनकं कुण्डलद्विविधं तु योग्योद्दृष्टान्तः ॥७॥ अवादीना रमादिषु प्रोतत्वप्रतीतिं कथं त्वयि सर्वमिदं प्रोतमिति च न शङ्का रसादिरूपेण भस्मे च स्थितत्वादित्याह पञ्चभिः श्लोकै रमोहमशुकोत्तेयइति रसं पुण्योमपुरस्तन्मात्ररूपं सर्वसामान्यं सारं कारणभूतोऽप्यु सर्वोऽस्तुगतः सोऽहं हेकोन्तेय तद्रूपं मयि सर्वाद्याप प्रोताइत्यर्थं एव सर्वेषु पर्यायेषु व्याख्यातव्यं इयं विभूतिपाद्यानायापदिश्यतइति नातीवामिनिवैद्यं तथा गना प्रकाश शशिसूर्ययोरहमस्मि प्रकाशसामान्यरूपे मायि शशिसूर्यो प्रोतावित्यर्थं तथा प्रणवोऽङ्कार

रसोऽङ्गमसु कौन्तेयः प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥ प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥
पुण्यो गन्धः पृथिव्या च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूयेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

सर्ववेदेष्वनुस्यूतोऽहं तद्यथा शङ्कुना 'सर्वाणि पर्णानि सन्तृणान्येवमोङ्कारेण सर्ववागिति श्रुते' सन्तृणानि अर्पितानि सर्वाङ्गाङ्गः सर्ववेदेइत्यर्थं शब्दः पुण्यस्तन्मात्ररूपः खे आकाशोऽनुस्यूतोऽहं पौरुषं पुरपत्वत्सामान्यं नृषु पुरेण्येषु यदनुस्यूतं तदहं सामान्यरूपं यदि सर्वं विशेषेण प्रोता श्रुतैर्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तेरिति सर्वत्र दृष्टव्यम् ॥ ८ ॥ पुण्यं सुगमभिराविकृतो गन्धः सर्वपृथिवीसामान्यरूपः सन्मात्राख्यं पृथिव्यामनुस्यूतोऽहं चकारोरसादीनामपि पुण्यत्वसमुद्भवायं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां हि स्वभावन एव पुण्वन्धमविकृतत्वं प्राणिनामवमविशेषास्तु तेषामपुण्यत्वं ननु स्वभावतइति दृष्टव्यं तथा विभावमावभौ यत्तेजः सर्वदहनप्रकाशनसामान्यरूपः पुण्यस्पर्शसहितं सितभास्वरं पुण्यं तदहमस्मि चकाराद्योवायौ पुण्यं उष्णस्पर्शोऽनुराणामाव्याप्तकं शीतस्पर्शं मोय्यद्विमिति द्रष्टव्यं सर्वभूतेषु सर्वेषु प्राणिषु जीवनं प्राणधारणमयुरहमस्मि तद्रूपं मयि सर्वं प्राणिनं प्रोताइत्यर्थं तपस्विषु नित्यं तपोमुक्तेषु च-

नप्रस्थादियु यत्तप शीतोष्णश्रुतिपासादिङ्गुसहनसामर्थ्यरूप तदहमस्मि तद्रूपे मयि तपस्विन प्रोता विशेषणानावे विशिष्टाभावात् तपश्चेति चकारेण चित्तैकाग्रचरान्तर्ग जिह्वोपस्थादिनिग्रहलक्षणं बाह्य च सर्वतप समुच्चीयते ॥९॥ सर्वाणि भूतानि स्वस्ववर्जेषु प्रोतानि नतु त्वयीति चेन्नत्याह बीजमिति यत्सर्वभूतानां स्थावरजद्रूपानामेक बीजं कारण सनातन नित्य बीजान्तरानपेक्ष नतु प्रतियोगिकमिदमनित्य वा तदव्याकृतार्थं सर्वबीज मामेव विद्धि नतु मद्रिष ह्येपार्थ अतोयुक्तमेकास्मिन्नेव मयि सर्वबीजं प्रोतत्वं सर्वेषामित्यर्थ किञ्च बुद्धिभूतत्वात्तत्त्वविवेकसामर्थ्यं तादृशबुद्धिमतामहमस्मि बुद्धिरूपे मयि बुद्धिमन्त प्रोता विशेषणानावे विशिष्टाभावस्योक्तत्वात् तथा तेज प्रागलभ्य पराभिभवसामर्थ्यं पराश्चानभिभाव्यत्वं तेजस्विनां तथाविधप्रागलभ्यमुक्तानां यत्तदहमस्मि तेजोरूपे मयि तेजस्विन प्रोताइत्यर्थ ॥ १० ॥ अत्राप्तोविषय प्राप्तिकारणभावोपि प्राप्यतामित्याकारश्चित्तवृत्तिविशेष काम प्राप्तोवि-

बीज मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥ बुद्धिर्विदमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बल बलवतामस्मि कानरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धोभूतेषु कामोन्मिभरतर्षभ ॥ ११ ॥

षय क्षयकारणे सत्यपि न क्षीयतामित्येवमाकारश्चित्तविशेषोऽज्ञानात्मा रागस्ताभ्यां विशेषेण वर्जितं सर्वथा तदकारण रजस्तमाविरहितं यत्स्वधर्मोदुष्टानाय देहन्दियादिधारणसामर्थ्यं सात्विक बल बलवतां तादृशसात्विकबलयुक्तानां संसारपराङ्मुखानां तदहमस्मि तद्रूपे मयि बलवन्त प्रोताइत्यर्थं चशब्दस्तु शब्दार्थ भिन्नक्रम कामरागविगर्जितमेव बलं मद्रूपत्वेन ध्येय नतु समाधिर्णां कामरागकारण बलमित्यर्थं क्रोधाद्याँवा रागशब्दोव्याख्येय धर्मोद्धर्मेशास्त्र तेनविरुद्धोऽप्रतिबिद्धोऽधर्मोदुक्तलोका योभूतेषु प्राणिषु काम शास्त्रानुमत्तजायापुत्रास्त्रिंसादिविषयोभिलाष माहमस्मि हेभरतर्षभ शास्त्राविरुद्धकामनूने मयि तथाविधकामयुक्तानां भूतानां प्रोतत्वमित्यर्थ ॥ ११ ॥ किमेव परिरागनेन येचैवंति ये चान्येपि भावाश्चित्तपरिणामा सत्त्विका राजदमादय येच राजस्वादधर्मोदय ये च तामसा शोकमोहादय प्राणिनामविद्याकामोदिवशाज्जायन्ते तान्मत्तपत्र ज्ञापयानात् इति अह कृत्स्नस्य जगत

प्रभवद्वयधुक्तप्रकारेण विद्धि समस्तानेव अथवा सात्त्विकाराजसास्तामसाश्च भावा सर्पेपि जडवर्गाव्याख्येया विशेषहेत्वभावात्
एवकारश्च समस्ताऽवधारणार्थे एवमपि न त्वह नेषु भक्ताजानन्तेपि तद्वशास्तद्धिकारकारूपितोरज्जुखण्डइव कल्पितसर्पविविकाररूपिनो-
ऽह न भवामि सत्सारीव ते तु भावामयि रज्ज्वामिव सर्पादय कल्पितामदधीनमत्तास्फूर्तिका मदधीनाइत्यर्थे ॥ १२ ॥ तव परमेश्व-
रस्य स्वातन्त्र्ये नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वाभावत्वे च सति कुतो जगतस्त्वदात्मकस्य ससारित्व एवविश्रमत्स्वरूपापरिज्ञानादिति चेत् तद्वद-
कुत इत्यत आह त्रिभिर्गुणइति एभि प्रागुक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्गुणभये सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैर्भावैस्त्वेवपि भवनयमनि सर्वस्मिन् जग-
त्प्राणिजात मोहित विवेकायोग्यत्वभावादिन सत् एष्यैर्गुणभयैर्भ्यामेव परं एषा कल्पनाविधानमत्यन्तविलक्षणमव्यय सर्ववि-
क्रियाश्चान्यमप्रपञ्चमानन्दधनमालम्प्रकाशमव्यवहितमपि मा नाभिजानाति ततश्च स्वरूपापरित्यक्तसत्सतीवत्यहोदोमर्गमनर्गं किं

ये चैव सात्त्विकाभावा राजसास्तामसाश्च ये ॥ भक्तएवेति तान्विद्धि न त्वह तेषु ते
मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभि. सर्वमिदं जगत् ॥ मोहित नाभिजानाति मामेव.

परमव्ययम् ॥ १३ ॥

जनस्येत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥ १३ ॥ यद्योक्तानादिसिद्धमायगुणत्रयद्वय जगत् स्वातन्त्र्याभावेन तत्परिवर्जनासामर्थ्यान्न क-
दाचिदपि मायाऽनिक्रम स्याद्वस्तुविवेकासामर्थ्यहेतो सदानन्तत्वादित्याशङ्क्य भगवदेकशरणतया न त्वज्ञानद्वारेण मायाऽनिक्रम न-
भवतीत्याह देवीद्येवेति दैवी एकोदेव सर्वभूतेषु गूढइत्यादि श्रुतिप्रतिपादिते स्वतोद्योतनवति देवे स्वप्रकाशचैतन्यानन्दे निबिम्बो त-
दाश्रयतया तद्विषयतया च कल्पितश्रुत्यविविधत्वविविधत्वगिनी निर्विभागचित्तेव वैबल्ययुक्ते एषा साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापनार्हा हिरण्म-
यानोपादानत्वादर्थापत्तिसिद्धाच गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयान्मिक्त्रा त्रि गुणरज्जुरित्वानिह दृष्ट्वेन वन्द्यमहेतु मम मायावित् परमेश्व-
रस्य सर्वजगत्कारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्ते स्वभूता स्वाधीनत्वेन जगत्सृष्ट्वादितिर्गहिका माया न त्वत्प्रतिभासप्रतिबन्धनतत्त्वप्रतिपत्तिर-

हेतुरावरणविक्षेपशक्तिद्वयवत्सविद्या सर्वप्रपञ्चप्रकृति 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुते अत्रैव प्रक्रिया जीवेश्वर-
जगद्धिभागश्च न्य शुद्धं चेतन्यऽव्यस्तानादिगविद्या मत्त्वप्रधान्येन स्वच्छदपेणैव मुखाभाम चिदाभासमागुणहानि ततश्च विम्बस्थानीय-
परमेश्वरउपाधिदोयानास्कान्दित प्रतिविम्बस्थानीयश्च जीवउपाधिदोगरकान्दित ईश्वराच्च जीवभोगयाकाशादिब्रमेण शरीरान्द्रिय-
सघातस्तद्भोग्यश्च कृत्स्न प्रपञ्चोजाततदिति कल्पना भवति विम्बप्रतिविम्बमुखानुगतमुखस्वरूपवच्च ईशजीवानुगत भागोपाधि जतन्य-
साक्षीति कल्पयते तैतेव स्वाव्यस्ता माया तत्कार्यं च हृत्स्व प्रकाश्यते अत साक्ष्याग्निगुणेण दर्शयति निम्बेश्वराभिप्रायेण तु ममैति
भगवतोक्तं यद्यप्यविद्यायापकत्वात्प्रतिविम्बएकएव जीवल्लयायविद्यागगनान्तं दूरणमरकाराणा भिन्नत्वात्तद्वेदेनान्तं करणोपा-
धोक्तस्यात्र भेदव्यपदेश ममेव ये प्रपद्यन्तेनमादुप्रकृतिनोमुदा प्रपद्यन्ते चतुर्विधानजन्ते मापित्यादि श्रुतौ च ' तत्रोपादेवाना प्रत्य-

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरक्षया ॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायानेतां तरन्ति
ते ॥ १४ ॥

बुध्यत सएव तदभवत्सयर्थिणां तथा मनुष्याणामित्यादि ' अन्त कर्णोपाधि भेदापयर्थोलोचने तु जीवत्वपयोजकोपाधेरैकत्वादेक-
त्वेनैवात्र व्यपदेश क्षेत्रज्ञ चापि मा शिद्धि सर्वभूतपु प्रकृतिं पुरं च व विज्ञानादी उभावपि एतन्नाशो जीवलोके जीवभूत मनात-
नष्टत्वादि श्रुतौच ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदाऽऽत्मानमेव वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्सर्वभूतमवतु एतदेव सर्वभूतेषु शुद्ध अनेन
जीवेनात्मनानुपूर्वविश्य बालाग्रशत भागस्य शत वा कृत्पितन्यं च भागोजीय सर्वज्ञेय मचान्त्याय दालयतदत्यादि यद्यपि दर्पण-
गतश्चैत्रप्रतिविम्ब स्व परच न जानात्यचेतनाशयश्च तत्र प्रतिविम्बितत्वात् तथापि चित्प्रतिविम्बोऽपि जडावलक्षणत्वात् सच यावत्स्वविम्ब-
तिविम्बपक्षे विम्बचैतन्यणवोपाधिस्थानाश्रय कृत्पितत्वात् भासाश्वे तस्यानिर्वचनीयत्वापि जडावलक्षणत्वात् सच यावत्स्वविम्ब-
क्यमात्मनो न जानाति तावज्जन्तमूर्यद्वय जलगतकम्पादिकमुपाधिगत चिदाग्रमहसमनुभवति तदेतदाह दुरत्ययेति विम्बभूतेरवैरस्य-
साक्षात्कारमन्तरं अत्यनु तत्पुनराशयंति दुरत्यया अत एव जीवोन्तं करणाच्छ्रुतत्वात्सम्बन्धमवाप्त्यादिद्वारा भासयन्न किं

विज्ञोभवति ततश्च जानामि कर्तोमि भुङ्क्ते चेत्स्व रोगान्तरं गच्छति सचेन्नित्यं नूनं भगवन्तमन्तरात्किं आपातयन्तारं सर्वविद-
सर्वफलदातारमन्तरान्तरं दधन्त नमस्कृतान्तरान् भवानुद्देश्य विदधन्तमारु दधते परमगुरुमगमकपसमर्पणेन तदा विम्बस-
मर्पितस्य प्रतिविम्बे प्रतिफलनात् नोपि पुण्याणामसाध्यनि पतत्रवर्षितस्य पङ्कटं नोक्तं नञात्मन प्रदुरय निजलामपूगोमानं ज-
नादवेदुषः कर्तव्यवृणति यद्यज्जनोभगवतो विदधीत मानं नञात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखशरीरति' दर्पण' विविधितस्य मुखस्य ति-
लकादिशरीरपोषिताचंद्रविश्वभूते मुखे समर्पणीयं लं स्त' मेष तत्र पातफलनि नान्य काश्चित्प्रासादुपाशंसि' यथा तथा विम्ब-
भूतेश्वरं समर्पितमेव तत्प्रतिनिम्बभूतो जीयोत्पते नान्य काश्चित्स्य पुरा' लोकेस्त्युपायइति हृष्टान्ताये तस्य यदा भगवन्मन्त्र-
मनवरतमाराधयतोन्तं करणं ज्ञानप्रतिबन्धनपिनेन गहितं ज्ञानानुकूलं पुण्येन चापचितं भवति तदा प्रतिनिधेले मुकुटमण्डलव मुख-
मतिस्वच्छन्तं करणे सर्वकर्मसमागममदमादिपूर्वकगुरुपत्नदत्तवेदान्त वाक्यश्रवणमनननिदिध्यासनं सत्कृते तत्त्वमसि'ति शुभपदि-
प्रवेदान्तवाक्यकरणिकाऽहं ब्रह्मास्मीत्यनात्माकारभूत्या निरुपाविचतन्यकारा साक्षात्कारात्मिका इति रतेति तस्या च पनिरलित-
चैतन्यं सद्यप्यैव सविषयाश्रयामविद्यामुन्मूलयति दीप्तिव तम ततस्तस्यानागात्तया इत्या सहाखिलस्य कार्यप्रपञ्चस्य नाश उपा-
दाननाशादुपादेयनाशस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्ताभिहित्वान् तदेतदाह भगवान् मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्निनइति 'आत्मेत्येवो-
पासीत तदात्मानमेवावेत् तमेव धीरांश्चिन्ताय तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतत्त्यादिश्रुतिष्विवेहापि मामेवेत्येवकारोन्मृत्युपरकताप्रतिप-
त्यर्थे मामेव सर्वोपाविर्विहितं चिदानन्दसदात्मानमखण्डं ये प्रपद्यन्ते वेदान्तवाक्यजन्यया निर्विकल्पकत्वाक्षाकाररूपया नि-
र्वचनानर्हदुश्चिदाकारत्वधर्माविशिष्टया सर्वसुकृतफलभूतया निदिध्यासनपरिपाकप्रसूतया देतो' इत्या सर्वज्ञाननन्कायेतिरोवि-
न्या विषयीकुर्वन्ति ते ये केचित् एतां दुरतिक्रमणीयामपि मायामखिलानर्थजन्यभुवमनायामेतेव तस्मिन् अनिक्कान्निदं त-
स्य हनदेवाश्च नाभूत्या ईशतआत्माद्येषां सनवतीनि' श्रुते सर्वोपाविनिवृत्त्या सच्चिदानन्दत्रयैरेव निवृत्तीत्यर्थे बहुवच-
नप्रयोगोद्देशेन्द्रियादिसंघातभेदनिबन्धनात्मनेदं ब्रह्मन्तुत्रादार्थं प्रपद्यन्तइत्युक्ते दे मदेकशरणा तन्मना-
मेव भगवन्त वासुदेवमीदृशमनन्तसौन्दर्यस्मरसर्वस्वनखिलकलानलिलमभिन्दपङ्कजशोनाधिबन्तरणकमलपुलकभननव-
रतवेषुवाहननिरतवृन्दान्क्रीडासकमानसहेलोद्धृतांगवर्धनात्यनर्ही हरं गोणल निवृत्तिदिशुपपङ्कजलादिमुपसर्जन्ति' इत्युल्ल-

शोभासर्वस्वहरणचरणपरमानन्दधनमयमूर्तिमतिविरञ्चप्रपञ्चमनवरतमनुविन्तयन्तोदिवसान्विताहर्यान् ते मन्त्रममहानन्दसमुदम-
 म्रमनस्तथा समस्तमायागुणविविक्तारत्नाभिभूयन्ते त्रिन्तु महिलासविनादाकुगलायते मधुमूलनसमर्गादिति शङ्कुमालेऽग्राया तद्व्योप-
 सरतिवारविलासिनोव क्रीडनेभ्यस्तपोधनेभ्यस्तस्मान्मायातरणार्थां माभीदृशमेव सन्ततमनुचिन्तयेदित्यप्यभिनेत भगवत श्रुय
 स्युतयश्चात्राये प्रमाणीकर्तव्या ॥ १४ ॥ यत्रैव तर्हि किमिति निखिलानयमूलमाश्रान्मूलनाय भवन्त एतुदेव भगवन्तेन यत्र न प्र-
 तिपद्यन्ते इत्याशयश्च चिरस्मिञ्चनदुरितपनिबन्धनपत्रतद्व्याह नर्मायानि भगवान् कुट्टानेन दुष्कृतेन पणैः सन् नित्ययोगिन
 अतएव नरेषु मध्येऽद्यग्राह साधुभिर्गर्हणीया परत्र चानर्थमहसभाज कुनोदुःकृतमनः प्रेतुमेव सन्तुर्गतिशतैर्दृष्टा इत्यम-
 धनमिदमथसाधनमिति विवेकयुन्या सति पणणे फुल्लेन विविचयन्ति यतोमायास्पृह्यताना शरीरेन्द्रियपञ्चान्तद्वन्द्वद्वान्ति-

न मा दुष्कृतिर्नामृडा प्रपद्यन्ते नराधमा ॥ माययाऽपहृतदृष्टानाश्चामर्ष भावजा-
 श्रिताः ॥ १५ ॥

नृपेण परिणतया मायया पूर्वोक्तयाऽपहृत ५ तिरद्विज्ञान विवेकसामर्थ्ये दृष्टा ते तथा इतएव ते दूषयोरपि निमान्त्र काय पान-
 ल्यमेव ज्ञेयत्वादिनाये वस्यमाणमासुर भाव त्रिपानृतादिन्वभावसाश्रितमस्मिन्पितृययोग्या सस्तोन मां स्मर्त्तव्य एवमन्तेन भजन्ते भ-
 द्रोढोर्भावे तेषामित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ये त्वासुर भावरहिता पूर्णदुर्पणा निजविकल्पा पुण्यजन्तयान्तेरेण इत्युं मां स्मर्त्तव्यमजन्ते
 क्रमेण च कामन्नागाहित्येन मत्पमादान्याया तस्मात्त्याह चतुर्विधं य स्मृतेन पूर्वजन्मकृतपुण्यसंग जन्म सन्तजन्मान्मन्-
 षव नान्ये ते मां भजन्ते भवन्ते हे भजुन ते च त्रय सद्यमापकाऽकाशमन्येन कर्तव्यं वा इति तत्राश्रयार्थं भाव्यो वा इत्यादिना-
 द्यापदा अस्तरतन्निवृत्तिमिच्छन् यथा मत्त्वभावेन कुपिमन्त्र वरीत वज्रपापी च यथा वा जगत्तन्नागागन्तव्यं राजनिद्रय मन्त्र
 स माया वलापकं ग्राह्यदीच ग्राह्यतांगजेन्द्वयजिज्ञासु गन्तव्यतां विमुक्तुं य मां स्मर्त्तव्यं य मां स्मर्त्तव्यं य मां स्मर्त्तव्यं

वृत्ते मौनले यथा चोद्धव अर्थोऽर्थी इह वा परत्र वा यद्भोगोपकरणं तद्विषु तत्रैव यथा सुग्रीवो विभीषणश्च यथा चोपमन्यु परत्र यथा
 इव एते त्रयोपि भगवद्भजेन मायां तरन्ति तत्र जिज्ञासुर्ज्ञानोत्पत्त्या साक्षादेव माया तरति आर्तोऽर्थोऽर्थी च जिज्ञासुत्वं प्राप्येति
 विशेष आर्तस्यार्थीनिश्च जिज्ञासुत्वसम्भवाज्जिज्ञासोश्चात्तत्त्वज्ञानोपकरणार्थायित्वसम्भवाद्भुभयोर्मध्ये जिज्ञासुराद्विष्ट तत्रैव त्रयं
 सकामाभ्याख्याता निष्कामश्चतुर्थश्चानुसुच्यते ज्ञानी च ज्ञान भगवत्त्वसाक्षात्कारस्तेन नित्ययुक्तो ज्ञानी तीर्णमायानिवृत्तसर्वकाम
 चकारो यस्य कस्यापि निष्कामश्रेयसभक्तस्य ज्ञानिन्यन्तर्भावार्थ हे भर्तर्यम त्वमपि जिज्ञासुर्वा ज्ञानी वेति कतमोऽह भक्त इति माश-
 ङ्किष्टा इत्यर्थे तत्र निष्कामभक्तो ज्ञानी यथा सनकादिर्यथा नारादयोथा प्रन्दादयोथा पृथुर्यथा वा शुक्र निष्काम शुद्धश्रेयसभक्तो-
 यथा गोपिकादिर्यथा वाङ्मयुधिष्ठिरादि कस्यैव शुपालादयस्तु भवाद्दूपाच्च सन्तत भगवत्स्मितापराधिन भक्ता भगवद्दुरते-
 रभावात् भगवदुपराक्तिरूपायास्तु भक्ते स्वरूप साधन भेदास्तथाऽभक्तानामपि भगवद्भक्तिरसायनेऽस्माभिः स्वविशेष प्रपञ्चित

चतुर्विधभजन्ते मां जना. सुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्तो जिज्ञासुरर्थोर्लो ज्ञानी च भर्तृपुत्र ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी यित्युक्त एकभक्तिर्विश्रुते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनोऽहं स च मम प्रिय ॥ १७ ॥

इतीहोपरम्यते ॥ १६ ॥ (ननु न मां बुष्कृतिनो मूढा प्रपद्यन्ते नरा यमादित्येन तद्विलक्षणा सुकृतिनो मा भजन्त इत्यत्रोऽपि ने-
 चातुर्विध्यं चतुर्विधभजन्ते मामित्यनेन दर्शिता ततस्ते सर्वे सुकृतिन एव निर्विशेषादिनि चेत्याह) चतुर्विधानामपि सुकृते-
 नित्यतेऽपि सुकृताधिक्येन निष्कामतया प्रेमाधिक्यात् ज्ञानी विशिष्यते इत्याह तेभ्योऽस्मिन् चतुर्विधानां तेषां मूढे ज्ञानी तत्त्वज्ञानदादि-
 त्सर्वकाम विशिष्यते सर्वतोतिरिच्यते सवानुकट्ट इत्यर्थे यनो नित्ययुक्त भगवति प्रत्यगभक्ते सदा मन्त्रिण इति विभेद-
 भावात् अतएवैकभक्ति एकास्ति भगवत्येव भक्तेरनुक्तिर्यथा सतया तस्य भुग्नैर्हि यन्त्राणां नात्र हि यस्मात् प्रियेति न-
 पाधिप्रमास्पदमत्यर्थमत्यन्तानि शयेन ज्ञानिनोऽह प्रत्यगभिन्न एवमात्मा च तस्मादत्रयं सत्यं नृनेष्टव्यं प्रिय आत्मा नि-
 येति शयेन भवतीति भुनितलोकयोः प्रमिद्धमेवमर्थ ॥ १७ ॥ तन्किन्नात्तां दोगम्य न प्रिया न अत्य मेति विशेषणदित्याह इ-
 दारारिति एते आर्तोदय सकामा अपि मद्रक्ता सर्वे त्रयोऽनुनासा एव उक्तव्या एव सर्ववन्महिम्नैकसु पुनरर्गान्वात् अ-

न्यथा हि मां न मज्जेयुरेव आर्त्तस्य जिज्ञासोरर्थार्थिनश्च मण्डिमुखस्य ध्रुवदेवताभक्त्यापि बहुलमुपलम्भात् अनेमम प्रियाएव तेन हि ज्ञानवानक्षौवा कश्चिदपि भक्तोममप्रियो भवति किंतु यस्य यादृशी माय प्रीतिर्ममापि तत्र नादृशी प्रीतिरिति स्वभावमिदमेतत् तत्र सकानानां त्रयाणां काम्यमातमपि प्रियमहमपि प्रिय ज्ञानिनस्तु प्रियान्तरश्च न्यस्याहमेव निरातिशयोनिविषय अन स्यापि मम निरतिशयप्रीतिविषयइति विदोष अन्यथा हि मम कृतज्ञता न स्यात् कृतज्ञता च स्यात् अनपठान्यर्थेभ्योनि विशेषणमुपान प्राक् दया हि यदैव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिपदा तदैव वीर्यवन्तर नष्टतोत्यत्र तरवर्थस्य विवाश्रितत्वाद्विद्यादिव्यनिरंकेण कृतमापि कर्म नोपैव द्रव्यत्वेव तथान्यर्थे ज्ञानी भक्तोमम प्रियमत्युक्ते योजानव्यातेरंकेण भक्त स्यापि प्रियइति पर्यवस्यत्येव अन्यार्थेभ्योनि विशेषणस्य विवक्षितत्वात् उक्तं हि ये यथा मां प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजाम्यहमिति अतामामात्मत्वेन ज्ञानी आत्मैव न मत्तोभिन्न किं न्वह

उदाराः सर्वपदैते ज्ञानीचात्मैव से मतम् ॥ अस्थितः सङ्घि युक्तात्मा सोमेवालुक्नुमा गतिम् ॥ १८ ॥ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवाङ्मा प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति समश्वाङ्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

मेव महति मम मनं निश्चय तुशब्द सकामभेददर्शित्वितयपेक्षया निष्कामत्वभेदादर्शित्व विशेषयोननर्थे हि नस्तान्नान्तं मुक्तात्मा सदा मयि समाहिनिच्च सन्न मा भगवत्तमननमानन्दधनमात्मानमवातुचमा सर्वादिदृष्टा यन्ति गन्तव्यं दृष्टं फलदायिना अङ्गीकृतवान् न तु मद्भिन्न किमपि फलं समन्यतइत्यर्थे ॥ १८ ॥ यस्मादेव तस्मात् बहूनामिति द्रष्टव्यं जन्मना किञ्चिन्निश्चयमुपैव पचयहेतुनामन्ते चरमे जन्मनि सर्वसुखकृतविपाकरूपे वासुदेव सर्वमिति ज्ञानवाङ् मन्त्र मा निरुपार्थिमन्त्र प्रपद्यते तर्हिदा समस्तप्रेमविषयत्वेन भजते सकलमिदमहं च वासुदेवइति दृष्ट्या सर्वप्रेमा मय्येव परममग्नित्वात् अतः सदा ज्ञानाचक्षरः इतिमात्र महात्मात्यन्तशुद्धान्त करणत्याज्जीवगुक्त मन्त्रोक्त्येन तत्समोन्त्यास्ति अद्विक्तस्तु नास्त्येद इति तदुक्तं म सुदुर्लभं महत्प्रेषु तु ज्ञानापि लब्धुनशक्य अतः सनिरतिशयमस्तीतिविगम्यहति युक्तमेवत्यर्थे ॥ १९ ॥ तद्वगतास्तिदिमज्जयपेक्षना

निर्भक्तस्योत्कर्षस्तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तगुणकर्मक्तिर्विशिष्यतइत्यत्र प्रतिज्ञातोव्याख्यात श्रुतानु सकामत्वे भेददर्शित्वे च समपि देवतान्तरभक्तापेक्षयाऽऽर्त्तादीनां त्रयाणां स्वभक्तानामुत्कर्ष उदारा सर्वदेवतइत्यत्र प्रतिज्ञातोभगवता व्याख्यायते यावदध्यायसमाप्तिं समानेव्यायासे सकामत्वे भेददर्शित्वे च मङ्गकाभूमिकाक्रमेण सर्वोत्कृष्ट मोक्षाख्य फल लभन्ते क्षुद्रदेवताभक्तास्तु क्षुद्रमेव पुन पुन संसरणरूप फल अत सर्वथात्तो जिज्ञासासंवाद्यार्थिनश्च मामेव प्रपन्ना सन्तोऽनायासेन सर्वोत्कृष्टं मोक्षाख्य फल लभन्तामित्यभिप्राय परमकारणकस्य भगवत तत्र परमपुरुषार्थफलमपि भगवद्भजनमुपेक्ष्य क्षुद्रफले क्षुद्रदेवताभजने पूर्ववासनाविशेषव्यासाधारणोद्देतिरित्याह कर्मरिति मोहनस्तम्भनाकार्यणवशीकरणमारणोद्घाटनादिविपर्ययभगवत्सेवया लब्धुमशक्यत्वेनाभिमतैस्सैस्ते क्षुद्रे कामैरभिलाषैर्हृतमवत्तत भगवतोवासुदेवादिमुखीकृत्य तत्फलदातृत्वानिमित्तक्षुद्रदेवताभिमुख्य नीत ज्ञानमन्त्र

कामैस्तेस्तेह तद्ज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता ॥ तं त नियममास्याय प्रकृत्या नियताः ख-
या ॥ २० ॥ योयोयां या तनु भक्तः श्रवयार्दितुमिच्छति ॥ तस्य तस्याचतां श्रद्धा ताने-
व विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

करणं येषां तेऽन्यदेवता भगवतोवासुदेवादित्या क्षुद्रदेवता त त नियमं जपोन्वासमदक्षिणानमस्कारादिरूप तत्तदेवताराधने प्रसिद्ध नियममास्यायाश्चित्य प्रपद्यन्ते भजन्ते तत्तत्क्षुद्रफलप्राप्तीच्छया क्षुद्रदेवतामच्छेपि केचित्कचित्देव भजन्ते स्म प्रकृत्या नियता अमाधारणया पूर्वाभ्यासस्वासनया वशीकृता सन्त ॥ २० ॥ तत्तदेवतानमादित्येभ्यो मये योय कामी या यां तनु देवतादृष्टिं श्रद्धा वासुदेव भक्तिर्भविष्यतीति न शङ्कनीय यत पायोपायमिति येषां मये योय कामी या यां तनु देवतादृष्टिं श्रद्धा वा जन्मान्तरवासनाद्वलाद्गुर्भूतया भक्त्या संयुक्त मन्त्रचित्तु अर्चयितुमिच्छति पवनने चैरादिकस्याच्छेद लेपिजमदृष्टे रूपमिदं तस्य तस्य कामिनसामेव देवतातनु प्रति श्रद्धा पूर्ववामनावगान् एता भक्तिमन्त्रा न्धिरा जगदहमि जगेंद्रहमन्तर्यामी ननु माद्विग्यां श्रद्धां तस्य तस्य करोमीत्यर्थं तामेव श्रद्धामिति व्याख्याने उच्छेदालम्बन स्पृष्टरसमन्त्रनिराख्यान-
॥९२॥

तस्य व्याख्यानम् ॥२॥ सकामी तथा अङ्गितया स्त्रिया अङ्गया युक्तस्तस्या देवतातन्वाराधन पूजनमीहते निर्वन्त्यनि उपसर्गारा-
हेतोपि राध्यनि पूजार्थे सौपसर्गत्वे ह्याकार अयते लभते च ततस्तस्या देवतातन्वा सकाशात्कामनीप्सितान् तान् पूर्वमङ्गुलिपतान्
हि प्रसिद्ध मयैव सर्वज्ञेन सर्वकर्मफलदायिना तत्तदेवतान्तर्यामिणा विहितान् तत्तत्फलविण्कममये निर्मितान् हितान्तर प्रियानि-
त्येकपद्यथा अहितत्वेपि हिततया प्रतीयमानानित्यर्थ ॥ २२ ॥ यद्यपि सर्वोऽपि देवता सर्वोत्पन्नोऽयमेव तनवस्तदाराधनमपि वस्तु-
तोमदाराधनमेव सर्वत्रापि च फलदातान्तर्दाम्यहमत्र तथापि न्माश्रमभङ्गानां च तेषां च वस्तुविवेकाविवेककृत फलत्रैपम्य भव-
तीत्याह अन्तर्वाचति अल्पमं दसा मन्दप्रबलत्वेन वस्तुविवेकासमर्थानां तेषां ततदेवनामकानां तन्मया विहितमपि तत्तदेवताराधनज

सतया अङ्गया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हितान्-
नु ॥ २२ ॥ यन्तवन्तु फल तेषां तद्भवत्यल्पमधसाम् ॥ देवान्देवसुखीयान्ति मङ्गलायान्ति
मामपि ॥ २३ ॥

फलं अन्तवदेव विनाश्येव न तु मङ्गलानां विवेकिनामिवानन्त फल तेषामित्यर्थं कुतएव यतोऽङ्गनिन्डाहीनन्तएव देवयजोम-
द्वयदेवताराधनपरायान्ति प्राप्नुवन्ति मङ्गलास्तु त्रय सकामा प्रथम मत्प्रसादादभीष्टान् कामान्प्राप्नुवन्ति अपिऋद्धप्रयोगात् त-
तोमनुपासनापरिपाकान्मामनन्तमानन्दधनमीश्वरमपि यान्ति प्राप्नुवन्ति अतः समानेऽपि सकामत्वे मङ्गलानामयदेवताराकानां
च महदन्तरं तस्मात्साधूक्तमुदारा सर्वेष्वनर्हति ॥ २३ ॥ एव मगवद्भजनस्य सयौत्तमफलत्वेऽपि कथं प्राणिनामगवद्विमुखा-
इत्यत्र हेतुमाह मगवान् अव्यक्तमिति अव्यक्त देहग्रहणात् प्राक् कार्याक्षमत्वेन स्थितमिदानीं दम्बदेवगृहे व्यनक्ति भौक्तिकदशावच्छे-
देन कार्यक्षमता प्राप्तं कचिज्जीवमेव मन्यन्ते मामीश्वरमथबुद्ध्याविवेकशून्या अव्यक्त सर्वकारणमपि या दान्ति नार्थरूपना मन्त्य-
कूर्मोद्यनेकावताररूपेण प्राप्तमिति वा कथं ते जीवास्त्वां न विचिन्वन्ति तत्राबुद्धयत्युक्त हेतु निवृणोति पर सर्वकारणरूपमव्यक्त

नित्य मम भावं स्वरूप संपाधिकमजान्तस्तथा निरुपाधिकमन्यनुत्तम सत्वात्कृष्टमनतिशयाद्धिती उपरमानन्दधनमनन्त मम स्वरूपम-
जानन्तो जीवानुकारिकार्यदर्शनाज्जिवामेव कचिन्व्यां मन्यन्ते ततो मामतोऽश्वरत्नजमम विहाय तस्मिद्ध देवनान्तरमेव भजन्ते ततश्चा-
न्तवदेव फल प्राप्नुवन्तीत्यर्थे अग्रे च वक्ष्यते अवजानन्ति मा भूदाम्गुणं तनुमाश्रितमिति ॥२४॥ ननु जन्मकालेपि सर्वगोपि व्यंय
श्रवैकुण्ठस्थमश्वरमेव रूपमाविर्भावितवति सन्नि च श्रोतृमकास्तु भवनमालाकिरिडकुण्डलादिदिव्यापकरणशालिनि कम्बुकनल-
कौमोदकीचक्रचरवारिचतुर्भुजे श्रीमद्वेदेनैववाहने निखिलसुरलोकसम्पादितराजराजेश्वराभियेकादिमहाविभवे सर्वसुगसुत्तरे
विबिधदिव्यलीलाविलासगीले सर्वावतारशिरामणे साक्षाद्वकुण्ठनायके निखिललोकात्तु खविस्ताराय भुवमवतीणे विरिञ्चिग्रपञ्चाम्-
भवि निरतिशयसौन्दर्यसारसर्वस्वभूतौ बाललीलाविमोहतिविराटि तरणिकरणोज्ज्वलदिव्यपीताम्बरे निरुपमव्यामसुन्दरे

अव्यक्तां व्यक्तिमापन्न मन्दन्ते मामबुद्धयः ॥ परं भावमजानतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥ भूद्वयं नाभिजानाति लोको मामजस-
व्ययम् ॥ २५ ॥

करदीकृतपारिजातार्थपराजितपुरन्दरे बाणयुद्धविजितशशाङ्कशेखरे ममन्तसुरासुखिजयीतरकरप्रभृतिमहादेने उपकरप्राणपर्यन्त
सर्वस्वहारिणि श्रीवामादिपरमरङ्गमहाविभवकारिणि पण्डितसहस्रद्विध्यरूपधारिण्यपरिमेयगुणगरिणि महामहिमनि तार-
रदमार्कण्डेयादिमहामुनिगणस्तुते त्वयि कथमविवेकिनापि मनुष्यबुद्धिर्जीवबुद्धिर्वचुःकुण्डलमप्यनीतुराह भगवान् ना-
हमिति अहं सर्वस्य लोकस्य न प्रकाश स्वेन रूपेण प्रकटो न सवानि किन्तु कैवलिन्महाकाशमेव प्रकटो नवत-
मीत्यामिप्राय कथं सर्वस्य लोकस्य न प्रकट इत्यत्र हेतुमाह योगमायासमावृतं योगेन मम स्वरूपं नदृशति नो माया
योगमाया तथाप्यममकोजोमां स्वरूपेण न जानाति सद्गुणानुविद्यागिन्या माया मन्दनवृत्त मत्यपि ज्ञा-
तकारणे ज्ञानविषयत्वायोग्य- कृत अतोयदुक्त परं भावमजानन्तइति तत्र मम स्वरूपं नदृशति भवति इत्यनेन म-

मायया सुदधावृतज्ञानः सन्नयं चतुर्विधमक्तविलक्षणोलोकं सत्यपि ज्ञानकारणे भामजमव्ययमनाद्यनन्तं परमेश्वरं नाभजानान् (कपु-
विरपीतहृष्ट्या मनुष्यमेव कचिन्मन्यतइत्यर्थं विद्यमान वस्तुस्वरूपमावृणोत्यविद्यमानं च किञ्चिद्दर्शयतीति लौकिकमाययायामपि प्र-
सिद्धमेतत् ॥ २६ ॥ अतोमायया स्वाधीनया सर्वव्यामोहकत्वात्स्वयं प्रपतिबद्धज्ञानत्वात् वेदाहमिति अहं अप्रतिबद्धसर्वविज्ञान मा-
यया सर्वोल्लोकान्मोहयन्नपि समतीतानि चिरविनष्टानि वर्तमानानि च भवित्याणि च एव कालत्रयवतीन् भूतानि स्याद्वरजज्ञमानि मा-
सर्वोणि वेदं जानामि हे अर्जुन अतोऽहं सर्वं परमेश्वरइत्यत्र नास्ति सशयइत्यर्थं मां तु तुराव्योक्षानपतिबन्धद्योतनार्थं मां सर्वदे-
र्शितमपि मायाविद्यमिव मन्मायामोहित कश्चन कोपि मदुग्रहभाजनं मद्रक्तं विना न वेद मन्मायामोहितत्वान् अतोमत्तत्त्ववेदना-

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन
॥ २६ ॥ इच्छाद्वेषससृष्टेन इन्द्रमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परं
तप ॥ २७ ॥

भावादेव प्रायेण प्राणिनोर्मां न मज्जन्तइत्यभिप्राय ॥ २६ ॥ योगमायां भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबन्धे हेतुमुक्त्वा देहेन्द्रियसंघाताभिमाम-
नातिशयपूर्वकं मोगाभिविद्यं हेत्वन्तरमाह इच्छाद्वेषइति इच्छाद्वेषाभ्यामनुकूलप्रतिकूलविषयाभ्यां समुद्भूतेन शीतोष्णसुखदु-
खादिछन्नाभिमितेन मोहेन अहं सुखी अहं दुःखीत्यादिविपर्ययेण सर्वोण्यपि भूतानि संमोहं विवेकायोग्यत्व मंगं स्थूलदेहात्पक्षे सत्यां
यान्ति हे सारत हे परं तपेति संबोधनइत्यस्य कुलमहिम्ना स्वरूपराक्षसा च त्वा इन्द्रमोहाख्यं शत्रुर्नोभिमावितुमलमिति भाव नही-
च्छाद्वेषरहितं किञ्चिदपि भूतमस्ति न च ताभ्यामाविष्टस्य बहिर्निर्गम्यमपि ज्ञानं सम्भवति किं पुनरात्मविग्रय अतोरागद्वेषव्यादुलान्त-
कारणत्वात्सर्वोण्यपि भूतानि मां परमेश्वरमात्मभूतं न जानन्ति अतो न मज्जन्ते मज्जनीयमपि ॥ २७ ॥ अति सर्वभूतानि रामाह यान्ति
कार्यं तर्हि चतुर्विधा मज्जन्ते मामित्युक्तं सत्यं मुकुन्तातिशयेन तेषां क्षीणपापस्त्वावित्याह वेगार्भनि देवां तु इतरलोकविलक्षणानां

जनानां सफलजनानां पुण्यकर्तृणां भवेत्कर्मफलं पुण्यचरणशीलानां तैस्तैः पुण्यैः कर्मभिर्ज्ञानप्रतिबन्धकं पापमन्तगतं अन्तमवसानं प्राप्तं ते पापाभावेन न विमिषन् इच्छन्मोहेन रागद्वेषादिनिबन्धनविपर्ययसिन् स्वतएव निर्मुक्ता पुनरावृत्त्ययोन्यत्वेन त्यक्ता दृढव्रतान् अनन्यशरणा सन्त सर्वे जा मगवानेव भजनीय सन्त्रवरूपएवति प्रमाणजनितप्राप्त्यशङ्काशून्यविज्ञाना सन्नोनां परमात्मानं भजन्ते अपां मध्ये ये सुकृन्तिहन्ते समोदयन्त्या मा भजन्तश्च पदावदिति न विरोध कथमेवात्सर्गं प्रागपि प्रतिगादिनिश्चिन्निगुणमयैर्मावैरित्वञ्च तस्मात्सत्त्वशोधनपुण्यकर्मसञ्चयात् सर्वे वा यतनीयमिति भावः ॥ २८ ॥ अथेदानीं शृणुस्व प्रश्नमुत्तराययितुं त्वं भूतौ क्लृप्तौ

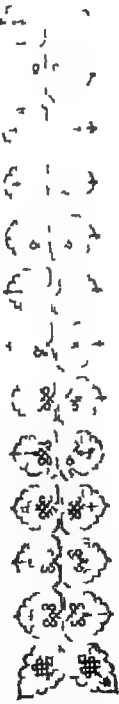
येषा त्वन्तगत पाप जनानां दुष्टजनैः ॥ ते इव मोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥ जरा मरणमोक्षाय मानाश्चित्य यतानि मे ॥ ते ब्रह्म तदिदं ॥ शततन्मथान्नं कामं चाखिलम् ॥ २९ ॥

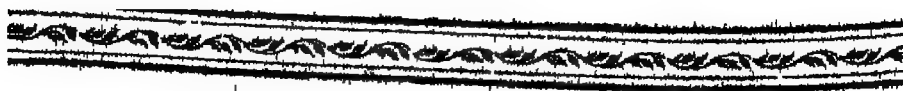
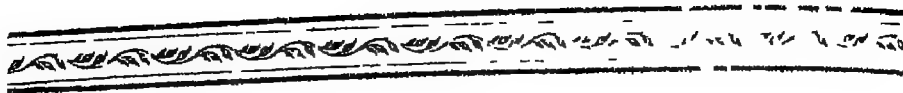
तुच्यते अतयोरेव वृत्तिरानीय, उक्तोऽद्योऽभिप्रायते उत्तररत्नश्रुत्येति हे मत्सारादु खानिर्विन्ना जन्मरगमैक्य जरा मरणादिविविधदुः सहसंसारदुः खनिगसाय तदंशवेत्तुं मां मगुग भगवन्तस्मिन् इत्येवमस्तेन शरणं गन्ता इत्येवमस्तेन दन्तं दन्तं मन्त्रि-
तानि फलाभिसन्धिचक्षुष्यानि विहितानि कर्मणि कुर्वन्ति के क्रमेण शुद्धान् करणं सन्तस्तज्जागृता राजादितानि दुःख पर दृष्ट्वा निगुणं तत्पदलब्धयं मां विदुः तथा आत्मानं शरीरमोदिकृत्य प्रकाशमानं कृत्स्न उपाश्रयिच्छिन्नं पदलब्धयं विदुः कर्म च तदुभयवे-
दनसाधनं गुरुपसदनध्वजमननाद्यखिलं निरवशेन फलाव्याप्त्यङ्गी विदुर्जानन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ न चैव भूतानां मद्भक्तानां मृत्युका-
लेऽपि विवशकरणतया मङ्गिस्मरण गङ्गानीय यत सार्वभूतादिदेवाभ्यां स्मरित तथा माधियज्ञ च अभियज्ञेन च
सहित मां ये विदुश्चित्तयन्ति ते शुक्लचनेन सर्वदा मां समहितचेतसः सन्तस्तस्मात्स्कारपाटवात् प्रयाणकाले प्राणोत्क्रमणकाले

करण भ्रामस्यात्यन्तव्यग्रतायामपि चकारादयत्नेनैव म.कृपया मां स्मर्यमान विदुर्लान्ति तेषां मृत्तिकात्वेऽपि सदाकारेव किञ्चिद्युत्ति
पूर्वोपचितसंस्कारपाटवाद्भवति तथा च ते मद्भक्तियोगात् कृतार्थोपेति भाव आदिनृतादिदेवादिदवादिशब्दानुसारेऽप्यायऽनुत्तमप्रदम्

साधिभृताधिदैवं मां साधियङ्गं च ये विदुः ॥ प्रयागवालिःपिच मा ते विदुर्द्युक्ताश्च तस
॥ ३० ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतापुनर्निपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञान-
योगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैकं व्याख्यास्यति भगवानिति सर्वमनाविल तदत्रोक्तमाधिकारिण इति श्रेय मध्यमाधिकारिण इति च न्येय लक्षणम् उक्त्यया च
दृष्ट्या तत्प्रतिपाद्य ब्रह्म निरूपित ॥ ३० ॥ इति श्रीभगवद्गीतापुनर्निपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञान-
योगप्रतिपाद्यतत्त्वब्रह्मनिरूपणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीकृष्णाय गीतासुतदुहे तम पूर्वोद्धायान्ते ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्म कर्म चाखिलमित्यादिना सार्धश्लोकेन सप्तपदार्थो ज्ञेयत्वेन भगवता सूत्रितास्तेषां दृष्टिस्थानीयोऽयमष्टमोऽध्यायप्रारभ्यते तत्र सूत्रितानि सप्तवस्तूनि विज्ञेयतोवुभुत्समान श्लोकाभ्यां अर्जुनउ-
वाच किमिति तत्र श्रेयस्ते नोक्तं ब्रह्म किं सोपावेकं निरुपाधिकं वा एवमात्मान देहमधिकृत्य तस्मिन्नाधिष्ठाने तिष्ठतीत्यध्यात्म किं
ओत्राविकरणग्राभोवा प्रत्यक्चैतन्य वा तथा कर्म चाखिलमित्यत्र किं कर्म यत्नरूपमन्यद्वा 'विज्ञानं यत्नं तदुने कर्माणि तदुतोपिचेति'
श्रुतौ द्वैविध्यश्रवणात् तत्र मम च समत्वात् कथं त्वं मां पृच्छसीति शङ्कामपनुदन् सर्वपुरंभ्य उत्तमस्य सर्वज्ञस्य तत्र न किंचिद-
ज्ञेयमिति संबोधनेन सूचयति हेपुरुषोत्तमेति अविभूतं च किं प्रोक्तं पृथिव्यादिभूतमधिकृत्य यत्किञ्चित्कार्यं अधिभूतपदेन विवक्षितं

॥ अर्जुनउवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रो-
क्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अधियज्ञः कथं कोत्र देहेमिन्मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च
कथं ज्ञेयोसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

किंया समस्तमेव कार्यजार्तं चकार सर्वेया प्रश्नानां समुच्चयार्थं अधिदेव किमुच्यते देवताविषयमनुध्यात वा सर्वदेवंतत्त्वादित्यमण्ड-
लादिष्वनुस्यूतं चैतन्य वा ॥ १ ॥ अधियज्ञोयज्ञमधिगतोदेवतात्मावा परब्रह्म वा सच कथ केन प्रकारेण चिन्तनीय किं तादात्म्येन
किं चात्यन्ताभेदेन सर्वथापि स किमस्मिन्देहे वर्तते ततोबहिर्वा देहे चेत सकोत्र बुद्ध्यादिस्तद्व्यतिरिक्तावा अधियज्ञ कथं कोत्रेति
न प्रश्नद्वयं किंतु सप्रकारएकएव प्रश्नइति द्रष्टव्यं परमकारुणिकत्वादनायासेनैव सर्वोपद्रवनिवारकस्य भगवतोनायासेन मत्सन्द-
शोपद्रवनिवारणमीपत्कमुचितमेवेति सूचयन्संबोधयति हेमधुसूदनेति प्रयाणकालं च सर्वकरणग्रामनैयग्रचाचित्तसमाधानानुपप-
त्तेः कथं केन प्रकारेण नियतात्मभिः समाहितचित्तैर्बोसोति उक्तशङ्कासूनार्यश्चकार एतत्सर्वं सर्वज्ञत्वात्परमकारुणिकत्वाच्च
शारण्यगतं मां प्रति कथयंस्यामिप्राय ॥ २ ॥

परं सप्तानां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं त्रिभिः श्लोकैः श्रीगवानमात्रं अन्तरमित्यादिना प्रश्नक्रमेण हि निर्णये प्रष्टुमीष्टसिद्धिर्गनायासेन स्यादित्यभिप्रायवान् भगवानत्र श्लोकं प्रश्नत्रयं क्रमेण निर्धारितवात् एव द्वितीयश्लोकऽपि प्रश्नत्रयं कृत्यश्लोकं त्वेकमिति विभागं निरुपाधिकमेव ब्रह्मात्रं विवक्षितं ब्रह्मशब्देन ननु सोपाधिकमिति प्रथमप्रश्नस्यान्तरमाह अक्षरं न क्षरतीत्यविनाशि अक्षुते वा सर्वमिति सर्वव्यापकं (अक्षरत्वात्) 'एतच्छ्रे' तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणाभिमिचदन्त्यस्थूलमनणिवत्याद्युपक्रम्य एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनं गार्गी सूर्योचन्द्रमसौ विधृती तिष्ठत नान्यदतोऽस्ति द्रष्टव्यामिच्छे पराश्रय एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गीकाशाओतश्च प्रोतश्चन्युप-संहर्त' श्रुत्या सर्वोपाधिभ्यः सर्वस्य प्रशासितु अव्याकृताकाशान्तस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य वारयितु आत्मिश्च शरीरोन्द्रियसंघाते वि-ज्ञातु निरुपाधिकं चैतन्यं तदिह ब्रह्मेति विवक्षित एतदेव विवृणोति परममिति परमं सप्तकाशपरमानन्दरूपं प्रशासनस्य कृत्स्नजड-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोद्ध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरोविर-
गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

वर्गधारणस्य च लिङ्गस्य तत्रैवोपपत्ते 'अक्षरमम्बरान्तर्गृह्णतीति न्यायात् न त्विहाक्षरशब्दस्य वर्णमात्रे नृत्तत्वाच्छुनिलिङ्गादि-
रणन्यायमूलकेन 'रुढि यौगमपहरतीति' न्यायेन रथकारशब्देन जातिविशेषवत्प्रणवाख्यम्भ्रमेव ब्रह्म तत्रोक्तलिङ्गामनेवान् ओनि-
स्वेकाक्षरं ब्रह्मेति च परेण विशेषणत्वात् आनर्थक्यप्रातिहतानां विपरिणतिं ब्रह्माबलमिति' न्यायात् त्रयास्तु स्थकाराद्भेदोनेत्यत्र नृ जानिदि-
शोवे नास्त्यसंभवहति विशेष अनन्यथासिद्धेन तु लिङ्गेन श्रुतर्वाद् 'आकाशान्तेलिङ्गादित्यादौ विवृणु एतायस्मिन्ब्रह्मविशेषे अनन्य-
थासिद्धेन लिङ्गेन श्रुतेर्बाधे यत्र योग संभवति तत्र सपव गृह्यते मुख्यत्वात् यथा बाल्यं स्मृत्वेन पृष्टे स्तुघनइत्यादौ यथा चात्रेदा-
क्षरशब्दोपल तु योगोऽपि न संभवति तत्र गौणी वृत्तियथाऽकाशराणाविशब्देऽपि आकाशशब्दस्यापि ब्रह्मणि आत्ममन्तान् आश त-
तियोगः संभवतीति चेत् सपव गृह्यतामिति पञ्चपादीकृतं तथा च परमं नृत्तं प्रसिद्धं नृत्तं कृतमत्र विस्तरं नदेवं किं तदुद्देश-

ति निर्णीतिं अधुना किमध्यात्ममिति निर्णीयते यदक्षर ब्रह्मेत्युक्तं तत्सुख स्वभाव स्वोभात्र स्वरूप प्रत्यक्चतन्य न तु सुख भावइति प-
क्षिसमास लक्षणाप्रसङ्गान्न पट्टितयोरुपबाधेन कर्मधारयपरिग्रहस्य श्रुतपदार्थावच्येन निगदक्षयप्रत्ययधिकरणसिद्धत्वात् तस्मान्न ब्रह्म-
ण सबन्धि किंतु ब्रह्मस्वरूपमव आत्मानं देहमधिकृत्य भोऽमृतया वर्तमाननध्यात्ममुच्यते अ-आत्मशब्दनाभिधीयते न करणग्रामइ-
त्यर्थं यागदानहोमात्मकं वैदिक कर्मैवात्र कर्मशब्देन विविक्षितमिति तृतीयप्रश्नोत्तरमाह नृताना नववर्मकाणां स्थावरजद्रूपानां
भावमुत्पत्ति उद्भव इद्धि च करोति योविसर्गस्त्यागलतच्छास्त्रविहितायागदानहोपात्मकं सगृह कर्ममन्त्रित कर्मशब्दोक्तोऽति
थावत् तत्र वैवतोहेगेन द्रव्यत्यागोयागउत्तिष्ठद्रोमावपद्रकारप्रयगान्त सएव उपविष्टहोम स्नाहाकारप्रयोगान्त आसेचनपर्यन्तो-
होम. परस्त्वपत्तिपर्यन्त स्वस्त्वत्यागोदान सर्वत्र च त्यागादोनुगत तस्य च नूतभावाद्भवकरत्वं 'अक्षौ प्राप्ताहुति सन्यगादि'

॥ विभूत क्षरोभावः पुरुषद्वयचिह्नैव ॥ अत्रियङ्गोहमेवात्र देहे देहभूतावर ॥ ४ ॥

त्यमुपतिष्ठन्ते आदित्याज्जायन्ते वृष्टिर्वृष्टश्च ततः प्रजावर्ति स्मृते । ते वापते आहुती हुन्ते उक्तामनदत्त्यादि' श्रुतेऽथ ॥ ३ ॥ सप्रत्याग्रिमप्र-
अत्रयस्योत्तरमाह अयिभूतिमिति क्षरतीति अगोविनाशीमावोयत्किञ्जलिजातमावहृत्य भवतीत्यर्थभूतनुच्यते
पुरुषोष्टिरण्यगर्भे समधिलिङ्नात्मा व्यष्टिसर्वकरणानुग्राहक आत्मवेदप्रग्रसोसिपुरुषविषयद्रुपद्रुम्य सगन्तृ पृषामात्सर्वस्मात्स-
बाद् पामनयोरुत्तस्मात्पुरुषइत्यादि श्रुत्या प्रदिपादित चकारात् सर्वं शरीरे प्रथमं सन् पुरुष उच्यते आविकर्ता नभूतानां
अज्ञात्वे समवर्तनेत्यादि' स्मृत्या च प्रतीनादित आर्षदेवत देवताग्न्यादित्यादित्याधिकृत्य चक्षुरादिरुणास्त्वनुशुणहानाति तयोच्छते
अधियज्ञ सर्वयज्ञाधियज्ञ सर्वयज्ञाधिष्ठाता सर्वयज्ञफलदायकश्च सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्णुवाक्या देवता यज्ञाव विष्णुर्गति श्रुते
सद्य विष्णुरधियज्ञाहं बासुदेवपव न मद्भिन्न कश्चित् अतएव परब्रह्मण गकाशादत्यन्ताभेदेनैव प्रतिपत्तव्यदति कथमिति व्या-
ख्यातं सचात्रास्मिन्मनुष्यदेहे यज्ञरूपेण वर्तते इत्यादित्यातिरिक्तो विष्णुरपत्तान् एतेन सक्रिपस्मिन्देहं ततोविहीनो देह चेत् कोत्र
बुद्धधादिसद्व्यतिरिक्तोवेति सन्दर्शनिरन्त मनुष्यदेहे च यहास्यावस्थान यत्राय मनुष्यदेहनिर्वर्त्यत्याव (पुरुषोवे यत् पुरुषस्तन

यक्षोयवेनं पुरुषेन तदुतइत्यादि श्रुते) हे देह भृतावर सर्वप्राणिनां भेषुति सर्वोऽयत् प्रतिक्षणं मत्संभाषणात् कृतकृत्यस्त्वमेत-
द्बोधयोर्योऽसीति प्रोत्साहयत्युक्तं भगवाच्च अर्जुनस्य सर्वप्राणिश्रेष्ठत्वं भगवदनुग्रहादिशयजनत्वात्प्रसिद्धमेव ॥ ४ ॥ इदानीं
प्रथाप्यकाले च कार्यं द्वेयोसीति सप्तमस्यप्रश्नस्योत्तरमाह अन्तकालेवेति मामेव भगवन्त वासुदेवं अधिव्यङ्गं सगुणं निर्गुणं वा परम-
मक्षरं ब्रह्म नत्वाध्यात्मादिकं स्मरन् सदा चिन्तयन् तत्संस्कारपाटवात्समस्तकरणप्राप्तमवयवव्यवत्यन्तकालेऽपि स्मरन् कलेवरं
मुक्त्वा शरीरेऽहं ममभिमानं त्यक्त्वा प्राणवियोगकाले यं प्रयाति सगुणव्यानपक्षेऽभिज्ञोतिरहं शुक्लइत्यादिवक्ष्यमा-
येन वैषयानमार्गेण पितृयानमार्गोत्पकपेण यानि सजपासकोमद्भाव मद्रूपतां निर्गुणब्रह्मभाव हिरण्यगर्भलोकमोगान्ते

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ॥ यः प्रयाति समद्भावं याति नास्त्यत्र सं-
शयः ॥ ५ ॥ यं य वाऽपि स्मरन् भाव त्यजन्त्यन्ते कलेवरम् ॥ तं तमेवेति कौन्तेय सदा
तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

याति प्राप्नोति निर्गुणब्रह्मस्मरणपक्षे तु कलेवरं त्यक्त्वा प्रयातीति लोकदृष्टमिप्रायं 'न तस्य प्राणाउत्क्रामन्त्यत्रैव समवली-
यन्त्यति' श्रुतेस्तस्य प्राणोत्क्रामणानावेन गत्यभावात् समद्भाव साक्षादेव याति 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्मायं ताति' श्रुते नास्त्यत्र
देहव्यतिरिक्तआत्मनि मद्भावप्राप्तौवा सशय आत्मा देहाद्यतिरिक्तानं वा देहव्यतिरेकेऽपि ईश्वराद्विज्ञानं वेति सन्देहोऽन-
विद्यते 'छिद्यन्ते सर्वसंशयादिति श्रुते' अत्र च कलेवर मुक्त्वा प्रयातीति देहाद्विज्ञानं मद्भाव यतीति चेन्नब्रह्म-
भिमतत्वं जीवस्योक्तमिति ब्रह्मव्यम ॥ ५ ॥ अन्तकाले भगवन्तमनुध्यायतोभगवत्प्राप्तिर्नियतेति ब्रह्मिण्यन्यदपि य
क्षचित्काले व्यायतोदेहं त्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यं भाविनीति दर्शयति ययचाप्यति न केवलं मां स्मरन् मद्भाव
यातीति नियमः किं तर्हि यं यं भाव देवताविशेषं चकारादन्यदपि यत्किञ्चिद्वा स्मरंश्चिन्त्यन्नन्ते प्राणवियोगकाले कलेवर

त्यजति स तं तमेव स्मर्यमाण भावमेव नान्य भेति प्राप्नोति हे कौन्तेयेति पितृव्यस्य पुत्रत्वेन स्नेहातिशय सूचयति तेन चावस्थादुः-
 हृत्वं तेन च प्रतारणाशङ्काशून्यत्वमिति अन्वयान्ते स्मरणोद्यमासम्बन्धेऽपि पूर्वोभ्यासजनितो धामनेव स्थितिर्हेतुगत्याह सदा मर्ज-
 नस्मिन् देवताविशेषादौ भावोभावना धामना तद्भाव सभावित सम्पादितोयेन सत १ भगवततद्भावोत्पत्त्यर्थ आदिताश्चादेराकृति-
 गणत्वाद्भावितपदस्य परत्वेनपात तद्भावेन नञ्चिन्तनेन भावितोवासितत्वेन वा ॥६॥ यस्माद्वैश्व पूर्वस्परणा भ्यामजानान्ताना-
 धनैव तदानीं परवशस्य देहान्तरासां कारण तस्मादिति तस्मान्गडिपयकान्यभावोत्पत्त्यर्थ सर्वेषु कालेषु पूर्वपवादेरेण सा सशुश-
 भीश्वरमनुस्मर चिन्तय यद्यन्त कारणाशुद्धिश्चात्र शक्त्या सतननुस्मरुं ततोन्त कल्पशुद्धयं युज्यच अन्त कारणशुद्धयं तु क्वादि-
 क

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्भावे वैष्टस्य संशयन्

॥ ७ ॥ श्रद्धासयोगेन तेन चेतसा नान्यगामिना ॥ परम पुरुषं दिव्यं याति पार्थोदृष्टि-

न्तयन् ॥ ८ ॥

स्वधर्मं कुरु शुच्येति शुद्धस्वत्यर्थ एत च नित्यनेमित्तिककर्मानुष्ठानेनाशुद्धिक्षयात् मयि भगवति वासुदेवे अपिति सद्गुणव्यवसाय-
 लक्षणे मनोबुद्धी येन त्वया सत्यमीदृश सर्वदा मर्जन्तव पर सन्मामवश्यात् प्राप्त्यसि असंशयोनात्र मशयोविद्यते इदं च सगुण-
 ब्रह्मचिन्तनमुपासकानामुक्तं तेषामन्यभावनासापक्षत्वात् निर्गुणब्रह्मभानिना तु ज्ञानमनरात्मब्रह्मज्ञाननिवृत्तिरक्षणया मुक्तं सिद्ध-
 त्वाभास्यत्यभावनापेक्षेति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ तदेव सत्तानामपि प्रधानामुत्तरगुणा त्रयाणां ले मय्यदनुसरणस्य भगवत्प्राप्तिरक्षण-
 फलं विवरीतुमारभते अश्रयसति अश्रयस सजातीयप्रत्ययपवाहामर्थि विज्ञानाश्रयप्रत्ययानां तस्मिन् तद्गुणप्रत्ययानां तत्त्वव योग स्-
 माधिस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृत आत्माकारवृत्तीतरवृत्तिरूपं यच्चैतस्तेन चेतसा अश्रयान्तरादेव नान्यगामिना न अन्यत्र विद्यमान्तो-
 त्तिरोधप्रयत्न विनापि गन्तुं शीलमस्यति तेन परम निर्गतिशय पुनः पूर्ण दिव्यं दिवि धोतनात्मन्यादित्येव यश्चासत्तागित्यर्थ-

श्रुते' शानि गच्छति हेतुः अनुचिन्तायन् शान्ताचार्योपदेशमनुश्रुयन् ॥ पुनरपि तमेवानुचिन्तयितव्यं गन्तव्यं च पुरुषं विशि-
नष्टि कविमिति कवि कान्तदर्शिनं तेनानागततादोषपुम्बुदृष्टित्वेन मर्त्यं पुणं चिरन्तनं सर्वकारणत्वाद्नादिमिति यावत् अ-
नुश्रुतितार सर्वस्य जगत्तानि यन्नाग अणारणियासं स्फुटमादित्याकाशादं मूर्ध्मतरं तदुपादानत्वात् सर्वस्य कर्षफलजातस्य धातार
विचित्रतया प्राणिभ्योर्विभक्तार 'फलमनुपपत्तेरिति न्यायात्' न चिन्तयितुं शक्यमणरिमितमहित्वेन रूप यस्य त आदित्यस्यैव स-
कलजगद्विभक्त्यावर्णं प्रकाशयत्यस्य तं सर्वस्य जगतोऽविभासकमिति यावत् अतएव तमस परस्तात् तमसांमोहान्धकारादङ्गान-
क्षणात्परस्मात् प्रकाशरूपत्वेन तमोविगोचिनमिति यावत् अनुस्मरेच्छिन्तयेद्य कश्चिदपि सत धातीति पूर्वैव सवन्ध सत पर पुर-
षमुपैति दिव्यमिति परेण वा सवन्ध ॥ ९ ॥ कदा तदनुस्मरणं प्रयत्नातिरिक्तोभ्यस्येन तदाह त्रयाणकाळ इति त्रयाणकाळे अन्तर्काळे

कवि पुराणमनुशासितारमणोरणीयाममनुस्मरेत् ॥ सर्वस्य धातारमर्चिश्चैव रूपमादित्यव-
र्णं तमनं परस्तात् ॥ ८ ॥ त्रयाणकाळे मनसा दलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ॥ त्रयोर्मध्ये
प्राणमावेष्ट्य नम्यक् सत पर पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

अचलेन एकाग्रेण मनसा तं पुरुषं योऽनुस्मरेदित्यनुवर्तते कीदृश भक्त्या परमेश्वरविषयेण परमेण युक्तोयोगस्य समाधेर्बलेन
तज्जनितसंस्कारसमूहेन व्युत्थानसंस्कारविशोदना च युक्तपुण्डरीके वशीकृत्य तत ऊर्ध्वगामिन्या सुसुप्तया नाड्या
शुरूपदिष्टमार्गेण भूमिजयक्रमेण भुवोर्मध्ये आकाशके प्राणमावेष्ट्य स्थापयित्वा सम्यगग्रमचोब्रह्मरन्द्मदुष्कृत्य सपवसुपामकम कवि
पुराणमनुशासितारमित्यादिलक्षणं पर पुरुषं दिव्यं श्रोतगन्धर्वमुपैति त्रिनिपद्यते ॥ १० ॥ इदानीं येन केनचित्प्रभियानेन व्यानक्रान्ते-
भगवदनुस्मरणे प्राप्ते सर्ववेदायतपदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यद्विच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सग्रहेण ब्रह्मस्यो-
मित्येतदित्यादिश्रुतिप्रतिपादितत्वेन त्रणवैवाग्निश्रानेन तदनुस्मरणं कर्तव्यं नान्येन मन्त्रादिनेति नियन्तमुपक्रमते यद्वदन्ति यद्व-
क्षरमविनाशि ओङ्कारस्य ब्रह्म वेदविदोवदन्ति 'एतद्वै तद्वदन्ति गीर्वाणं ब्राह्मणं शनिवदन्त्यम्बूलमनपत्रं वल्खलमर्दधिमित्यादि वचनेन स-

वैविधेगनिवर्तनेन प्रतिपादयन्ति न केवल प्रमाणकुशलैरेव प्रतिपन्न किन्तु मुक्तोपगम्यतया तैरप्यनुभूतमित्याह विदन्ति स्वरूपतया सम्यग्दर्शनेन यदक्षरं यतयोयत्नशिला सन्यासितोवीतरगाजिस्पृहा न केवल मिद्वानुभूत सायकानामपि सर्वापि प्रयासस्तदधस्ताह यदिच्छन्तोस्तानु नैष्ठिकाब्रह्मचारिणोब्रह्मचर्यं गुणकुलवात्स्यादि तपश्चरन्ति यावज्जीव नदक्षराख्य पद पठनीय ते तुभ्य सउ-
 ग्रहेण सङ्क्षेपेणाहं प्रवक्ष्ये प्रकर्षेण कथयिष्यामि यथा ननु बोधोभवति नया अतस्तदक्षरं कथं मया कथमित्याकुलोमाभूरित्यभिप्राय
 अत्र च परस्य ब्रह्मणोवाचकरूपेण प्रतिमावयनोक्तिरूपेण च य पुनरेतत्विभावोक्तमित्यनवाक्षरेण पर पुरुरमभिध्यायीत सतमविग-
 छतीत्यादिवचनैर्भद्वमध्यमबुद्धिना क्रममुक्तिफलकमुपासनमुक्त तदेवेहापि विवक्षित भगवताऽन्योगधारणासहितमोड्डारोपासन

यदक्षरं वेदविदोवदन्ति विप्रान्ति यद्यतयोवीतरगा ॥ यदिच्छन्तोब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्तं पद
 सङ्ग्रहेणा प्रदक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणि सयस्य मनोहृदि निरुध्य च ॥ कृष्ण्यधिधातुन.
 प्राणमास्थितोयोगद्वारणाम् ॥ १२ ॥

तत्फल स्वस्वरूपं नतोपुनरावृत्तिस्तन्मार्गश्चेत्यर्थजातमुच्यते यावदध्यायसमाप्ति ॥ ११ ॥ तत्र प्रवक्ष्यइति प्रतिज्ञातमर्थं सोपकरणमाह
 द्वाभ्या सर्वद्वाराणीत्यादिना सर्वाणीन्द्रियद्वाराणां सयस्य स्वर्वात्रिपथेभ्य प्रत्याहृत्य विषयदण्डदशनाभ्यामस्तिष्ठिमुक्त्वनामापादिते
 श्रोत्रादिभि शब्दादिविषयग्रहणसकुर्वन् बाह्येन्द्रियनिर्गच्छेर्षप मनस प्रचार स्यादित्याह मनोहृदि निरुध्य च अश्यासवगगदाभ्या
 पथे व्याख्याताभ्या न्दयंदशो मनोनिरुध्य निर्बन्धकतामापाद्य च अन्तर्गपि विषयच्छिन्नामकुर्वन्नित्यर्थं एव वदित्तत्पल्लिग्रहागोण
 सर्वाणि सनिरुध्य क्रियाद्वार प्राणमपि सर्वनोनिगृह्य भूमिजयक्रमेण ध्यायैभ्य तदुपनिषद् गुरुपदिष्टमागणावदगन्तमनो-
 योगधारणां आत्मविषयसम्यावरूपा धारणामास्थित आत्मनइति द्रवतादिव्यावृत्त्यर्थम् ॥१२॥ ओमिति आभित्यक्त अक्षर ब्रह्मवाचक-
 त्यात्म्यामावदब्रह्मप्रतीकत्वात्मा ब्रह्म व्याहरन्नुच्चरन् ओमिति व्याहरन्नेत्येतावतैव निर्वर्ते एकाक्षरमभित्यनायामकथनेन स्तुत्यं ॥ १०

मिति व्याहरन् एकाक्षरं एकमद्वितीयमक्षरमविनाशि सर्वव्यापकं ब्रह्म मा ओमित्यस्यार्थं स्मरति वा तेन प्रणव जपस्तदभि ज्ञेयभूतञ्च मां चिन्तयन्मूर्धन्यया नाड्या देहलज्जन् य प्रयाति सयानि देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्या तद्गोचरं गतिं मद्भा अत्र पतञ्जलिना 'तीव्रसवेगानामासनं सर्गावलाभं' इत्युक्त्वा ईश्वरप्रणिधानोऽप्युक्तं प्रणिधानं च व्याख्यात तस्य ज्ञाचकं प्रणम ॥ तल्ल-
पस्तवार्थभावनामिति समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति च इहतु साक्षादेव तत परमगतिरामृत्युक्तं तस्मादविरोधाय ओमित्येका-
क्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्नात्मनोयोगधारणाम स्थितइति व्याख्येय विचित्रफलत्वोपपत्तेर्वान विरोध ॥ १३ ॥ यएव वायुनिरोधव-
शुष्येण शुबोर्मेऽप्ये ग्रणमावेक्ष्य मूर्धन्यया नाड्या देह लज्जु खेच्छया न शक्नोति किन्तु कर्मक्षयेणैव परवशादेह त्यजति तस्य किं स्या-

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ य. प्रयाति त्यजन्देह मयाति परमा गति-

म् ॥ १३ ॥ अनन्यचेताः सततं योमा स्मरति नित्य ॥ तस्याह सुखम्. पार्थ नित्ययु-

क्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

द्विति तदाह अनन्यचेताइति न विद्यते मदन्यविषये चेतोस्य सोऽनन्यचेता सतत निरन्तरं नित्यगोशब्दजीवि योमां स्मरति न तस्य स्म-
रतया परवशतया वा देह त्यजतोऽपि नित्ययुक्तस्य सततसमाहितवित्तम्य योगिन मुदम् सुखेन लभ्योऽह परमेश्वर इतरान-
तिदुर्लभोपि हेतुर्थं तवाहमनिषुलभोमा भैरीरित्यभिप्राय अत्र तस्येति -ष्टीरूपे सन्दर्भान्नामन्धे कर्तारं न लक्षेत्यादिना निदेशात्
अत्र चानन्यचेतस्त्वेन सत्कारोऽत्यादर सततमिति नैरन्यं नित्यशब्दनि दीर्घकालत्वं स्मरणसंनोक्तं तेन सतु दीर्घकालनैरन्यदन्त-
त्कारासेवितोद्वद्भूमिरिति पातञ्जल मतननुसृत भवति तत्र सततमित्य.यासउन्नेऽपि स्मरणपद्यवस्थायी नेन उक्तजोऽत्र प्रनिष्पन्न दि-
क्षेपान्तरश्चन्यतया भगवदनुचिन्तनमेव परमगतिहेतु मूर्धन्यया नाड्या, तु खेच्छया प्रयोगक्रमः एवमु नन्वेति नानिवाग्रह ॥ १३ ॥ न-
गवन्तं प्राप्ता- पुनरावर्तन्ते नवेति सन्देह नावर्तन्तइत्याह मामुपल्यपुनरिति मामीश्वर प्राप्य पुनर्जन्म भवत्युत्तेऽहस्समन्व कीदृशं तु

स्वालयं गर्भवासायोनित्धारिर्गमनाद्यनेकदुःखस्थान अशाश्वतमस्थिर दृष्टप्रप्रायं नाप्नुवन्ति पुनर्नावर्तन्त इत्यर्थं यतोऽम्हात्मानं रज-
स्तमोभलरहितान्तं करुणा शुद्धसत्त्वा समुत्पन्नसम्यग्दर्शनामल्लोकभोगान्ते परमा सर्वोच्छृष्टा सम्यग्दि मुक्तिं गतास्ते अत्र मा प्राप्य
सिद्धिगता इति वदतोपासकानां क्रममुक्तिर्दर्शिता ॥१५॥ भगवन्तमुपागतानां सम्यग्दर्शितामपुरावृत्तौ कथितानां ततोऽविमुक्तानां स-
म्यग्दर्शिता पुनरावृत्तिर्यसिद्धं तथाह आब्रह्मेति आब्रह्मभुवनान् भवन्त्यत्र भूतानीति भुवनलोक अभिप्रियावाकां ब्रह्मलोकं च स-
र्वेऽपि लोका मष्टिमुखानामसम्यग्दर्शिता भोगभूमय पुनरावर्तिन पुनरावर्तनशीला द्रष्टुमवनादिति णेटं भवनं मानसजगतीति म-
यायं हे अर्जुन स्वतः प्रसिद्धमहापौरुष्य किं तद्वदं च त्वा प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्नित्याह नामाश्रयभक्तमुपेया तु शब्देति वाक्यं नित्यं

सामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम ॥ नामुवन्ति महात्मान ममिहि परमा गता
॥ १५ ॥ आब्रह्मभुवनल्लोका पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ सामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्मा न
विद्यते ॥ १६ ॥

पुन्यशोचनार्थं अद्यथारणार्थोवा मामेव प्राप्य निर्वृत्तानां हे कौन्तेय मातृतापि प्रसिद्धमहावृत्ताव पुनर्जन्म न विद्यते एतदुक्तं नित्यं
त्यर्थं अत्रार्जुन कौन्तेयेति संबोधनं स्वल्पत कारुण्यं शुद्धिर्गमनसपत्तये सूचिता अत्र व्यवस्था य कृतमुक्तं कृतं विष्णुपात-
नामिब्रह्मलोकं प्राप्तास्तेषामेव तत्रोत्पलसम्यग्दर्शनाना ब्रह्मणामह माक्ष येन पञ्चाभिप्रियादिभिरनन्तरं तत्रैव तत्रैव तत्रैव तत्रैव
मावि पुनर्जन्म अतएव क्रममुत्तर्कभयाणं ब्रह्मलोकमभिमसपत्तये न च पुनरावर्तते अनायति राट्ठातिर्गुणतत्त्वगापपत्तये न च
तेषामिह न पुनरावृत्ति इम मानवमात्रं नाचर्तन्त इति हेममतिर्न त्रिशगणाद्रमनां प्रकरणकल्पदन्त पुनरावर्तते पतीयते ॥ १६ ॥
ब्रह्मलोकमसहिता सर्वे लोक पुनरावर्तिन कस्मान् कालपरिच्छिन्नत्वादित्याह महद्वाति मनुष्यपरिगाभन सहस्रशुभपदं न सत्

युगानि चतुर्युगानि पर्यन्तोऽवसान यस्य तत् 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणादिनमुच्यतइति हि पौराणिक वचनं तादृश ब्रह्मण प्रजापते-
रहर्दिने यत् येविदुः तथा गान्धि युगमहस्वान्ता चतुर्युगसहस्रपर्यन्ता ये विदुरिति अनुवर्तते तेऽहोरात्रविद् तएवाहोरात्रविद्योयोगि-
नोजना येतु चन्द्रार्कगतैव विदुस्तेनाहोरात्रविद् स्वल्पदर्शित्वादित्यभिप्राय ॥१७॥ यथोक्तैरहोरात्रै पक्षमासादिगणनया पूर्ण वर्ष-
दान प्रजापते परमायुरिति कालपरिच्छिन्नत्वेनानित्योसां तेन तल्लोकात्पुनरावृत्तिर्न क्वे णतु ततोऽर्वाचीनास्तेषां तदहमात्रपरिच्छि-
न्नत्वात्तल्लोकोभ्य पुनरावृत्तिरिति किमुवक्तव्यमित्याह अव्यक्तविति अत्र दैनंदिनसृष्टिप्रलययोरेव वक्तुमुत्क्रान्तत्वाच्च चाकाश-
दीनां सत्त्वादव्यक्तशब्देनाव्याकृतावस्था नोच्यते किंतु प्रजापते स्थापयस्व स्थापयस्व प्रजापतिरिति यावत् अहरागमे प्रजापते प्र-

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्द्यद्ब्रह्मणोविदुः ॥ रात्रिं युगमहस्वान्ता तेषोरात्राविदो जनाः ॥ १७ ।
अव्यक्ताद्यज्ञाय. सर्वा अभवन्त्यहरागमे ॥ रात्र्यागमे प्रलयन्ते तत्रैवाव्यक्तमंजुके ॥ १८ ।
भूतयाम. स एवायं भूत्वा प्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽवश दार्धं अभवत्त्यहरागमे ॥ १९ ॥

बोधसमये अव्यक्तात्तत्स्थापयस्वरूपाद्यकय शरीरविषयादिरूपाभोगभूय अभवन्ति व्यवहारश्चतयाऽभिप्रेत्यन्ते रात्र्यागमे
तस्य स्थापकाले पूर्वोक्ता सर्वा अपि व्यक्तय प्रलीयन्ते त्रिरोभवन्ति यतश्चाविर्भूतान्त्रैवाव्यक्तस्मरके कारणे प्रागुक्ते स्थापयस्व प्र-
जापतौ ॥ १८ ॥ एवमाशु विनाशित्वेऽपि ससारस्य न निवृत्ति ल्लङ्गकर्मोदिभिरवगनया पुन पुन प्रादुर्भावान्प्रादुर्भूतस्य च पुन हे-
शादिवशेनैव त्रिरोभावात्ससारे विपरिवर्तमानाना सर्वेषामपि प्राणिनामस्यानन्यादवगानामेव जन्ममरणाद्विदुः स्वप्नवन्धमन्याह-
लमनेन ससारेणेति वैराग्योपपत्त्यर्थं समानानामरूपत्वेन च पुन प्रादुर्भावात् कृतनाशकृताभ्यागमपरिहृणार्थवाऽह भूतग्रामनि-
भूतग्रामोभूतसमुदाय स्थावरजङ्गमलक्षणोय पूर्वस्मिन्काले स्थित सपञ्चाय एतस्मिन् कृते जग्यमानोपि नतु प्रतिकल्पमन्योन्यश्च
असत्कार्यवादानभ्युपगमात् 'सूर्याचन्द्रमसौ वाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवी चान्तरिक्षमथोस्तरिति भूत समानानाम-

पत्वादाहृत्तावप्यविरोधोद्देशनात् स्मृतेऽनेन न्यायाच्च अवशइत्यविद्याकामकमार्दिपरतन्त्र हेयार्थं स्पष्टमिति ॥ १० ॥ एवंप्रवशानामुत्पत्तिविनाशप्रदर्शनेनावब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावर्तिनइत्येतद्व्याख्यात अभुना मामुपेत्य पुनर्जन्मं न विद्यतइत्येतद्व्याचष्टे द्वाभ्यां परस्मादिति तस्माच्चराचररथलप्रपञ्चकारणभूताद्विरण्यगर्भाख्यादव्यक्तात्परोव्यतिरिक्त श्रष्टावा तस्यापि कारणभूत व्यतिरेकेऽपि मालक्ष्यण्य स्यादिति नेत्याह अन्योऽत्यन्तविलक्षण 'न तस्य प्रतिमा अस्तीति' श्रुते अव्यक्तारूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरोभाव काल्पनेषु सर्गेषु कार्येषु सद्रूपेणानुगत अतएव सचाननोनित्य तुशब्दाद्देयाद्विनित्यादव्यक्तादुपादयत्व नित्यस्याव्यक्तस्य वैलक्षण्य सूचयति एतादृशोयोभाव महिरण्यगर्भेइव सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि न विनश्यति उत्पद्यमानव्यापि नोत्पद्यतइत्यये हिरण्यगर्भस्येतु

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्मानान' ॥ छ मसर्वेषु सूतेषु नश्यसु न विनश्यति ॥ २० ॥ अव्यक्तो, चरइत्युक्तस्तमाहुः परमा गतिम् ॥ यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्द्वाम परम मम । ॥ २१ ॥

कार्यस्य भूताभिमानित्वान्तदृत्पत्तिविनाशां युक्तावे वाग्यत्तिविनाशो नतु तदभिमानिनोकार्यस्य परमश्वरस्येति भावः ॥२०॥ आभावइहाव्यक्तइत्यक्षरदति चोक्तइत्येवापि अतिगु स्मृतिषु च न भावमाहुः अन्य स्मृतयश्च पुन्याश्रयण निश्चित्सा ज्ञाष्टु सापरागतिरित्याद्या' परमास्तुत्पत्तिविनाशान्यस्वप्रकाशपरमानन्दरूपा गति पुर्यार्याविश्रान्ति य भाव प्राप्य न पुन निवर्तन्त मसाराय तद्वाम स्वरूप मम विण्णो परम सर्वोत्कृष्ट मम धाममति राहो शिरडतिवद्वद्रूपपन्नः पष्ठो अनाहमत्र परमागर्भित्वय ॥२१॥ उद्दानोमनन्यचेता सतन यामां स्मरति नित्यश तस्याह सुभर्तनि प्रागुरु भक्तियागमव तन्म्यान्त्युपायमाह पुर्यटति मपरागतिरतिजय पुर्य परमात्माहमव अनन्यया न विद्यतइत्यादिप्रयोगस्या तथा प्रमलक्षणाया भक्त्यन त्थानान्यथा सकलतयपक्षायामाह यस्य पुर्य

पथान्त स्नान्यन्तर्वातानि भूतानि सर्वाणि कार्याणि कारणान्तर्वातेत्यान्कार्यस्य अतएव येन पुरयेण सर्वमिदं कार्यजातं तत् व्याप्तं 'स-
स्मात्पर नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मात्प्राणीयोन ज्यायोस्ति कश्चित् वृक्षइव लब्धोदिवितिश्रुत्येकमनेन पूर्णं पुरेण सर्वं यच्च किञ्जिग-
त्सर्वं दृश्यते ध्रुवतेऽपिवा अन्तर्वाहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थितं सपर्यगाच्छुक्कपित्यादियुतिभ्यः' ॥२२॥ सगुणब्रह्मोपासकास्त-
त्पदं प्राप्य न निवर्तन्ते किं तु क्रमेण मुच्यन्ते तत्र तल्लोकभोगात्प्रागनुपपन्नसम्यग्दर्शनानां तेषां मार्गपेक्षा विद्यते ननु सम्यग्दर्शि-
नामिव तदनपेक्षेत्युपासकानां तल्लोकप्राप्तये देवयानमार्गोऽपदिश्यते पितृयानमार्गोपन्यामस्तु तस्य स्तुतयेयत्रकालइति प्राणोत्क्राम-
णानन्तरं यत्र यस्मिन्काले कालाभिमानिदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयातार्योगिनोव्यादितं कर्मिणश्च अनावृत्तिमावृत्तिं च यानि

पुरुषः सपरं पार्यं भक्त्या लब्धस्त्वनन्यथा ॥ यस्यान्तं स्थानि भूतानि येन सर्वनिर्दं-
ततम् ॥ २२ ॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ॥ प्रयातायानि तं कालं
वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

देवयाने पथि प्रयाताध्यायिनोनावृत्तिं यानि पितृयाने पथि प्रयाताश्च कर्मिणश्चावृत्तिं यानि यद्यपि देवयानेऽपि पथि पु-
नरावर्तन्ते इत्युक्तमात्रब्रह्मबुवनल्लोकां पुनरावर्तिनस्तत्र तथापि पितृ दाने पथि गताश्चान्तर्गताश्च न कोऽपि तत्र
क्रममुक्तिमात्रं देवयाने पथि गतास्तु यद्यपि काचिदावर्तन्ते प्रतीकोक्तमकारान्तोऽल्लोकपदेन गताः पितृयानमार्गं परं नान्तरा-
खणनातामपि पञ्चाग्निविद्याधुपासका अतत्कृतवर्गभोगान्ते निवर्तन्तेऽपि तथापि ब्रह्मराजसमका क्रमेण मुच्यन्ते
इति न सर्वणवावर्तते अतएव पितृयानं पन्थानियमेनावृत्तिफलन्वाश्चिदुच्यते अथ तु देवयानं पन्थानावृत्तिफलन्वाश्चिदुच्यते
शस्तइति स्तुतिरुपपद्यते केषांचिदावृत्तावप्यनावृत्तिफलत्वस्थानपायात् तं देवयानं पितृयानं च कालं कालाप्रमानं देवतोपलक्षितं

मार्गे वक्ष्यामि हे भरतर्षभ अत्र कालशब्दस्य मुख्यार्थत्वे अभिज्योतिर्वृमशब्दानामनुपपत्तेरिति तत्परोक्षे नैक-
स्मिन्कालपटपत्र लक्षणाश्रितः कालाभिमानेदेवताना मार्गद्वयेऽपि बाहुल्यात् अग्निधूपयस्त्रिदिवरयोः स्तोत्राणि अग्निहोत्रशब्दवदेक-
देशेनान्युपलक्षणं कालशब्देन अन्यथा प्रतरशिदेवतायाअभावात्तत्प्रत्यक्षं चान्यशास्त्रेऽप्यनेन तस्य नामजेयता न स्यात् अत्रावर्ण-
मिति च लौकिकोद्घातः ॥२३॥ तत्रोपासकानां देवयान पन्थानमाह अग्नीति अग्निर्ज्योतिरित्यर्चिरभिमानिनी देवता लक्ष्यते अहरि-
त्यहरिभिमानिनी शुक्ल इति शुक्लपक्षाभिमानिनी पञ्चमस्तत्तरायणमिति उत्तरायणरूपपणमासाभिमानिनी देवतैव लक्ष्यते अतिवा-
हिकास्तत्तद्विद्वादिनि न्यायात् एतच्चान्यासांमपि श्रुत्युक्तानां देवतानामुपलक्षणार्थं तथा च श्रुति 'तर्चिरभिषमवन्त्यर्चिषोहरन्द्वापू-

अभिज्योतिहः शुक्लः पणमामाउत्तरायणम् ॥ तच्च प्रयातागच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो-

वनाः ॥ २४ ॥

येपाणपक्षमार्ग्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्गतिमासांस्वान्मासेभ्यः सवत्सर सवत्सरादित्यमादित्याच्चन्द्रमस्तं चन्द्रमसोविद्युत तत्पुल-
काऽमानव सपतान् अष्टगमयत्सेषदेवपयोप्रक्षपथपतेन प्रणिपद्यमाना इमं मानवमार्गं नावर्तन्त इति अत्र श्रुत्यन्तरानुसारं त्सवत्स-
रानन्तरं देवलोकदेवता तर्नावायुदेवता तन्मादित्यदेवता निर्णीते एव विद्युनोन्तरं वरुण इन्द्रजापत्यएनादता मार्गपरिपूर्तिं तत्रो-
न्धिरह शुक्लपक्षोत्तरायणदेवतागृहोन्ना सवत्सरोदेवलोके वायुपुण्डित्य अन्तुमादिपुङ्गव इन्द्र उग्रगतिश्रेष्ठ्युक्ताभाषे द्रष्टव्या एव
देवयानमार्गं प्रयातागच्छन्ति गृहकार्योपाधिकं धार्मिकं वा इति च गन्धुपक्षेति न्यायत नृदण्डेक तु एव तद्धारैर क्रयमुक्तेफ-
लवात् ब्रह्मविद् सगुणब्रह्मापासका इत्या उक्तेन प्रतिपद्यमाना इति नादर्शयन्ति श्रुतिप्रमाणेति जिज्ञासनात् कृतान्ते
कोचिदावर्तन्त इति प्रतीयते अतएवात्र भगवतोदासितं श्रौतमार्गव्ययनेनैव व्याख्यानत ॥२४॥ देवयानमार्गस्तुत्यथे पितृय नमार्गमाह

धूमोऽतीति अत्रापि धूमर्हति धूमरिमिमानिनी देवता रात्रिर्हति राज्यरिमिमानिनी कृष्णपक्षमिमिमानिनी षष्मसादक्षिणाथ-
नामिति दक्षिणायनामिमिमानिनी रुदयत एतद्व्यन्याम्नां श्रुत्युक्तानामुपलक्षणं तथाहि श्रुतिं 'तैधूममभिसम्भवन्ति धुमाद्गात्रि गत्रेपर-
पक्षमपरपक्षाद्यान् षट्दक्षिणति मामास्ताब्धेते सवत्सरमभिग्राप्नुवन्ति ममेभ्यः पितृलोकं पितृलोकावाकाशनाकाशाश्चन्द्रमसमेद-
सोमोराज्जा तद्देवानामर्धं तद्देवाभक्षयन्ति तस्मिन् यावत्सपातमुपित्वोऽथतमेवाध्वान पुनर्निवर्तन्नाहति तत्र धूगरात्रिकृष्णपक्षदक्षिणा-
यनदेवताइहोका पितृलोकभाकाशश्चन्द्रमाहलनुकावापिद्वष्टव्या तत्र तस्मिन् एयि प्रयाताश्चान्द्रमस ल्याति फल योगी कर्मयोगी-

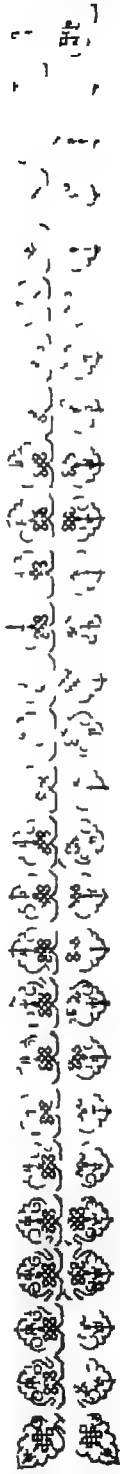
धूमोरात्रिरुथा क्षणाः षष्मामादक्षिणाग्रनम् ॥ तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य-
निवर्तते ॥ २५ ॥ शुक्लकृष्णे गतौ ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥ एकया द्वात्यनादृक्चिन्मन्ययाऽ-
वर्तते पुनः ॥ २६ ॥ नैते मृतौ पार्थ जानन् योगी सुह्यति कश्चन ॥ तस्मात्त्वेषु काले-
षु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

शापूर्वदक्षकरी प्राप्य यावत्सपातमुषित्वा निवर्तते सपतत्यनेनेति सपान कर्म तस्मादेतस्मादाहृत्तिमार्गोदनावृत्तिमार्गं श्रयानित्व-
॥ २५ ॥ उक्तौ मार्गोदुपस्हरति शुक्ला अर्चिरादिति ज्ञानप्रकाशमदत्त्वात् कृष्णा धूमादिरिति ज्ञानहीनत्वेन तमोमयत्वात् नै एते शुक्ल-
कृष्णे गतौ मागौ हि प्रसिद्धे सगुणविद्याकर्मोधिकारिणो जगत्-सर्वस्यापि शास्त्रस्य शास्त्रेण भेदादौ मने ससारस्य नान्दिनात्
तयोरेकया शुक्लया यात्यनावृत्तिं कश्चिन् अन्यथा कृष्णादा पुनरावर्तने सर्वापि ॥ २६ ॥ गतेरपाव्यत्वाय तद्विज्ञानं स्तौति नैतस्मिन्नाथेन
पते सुती मार्गो हे पार्थ जानन् कर्मनोक्षायैका पुन ससारयापरेति निश्चिन्वन् योगी ध्याननिष्ठो न मुह्यति केवत् कर्म धूमादिजगत्प्रा-
पक कर्तव्यत्वेन न प्रत्येति कश्चन कश्चिदपि तस्मद्योगस्यापुनरावृत्तिफलत्वात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितचित्तो न वापुनरावृत्तये

हे अर्जुन ॥२७॥ पुन अस्मादृष्टयर्थयोगस्तौतिवेदेधिति वेदेषु धर्मपवित्रपणित्वप्रादुम्बतवगुर्वर्धनत्वादिति सम्यगर्थनेषु यन्मन्त्र-
ज्ञोपाङ्गसाहित्येन अस्मया सम्यगनुष्ठितेषु तपस्सु शास्त्रोक्तेषु मनोबुद्ध्याद्यैकाग्र्येण श्रद्धया सुतप्तेषु दानेषु तुलापुष्पादिषु देशे काले
पात्रे च अस्मया सम्यग्दत्तेषु यत्पुण्यफल पुण्यस्य धर्मस्य फल स्वर्गस्वाराग्यादि प्रदिष्ट शास्त्रेण भवत्येतिक्वामिति तत्सर्वं इदं पुत्रोक्त-

वेदेषु यज्ञेषु तपसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ॥ अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चात्मम् ॥ २८ ॥ इतिथौमङ्गवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां यो-
गशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽक्षरपरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सप्तप्रकरणद्वारेणोक्तं विदित्वा सम्यगनुष्ठानपण्यन्तमवधार्यनुष्ठाय च योगी ध्याननिष्ठः न केवलं तदतिक्रामति परं सर्वोत्कृष्टमैश्वर्य-
स्थानमाद्य सर्वकारण उपैति च प्रतिपद्यते च सर्वकारण ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्यर्थं तदनेनाध्यायं चोपयत्वेन तत्पदार्थोपव्याख्यात ॥ २८ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतागोपायार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वतीविरचितायामर्थकारिभेदेन अक्षरपरब्रह्मविवरणनाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

Handwritten text in a cursive script, possibly a signature or a line of poetry, enclosed within a decorative border.

Handwritten text in a cursive script, possibly a signature or a line of poetry, enclosed within a decorative border.

श्रीकृष्णाय गीतासुतद्वहे नमः पूर्वाध्याये मूर्धन्यनाडीद्वारकोषे तद्दयकण्ठभ्रूमध्यादिधारणासाहितेन सर्वेन्द्रियद्वाररूपमगुणकेन योगेन स्वेच्छयोक्तान्तप्राणस्यार्विरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्रयानस्य तत्र सम्यग्ज्ञानोदयेन कल्पान्ते परब्रह्मप्राप्तिलक्षणा क्रममुक्तिर्व्याख्याता तत्र चानेनैव प्रकारेण मुक्तिर्लभ्यते नान्यथेत्याशाङ्क्य अनन्यचेता सततं योगीं स्मरन्ति नित्यं तस्याहं सुखमहत्यादिना भगवत्तत्त्व-
विद्वानात्साक्षान्मोक्षप्राप्तिरभिहिता तत्र चानन्या भक्तिरसाधारणोहेतुरित्युक्तं पुरुष सपर पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति तत्र पूर्वोक्तयोगधारणापूर्वकप्राणोत्क्रमणाच्चिरादिमार्गमनकालविलम्बादिकुरामन्तरेणैव साक्षान्मोक्षप्राप्तये भगवत्तत्त्वस्य तद्गोपेन्द्र विस्तर-
रेण ज्ञापनाय नवमीऽध्यायआरभ्यते अष्टमे ध्येयब्रह्मनिरूपणेन तद्विज्ञाननिष्ठस्य गतिरुक्ता नवमेतु ज्ञेयब्रह्मनिरूपणेन ज्ञाननिष्ठस्य गति-
रुच्यतइति सङ्क्षेपे तत्र वक्ष्यमाणज्ञानस्तुत्यर्थोऽस्य श्लोका इदं प्राग्बहुशोकमग्रेच वक्ष्यमाणमधुनोच्यमानं ज्ञान शब्दप्रमाणकं ब्रह्म-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ ज्ञानं विज्ञानमर्हितं द-
त्त्वात्वा मोक्षयमे शुभात् ॥ १ ॥

तत्त्वविषयकं ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि तुराब्दं पूर्वाध्यायोक्ताख्यानाज्ज्ञानस्य वैलक्षण्यमाह इदमेव सम्यग्ज्ञानं भाक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं न तु
ध्यानं तस्याज्ञानानिवर्तकत्वात् तत्त्वन्तं करणशुद्धिद्वारेणैदमेव ज्ञानं सपाद्य क्रमेण मोक्षं जनयतीत्युक्तं कीदृशं ज्ञानं गुह्यतमं गोप-
नायतममतिरहस्यत्वात् यतोविज्ञानसहितं ब्रह्मानुभवपर्यन्तं ईदृशमतिरहस्यमप्यहं शिष्यगुणाधिपदाहस्यामि ते तुभ्यं अनसूयवे अ-
सूया गुणेषु दोषदृष्टिस्तदाविष्करणादिफला सर्वदायमात्मैश्वर्यख्यापनेनात्मानं प्रजसति मत्पुस्ततादित्येव रूपा नद्रहिताय अनेनाज्ञे-
वस्यमावपि शिष्यगुणौ व्याख्यातौ पुनः कीदृशं ज्ञानं यज्ज्ञात्वा प्राप्य मोक्षं सद्यएव सत्सारबन्धानादशुभान्स्वर्वादुःखहेतोः ॥ १ ॥
पुनस्तदाभिमुख्याय तज्ज्ञानं स्तौति राजा विद्यते राजविद्या सर्वोपाविधाना राजा सर्वोद्विधानागच्छत्वात् विद्यान्तरस्याविद्यैकदेश-
विरोधित्वात् तथा राजगुह्यं सर्वेषां गुप्तानां राजा अनेकजन्मरुनसुकृतसाध्यत्वेन बहुभिरज्ञातत्वात् राजहन्तानि त्वानुपमं तेनस्य प-
रनिपातं पार्वत्तमिदमुत्तमं प्रायश्चित्तैर्हि किंचिदेकमेव याप्य निवर्त्यते निवृत्तं च तन्स्वकारणे सुदृष्टरूपेण तिष्ठत्येव यत एनस्तत्प्राप-

मुपाचिनोति पुरुष इदं तु अनेकजन्मसहस्रसंचितानां सर्वेषामपि पापानां स्थूलसूक्ष्मावस्थाना तन्कारणस्य ज्ञानस्य सद्यएवोच्छेद-
कं अतः सर्वोत्तमं पावनमिदमेव नचातन्निद्रिये नर्मदेवात्र कस्याचित्तमदेह स्वरूपत फलतश्च प्रत्यक्षत्वादित्याह प्रत्यक्षावगम अवग-
म्यतेऽनेनेत्यवगमोमान अवगम्यते प्राप्यतइत्यवगम फल प्रत्यक्षमवगमोमानमस्मिन्निति स्वरूपत साक्षिप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षोऽवगमोऽस्ये-
ति फलतः साक्षिप्रत्यक्षत्वं मयेदं विवितमतोनेष्टमिदानीमद्वयमज्ञानमिति हि सार्वलौकिक साध्यनुभव एव लोकाजुभवसिद्धत्वे-
ऽपि तज्ज्ञान धर्म्यं धर्मादनपेत अनेकजन्मसंचितानिष्कामधर्मफल तर्हि तु सम्पाद स्याद्येत्याह सुसुखं कर्तुं गुरुदर्शितविचारसहकृ-
तेन वेदान्तवाक्येन सुखेन कर्तुं शक्यं न देशकालादिव्यवधानमपेक्षते प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वाज्ज्ञानस्य एवमनायाससाध्यत्वे स्वरूप-
फलत्वं स्यादित्यायाससाध्यानामेव कर्मणा महाफलत्वदर्शनादिति नेत्याह अवययमिति एवमनायाससाध्यस्याप्यय फलतोव्ययाना-

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अश्रद्धानाः पुरुषाधर्मस्यास्य परतप ॥ अप्राप्य मा निवर्तन्ते मृत्युससारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

स्तीत्यव्ययमक्षयफलमित्यर्थं कर्मणां त्वातिमहतामपि क्षयिफलत्वमेव 'योवाएतदहर गार्ग्येविदित्वास्मिन्लोके जुहोति यजते तपस्त-
प्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तःपदेवास्य तद्भवतीति श्रुते तस्मात्सर्वोत्कृष्टत्वाच्छ्रद्धेयमेवात्मज्ञानम् ॥ २ ॥ एवमप्यस्य सुकरत्वे मर्वा-
त्कृष्टत्वे च सर्वेऽपि कुतोत्र न प्रवर्तन्ते यथा च न कोऽपि सत्सारी स्थगितग्राह इत्यात्मज्ञानात्त्यस्य धर्मस्य स्वरूपे साधने फले च
शास्त्रप्रतिपादितेऽपि अश्रद्धाना वेदविरोधिकुहेतुदर्शनदृष्टितान्त कारणतया प्रमाण्यमभ्यमाना पाप्मकारिणोऽसुरसन्पदमाकृता
स्वमातिकाख्यतेनोपायेन कथञ्चित्तमाना अपि शास्त्रविहितोपायानावाप्तप्राप्य मा मत्प्राप्तिमाश्रयन्त्यलङ्घ्या निवर्तन्ते निश्चयेन वर्तन्ते
क मृत्युयुक्ते ससारवर्त्मनि सर्वदा जननमरणप्रवन्धेन नाराकितिर्यगादि योनिष्वेव भ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तदेव वक्तव्यतया प्रतिज्ञानस्य
ज्ञानस्य विधिसुखेनेन रनिषेधमुखेन च स्तुत्याभिमुखीकृतमर्जुनप्रति तदेवाह द्वाभ्यां मयानतमिति इदं जगत्सर्वं भूतमौनिकतन्कारण-

रूपं दृश्यज्ञातं मदज्ञानकल्पितं मयाप्रधिष्ठानं परमार्थसनासद्रूपेण स्फुरणरूपेण च तत्तं ध्यात्वा रज्जुखण्डेनैव तदज्ञानकल्पित सपर्य-
वारादि त्वया वासुदेवेन परिच्छिन्नेन सर्वं जगत् कथं व्याप्तं प्रत्यक्षविरोधादिति नेत्याह अव्यक्ता सर्वकरणगोचरीभूता स्वप्रकाशा-
द्वयचैतन्यमदानन्दरूपा मूर्तिर्यस्य तेन मया व्याप्तमिदं सर्वं न त्वनेन देहेनेत्यर्थं अतएव सन्तीव स्फुरन्तीव मद्रूपेण स्थितानि म-
त्स्थानि सर्वभूतानि स्वावराणि जडमानि च परमार्थतस्तु न चर्नवाहं तेषु कल्पितेषु भूतेष्ववास्थित कल्पिताकल्पितयोः सबन्धयो-
गात् अतएवोक्तं यत्र यद्व्यस्तं तत्कृतेन गुणेन वाऽणुमात्रेणापि न सबध्यतइति ॥ ४ ॥ अतएव दिविष्टइवादित्ये कल्पितानि

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥ मत्स्थानि सबभूतानि न चाहं तेष्वव स्थि-
तः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ भूतभूतं च भूतस्थोम-
मात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

जलचलनादीनि मायि कल्पितानि भूतानि परमार्थतोमयि न सन्ति त्वमजुनं प्राकृतीं मनुष्यदृष्टिं हित्वा पश्य पर्यालोचय मे योग द-
भावमैश्वरं अघटनघटनाच्चातुर्यं मायाविनश्वरं ममावलोकयेत्यर्थं ताह कस्यचिदोधेयानपि कस्यचिदाधारस्तथाप्यह सर्वेषु भूतेषु म-
यि च सर्वोणि भूतानीति महतीय माया यतोभूतानि सर्वाणि कार्याण्युपादानतया विभर्ति धारयति द्योययतीति च भूतभूतं भूतानि
सर्वाणि कर्तृतागोत्पादयतीति भूतभावन एवमभिन्ननिमित्तोपादानभूतोपि ममात्मा नम परमार्थस्वरूपभूतं सच्चिदानन्दधनोऽसद्भा-
क्षितियस्वरूपत्वात् भूतस्थ परमार्थानां भूतसबन्धी स्वप्नहृगिव न परमार्थेन स्वकल्पितसबन्धीत्यर्थं ममात्मेति राहो शिरइतिवत्क-
ल्पनया बध्नी ॥ ५ ॥ असत्किरुष्टयोरप्याधारादेयभावं दृष्टान्तेनाह यथाकाशेति यथेवाऽसद्भस्वभावे आकाशे स्थितोनित्य संवेदा उत्प-

चित्चित्तिसंहारकालेषु वानीति वायु सर्वदा क्षलनस्वभाव अतएव सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रग महान् परिमाणत् एतादृशोऽपि न कदाप्याकाशेन सह ससृज्यते तथैवाऽब्रह्मस्वभावं मायि सरोपमन्तरेणैव सर्वाणि भूतान्याकाशादीनि महन्ति सर्वत्रगानि च स्थितानित्युपधारय विसृज्यायधारय ॥६॥ एवमुत्पत्तिकाले स्थितिकाले च कल्पितेन प्रपञ्चेनाऽऽप्त्यात्मनोऽसंश्लेषमुक्ता प्रलयेऽपि तमाह सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि कल्पक्षये प्रलयकाले मायिकां मच्छक्तित्वेन कल्पिता प्रकृति त्रिगुणगत्मिका माया स्वकारणभूता यान्ति तत्रैव सूक्ष्मरूपेण तीयन्त्येत्यर्थं हे कौन्तेयेत्युक्तार्थं पुनस्तानि कल्पादौ सर्गकाले विसृजामि प्रकृतावविभागापक्षानि विनागेन व्यन्तस्मि अह सर्वत्र संप्रशक्तिरीश्वर ॥ ७ ॥ किनिमिसा परंपरस्येय सृष्टिर्न नावस्वभोगार्थो नस्य सर्वसाक्षिभूतचैतन्यभात्रस्य भो-

यथाऽऽकाशस्थितोऽनित्यं वायु सर्वदगोमहान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि महद्धारित्युपधारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृति यान्ति मामिकाम् ॥ अल्पक्षये घनरानि कल्याणौ विमृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि हुन पुनः ॥ भूतधाम्भमं मं कर्तुमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

कृतत्वाभाषासत्त्वे वा संसारित्वेनेद्वरत्वव्याघातात् नाप्यन्योभोका यदप्य सृष्टि चेतनान्तराभावात् ईश्वरैव सर्वत्र सर्वत्र लोवरूपेण स्थितत्वात् अचतनस्य चाभोक्तृत्वात् अतएव नापवर्गर्थापि सृष्टि बन्धाभावादपवर्गविरोधित्वच्छेत्वाद्युदसति स्पृष्टमं चामयत्वं साधयन्ती नास्माकं प्रतिकूलेति न परिहर्तव्येत्यभिप्रेत्य मायामन्वात्मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य वस्तुगुणारभणे त्रिभिः २२-तिस्वामिति प्रकृतिं मायाख्यापनिर्वचनीयां स्वा खस्मिन् कल्पितामवष्टभ्य स्वसत्त्वरप्रतिष्ठा हुतेऽहम् तस्या प्रकृतेर्नानाभावशादप्यथाऽस्मिन्नारागद्वेषाभिनिवेशकारणवरुणविशेषात्मकशक्तिप्रभावावशापरवर्तुः प्रकृतेः सत्त्वगुणरजोऽग्नि-त भूतधाम्भाकाशाविभूतसमुदायनह मायावीव पुन पुनर्विसृजामि विद्विद्य सृजति क्षलननत्रप सत्त्वहरेर्द-च स्वभ्रमप्रपञ्चम् ॥ ८ ॥ अत नचेति नच नैव सृष्टिस्थितिप्रलयस्थानि क्षानि ग्राह्यविनेव स्वग्रहरोह च तस्या क्षिप्रमाया-

नि मां निबध्नन्ति अनुग्रहनिग्रहाभ्यां न सुकृतदुष्कृतभागिनं कुर्वन्ति मिथ्याभूतत्वात् हेयनञ्चय युधिष्ठिरराजसूर्यार्थे सर्वान्ताब्रोजी-
त्वा धनमात्तवानिति महान्प्रभाव सूचित प्रोत्साहनार्थं तानि कर्माणि कुतो न बध्नन्ति तत्राह उदासीनवदासीन यथा कश्चिदुपेक्ष-
कोद्वयोर्विवदमानयोर्जयपराजयाससर्गं तत्कृतहर्षविपादभ्यामससृष्टं निर्विकारभ्रास्ते तद्वन्निर्विकारतयाऽसीन द्वयोर्विवदमानयोर्-
हाभावादुपेक्षकत्वमात्रसाध्यैरेण वतिप्रत्यय अतएव निर्विकारत्वात्तेषु सृष्ट्यादिकर्मत्वमक्त अहं करोमीत्यभिमानलक्षणेन सङ्गेन र-
हितं मां न निबध्नन्ति कर्माणांति युक्तमेव अन्यस्यापि हि कर्तृत्वाभावे फलसङ्गभावे च कर्माणि न बन्धकारणानीत्युक्तमनेन तदुभ-
यमन्त्वे तु कोशकारदिव कर्मोभवेद्यतं सुदृढत्वमिप्राय ॥ ९ ॥ भूतग्राममिमं विमुञ्जाम्युदासीनवदासीनमिति च परस्परविरुद्धमिति

न च मां तानि कर्माणि निवर्धन्ति धनञ्जय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्म-
सु ॥ ८ ॥ मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृजते सचराचरम् ॥ हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्विपरि-
वर्तते ॥ १० ॥

शङ्कापरिहारार्थं पुनर्भायामयत्वमेव प्रकटयति मयाध्यक्षेणेति मया सर्वतोदृशिमात्रस्वरूपेणात्रिक्रियेणाध्यक्षेण नियन्त्रा भासकोनाव-
भासिता प्रकृति स्त्रिगुणात्मिका मत्वास्तत्त्वादिभिरनिर्वाच्या माया सृजते उत्पादयति सचराचरं जगत् मायाविनाधिष्ठितेव माया-
कल्पितगजदुरगादिकं न त्वहं सकार्यमायाभासनन्तरं करोमि व्यापारान्तरं हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन हेतुना जगत्सर्व-
राचरं विपरिवर्तते विविधं परिवर्तते जन्मादिविनाशान्तं विकारजातमनवरतनासादयतीत्यर्थे अतोभासकत्वमात्रेण व्यापारेण वि-
मुञ्जामीत्युक्तं तावता चादित्यादिरिव कर्तृत्वाभावादुदासीनवदासीनमित्युक्तमिति न विरोधः तदुक्तं अस्य हेतुनेन्द्रजालस्य यदुपादा-
नकारणं अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यतेति श्रुतिस्मृतित्वादाभ्यामत्रार्थे सहस्रशब्दग्राह्यार्थः ॥ १० ॥ एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभा-

वर्गं सर्वजन्तुनामात्मानमानन्दश्चमनन्तमपि सन्तं अधजानन्तीति अधजानन्ति मां साक्षादीश्वरोयमिति नाद्रियन्ते निन्दन्ति वा मूढा-
अविवेकिनोऽज्ञानात्तेषामवयवाहेतुं असं सूचयति मानुषीं तनुमाश्रितं मनुष्यतया प्रतीयमानां मूर्तिमात्रेच्छया भक्तानुग्रहार्थं गृहीतवन्-
मनुष्यतया प्रतीयमानेन देहेन व्यवहरन्मिति यावत् ततश्च मनुष्योयमिति भ्रान्त्याच्छादितान्तं करुणां मम परमाच्च नृकष्टं पारमा-
थिकं तत्त्वं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरमजानन्तोयन्नाद्रियन्ते निन्दन्ति वा तदनु रूपमेव मूढत्वस्य ॥ ११ ॥ ऐ च भगवदवज्ञाननिन्दनज-
नितमशुदुरितप्रतिबद्धबुद्धयोनिरन्तरं निरयनिवासाहोएव मोघाशोति ईश्वरमन्तरेण कर्मण्येव न दल दास्यस्तीत्यन्तरपा मंघा नि-
ष्कलैवाशा फलप्रार्थना येषां ते अतएवैश्वरविनुलत्वान्मोघानि श्रममात्ररुपाण्यभिहोत्रादीनि कर्मणि येषां ते तथा मोघमंघराप्रति-

अधजानन्ति मां मूढामानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ परं भावमजानतोमम भूतमहंउदरम् ॥ ११ ॥
मोघाशा मोघकर्मणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृति मोहिनीं शि-

ताः ॥ १२ ॥

पादककुतर्कशास्त्रजनितं ज्ञानं येषां ते कुतएव यतो विचेतसोभ तदवजानन्तु निन्दन्ति विवेकविधाना किंच ते भगवदवज्ञान-
वशात् राक्षसी तामसीं अविहिताहंमाहेतुद्वेषप्रधाना आसुरी च राजसी शास्त्रानभ्युगानविगयसंगतुगयप्रधानं च माहिनी म-
स्त्रीयज्ञानमग्रा हेतु प्रकृतिं स्वभावमाश्रिताएव भवन्ति ततश्च त्रिविधं नरकस्येदं ज्ञानं नाजानमान्यन कर्मज्ञा ज्ञानं लोभदुःखन-
कष्टारमागितया नरकयातनानेव ते सततमनुभवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ भगवद्विमुक्तानां फलमभ्युगानन्तु ननु कस्य नित्यवैभवंति वृद्ध-
कर्मनुष्ठानस्य तत्प्रयुक्तस्य शास्त्रीयज्ञानस्य च वैयर्थ्यात्पारलौकिकफलतः सा उत हन्तानेनांगे हि कर्त्तव्यं किंच किञ्चिन्मृच्छन्ति तेना वि-
वेकाविज्ञानस्थितया विचेतसांगिते अतः सर्वपुरुषार्थवद्वा होच्याएव सर्वेया ते एव चकारादिदुक् अदुलं के सर्वपुरुषार्थनाशो-

शोच्या ये भगवदेकशरणान्त्युच्यन्ते महात्मानस्त्विति महात्मानेकजन्मकृतसुकृते मस्कृत धुष्टकामाश्च न भिभूत आत्मानं करण
 येषां तएव अभय सत्त्वसद्गुहिरित्यादिवक्ष्यमाणं दैवी मास्विकी प्रकृतिमाश्रिता अनपवान्यास्मिन्पद्वचनिरिक्ते तानि मनोयेषां ते
 भूतार्थं सर्वजगत्कारणमव्ययमविनाशिनं च मामीश्वरं ज्ञात्वा भजन्ति सेवन्ते ॥ १३ ॥ ते केन प्रकारेण भजन्तीत्युच्यते ताभ्यां स-
 ततं सर्वदा ब्रह्मनिष्ठ गुरुमुपस्थत्य वेदान्तवाक्यविचारेण गुरुरूपमदनंतरकालेच प्रणवजपेन निपदावर्तनादिभिर्मा सर्वापनिपत्तिनाद्य
 ब्रह्मस्वरूप कीर्तयन्त. वेदान्तशास्त्राध्ययनरूपध्वन्यापार विपरीतुर्वन्त इति यावत् तथा यतन्तश्च गुरुसंज्ञिथावन्यत्र वा वेदान्ता-
 तिरौचित्यकार्त्तुसन्धानेनाश्रमाण्यशङ्कानास्कन्धितगुरुरूपदिष्टमत्स्वरूपाधारणाय यतमाना भवर्णनञ्जोरितार्थबाधशङ्कापनोदकुतर्का-

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजनं न न्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्य-
 यम् ॥ १३ ॥

तु सन्धानरूपमनपरावणा इति यावत् तथा हृदयता इदानीं प्रतिपक्षेणालोचितमकस्यानि अहिंसा मत्यासेयप्रह्लाचर्योपरिग्रहादीनि
 धनानि येषां ते शमदमादिस्वगुणजनसम्पन्ना इति यावत् तथा लोके पतञ्जलिना अहिंसा मत्यासेयप्रह्लाचर्योपरिग्रहायमा तेतु जानिद-
 दाकारसमयानवच्छिन्ना मावेधोमाभरावर्तमानि ज्ञात्वा ब्राह्मणत्वादिकया देशेन तीर्थादिना कालेन चतुर्दश्यादिना समयेन यज्ञा-
 धन्यत्वेनानवच्छिन्ना आहिंसादयः सार्वभौमा क्षितमुदाविश्रितभूमिष्वपि भाष्यमाना कस्यामपि जातौ कस्मिन्पदेऽं कस्मिन्पि
 काले यदाविप्रलोकनेऽपि हिंसा न करिष्यामीत्यवरूपेण किंचिदप्यपरुदस्य सामान्येन प्रवृत्तापते महाव्रतमित्युच्यन्ते इत्यर्थं तथा
 नमस्तत्तद्व मां कायवाटभनोभिर्नमन्कुर्वन्तः मां भगवन्तं वासुदेवं सकलकाराणगुणानिधानमिष्टदेवतारूपेण गुरुरूपेण च स्थित
 वक्राणल ' भवतः कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं दास्य सख्यमात्मनिवेदुर्भगिति ' वन्दनमसहचरितं श्रवणादपि को-

द्वयं अर्चनं पादसेचनमित्यपि गुरुरूपे तस्मिन् सुकरमेव अत्र मामिति पुनर्वचनं मृगुणरूपपरामर्शार्थं अन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात् तथा भक्त्या मङ्घ्रियेण परेण प्रेम्णा नित्ययुक्ता सर्वदा सयुक्ता एतेन सर्वसाधनपौष्कृत्यं प्रतिबन्धकाभावश्च दर्शित 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिताह्वयो प्रकाशन्ते महात्मन इति' श्रुतं. एतज्जलिना चोक्तं तत् प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्यतरायाभावश्चेति तत्तर्ह्यश्वरप्रणिधानात्प्रत्यक्चेतनस्य त्वपदलक्ष्यस्याधिगमः. साक्षात्कारोऽवति अन्तरायाणां विघ्नानां चाभावोऽभवतीति सूत्रस्यार्थः. तदेव शनदस्मादिसाधनसम्पन्नावेदान्तश्रवणमननपरायणा परमेश्वरे परमगुरौ प्रेम्णा नमस्कारादिना च विगतविघ्ना परिपूर्णसर्वसाधना. सन्तोभासुपासते विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननान्तरगाविना सन्तत चिन्तयन्ति

सततं कौतयन्तीमां यतन्तरच दृढव्रताः ॥ ननस्तुन्तरच मां भक्त्या नित्ययुक्ताउपासते ॥ १४ ॥

महात्मान अनेन निदिध्यासन चरमसाधन दर्शित एतादृशसाधनोपदेश्येन निदिध्यासनात् अयमलङ्कारः प्रह्लादस्मृति ज्ञानं तत्सर्वगङ्गाकलङ्कास्पृष्ट सर्वसाधनफलभूत ज्ञानोपनिषादेन दर्शितं नन् नन्दलम्पङ्गान् नन्द्यायै च नाशयन्तीति निरपेक्षमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न तु भूमिजयक्रमेण भूमौ प्राणप्रवेशेन मृग्येत्या नाज्या प्राणोन्मूलनश्चिगादिमात्रेण ज्ञानोपासनादिविलम्ब वा प्रतीक्यते अतोऽप्याक्रान्तज्ञानं इदं तु ते गृहान्तं प्रवक्ष्यामस्तन्मन्त्रे ज्ञानमिति तदेतदुक्तं एतज्ज्ञानं साधुनाम्नाक्षिणं प्रायुक्तमेवेतीह पुनरेक एवमत्राय गन्तारोऽनगवनेऽभिप्राय उक्तानांस्तु प्रकटपत्र ॥ २४ ॥ इदानीं दन्तयवमुक्तश्रवणमनननिदिध्यासमर्थान्मेपि विविधाउपसनामव्यासमन्दाश्चेति सर्वेऽपि स्वतुम्ह्येण मामुपासनइत्याह ज्ञानयजेनेति

अन्ये पूर्वोक्तसाधनानुष्ठानासमर्थो ज्ञानयक्षेन त्व वा अहमस्मि भगवोदेवते अह वै त्वममीत्यादिश्रुत्युक्तमहंप्रहोपासनं ज्ञानं स ए-
व परमेश्वरयजनरूपत्वाद्यक्षतेन चकार एवार्थे अपिशब्द साधनान्तरत्यागार्थे केचित्साधनान्तरानिस्पृहा सन्त उपास्योपासकाभे-
दचिन्तारूपेण ज्ञानयक्षेनैकत्वेन भेदव्यावृत्त्या मामेवोपासते चिन्त्यन्युत्तमा अन्यतु केचिन्मध्यमा पृथकोनोपास्योपासक यो भेद-
नादित्याब्रह्मेत्यदिशाश्रुत्यादिश्रुत्युक्तं प्रतीकोपासनरूपेण ज्ञानयक्षेन मामेवोपासते अन्यत्त्वह्यहोपासने प्रतीकोपासने चाग्नयर्थो के-
चिन्मन्दा काचिदन्यां देवतां चापासीना कानिचित्कर्माणि चाकुर्वाणावबुधा नैस्तेर्वहुमि प्रकरोर्विश्वरूपं सर्वोत्तमानं मामेवोपास-
ते तेन तेन ज्ञानयक्षेनैति उत्तरात्तराणां क्रमेण पूर्वपूर्वभूमिलाभ ॥ १५ ॥ यदि बहुधोपासते तर्हि कथं त्वामेवेत्याशङ्क्यात्मनो विश्वरू-

ज्ञानयक्षेन चायन्ये यजन्तीमासुपामते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विप्रवर्तोमुखम्

॥ १५ ॥ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वाहाहमहमौषधम् ॥ मन्त्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हु-

तम् ॥ १६ ॥

पत्वं प्रपञ्चयति चतुर्भिः अहक्रतुरहमिति सर्वस्वरूपोहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशकथनमवयुत्यानुवादेन वैद्वानरे षाड्दशकपालेऽष्टा-
कपालत्वादिकथनवत् क्रतुं भ्राताग्निश्रामादि यज्ञं स्मार्तोवश्वदेवादि महायज्ञत्वेन श्रुतिस्थितिप्रसिद्धं स्वयाञ्च पितृभ्यादीयमानं
आयुधं आपविप्रभयमग्नं सर्वं प्राणिभिश्रुत्यमानं भयजं वा मन्त्रोपाज्यापुरोनुवाक्यादिर्येनोद्दिश्यहोविदीयते देवभ्य आयुधं घृतं स्-
वैह्वयिरुपलक्षणमिदं अभिगारवनीयादि हवि प्रक्षेपार्थकरणं हुतं हवनं हवि प्रक्षेप एतत्सर्वमहं परमेश्वर एतदेकैकज्ञानमपि
भगवदुपासनमिति कथयितुं प्रत्यक्रमहशब्द क्रियाकारकफलज्ञानं किमपि भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थं ॥ १६ ॥ किञ्च अस्य
जगतः सर्वस्य प्राणिजानस्य पिता जनयिता भाना जनयित्री धाता पोषयिता तत्तत्कर्मफलविधाता वा पितानहं पितुं पिता वेद्य

वेदितव्य वस्तु पूयतेऽनेनेति पवित्र पावन शुद्धिहेतुगङ्गास्नानगायत्रीजपादि वेदितव्ये इह्मणि वेदनसाधनमोङ्कार नियताक्षरपदा
श्रुक् गतिविशिष्टा सेव साम सामपदतु गतिमात्रस्यैवामथायकामित्यन्यत् गतिराहितमनियताक्षर यद्यु पतन्निविध मन्त्रजात
कर्मपयोगि चकारादथर्वोदिरसोऽपिपृच्छन्ते एवकारोऽहमेवेत्यवधारणार्थं ॥ १७ ॥ किंच गम्यतइतिगति कर्मफल प्रज्ञा विद्व-
सुजोधर्मोमहानव्यक्तमेव च उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणइत्येवं मन्वाद्युक्त भर्ता पोष्टा सुखनाशनस्यैव दाता प्र-
भु स्वामी मदीयोरिति स्वीकर्ता साक्षी सर्वप्राणिना शुभाशुभद्वया निवसन्त्यस्मिन्निति निवासोभोगस्थान शीयनेन्दु खम-
त्स्मिन्निति शरण प्रपन्नानामातिहृत् सुहृत् प्रत्युपकारनपेक्ष सन्तुपकारी प्रभवदत्तत्ति प्रलभोविनाश स्थान स्थिति यद्यु

पिताहमस्य जगतीमाता धाता पितामह ॥ वेद्यं पदिवमीङ्कारच्छवममयजुरेव च ॥ १७ ॥
गतिर्भर्ताप्रभु साक्षी निवाम शरण सुहृत् ॥ प्रभव प्रलय स्थान निधानं वीजमयदम्
॥ १८ ॥ तपाम्यहमह वर्षं निरुहाम्यु सृजामि च अमृत चैव मृत्युदृष्ट तदमच्चोहमर्जुन ॥ १८ ॥

प्रकर्षेण भवत्यनेनेति त्रभव स्रष्टा प्रकर्षेण लीयन्नेनेनेति प्रलय सृजती निरुत्थयस्मिन्निति स्थानमाश्रय निक्षेत्र निक्षेत्र-
ते तत्कालमीनायोग्यतया कालान्तरापभोग्य वस्तुस्मिन्निति निधानं मृतमरुपमवस्तुर्वाच्यकरण प्रलभस्थानमिति दातुं गङ्गा-
पक्षादिनिधिर्वा वीजमुत्पत्तिस्कारणमव्ययमविनाशो नतु वीद्यादिवोडिनद्वार तेनानायनन्त शङ्कराग तदप्यहमर्जुन पूजणाय सन्-
न्ध ॥ १८ ॥ किंच तपाम्यहमादित्य स्रष्टु नतश्च तपवशादह वर्षं पूर्ववृष्टिरूप रस दृषित्व्यतिगुणवद्भ्याकर्षणं कश्चिद्विद्विर्मात्रदृष्टु
मास्यु पुनस्तमेव निरुहति रस चतुर्षु मानेषु कैश्चिद्विद्विर्मन्त्रजामि च वृष्टिरूपेण प्राक्षिपामि च नृमा अमृतं च देवाना सर्वप्रा-
णिनां जीविन वा एवकारस्याहमित्यनेन सवन्ध मृत्युश्च मर्त्याना सर्वप्राणिनां विनाशोव स्रष्टु मृत्युर्वाच्यतय यादित्यने तत्तत्र स्रष्टु

असञ्च यत्संबन्धितया यच्च विद्यते तत्तत्रासत् एतत्सर्वमहमेव हेअर्जुन तस्मान्नर्वात्मान मां विदित्वा स्वस्वधिकारानुसारेण बहुभि प्रकारैर्महोपासतइत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥ एवमेकत्वेन पृथक्केन बहुवाचोति त्रिविधाअपि निष्कामा सन्तोभगवन्तमुपासीना सन्वशु-
द्धिञ्चानोत्पत्तिद्वारेण क्रमेण मुच्यन्ते येतु सकामा सन्तोभ भगवन्तमुपासते किंतु स्वस्वकामसाधनानि काम्यान्येव
कर्माण्यनुतिष्ठन्ति ते सत्त्वशाश्रवाभावेन ज्ञानसाधनमनाधिकृता पुन पुनर्जन्ममरणप्रवन्द्येन सर्वदा समारदु क्षमवानुभवन्तीत्याह
द्वार्या इविविद्याममिति ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणा होलाध्यवर्तवाङ्मयप्रतिपासिहेतवस्त्रिषोविद्यायेषां ते त्रिविद्याएव स्वादिकर्तृद्वि-
तेन त्रैविद्यास्त्रिषोविद्यावदन्तीति वा धेदत्रयविद्यास्त्रिकायकैरप्यग्रेमादिभि क्रमेण सवन्त्रये वसुदृढादित्यरूपिण मामीश्वरमिष्ट्वा

त्रैविद्यामां सोमपा पृतपापायज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गंति प्रार्थयन्ते ॥ ते पुण्यमामादा सुरेन्द्रलोकनश्च-
न्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥ ते त भुक्ता स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकां
विश्रुन्ति ॥ एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतं कामकामालभन्ते ॥ २१ ॥

तमुपेण मामजानन्तोऽपि वस्तुवृत्तेन पूजयित्वा अभिप्रेत्य ब्रुत्वा च सोम पिबन्तीति सोमपा सन्तस्तेनैव सोमपानेन पूतपापानिरस्त
स्वसोगप्रतिबन्धकपापा सकामतया स्वर्गंति प्रार्थयन्ते नतु सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्त्यादि ते दिवि स्वर्गे लोकं पुण्य पुण्यफल सर्वान्कुर्यं सु-
रेन्द्रलोकं शतकर्तॄन् भानमासाद्य ऋग्याजु मन्त्रैरलभ्यान् देवभोगान् देवदेहोपभोग्यान् कामानश्नन्ति भुञ्जते ॥ २० ॥ तत किमनिष्ट-
मिति तदाह तेनमिति ते सकामान्न काम्येन पुण्येन प्राप्त विशाल विस्तीर्ण स्वर्गलोक भुक्ता तद्भोगजनके पुण्य क्षीणे सति तदेहना-
शाप्यनुदहग्रहणाय मर्त्यलोकं विगन्ति पुनर्गर्भवामादियातनाभनुभवन्तोत्यर्थं पुन पुनरव उक्तप्रकारेण हि प्रसिद्धार्थे त्रैधर्म्यं हो-
त्राध्यवर्तवाङ्मयत्रयमत्रयाह ज्योतिष्टोमादिक काम्य कर्म त्रयीधर्ममिति पाठ्यपि त्रय्या वदन्नप्य प्रतिपादित धर्ममिति सपत्वार्य. अनु-

प्रपञ्चा अनादौ संसारे पूर्वप्रतिपत्त्यपेक्षयाऽनुशब्द पूर्वप्रतिपत्त्यनन्तरं मनुष्यलोकमागत्य पुन प्रतिपञ्चा कामकामादिव्यान् भोगान् कामयमानाएव गतागत लभन्ते कर्म कृत्वा स्वर्गं यान्ति तत आगत्य पुन कर्म कुर्वन्तीत्येव गर्भवासादियातनाप्रवाहस्तेषामनिशमनुवर्तत इत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥ निष्कामा सम्यग्दर्शिनस्तु अनन्याश्चिन्ता अन्योभेददृष्टिविषयो न विद्यते येषां तेऽनन्याः सर्वोदितदर्शिनः सर्वमंगान स्पृहा अहमेव भगवान्वासुदेव सर्वोत्तमः नमइत्यतिरिक्त किंचिदस्तीति ज्ञात्वा तमेव प्रत्यक्षं सदा चिन्तयन्तो मा नारायणमात्मत्वेन ये जना साधनचतुष्टयसम्पन्ना सन्यासिनः परि सर्वतोऽवच्छिन्नतया पश्यन्ते ते मदनन्यतया कृतकस्यापेक्षेति शेष अद्वैतदर्शननिष्ठानामत्यन्तनिष्कामानां तेषा स्वयमग्रयतमानानां कथं योगक्षेमौ स्यातामित्यत आह तेषा नित्याभियुक्तानां नित्यमनवर-

अनन्याश्चिन्तयन्तीमां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं ब्रह्मैव हि ॥ २२ ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्तायजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥ तेषां मानिष कौन्तेय यजन्त्याविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

तस्मादरेण ध्याने व्यापृतानां देहयात्राभारार्थमप्यग्रयतमानानां योग च क्षेम च अलङ्घ्य लभेत्तद्व्यपन्नं च शरीरस्थित्यर्थं योगक्षेमसमायमानानामपि ब्रह्मैव हि प्रपयाम्यहं सर्वेश्वर प्रियो हि ज्ञानिनोऽयमहं न च मम प्रिय उदाग नर्वत्त्वं ज्ञानी ह्यन-
त्मैव मे मतमिति ह्युक्तं यद्यपि सर्वेषामपि योगक्षेमं वहति भगवान् तथाऽप्यन्येऽपि प्रयत्नमुपायान् तदङ्गं वहति ज्ञानिनां तु तदङ्गं प्र-
यत्नमनुत्पाद्य ब्रह्मैव हि विशेषः ॥ २२ ॥ नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव स्वच्छिन्निरिक्तस्य ब्रह्मवन्नरस्याभावात् तथा च देवतान्नरभक्ता-
 अपि त्वामेव भजन्त इति न कापि विशेषः ॥ २३ ॥ अतः कामावसुरादिवैतद्विनाशकान्ते अनन्याश्चिन्तयन्तीनां तु
कृतकस्याहति कथमुक्तं तत्राह योग्यन्यदेवतेति यथा मङ्गकामासं हं हन्ति तथा येऽन्यदेवतानां ब्रह्मैव हि नित्यायजन्ते

ज्योतिषोमादिभि अक्षया आस्तिक्यबुद्ध्या अचिता तेऽपि मङ्गकादिव हेकौन्तेय तत्तदेवतारूपेण स्थितं ग्रामेव यजन्ति पूजयन्ति अ-
विधिपूर्वक अविधिरक्षान तत्पूर्वक सर्वोत्तमेन मामक्षात्वा माद्रिक्षत्वेन वखादीन् कल्पयित्वा यजन्तोत्सर्ग्य ॥ २३ ॥ अविधिपूर्वकत्वं
विधृष्वन् फलप्रच्युतिमर्मायामाह अहहीनि अहं भगवान् वासुदेवपुत्र सर्वेषां यक्षानां भ्रातॄणां स्मार्तानां च तत्तदेवतारूपेण भोक्ता क-
स्तेनान्नर्यामिरूपेण अधियक्षन्वान् प्रभुश्च फलदाता चेति हि प्रसिद्धमेतत् देवतान्तरयाजिनस्तु मामीदृश तत्त्वेन भेदन्तृत्वेन प्रभुत्वेन
च भगवान्वासुदेवपुत्र वखादिरूपेण यक्षानां भोक्ता स्वेन रूपेण च फलदाता न तदन्योऽस्ति कश्चिद्वाराध्यइत्येवमरूपेण न जानन्ति अ-
तोमत्स्वरूपापरिज्ञानात्महतायासेनेष्ट्वापि मय्यनर्पितकर्मोणस्तत्तदेवलोकं धूमादिमार्गेण गन्वा तद्भोगान्ते व्ययवन्ति प्रच्यवन्ते तद्भोग-

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति
ते ॥ २४ ॥ यान्ति देवव्रतादेवान् पितॄन् यान्ति पितॄव्रता ॥ भूतानि यान्ति भूतेज्याद्या-
न्ति मद्यास्त्रिणोऽपि माम् ॥ २५ ॥

जनककर्मक्षयाचङ्छादिभिर्युक्ता पुनर्देहग्रहणाय मनुष्यलोकं प्रत्यावर्तन्ते येतु तत्तदेवतासु भगवन्ममैव सर्वोन्नर्यामिण पश्यन्तोय-
जन्ते ते भगवद्वर्षितकर्मोणस्तद्विद्यामहितकर्मवशाच्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं गत्वा तत्रोत्पन्नमयमृदोनास्तद्भोगान्ते मुच्यन्तइति
चिन्तयेत् ॥ २४ ॥ देवतान्तरयाजिनामनामृतिफलमात्रेऽपि तत्तदेवतायागासुपशुद्धफलवाप्तिर्भवेति वदन् भगवद्योजिनं तेषां वैल-
क्षण्यमाह यन्निर्देवेति अविधिपूर्वकयाजिनोहि त्रिविधा अन्तःकरणोपायिगुणत्रयसेवात् तत्र सत्त्विक्कादेवव्रता देवावसुरद्रादित्या-
दयस्तत्तन्वन्धिब्रतः ॥ २५ ॥ अन्तर्ग्रहक्षिणग्रहीनाद्यादेरूपं पूजनं येन ते तानेव देवान् यान्ति त 'यथायथोपासन्ते तदेव भवतीति' श्रुते
राजसासु पितृव्रता आद्याविक्रियाभिरग्निवाचादीनां पित्रणमापन्नकास्तानेव पितॄन् यान्ति तथा तामनाभूतेज्यायक्षरक्षाविनाय

कामादुगणदीनां मृतानां पूजाकस्तान्त्र्येयं भूतानि यान्ति अत्र देवपितृभूतशब्दानां तत्सवन्धिधक्षणयोगोऽसुखान्त्र्यायेन समानं मध्यगण-
दलोपीसमासानङ्गाकाराग्र्यकृतिविद्युतिनागभावेन च तादर्थ्यचतुर्थीसमासायोगात् अन्ते च पूजावाचीत्याशब्दप्रयोगान्पूर्वपर्याय-
शब्देऽपि तत्र शब्द पूजापरएव एष देवतान्तराराधनस्य तत्तद्देवतारूपत्वमन्तवत्फलमुक्त्वा भगवद्गाराधनस्य भगवद्रूपत्वमनन्त फलमा-
र्मा भगवन्तं यदु पूजयितुं शीलं येषां ते मद्याजिन सर्वासु देवतासु भगवद्भ्रामर्शिनो भगवद्गाराधनपरायणापरं भगवन्तमेव यान्ति
समानेऽप्याश्यासि भगवन्तमन्तर्गामिणमनन्तफलदमनाराध्यदेवतान्तरमाराध्यान्तवत्फलं यान्तोत्यहो दुर्दृष्टव्यं मन्त्रमज्ञानमित्याभिप्राय
॥ २५ ॥ तत्रैव देवतान्तराणि परित्यज्यान्नफलत्वाद्भगवत्पराधनं कर्तव्यमिति सुकरत्वाच्चेत्याह पत्र पुष्पमिति पत्र पुष्प फल तो-
यसन्त्यद्याऽनायासलभ्य यत्किञ्चिदस्तु य काश्चिदपि नराग्रे मह्यमनन्तमहोर्विभूतपतये परमेश्वराय मन्त्रा न वासुदेवान्परमस्ति

यत्रं पुष्पं फलं तोयं योमि भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमभ्यामि भयताम्-

मः ॥ २६ ॥

किञ्चिदिति बुद्धिपूर्विकया प्रोत्या प्रयच्छति ईश्वराय भृत्यबहुपकल्पयानि मन्त्रस्त्वानास्पदद्रव्या भवान् सर्वस्यापि जगतोभयवञ्जे-
तत्वात् अतोमदीयमेव सर्वं मह्यमर्पयानि जन तस्य प्रोत्या प्रयच्छन् भुङ्क्ते स्तनपदपुष्पादि तुच्छमन्त्रं द्रष्टुं अहं स्व-
श्वरोऽस्माभि अशनवन्मीत्या स्वीकृत्य नृत्यान् अत्र वाच्यम्यात्यन्तानिरस्कारादतीतलयाश्रमेन स्वीकृत्य ईश्वराय प्रयच्छति ईश्वराय नृ-
ज्यते 'म ह वै देवाअश्नन्ति न पितृन्त्येनदेऽगस्तुन्द्ष्टा दृत्यन्तोने श्रुते कस्मान्नुच्छुमादि तदश्रान्ति यन्मातु भक्त्युपहृता मन्त्रा नी-
त्या समर्पिते तेन प्रोत्या समर्पणं मन्त्रोकारनिमित्तमित्यर्थे अत्र मन्त्रा प्रयच्छतीत्युक्त्वा पुनर्मन्त्रयुग्मत्तमिति वदन्त्यन्तं यद्वाह्य-
त्वतपस्विन्वादि मन्त्रोकारनिमित्तं न भवतीति परिचङ्कते नृचर्मानि श्रीदामाग्रागानेननगदुग्गन्तुगन्तु प्रतीतिशोभप्रतिष्ठ-
मस्यमभ्याविज्ञानोवाल्हवनाचार्यणित् पत्रपुष्पमिति मन्त्रागते न्नाश्वदेव मन्त्रयर्मानि वा तेन मन्त्रैरेव मन्त्रानिर्पयिष्यन् न तु देव-

तान्तवद्वल्युपहारादिवहुवित्तव्ययायासमाख्य किञ्चिदिति देवतान्तरमपहाय मामेव भजेत्यभिप्राय ॥ २६ ॥ कीदृश ते भजन द-
दाह यत्करोपीति यत्करोषि शास्त्राद्वैतसिद्ध्यादि यदश्रासि स्वयं तुल्यार्थं कर्मेतिद्वैतार्थं तथा यदुद्धारं शास्त्रबला-
द्वित्यभिप्राहोत्रादिहोमं निर्वर्तयसि श्रौतस्मार्तसर्वहोमोपलक्षणमेतत् तथा यदश्रासि अतिथिब्राह्मणादिभ्योऽन्नहिरण्यादि तथा यत्सप-
त्यासि प्रतिसंवत्सरमज्ञानप्रामादिकपापनिवृत्त्यै चान्द्रायणादि चरसि उच्छृङ्खलप्रवृत्तिनिगमाय शरीरेन्द्रियसुखान् मयमयस्यति
षा पतञ्च सर्वेषां नित्यनैमित्तिककर्मणामुपलक्षणं तेन यत्सवप्राणिस्वभाववशाद्विनापि शास्त्रमवश्यमावि गमनाशनादि यच्च शास्त्रव-
शादवश्यमावि होमदानादि हेतुना तेन तत्सर्वं लोकिकं वैदिकं च कर्मान्येनैव निमित्तेन विद्यमाण मद्रपेण मय्यापत यथा स्यात्तथा

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौन्तेय तदङ्गवत्तव मद्रपेणम्
॥ २७ ॥ शुभाशुभफलेरेव मोक्षसि कर्मवन्धनैः ॥ सन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मा-
सुपैष्यसि ॥ २८ ॥

कुरुव आत्मने पठेत्त समर्थकनिष्ठमेव समर्पणफलं न तुभ किञ्चिदिति दर्शयति श्रवण्यभाविनां कर्मणां मयि परमगुरौ समर्पणमेव
मद्रजनं नतु नदर्थं पृथगव्यापार काश्चिक्तेव्यग्रत्याभिप्राय ॥ २७ ॥ एतादृशम् भजनस्य फलमाह शुभाशुभंति एवमनाथासिद्धेऽपि
सर्वकर्मसमर्पणरूपं मद्रजने सति शुभाशुभं इष्टानिष्टं फले यथा तै कर्मवन्धनैर्बन्धरूपे कर्मभिर्मोक्षयने मयि समर्पितत्वात्तव तत्स-
वधानुपपत्ते कर्मभिन्नतत्फलं न सखद्वयं ततश्च सन्यासयोगयुक्तात्मा सन्यासं सर्वकर्मणा मय्यति समर्पणं सपत्वं योगव-
दिद्विगोत्रकन्याद्योगतेन युक्तं दानादिभिरात्मान्तं करुणं यस्य सत्त्वं त्यक्तसर्वकर्मावा कर्ममुच्छ्रान्तं विलोके विमुक्तं सन्न सस्यन्दशेनना-
जानाचरणनिवृत्त्या मासुपैष्यसि साक्षात्कारव्यत्यहं ब्रह्मास्मीति तत प्राग्व्यकर्मक्षयात्पतितोऽस्मिन् शरीरे विदेहकैवल्यरूपं मा-

मुपैष्यसि इदानीमपि सद्रूपं मन्त्रसर्वापाधिनिवृत्त्या मायिकमेदव्यावहारविषयान् नञिष्यसीत्यर्थः ॥ २८ ॥ यदि भक्तानेवालुपृ-
णहसि नाभक्तान् ततोरागद्वेषस्वेन कथं परमेश्वरं स्यादिति नेत्याह समोहमिति सर्वेषु प्राणिषु समस्तुल्योहं सद्रूपेण स्फुरण-
रूपणानन्तरूपेण च स्वाभाविकेनोपाधिर्केन चान्तर्यामित्वेन अतोत ममद्वेषविषयं प्रीतिविषयांवा कश्चिद्वन्नि सावित्रस्यैव गगनम-
ण्डलव्यापिनि प्रकाशस्य तर्हि कथं भक्तभक्तयो फलवैषम्यं तत्राह ये भजन्ति तु येतु भजन्ति सेवन्ते एव सर्वकर्मसमर्पणरूपया भ-
क्त्या भक्तभक्तयो भक्तानां विशेषद्योतनार्थस्तुशब्दः कोऽसौ मयि ते ये मदपितृनिष्कामे कर्ममं शोधितान्तं करणान्ति निरन्तरसम-
न्तरजलस्रोतस्य सत्त्वोद्रेकेणातिस्वच्छस्थानं करणस्य सदा मदकारां वृत्तिमुपनिगमनानेनोपादयन्तेनामयि वर्तन्ते अहमव्यतिस्त्व-
च्छायां तदीयचित्तवृत्तौ प्रतिबिम्बितमनुवर्तते चकारोऽत्रधारणार्थसएव मयि तेष्वेवाहमिति स्वच्छस्य हि द्रव्यस्थायमेव स्वभावा-

समोह सर्वभूतेषु न मे द्वेष्टोऽस्मि न प्रिय ॥ ये भजन्ति तु मा भक्ष्या मयि ते ते
चायहम् ॥ २९ ॥

येन संवच्यते तदाकारं गृणहतीति स्वच्छं द्रव्यमवद्वस्य च वस्तुजएव स्वभावोयस्य प्रतिफलनीति नया अस्वच्छद्रव्यस्याने-
एव स्वभावोयत्स्वमवद्वस्यव्याकारं न गृणहतीति अस्वच्छद्रव्यमवद्वस्य च वस्तुत एव स्वभावोयस्य प्रतिफलनीति नया हि
सर्वत्र विद्यमानोऽपि सावित्रं प्रकाशं स्वच्छं द्रव्येणादावेवाभिव्यज्यते न न्वस्वच्छे द्रव्यादा नावता न द्रव्येण रज्ज्जति न वा द्रव्ये द्र-
प्यं सर्वत्र समोऽपि स्वच्छे भक्तचित्तेऽभिव्यज्यमानोऽस्वच्छे चानन्तचित्ते न रज्ज्जमि कुत्र चिन्त न वा द्रव्ये
कचित् सामग्रीमयादया जायमानस्य कार्यस्याप्यनुयेत्यन्वातं वह्निवत्कल्पनस्वभावस्य द्यारूपमे ॥ ३० ॥ किं न मदनेनेवाह
महिमा यत्स्वमेऽपि वैयर्थ्यमापादयति शृणु नन्महिमानं अपीति य कश्चिन्सुदुरचारोऽनि चेदजनिर्नादिरित् अत्रान्यभाक्कम्प मा

भजते कुतश्चिद्वाग्योदयात्सेवते सप्रागमाधुरपि साधुरेव मन्तव्य हि यस्मात्सम्यग्व्यवसित साधुनिश्चयवान् स ॥ ३० ॥ अस्मा-
देव सम्यग्व्यवसायात्सहित्वा दुराचारतां क्षिप्रमिति चिरकालमथर्मात्मापि मद्भजनमहिम्ना क्षिप्र शीघ्रमेव भवति धर्मात्मा धर्मानु-
गतचिन्ता दुराचारत्वं ह्यदित्येव त्याक्त्वा मदाचारोभवतीत्यर्थं किंच शश्वश्चित्यं शान्तिं विषयभोगस्मृहानिवृत्तिं निगच्छति नितरा
प्राप्नोत्यतिनिर्विदात् काश्चित्त्वद्भक्त प्रागभ्यस्त दुरचारत्वमत्यजन्नभवेदपि धर्मात्मा तथा च समश्चरेवेति नेत्याह मक्तानुकम्पापरव-
शतया कुपितइव भगवान् नैतदाश्चर्यं मन्वीया हेकौन्तेय निश्चितमेवंदृश मद्भक्तेर्मोहाल्य अतोविप्रतिपन्नानां पुरस्तादपि त्व प्रति-

अपि चैत्सुदुराचारीभजते सामनन्यभाक् ॥ साधुरेव समन्तव्य सम्यग्व्यवमितोहि सः
॥ ३० ॥ चिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥ कौन्तेय प्रतिजानौहि न मे
भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ सा हि पार्थ व्याश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः स्त्रियोवैश्यास्तथा
शूद्रास्तेऽपि यान्ति परा गतिम् ॥ ३२ ॥

जानीहि सायनं सगर्वं च प्रतिष्ठा कुरु न मे वासुदेवस्य भक्तोऽतितुराचारीऽपि प्राणसङ्कटमापन्नोऽपि सुदुर्लभयोग्य सन् प्रार्थ-
यमानोऽपि अतिमुदोऽकारणोऽपि न प्रणश्यति किंतु कृतार्थंभवति दृष्टान्ताश्चाजामिलप्रह्लाद भवगजेन्द्रादय प्रसिद्धाएव शास्त्र
च न वासुदेवं मक्तानामनुभवित्रं कचिदिति ॥ ३१ ॥ एवमागन्तुकदोषेण दुष्टानां भगवद्भक्तिप्रार्थान्नारमुक्त्वा स्वाभाविकदो-
षेण शूद्रानामपि तमाह हि निश्चितं ह्यपार्थं सा व्याश्रित्य रागभगाल्य यपि स्यु पापयोनयाऽस्त्यजास्तिर्येश्चोवा जातिदोषेण दुष्टा
नथा बद्धा व्ययताविधन्यतया निरुष्टा स्त्रियोवैश्या कृष्यादिभात्रस्ता तथा शूद्राजातितां व्ययनाद्यभावन च परमगत्ययोग्यास्तेऽपि

यान्ति परां गतिं अपि शब्दात् प्रागुक्तद्वाराचार्योऽपि ॥ ३२ ॥ एव चेत् पुण्या मदाचाराऽन्तर्मयानश्च राजर्षयः स्वस्वस्तुविवेकिनः
 क्षत्रियामम सका परा गतिं यान्तानि किं पुनर्वाच्यमत्र कस्यचिदपि सन्देहाभावादित्यर्थः गतोपद्रुकेन्द्रशोभहिमा अनोमहनाऽ-
 यत्नेन इमं लोकं सर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमतिदुर्लभञ्च मनुष्यदेहमनित्यमाशुविनाशिनमसुखं गर्भवासान्तकं दुःखबहुलं लब्ध्वा यार-
 द्यं न नश्यति नावदनिशीघ्रमेव भजस्व मा शरणमाश्रयस्व अनित्यत्वादसुखत्वाच्चास्य विलम्बं सुखार्थमुद्यमं च माकारिस्व च रा-
 जर्षिरतोमद्भजनेनात्मानं सफलं कुरु अन्यथा ह्यतादृशं जन्म निःफलमव नेत्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसहरति राज-

किं पुनर्ब्रह्मणाः पुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्रपद्य भजस्व माम्
 ॥ ३२ ॥ भक्त्यानामव भङ्गतोमदाजो मां नमस्कुरु ॥ मामेवैत्यसि दुःखत्वेवमात्मानं मत्प्र-
 रायणः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता मूपनिषद्सुब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

मकस्यपि राजभृत्यस्य पुत्रादौ मनस्तथा मन्यमाना अपि न तद्रक्तव्यतः क मन्मनाभव मत्प्रदं न तथा मदाजी मन्मुञ्जन्ति न
 नमस्कुरु भक्तोवाक्यै एवमेभि उक्तारैर्मत्परायणोभङ्गदशरणं मन्मानमन्तं करणं दुःखं नयि स्तत्राद जालेन परमानन्देन
 स्वप्रकाशं सर्वोपद्रववृत्त्यम् अयमप्यसि प्रप्यसि ॥ ३२ ॥ श्रीगोविन्दपदाङ्गचित्रमकरन्दान्वाद्यदशुद्धया मन्मनास्तुष्टिमुक्त्वा नमस्ते
 पश्यन्ति पूर्णं मह । वेदान्तैरवधारयन्ति परमं श्रेयस्यार्थानि अमं हेतुं स्वगम्य विदन्ति विमला निन्दन्ति च नन्दन्ति ॥ ३३ ॥ नमो न-
 वद्वीतायुढार्थदीपिकायां भुसुदनमरस्वतीविरचितायामधिकारिरेवमेव राजविद्या राजगुह्ययोगोऽन्तर्माऽध्यायः ॥ ५ ॥

